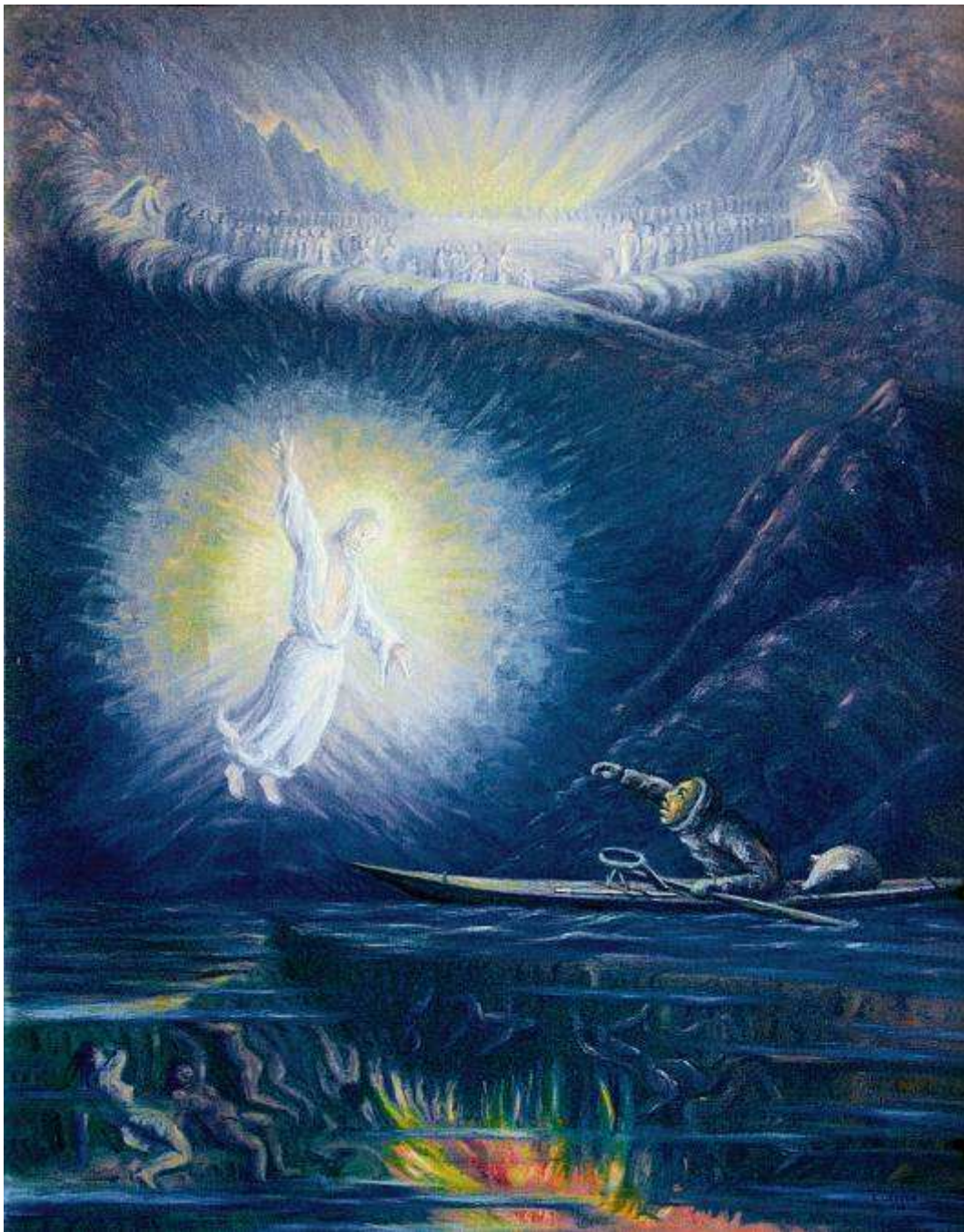

GRØNLAND SOM DEL AF DEN BIBELSKE FORTÆLLING

GRØNLAND SOM DEL AF DEN
BIBELSKE FORTÆLLING

STUDIER I BILLEDER OG FORESTILLINGER
1721-2008

AF KATHRINE KJÆRGAARD

Nuuk 2009

Kathrine Kjærgaard
Grønland som en del af den bibelske fortælling:
studier i billeder og forestillinger 1721-2008

Afhandling bestående af en flerhed af afhandlinger, der er beslægtet i indhold og metode, indleveret til bedømmelse med henblik på erhvervelse af ph.d.-graden i Arktiske kultur-, sprog- og samfundsforhold ved Ilisimatusarfik/Grønlands Universitet den 28. april 2009.

Afhandlingen består af 652 292 typeenheder svarende til 271 normalsider á 2400 enheder) (inkl. noter, ekskl. litteraturliste).

BORTSET FRA FØRSTE DEL (S. 7-40) BESTÅR NÆRVÆRENDE PH.D.-AFHANDLING AF TEKSTER, SOM ENTEN FORELIGGER TRYKT ELLER VIL FORELIGGE I TRYKT FORM INDEN FOR DEN NÆRMESTE TID. DET HENSTILLES, AT LÆSERE, SOM MÅTTE ØNSKE AT CITERE FRA AFHANDLINGEN ELLER PÅ ANDEN MÅDE HENVISE TIL DEN, SÅ VIDT MULIGT BENYTTET DEN TRYKTE UDGAVE AF TEKSTERNE.

Omslag: Lauritz Jessen: Papik eller Grønland mellem himmel og helvede. Olie på lærred. 100 x 79,5 cm. 1970. Menighedssalen, Egedes Kirke, Aasiaat.

Om dette billede findes i kunstnerens efterladte papirer følgende redegørelse: Papik var en stor åndemaner og fanger, som boede i Østgrønland med sin familie, mange af de øvrige familier var rejst til Vestgrønland og var blevet kristne. Papik's familie ville meget gerne følge de andre for ikke at blive alene tilbage hele vintren, men Papik var streng og hård, han ville ikke høre tale om kristendom, han ville vedblive at være den største og klogeste. En dag da Papik var på fangst, havde han en mærkelig oplevelse. Pludselig var der et skarpt lys, Papik fik ondt i øjnene, og han så en skikkelse i hvidt, og med mærker i hænder og fødder fra korsfæstelsen, han sagde til Papik at hvis han blev ved med at være så ond og hård kom han derned når han døde, men hvis han ville omvende sig kunne han komme op i himlen hvor der altid var fred og glæde. Da Papik kom hjem var han helt forandret. Og da det blev forår og de igen kunne rejse, flyttede de alle til Vestgrønland (Manuskript i Annelise Jessens eje).

INDHOLD

FORORD	5
FØRSTE DEL	
Sammenfattende redegørelse	7
1. En kortfattet almen fremstilling af den aktuelle problemstilling inden for det forskningsområde, de indleverede arbejder omfatter	7
a. Problemstilling	7
b. Forskningsområde	12
c. Teori	16
<i>The power of images</i>	17
<i>Bibelen – den store kode: Erich Auerbach og Northrop Frye</i>	19
<i>Nationbuilding og forestillede fællesskaber</i>	21
2. En fremstilling af de opnåede resultater med en vurdering af de anvendte metoder	24
a. Resultater	24
b. Metoder	34
ANDEN DEL	
Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie ¹	41
1. Missionærernes verdensbillede	49
2. Grønlænderne som bibelsk folk	56
3. Grønland som en del af skaberværket	63
4. Landskabet	70
5. En kulturrevolution under korset	77
a. Billeder	78
b. Lyde	85
c. Ritualer	89
d. Ordet	96
6. Et nyt folk i et forvandlet land	105
TREDJE DEL	
Prints and pictures in Greenland 1721-1900 ²	108
1. Greenland	108
2. Conversion by pictures	110
3. The Nineteenth Century	114
4. The heritage	119
5. Picture-section	121

FJERDE DEL

Devotio groenlandorum:

Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år ³	125
1. Figurer, smykker og nipsgenstande	133
2. Illustreret læsestof	136
3. Laterna magica, film og tv	145
4. Bibelske billeder i grønlandske hjem i dag	146
5. <i>Devotio groenlandorum</i>	156
6. Ekskurs: Masseproducerede billeder i grønlandslitteraturen – en oversigt	161
7. Billedafsnit	166

FEMTE DEL

Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed

– fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008 ⁴	176
1. Religionsfriheden og de fremmede trossamfund	177
2. Kunst og kirke	183
3. Udsmykning af de nye kirker	185
4. Tilbage til bibelsk fromhed	195
5. Billedafsnit	197

SJETTE DEL

Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland

– Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger ⁵	202
1. Hans Egede i Danmark-Norge frem til rigernes adskillelse 1814	204
2. Hans Egede i Grønland	214
3. Hans Egede i Danmark og Norge efter 1814	225
a Danmark	226
b Norge	229
4. Hans Egede i de revolutionære, postkoloniale strømninger	235
5. Billedafsnit	241

KILDER OG LITTERATUR	253
----------------------	-----

RESUMÉ	291
--------	-----

SUMMARY	293
---------	-----

¹ Antaget til trykning i *Kirkehistoriske Samlinger* (peer-reviewed).

² Medforfatter: Thorkild Kjærgaard; trykt i Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*. Rovereto (Tn) 2008, s. 269-83.

³ Medforfatter: Thorkild Kjærgaard; antaget til trykning i Sven Rune Havsteen m.fl. (red.), *Kristendomshistorie i Grønland. Jubileumsskrift Grønlands Kirke 1905-2005*.

⁴ Indleveret til *Fortid og Nutid* april 2009.

⁵ Trykt i Håkon Brun (red.), *Fra oprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken i Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 126-66.

FORORD

Den afhandling, der hermed indleveres til bedømmelse med henblik på erhvervelse af ph.d.-graden i Arktiske kultur-, sprog- og samfundsforhold, består af en flerhed af afhandlinger, der er beslægtet i indhold og metode. Den er blevet til som en del af grundforskningsprojektet ”Bibelske og missionshistoriske billeder i Grønland,” som siden 2002 her arbejdet på at kortlægge Grønlands billedmæssige arv med særlig henblik på religiøse billeder. I projektets indledende fase gennemførtes 2003-04 en ”kunsthistorisk ekspedition” med besøg på alle beboede steder i Grønland. Her foretoges en museal-kunsthistorisk grundregistrering af alle bibelske og missionshistoriske billeder i det offentlige (undertiden tillige i det halvoffentlige, i enkelte tilfælde tillige i det private) rum i Grønland. Hertil kom supplerede undersøgelser på museer og andre institutioner i Danmark, Norge, Island og Tyskland. En samlet oversigt over det indsamlede billedmateriale vil blive publiceret i bogen *I begyndelsen var billedet. Bibelske og missionshistoriske billeder i Grønland i tusinde år*. Det er arbejdet med dette stof, som har ledt mig ind på emnet for nærværende afhandling.

Grundforskningsprojektet udføres i samarbejde med institutleder, dr.phil. Thorkild Kjærgaard, der tillige er medforfatter til to af de i alt fem afhandlinger, som udgør den flerhed hvoraf nærværende afhandling er sammensat.

Jeg benytter lejligheden til at takke forfatter og kirkehistoriker Jørgen I. Jensen, der gennem mange år som underviser ved Afdeling for Kirkehistorie på Det Teologiske Fakultet i København og som initiativtager til ”Læseselskabet” uophørligt opfordrede sine tilhørere til at interessere sig for de brede kulturhistoriske perspektiver i teologi og kirkehistorie samt min lærer og vejleder tilbage fra de første studieår, professor, dr.theol. Lauge O. Nielsen. Ham skylder jeg tak, ikke bare for inspiration og opmuntring til hvad han kalder ”åndens frie virke,” men også for at have foreslået mig at samle mine grønlandsstudier i en større afhandling.

Forskningsprojektet ”Bibelske og missionshistoriske billeder i Grønland” er blevet støttet af en række fonde og institutioner, som alle vil blive opregnet og takket i grundforskningsprojektets ovenfor nævnte slutpublikation. Af afgørende betydning for at jeg har kunnet skabe en egen platform inden for et ellers temmelig monolitisk forskningsprojekt var et ”kulturelt arbejdslegat” fra Grønlands Hjemmestyres daværende Direktorat for Kultur, Uddannelse, Forskning og Kirke (KIIP) i 2004, som blev fulgt af et arbejdslegat fra Farumgaardfonden (2005). For disse to legater takkes hermed på det hjerteligste. Også tak til Institut for Teologi, Iisimatusarfik, som tilbød et halvt år ansættelse som adjunkt (sept. 2006-jan. 2007). Det gav mig forskningstid og mulighed for kollegial udveksling. En stor tak til mine forældre Gerda og Haakon Brandt som beredvilligt har hjulpet med hjem og børn og alt muligt andet stort og småt.

Kathrine Kjærgaard

Nuuk, den 28. april 2009

FØRSTE DEL

Sammenfattende redegørelse

1. En kortfattet almen fremstilling af den aktuelle problemstilling inden for det forskningsområde, de indleverede arbejder omfatter

a. Indledning

Den 14. juli 1721, få dage efter at Hans Egede var kommet til Grønland og det var gået op for ham, at det lokale sprog intet havde med de nordiske eller andre kendte sprog at gøre, fremdrog han en folioudgave af den lutherske teolog Heinrich Müllers andagtsbog *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern*, slog op på titelbladet og viste et billede af den velsignende Kristus for nogle forsamlede grønlandere.¹ Det blev begyndelsen på en billedbaseret mission, hvortil den kunstnerisk begavede Hans Egede og hans ligeledes tegnekyndige søn Poul leverede kolorerede tegninger af Paradisets have, Jesu fødsel, Kristi undergerninger, Opstandelsen og andre centrale bibelske scener.

Efterhånden som Hans Egede og hans sønner lærte sig grønlandsk kom ordet billedet til hjælp, men der var introduceret en billedbåren kristendom, som fik et fast tag i befolkningen, og som man er grebet tilbage til, når særligt krævende opgaver bankede på i form af nye missionsmarker. Således i 1884, hvor det omsider var lykkedes for den berømte konebådsekspedition under ledelse af daværende premierløjtnant Gustav Holm at få kontakt med den isolerede befolkningsgruppe i Ammassalik (Tasiilaq) på Østkysten. ”Efter gudstjenesten om formiddagen talte jeg yderligere til hine Østlændinge om evangeliet, samt viste og forklarede for dem nogle bibelske billeder, hvorover de vare meget fornøjede,” skriver den sydgrønlandske kateket Hansêrak (Johannes Hansen), der var med

¹ *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og Breve til Oplysning om Grønlands besejling, kolonisation og missionering*, udg. Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 55:3), København 1936, s. 78.

som styrer, i sin dagbog kort efter at ekspeditionen var kommet til den fjerne, hidtil ukendte boplads.² Da der ti år senere blev oprettet en permanent handels- og missionsstation i Ammassalik og Frederik Carl Peter Rüttel som den første missionær kom til Østgrønland, fortsatte han i det spor, som var udlagt af Hansêrak: ”Derefter kom Maratuk med Følge over til os, og her havde vi et ret ejendommeligt Optrin. Paa Væggen i vor ”Grønlænderstue” hænger der 3 store bibelske Billeder, forestillende Jesu Fødsel, Korsfæstelse og Himmelfart, og da disse Billeder er livligt kolorerede, interesserer de altid Grønlænderne meget. Disse Billeder har Misorniangas Plejesøn Kuvdlugiak nu set mangfoldige Gange i Løbet af Vinteren, og jeg har forklaret ham dem, saa godt jeg formaaede. Hver gang nu Kuvdlugiak har været hos os sammen med Grønlændere fra andre Bopladser, har han trolig givet dem et Kursus i Bibelhistorie over disse Billeder, og hans Forklaring bliver stedse udførligere! Nu kom han sammen med Maratuks, og for hele Forsamlingen holdt han saa sit Foredrag, medens min Rolle indskrænkede sig til nu og da at indskyde en lille supplerende Bemærkning. Disse Billeder og deres Indhold er aabenbart et Underholdningsstof mellem Grønlænderne, thi Navnene Jesus og Maria er undertiden blevet nævnte af Folk, som maa have hørt dem paa anden Haand, og en Dag kom en ung Kone og bad mig vise hende ”Sakutoterne” (Soldaterne paa Billedet).”³ Også senere hører vi om billeder: ”Om Onsdagen samles Folkene ligesom i tidligere Aaringer hos mig selv for at se bibelske Billeder (med Forklaring og Overhøring) og indøves i Sang efter Harmonium under [Kateket Henrik] Lunds Ledelse.”⁴ Ligeså i Thule hvor den første missionær, vestgrønlænderen Gustav Olsen, som begyndte sin virksomhed ved missionsstationen Nordstjernen 1909, lod ”kikke på bibelske billeder og ud fra det lære om Guds skabelse, Skaberen Gud, hans omsorg, tilstedeværelse og hans arbejde som hyrde.”⁵

En konsekvens af billedmissionen var, at kirker og kapeller i Grønland lige fra den første begyndelse i 1700-tallet blev udstyret med gode

² *Den grønlandske kateket Hansêraks Dagbog om den danske konebådsekspektion til Ammassalik i Østgrønland 1884-85*, udg. William Thalbitzer (Det grønlandske Selskabs Skrifter, VIII), København 1933, s. 83 (2. nov. 1884).

³ Frederik Carl Peter Rüttel, *Ti Aar blandt Østgrønlands Hedninger. Dagbog fra Angmagssalik*, København 1917, s. 60 (maj 1898).

⁴ Sst., s. 211 (okt. 1903), også bragt som særtryk af *Statstidende*, nr. 179, København 1904, s. 17.

⁵ Otto Sandgreen, ”Avangnâta uvdloriâ” – ”Nordstjernen,” *Bagsværd* 1989, s. 51 (sept. 1909).

billeder; man vidste at billeder var vigtige.⁶ Hvad angår skolen og det private rum kan bibelske billeder følges tilbage til 1790'erne. Kongelig Grønlandske Handels årlige specifikationer over gods ført til Grønland i 1800-tallet vidner om et veritabelt bombardement med trykte bibelske billeder, som er fortsat til i dag, hvor bibelske billeder ses på væggene i ikke under trefjerdedele af alle grønlandske hjem.⁷ ”Næsten alle ved, hvordan Jiisusinguaq [søde Jesus] ser ud, for de har et billede hængende af ham derhjemme,” som nogle studenter ved Ilisimatusarfik skrev for et par år siden.⁸ På grund af deres enorme udbredelse har bibelske billeder ikke bare spillet en rolle i grønlandsk kristendom og kristendomshistorie, men også præget og farvet grønlandsk kultur og mentalitet. Grønlandske kunstnere, heriblandt nogle hvis kunst ligger eller har ligget fjernt fra det bibelske, fremhæver gerne de bibelske billeders betydning for tilblivelsen af deres billedunivers.⁹ Den billedpraksis, som blev introduceret med Hans Egede i 1700-tallet, trækker stadig sine tydelige spor. Det går Jørgen Ellegård Trondhjem fuldstændig udenom i sin ph.d.-afhandling om moderne grønlandsk kunst,¹⁰ ligesom den grønlandske kunsthistorie i øvrigt har gjort det, se for eksempel Bodil Kaalunds i andre henseender yderst *Grønlands Kunst*.¹¹

Det er afhandlingens tese, at Bibelen og dermed samhörrende forestillingskomplekser om Grønland som en del af den bibelske fortælling i 1700-tallet blev den centrale parameter i grønlandsk kultur og mentalitet, og at der heromkring udkrystalliseredes en national identitet, et forestillet fællesskab omfattende alle kendte grønlandere, det vil sige dem der boede inden for missionsområdet, der

⁶ For en oversigt over malede billeder i grønlandske kirker før 1800 se ”Grønland som del af del bibelske fortælling – en 1700-tals studie” (nedenfor).

⁷ Se ”*Devotio groenlandorum*. Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år” (nedenfor).

⁸ Nukanguaq Adolfsen m.fl., ”Uanstændig og misvisende fremstilling af grønlandsk kristendom,” *Tidsskriftet Grønland*, 2002, s. 137-52 (150).

⁹ Billedkunstner Aka Høegh i interviewsamtale med Vagn Olsen, Thorkild Kjærgaard og Kathrine Kjærgaard i TV-udsendelsen *Isens kirker* (produceret af Vagn Olsen, sendt første gang på DR 2 november 2005); Thorkild Kjærgaard, ”– at erobre verden. Interview med billedkunstneren Anne-Birthe Hove,” *Neriusaaq/Kunst og kultur*, 16. årg., nr. 3, 2005, s. 25-26.

¹⁰ Jørgen Ellegård Trondhjem, *Moderne grønlandsk billedkunst. En undersøgelse af den grønlandske kunstinstitution og dens refleksion af lokale og globale processer i værker og praksis*, Ph.d.-afhandling udført ved Afdeling for Eskimologi og Arktiske Studier, Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet 2007.

¹¹ Bodil Kaalund, *Grønlands Kunst. Skulptur, Brugskunst, Maleri*, København 1973 (2. udg. 1990).

ved 1700-tallets slutning strakte sig fra Melvillebugten i nord til Kap Farvel i syd. Denne bibelsk formede forestillingsverden formidledes på en måde, som bringer den engelske kunsthistoriker Herbert Reads bekendte ”Im Anfang war das Bild”-tese i erindring:¹² Først med billeder, senere tillige i komplekse feedback-mønstre med sang, musik, ritualer, arkitektur og sidst, men ikke mindst tekst udtrykt i lyd og i billeder, nemlig typografiske ordbilleder inden for det nydannede fællesskab omkring vestgrønlandsk skriftsprog (det nuværende *standard Greenlandic*). Ved 1700-tallets udgang forelå det mentale og kulturelle univers, som formede Grønland i op- og nedgangstider frem til slutningen af det 20. århundrede, og som endnu i dag, hvor presset fra den omgivende moderne verden er formidabelt, spores overalt.

Der er næppe nogen samtidig eller for den sags skyld senere iagttagere, som ikke har ment, at Grønland ved begyndelsen af 1800-tallet havde forandret sig afgørende. Men dels har man fokuseret på institutionelle og økonomiske forandringer, dels er årsagerne næsten udelukkende blevet knyttet til magtsfæren i snæver forstand, og man har, i hvert fald i nyere tid, rutinemæssigt betvivlet, at folket var med. De dybe mentalitetsmæssige forskydninger, som kulturmødet førte med sig og som leder ind på spørgsmål om verdensforståelse, opfattelse af tiden, landet, folket og naturen samt kunstneriske og sproglige udtryksformer er blevet ignoreret eller har i det mindste ikke fået den fornødne opmærksomhed. Denne afhandling er et forsøg på at råde bod på dette.

Nye og uventede sammenhænge træder frem og gamle meninger bringes ind i en ny sammenhæng. Der viser sig en massiv forbindelse mellem brug af billeder og missionens gennemslagskraft, mellem bibelske forestillinger og national identitetsdannelse såvel som mellem det sene 1600-tals naturvidenskabelige *anni mirabiles* og kristendommens sejrsgang i Grønland. Til gengæld vil andre forhold, som i litteraturen er blevet tillagt afgørende betydning,

¹² Herbert Read, *Icon & Idea. The Function of Art in the Development of Human Consciousness*, New York 1965 (2. udg., 1. udg. 1955), hvor man på første side læser: ”I am attempting to establish for the symbols of art a claim to priority which is historical ... If the image always precedes the idea in the development of human consciousness, as I maintain it does, then not only must we rewrite the history of culture but we must also reexamine the postulates of all our philosophies.” Beskrivelsen af Reads tese som en ”Im Anfang war das Bild”-tese er hentet fra Wolfgang Brückner, *Lutherische Bekenntnisgemälde des 16. bis 18. Jahrhunderts. Die illustrierte Confessio Augustana*, Regensburg 2007, s. 13.

opløses eller træde i baggrunden, således den uophørlige fokusering på dogmatiske og teologihistoriske spørgsmål, navnlig forskellen mellem ortodoksi, pietisme og herrnhutisme, som har spillet en undertiden altdominerende rolle i alle fremstillinger af 1700- og 1800-tallets grønlandshistorie, ja sågar i fremstillinger af 1900-tallets grønlandshistorie træffer man projektioner af danske og europæiske kirkelige og teologiske konflikter. Den bibelske forestillingsverdens succes i Grønland var de to missioners – den dansk-norske og den herrnhutiske missions – fælles succes; de indbyrdes forskelle mellem de to lutherske retninger, som i Europa var eller i hvert fald forekom at være af største betydning, spillede ingen rolle i Grønland, hvor udfordringerne var af en ganske anden karakter end på Kontinentet. Den fremlagte tese indebærer en gennemgribende omvurdering af forstanderskaberne, af avisen *Atuagagdliutit* og af personkredsen omkring den legendariske inspektør for Sydgrønland Hinrich Johannes Rink (1819-93). Forstanderskabernes etablering 1862 var en foranstaltning på linie med tilsvarende foranstaltninger i Danmark (og Norge); *Atuagagdliutit*, der blev grundlagt 1861 to år efter forbilledet *Illustreret Tidende*, er et ved sin redaktionelle og trykkes tekniske kvalitet enestående fænomen, men ikke en nationsbygger; H.J. Rink og hans kreds var dygtige og kulturelt vidtfavnende administratorer, men det gør dem ikke til landsfædre.

Kristendommen er hegemonistisk og i den forstand kultur-imperialistisk; kristendommen kender ikke til kulturel relativisme. Men som nærmere påvist i afhandlingen ser den ikke ned på ”den anden,” den betragter ikke den fremmede med overlegenhed, den patroniserer ikke, den kender ikke til racisme, og den drives ikke af urene (økonomiske) motiver, som det gang på gang er blevet hævdet, ikke mindst i de senere år, hvor Edward Saids *Orientalism* fra 1978¹³ har været stærkt fremme. Tværtimod opfatter kristendommen de andre som ligeværdige brødre under det guddommelige forsyn. Ja, mere end det. Som påpeget af Ann Fienup-Riordan behandler den dem for så vidt angår eskimoerne med beundring.¹⁴ I denne henseende er min afhandling en negation af Saids ideer

¹³ Edward W. Said, *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*, London 1978.

¹⁴ ”The Eskimo, however, is seen less as a contrasting persona than as an idealized image of ourselves. A robust, resourceful individualist preoccupied with survival, the Eskimo is a veritable embodiment of the Protestant ethic.” Ann Fienup-Riordan, *Eskimo Essays. Yup'ik Lives and How We See Them*, New Brunswick/London, 1990, s. 164.

om ”den anden” og dermed en negation af de grundlæggende ideer bag hans orientalisme-begreb, som jeg i øvrigt ikke tager stilling til.¹⁵

b. Forskningsområde

Nærværende afhandling befinder sig inden for det tværvidevidenskabelige forskningsområde kunst og kristendom, som gennem de seneste årtier har vokset sig stort, og som igen er en del af den store ”visuelle vending,” som man har kunnet iagttage siden 1950erne med rødder tilbage til 1930ernes tysk-amerikanske emigrantmiljø (Erwin Panofsky, Ernst Cassirer med flere). I dansk sammenhæng tegnes feltet institutionelt af tidsskriftet *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, siden 1999 et diskussionsforum for forholdet mellem kunstarterne og kristendommen i den europæiske tradition fra oldkirken til nutiden, samt af Center for Studiet af Kulturarven fra Middelalderens Ritualer ved Det Teologiske Fakultet på Københavns Universitet, som så dagens lys 2002. Nævnes kan også Center for Studiet af Bibelens Brug under Afdeling for Bibelsk Eksegese, ligeledes med hjemsted på Det Teologiske Fakultet på Københavns Universitet (2005). Blandt danske forskere, som særlig har gjort sig gældende, kan nævnes kirkehistorikeren Jakob Balling,¹⁶ og Jørgen I. Jensen, ligeledes kirkehistoriker, der har nedlagt sine resultater i en række bøger, hvoriblandt *Den fjerne kirke* (1995) og *Mødepunkter*, en samling af handlinger med den sigende undertitel *Teologi – Kultur – Musik* (2004). På Center for Studiet af Kulturarven fra Middelalderens Ritualer finder man blandt andre centerleder Nils Holger Petersen og Sven Rune Havsteen, begge hovedsagelig orienteret mod forholdet mellem musik og kristendom.¹⁷ Andre sider af feltet dækkes af litteraten Erik A.

¹⁵ For en nyere, kristisk stillingtagen til Said, se Robert Irwin, *Af begær efter viden. Orientalisterne og deres fjender*, oversat af Claus Bech efter *For Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies* (2006), København 2007.

¹⁶ Se bl.a. *Poeterne som kirkelærere*, København 1983 og *Historisk Kristendom*, København 2003.

¹⁷ Blandt Nils Holger Petersens afbejder kan nævnes ”Religious Judgement or Ghost Story: Modern Productions of Mozart’s Don Giovanni,” i Bent Holm m.fl. (red.), *Religion, Ritual, Theatre*, Frankfurt am Main 2009, s. 159-78; ”Representation in European Devotional Rituals: The Question of the Origin of Medieval Drama in Medieval Liturgy,” i Eric Csapo m.fl. (red.), *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond: from Ritual to Drama*, New York 2009, s. 329-60 og ”Ritual og teologi i J.P.E. Hartmann og H.C. Andersens Liden Kirsten (1846),” *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 2002, s. 77-92. – Sven Rune Havsteens produktion rummer blandt andet ”Musikalsk renæssance og praxis pietatis i den lutherske tradition,” *Fønix*, 2007, s. 40-48; ”Quid commisisti, o dulcissime puer? En musikalsk meditation over korsbegivenheden,” i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet*

Nielsen, fra hvis hånd vi om kunst og kristendom har bøgerne *Solens fødsel* (1998) og *Skrevet af Helligånden: poetisk bibellæsning* (2005) og kunsthistorikeren Mikael Wivel blandt hvis talrige værker kan nævnes disputatsen *Lysets tøven. Niels Larsen Stevns og de store fortællinger* (1999) og *Sven Havsteen-Mikkelsen. Det kristne spor* (2004). I europæisk sammenhæng finder man en række af de betydeligste navne samlet i Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore's (SIEF) "Picture Committee": nyligt afdøde Christa Pieske, der ydede en pionerindsats med *Der Patenbrief* (1942) og *Wandschmuck des 19. und 20. Jahrhunderts: Andenken an Kommunion und Konfirmation*,¹⁸ den umådeligt produktive tyske forsker Wolfgang Brückner (f. 1930),¹⁹ Lund-professoren Nils-Arvid Bringéus (f. 1926), som har opnået international berømmelse med sit billedteoretiske værk *Bildlore* (1981) og hans mange elever, blandt andre Hedvig Brander Jonsson.²⁰ Italien er repræsenteret med Alberto Milano, der står bag en række udgivelser om masseproducerede religiøse billeder, blandt andre *Fabbrica d'immagini* (1993, s.m. Sergio Rouzzier). Et andet centrum er den meget aktive øst- og centraleuropæisk orienterede "Arbeitskreis Bild Druck Papir," hvor man blandt de ledende kræfter, foruden et par af de allerede nævnte, finder den berlinske museumsdirektør Konrad Vanja og Sigrid Nagy, sidstnævnte blandt andet forfatter til en studie i Luthers ikonografi²¹ beslægtet med nedenstående afhandling om Hans Egedes ikonografi.

I en programartikel om kunst og kristendom som forskningsfelt skrev Nils Holger Petersen 2006, at indsatsen "primært [er] knyttet til forsøgene på at nærme sig en forståelse af vekselspil[let] mellem religiøs lære og bibelsk stof på den ene side og digtning, musik, billedkunst, arkitektur og i nyere tid desuden i film og andre kunstretninger på baggrund af nye elektroniske medier på den anden side, [det vekselspil] der – i alt – har foldet sig ud gennem hele

– Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen, 28. april 2006, København 2006, s. 129-40; "Music and Christianity in 18th century Greenland," i Michèle Therrien (red.), *Dynamics and Shifting Perspectives. Arctic Societies and Research. Proceedings of the First IPSSAS Seminar, Nuuk 2002*, Nuuk 2004, s. 267-74 og "En musikteologisk topos i en grønlandsk fortælling," *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2003*, Nuuk 2003, s. 87-92.

¹⁸ *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 22, 1976, s. 181-220; 23, 1977, s. 160-210.

¹⁹ *Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner*, I-XII (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kultur-Geschichte, 77-88), Würzburg 2000; sidste bind med bibliografi og register.

²⁰ *Bild och fromhetsliv i 1800-talet Sverige* (Acta Universitatis Upsaliensis. Ars Suetica, 15), Uppsala 1994.

²¹ Sigrid Nagy, *Es wuchs ein Baum im Paradies*, Wartburg 2003.

kristendommens historie.”²² Studier af kunstarternes vekselvirkning med kristendommen viser kristendommens kulturtransformerende potentiale, ligesom det viser hvordan kirkeinstitutioner og fagteologi er blevet omformet af kunstnerisk arbejde: ”Det vekselspil, jeg her taler om, er betydningsfuldt, fordi det kan siges at kaste lyst over kristendomshistorien, ved at denne i så høj grad netop ikke forblev en veldefineret normal-tradition. Det måske mest opsigtsvækkende ved den komplekse sammenfiltrering af kristendomshistorie og de kunstneriske mediers historie er netop de uigennemskueligt sammenfiltrede transformationer.”²³

Det er kendetegnende for danske studier på feltet, at de fokuserer på en enkelt æstetisk eller kunstnerisk udtryksform, eller et enkelt tema. Styrken ved sådanne studier er deres dybde, svagheden faren for at de enkelte elementer bliver løsrevet fra deres kontekst. Et andet kendetegn er, at de koncentrerer sig om eliten, kunstnerisk og teologisk. Som Nils Holger Petersen skriver, er der ikke ”tale om en folkelig tilgang til kristendommen; den får man – normalt – ikke fat på ad denne vej, der er under næsten alle omstændigheder tale om elitebidrag til kristendomstolkningen.”²⁴ Når det kommer til spørgsmålet om den folkelige side af sagen, kan der imidlertid søges støtte i internationale strømninger inden for området, der kendes under betegnelser som *material religion* og *visual religious studies* og som siden 2005 har haft eget tidsskrift: *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief*, der beskæftiger sig med religionens materielle, fænomenale og transcendentale udtryk, som kan opfattes af ”synet” i både sanselig og imaginativ forstand. En af pionererne er amerikaneren David Morgan, der som professor på Duke University har grundlagt ovennævnte tidsskrift og i øvrigt er kendt blandt andet for sine bøger om Warner Sallman (1892-1968), en af det tyvende århundredes mest reproducerede religiøse kunstnere, hvis indflydelse også kan spores i Grønland.²⁵ I et programmatisk essay hedder det om “visual

²² Nils Holger Petersen, “Kunstarternes historie som kirkehistorisk arbejdsfelt,” i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen*, 28. april 2006, København 2006, s. 115-28 (122).

²³ Sst., s. 123.

²⁴ Sst., s. 121.

²⁵ David Morgan, *Icons of American Protestantism. The Art of Warner Sallman*, New Haven/London 1996. Om Warner Sallman i Grønland, se ”*Devotio groenlandorum*. Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år” (nedenfor).

piety,” at det ”offers a different way of thinking about art and religion. As set of practices, attitudes, and ideas invested in images that structure the experience of the sacred, visual piety cancels the dualistic separation of mind and matter, thought and behavior, that plagues a great deal of work on art and religion.”²⁶ Specielt med adresse til Warner Sallman og andre masseproducerede religiøse billeder hedder det: ”Instead of reducing such images to illustrations of theological ideas or ”bad art for bad faith” (as theologians and denominational church historians have tended to do) or dismissing them as thirdrate art rooted in a mass culture of tastelessness (as cultural critics and art historians might be inclined to do), the scholars in this project have preferred to see Sallman’s imagery and its wide dissemination as a crucial part of a cultural system that has shaped religious piety and social identity among millions of American Protestants. We undertake neither a defense nor a critique of religion but a historical analyses of its overlooked visual culture, with the intension of learning more about the role that images have played in twentieth-century Protestantism.”²⁷

Nærværende afhandling handler både om elitekultur og om folkelig kultur, lige som den både handler om kunstnerisk skabelse og om brug, forbrug og nydelse af æstetiske objekter og udtryksformer; den handler om visuelle udtryk såvel som om imaginative udtryk, den handler om formulering af et verdenssyn og om reception af et verdenssyn, og den handler om det kollektive såvel som om det individuelle, lige som den handler om den materielle og den immaterielle kultur, alt sammen såvel i et historisk som i et nutidigt perspektiv. Ved at forene træk fra dansk-europæisk forskningstradition inden for feltet kunst og kristendom med træk fra den amerikanske forsøger afhandlingen at give et helhedsbillede, ikke ved at rumme det hele, for alt er ikke med, men ved at inddrage så mange nuancer som muligt. Her giver Grønland i kraft af en række specifikke forhold – sin afsides geografiske beliggenhed, sin særlige handelspolitiske historie med et monopolistisk KGH, som registrerede alt, sin overskuelige befolkningsstørrelse,

²⁶ David Morgan, *Visual Piety. A History and Theory of Popular Religious Images*, Berkeley/Los Angeles/London 1998, s. 2-3.

²⁷ Samme, *Icons of American Protestantism. The Art of Warner Sallman*, New Haven/London 1996, s. 2.

sin kulturelle homogenitet – særlige muligheder, som man må savne i studier af andre samfund. Det er mit håb derigennem at kunne belyse ikke bare den grønlandske kultur- og kristendomshistorie, men også i det mindste lejlighedsvis kaste lys på sammenhænge i den kristne kultur, som ellers kan være svært at få frem.

c. Teori

Nærværende afhandling er skrevet ud fra en art teoretisk minimalisme, ikke fordi der ikke er gjort brug af teorier, men fordi afhandlingen ikke har gjort analytisk brug af én bestemt teori. Hvis man kan skelne mellem teoridannende og teori efterprøvende undersøgelser, er afhandlingen teoriskabende i den forstand, at den forsøger at lokalisere og fremlægge hidtil upåagtede sammenhænge.

Eksisterende teorier er brugt heuristisk – eller med den norske historiker Knut Kjeldstadli's ord som lyskastere²⁸ på den måde, at teoretiske elementer er brugt til at få øje på aspekter eller mønstre i stoffet, som der efterfølgende er arbejdet videre med. Dette er gjort eklektisk således at forstå, at synsvinklen på stoffet skifter mellem teorier, der ikke umiddelbart har nogen fællesnævner, men som hver især har kunnet bidrage til at kaste lys over det pågældende felt. På samme måde, som vi i dagligdagen skifter mellem forskellige forklaringsmodeller alt efter, hvad der synes frugtbart i sammenhængen, kan historikeren gøre det, når han beskriver fortidens virkelighed. Men der er dog, når alt kommer til alt, en dybere sammenhæng mellem de betragtningsmåder, de teorier, afhandlingen betjener sig af. Overordnet er der tale om en art mentalitetshistorie, hvormed der menes en historie, der søger at bestemme og forklare de bevidste og ubevidste forestillinger, som til forskellige tider har ligget til grund for menneskelige handlinger. I det følgende vil jeg kort gennemgå en række af de væsentligste teoretiske arbejder, som har været af særlig betydning. Det drejer sig om tre felter, alle med rod i det frugtbare teoretiske miljø, der opstod i slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne, hvor man i kølvandet på marxismens sammenbrud diskuterede en række hovedsageligt perceptionshistoriske spørgsmål som forholdet mellem billede og psyke, Bibelens og de hellige skrifter

²⁸ Knut Kjeldstadli, *Fortiden er ikke hvad den har været – en indføring i historiefaget*, Roskilde 2001, s. 144-45.

virkningshistorie og dannelsen af forestillede (imaginære) fællesskaber både religiøse, nationale og etniske til afløsning for de ”objektive” klassefællesskaber, som de foregående årtier havde domineret ikke bare den historiske og politiske, men også den intellektuelle scene.

The power of images

Et nøglebegreb i afhandlingen er det, som den amerikanske kunsthistoriker David Freedberg har kaldt *power of images*, ”billeders magt.”²⁹ Billeder, siger David Freedberg, har magt, fordi de fremkalder intense følelsesmæssige reaktioner: ”People are sexually aroused by pictures and sculptures; they break picture and sculptures; they mutilate them, kiss them cry before them, and go on journeys to them; they are calmed by them, stirred by them, and incited to revolt. They give thanks by means of them, expect to be elevated by them, and are moved to the highest levels of empathy and fear. They have always responded in these ways; they still do. They do so in societies we call primitive and in modern societies; in East and West, in Africa, America, Asia, and Europe.”³⁰ Denne følelsesmæssige side af billedperceptionen skyldes ifølge Freedberg, at billeder, med Hans Georg Gadamer’s ord, er ontologiske ”begivenheder,” i særdeleshed hvis det drejer sig om religiøse billeder.³¹ Der sker en sammenfletning af tegnet og det betegnede, mellem det repræsenterede og det repræsenterende.³² Ifølge Freedberg har den traditionelle kunsthistorie omhyggeligt undertrykt det felt, der omhandler beskuerens reaktion på billeder til fordel for en æstetiserende ”kunstkyndig” vurdering.

Freedberg’s fascinerende teori om ”billeders magt” har åbnet mine øjne for en dybere indsigt i billeders indfangningspotentialer og dermed for en klarere og mere empatisk forståelse for de processer, der gik i gang, når Hans

²⁹ David Freedberg, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*, Chicago/London 1989.

³⁰ Sst., s. 1.

³¹ Sst., s. 76-77. – Se også ”*Devotio groenlandorum* – et studie i visuel fromhed i Grønland gennem 250 år” (nedenfor).

³² Sst., s. 32, 436 og passim. – Inden for antropologien er der i disse år en voksende forståelse for den uløselige sammenfletning af tegnet og det betegnede. Man taler ligefrem om et ”ontological break-through” (ontologisk gennembrud), se Amiria Henare, Martin Holbraad og Sari Wastell (red.), *Thinking Through Things. Theorising Artefacts Ethnographically*, London/New York 2007, s. 12 og passim. Tak til antropolog, cand.mag. Frida Hastrup for at have gjort opmærksom på denne vigtige nyorientering inden for et for arktiske studier centralt fagområde.

Egede viste grønlænderne billeder af skabelsen, syndefaldet, korsfæstelsen og opstandelsen; de blev grebet på samme måde som kejseren af Kina, der bad om at få et billede af et vandfald uden for soveværelset overmalet, fordi han ikke kunne falde i søvn for vandets brusen.³³ Dette har været mit udgangspunkt for en fornyet prøvelse af kildematerialet til Hans Egedes mission og for grønlandsmissionen som helhed, hvor billeder tidligere kun har været inddraget som en kuriositet, et betydningsløst supplement til ordet. Set i lyset af denne fornyede prøvelse og under hensyntagen til, hvad der foreligger fra lignende missionmarker, navnlig indianermissionen i Nouvelle-France, hvorom François-Marc Gagnon har skrevet en banebrydende afhandling,³⁴ er jeg nået frem til, at den tidlige grønlandsmission bedst kan beskrives som en succesfuld billedmission. Teorien om billeders magt har også åbnet øjnene for betydningen af, at de grønlandske kirker på et meget tidligt tidspunkt blev udsmykket med store billeder af høj kvalitet, såvel som en forståelse af, hvilket tiltale-potentiale til den enkelte, der lå og ligger i disse billeder. Freedbergs teori har også fundet anvendelse i forbindelse med bibelske billeder i det private rum, som behandles i afhandlingen ”*Devotio groenlandorum*. Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år.” Når grønlænderne, så snart de havde mulighed for det, begyndte at købe bibelske billeder og hænge dem op, er ”dårlig smag” eller ”indflydelse fra europæerne” ikke de mest interessante analytiske kategorier. Den mest relevante, i hvert fald den mest interessante analytiske kategori forekommer mig at være de pågældende billeders betydning for folk.³⁵ Teorien om billeders magt har også åbnet øjnene for, at det ikke kun var snak, når man i 1950erne opfattede billeder og farverige ritualer og ceremonier som den store forfører og den store fare, da nye religionssamfund meldte deres ankomst i Grønland efter landets åbning 1953.³⁶ Ikke for ingenting blev Hans Egede et ikon i 1700-tallets dansk-norske patriotiske kult, ikke for ingenting forsvandt hans billede efter 1814, og ikke for ingenting har Hans Egede-

³³ Régis Debray, *Vie et mort de l'image. Une histoire du regard en Occident*, Paris 1992, s. 9.

³⁴ François-Marc Gagnon, *La conversion par l'image. Un aspect de la mission des Jésuites auprès des Indiens du Canada au XVIIe siècle*, Montréal 1975, jf. ”Prints and pictures in Greenland 1721-1900” (nedenfor) og ”Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie” (nedenfor).

³⁵ Se ”*Devotio groenlandorum* – et studie i visuel fromhed i Grønland gennem 250 år” (nedenfor).

³⁶ Se ”Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008” (nedenfor).

statuen i Nuuk i 1970 været udsat for en veritabel billedstorm.³⁷ Og ikke for ingenting blev Sven Havsteen-Mikkelsens afmytologiserende modernistiske billedforslag til en altertavle til Hans Egede Kirke i Nuuk mødt med kulde af en menighedsrepræsentation, for hvem den tvivlende Havsteen-Mikkelsen fremstod som vantro.³⁸

Bibelen – den store kode: Erich Auerbach og Northrop Frye

I 1982 udsendte den canadiske litteraturforsker Northrop Frye bogen *The Great Code*.³⁹ Den store kode er Bibelen. Dybt i den vestlige kultur ligger Bibelen, som rummer alt, tragediens isolation, syndefald, straf og korsfæstelse såvel som apokalyptisk genrejsning og frelse. Bibelen ligger ikke alene til grund for de gamle kristne samfund, den ligger også til grund for de moderne sekulariserede vestlige samfund, hvis kulturelle, litterære, kunstneriske og politiske institutioner er gennemsyret af Bibelen. Frye, som havde gennemlevet 1960ernes og 1970ernes marxistiske *revival*, gør i denne forbindelse meget ud af at påpege, at marxismen er eller om man vil ikke er andet end et verdsliggjort evangelium.

Et afgørende teoretisk element i Fryes bog er ideen om figural tolkning, som han har hentet hos den tysk-amerikanske litteraturkritiker Erich Auerbach.⁴⁰ Ved figural fortolkning forstås den fortolkning, der ses i Bibelen, hvor ”personer og begivenheder, der forekom i *Det gamle Testamente (GT)*, [opfattedes] som figurer eller realprofetier for frelseshistorien i *Det nye Testamente (NT)*.”⁴¹ Josua, der fører Israels folk ind i det forjættede land, var en realprofeti for Jesu nåde, der fører de troende ind i den evige saligheds forjættede land og så videre. Ligesom Bibelen praktiserer figural tolkning i forholdet mellem Det Gamle og Det Nye Testamente, således har Bibelen op gennem historien dannet baggrund for en figural tolkning af historien. Et karakteristisk og historisk

³⁷ Se ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger” (nedenfor).

³⁸ Se ”Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008” (nedenfor).

³⁹ Northrop Frye, *The Great Code: The Bible and Literature*, London 1982, dansk oversættelse ved Ole Lindegaard Henriksen, *Den store kode. Bibelen og litteraturen*, Århus 1992.

⁴⁰ Erich Auerbach, ”Figura,” *Archivum Romanicum*, 22, 1938, s. 436-89, her citeret efter den danske oversættelse ved Anton Jørgensen i *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 2, 1999, s. 95-148.

⁴¹ Erich Auerbach, ”Figura,” *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 2, 1999, s. 111.

betydningsfuldt eksempel på figural praksis er Paulus' og kirkefædrenes brug af Det Gamle Testaments forjættelser om hedningernes omvendelse. "De [Paulus og kirkefædrene] omfortolkede hele den jødiske overlevering til en række figurer, der viser frem til Kristi inkarnation, og anviste det romerske rige dets plads inden for den guddommelige frelsesplan"⁴² – og udlagde dermed sporene for de kommende århundreders hedningemission. "Den figurale realprofeti besad en historisk funktion: med en slagkraft, som fulgte af en samlet og målrettet interpretation af verdenshistorien og den af forsynet styrede verdensorden, *erobrede den folkernes fantasi og inderste følelse*."⁴³ Til gengæld herfor gør Bibelen krav på monopolistisk eneherredømme og forlanger af både individ og samfund, at de indfører deres eget liv i dens verden og føler sig som led af dens verdenshistoriske bygning.⁴⁴ Dette krav om at indføre sit liv i Bibelens verdenshistoriske bygning efterlevedes i 1600- og 1700-tallet, hvor Hans Egede levede, både af individ og samfund. I dag, hvor 1800-tallets sekularisering og bibelkritik har gjort den bibelske verdenshistoriske bygning hjemløs i den videnskabelige verden og tvivlende om sin egen berettigelse i det offentlige liv, genfindes den i poetisk form i litteraturen.⁴⁵

Auerbachs og Fries ideer har haft stor indflydelse blandt teologer og litteraturforskere. Men de har ikke været meget anvendt af historikere. Der er ellers nok at tage fat på, hvis man først begynder at "tænke bibelsk."⁴⁶ Som det

⁴² Erich Auerbach, *Mimesis. Virkelighedsgengivelsen i den vesterlandske litteratur*, København 1965, s. 28 (oversat fra den tyske originaludgave *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, Tübingen 1946).

⁴³ Erich Auerbach, "Figura," *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 2, 1999, s. 131. Min fremhævning.

⁴⁴ Eller med Auerbachs ord: "Den verden, som den hellige skrifs historier viser, nøjes ikke med at påstå, at den er en historisk sand virkelighed – den hævder at være den eneste sande, den verden, der er bestemt til eneherredømme. Alle andre skuepladser, hændelser og påbud har ingen berettigelse til at optræde uafhængigt af den, og det er forjættet, at de alle, alle menneskers historie overhovedet skal indordne sig i dens ramme og underordne sig den." Erich Auerbach, *Mimesis. Virkelighedsgengivelsen i den vesterlandske litteratur*, København 1965, s. 25.

⁴⁵ Her tænkes på Jesus-romaner som *Greven af Monte Cristo* (Alexander Dumas d.æ.), T.S. Eliots digtning (navnlig *Four Quartets*), Ezra Pound og mange andre. I mere folkelige versioner genfindes disse tanker i Superman, i børneversion i Narnia-fortællingerne af C.S. Lewis og i J.K. Rowlings Harry Potter-bøger. I samfundslivet er venstrefløjens utopier sekulariserede udgaver af Bjergprædiken.

⁴⁶ Jf. titlen på André LaCoques og Paul Ricoeurs fælles bog *Thinking Biblically: exegetical and Hermeneutical Studies*, Chicago 1998.

fremgår af Tyge Krogh disputats fra 2000,⁴⁷ var den dansk-norske retspleje i 1600- og 1700-tallet bygget på Moseloven og som sådan en figural interpretation af Bibelen og tillige, når den anvendtes i al sin skræmmende brutalitet, et i allerhøjeste grad håndgribeligt vidnesbyrd om, at den dansk-norske kongemagt lydigt underkastede sig Bibelens eneherredømme. Nævnes kan også hele det dansk-norske statsceremoniel som det udspillede sig under salvingshøjtidelighederne, hvor kongerne siddende på tronen af narhvalstand, det arktiske elfenben, lod sig salve med pomp og pragt i Frederiksborg Slotskirke som kong David. De dansk-norske konger Frederik III, Christian V, Frederik IV, Christian VI, Frederik V og Christian VII var den nordlige verdens gammeltestamentlige David lyslevende.⁴⁸

Ser man på en figur Hans Egede gennem Erich Auerbachs og Northrop Fryes briller, springer det i øjnene, at han levede ikke bare med Bibelen, som enhver teolog gør, men i Bibelen. Han opfattede sig selv som en del af Bibelens verdenshistoriske bygning med samme selvfølgelighed, som Frederik IV gjorde. Og da han tog til Grønland, var han Paulus på hedningemission, og det land og det folk han fandt under Polarcirklen var ikke et fremmed land og et fremmed folk, men et faldent land og et faldent folk, som skulle genrejses, et vildfarent får, som skulle bringes tilbage til flokken. Sådan så han på det, sådan så hans konge og dennes ledende embedsmænd på det, sådan så hans efterfølgere på sagen, og sådan fik han og hans efterfølgere også, hvor utroligt det end lyder, grønlænderne til at se på sig selv og på deres eget land. De lod sig rive med, de lod sig med Søren Kierkegaards ord digte som kristne. De nærmere omstændigheder gør jeg rede for i afhandlingen om ”Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie.”

Nationbuilding og forestillede fællesskaber

Siden 1980ernes begyndelse har der været en livlig debat om nationalisme og national identitet. På dansk grund er debatten præget af navne som historikeren

⁴⁷ Tyge Krogh, *Oplysningstiden og det magiske, henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København 2000.

⁴⁸ Povl Eller, *Salvingerne på Frederiksborg*, Hillerød 1976.

Ole Feldbæk⁴⁹ og litteraturforskeren Flemming Lundgreen-Nielsen.⁵⁰ På den europæiske scene har interessen navnlig samlet sig om den i udgangspunktet marxistiske historiker Benedict Andersons *Imagined Communities* fra 1983.⁵¹ Det dominerende synspunkt hos Benedict Anderson er, at nationalfølelse er et resultat af sekularisering og derfor et relativt sent fænomen, som først kendes fuldt udfoldet i 1800-tallet. Dette synspunkt rejser ingen problemer i forhold til den gængse datering af den grønlandske nationalfølelses opståen til 1800-tallets midte, knyttet til personer som H.J. Rink, Samuel Kleinschmidt og forstander på Ilinniartissuaq Carl Emil Janssen.

Går man længere ned i Benedict Andersons tekst, opdager man adskillige sprækker, blandt andet, at han lægger stor vægt på bogtrykkerkunsten, som fra 1500-tallet skabte ”unified fields of exchange and communication below latin and above the spoken vernaculars,”⁵² og han går så vidt som til at beskrive disse tidlige ”kommunikations-fællesskaber” som ”the embryo of the nationally imagined community.” Dette synspunkt, som i hvert fald potentielt er på kollisionskurs med ideen om, at nationale fællesskaber hører 1800-tallet til, udvikler han ikke nærmere. Denne uforløste dobbelthed hos Anderson har medført, at den omfattende litteratur, der er fulgt i hælene på hans bog, deler sig i to retninger. Den ene, som blandt andre omfatter Ole Feldbæk, følger Anderssons sene datering af nationalfølelsens opståen, den anden retning har arbejdet videre med de argumenter Anderson selv giver for en tidligere datering. Blandt disse Adrian Hastings, der i en række bøger fra 1990erne, herunder *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* fra 1997 har argumenteret for, at de europæiske folk med England som det første opstod inden for rammerne af et bibelsk verdensbillede på basis af det nationale sproglige kommunikationsfællesskab, som skabtes med bogtrykkerkunsten. Forbilledet for

⁴⁹ Ole Feldbæk, ”Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse,” *Fortid og Nutid*, 31, 1984, s. 270-88; Samme (red.), *Dansk Identitetshistorie*, 1-4, København 1991-92.

⁵⁰ *På sporet af dansk identitet*, København 1992.

⁵¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London/New York 1983, dansk oversættelse ved Lars Jensen: *Forestillede fællesskaber. Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*, Roskilde 2001.

⁵² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London/New York 1983, s. 44.

det engelske folk og dermed for andre europæiske folk, som fulgte i hælene på England, var Israels folk.⁵³

Det forekommer mig, at Hastings tanker i overordentlig grad er egnede til at kaste lys på det grønlandske tilfælde og dermed drage det hidtil alment accepterede synspunkt om dateringen af grønlandsk nationalfølelse i tvivl. Her i Grønland dannedes i løbet af 1700-tallet et fælles skriftsprog, som forenede de mange forskellige dialekter, der indtil da knap havde kunnet forstå hinanden, i et kommunikationsfællesskab samtidig med at ideen om at være et bibelsk folk, et arktisk Israel, udgået fra den store diaspora efter Syndfloden voksede frem. Grønland blev i 1700-tallet et folk – ikke bare i missionærernes opfattelse, men også i grønlændernes egen, således som vi blandt andet finder vidnesbyrd om det i Poul Egedes korrespondence med grønlændere: ”Men o! vi lyksalige Grønlændere! O! du kiere Fødeland!”⁵⁴ skrev Poul Grønlænder 1758 til Poul Egede. Grundtvig kunne ikke have gjort det mere følelsesfuldt hundrede år senere, heller ikke når det kommer til Poul Grønlænders lovprisning af det land, som nu en gang er hans: ”Vi kan sige, det er vort Hav, som rører ved vort Land, det er vores Hvalfiske, Kaskelotter, Springere, Enhiørninger, Hvidfiske, Sælhunde, Helleflynder, Lax, Torsk og Ulker, som bevæges deri”⁵⁵ Også i beklagelser over, at landet ikke skulle være så godt som danskernes, ligger en anerkendelse af egen identitet: ”Endelig vilde de [grønlænderne] og vide, om Gud havde skabt deres Land, og hvorfor han ei havde gjort det saa got som vores?”⁵⁶ Og i en sætning som ”Dette er Katalernes [skal være Kalalernes, det vil sige grønlændernes] Land; Eders er paa hin Siide af det store Hav”⁵⁷ ligger en klar forestilling om en grønlandsk nation.

Der var også en tidlig etnisk identitet, som uden videre var klar for alle, grønlændere såvel som europæere. I den forbindelse kan man måske sige, lidt i Benedict Andersons ånd sige, at den permanente tilstedeværelse af fremmede

⁵³ I samme retning har den tyske ægyptolog og kulturhistoriker Jan Assmann argumenteret i flere skrifter om sammenhængen mellem religion og kulturel identitetsdannelse, se f.eks. *Religion und kulturelle Gedächtnis*, München 2000, engelsk oversættelse ved Rodney Livinstone, *Religion and Cultural Memory. Ten Studies*, Stanford 2006.

⁵⁴ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland uddragne af en Journal holden fra 1721 til 1788*, København [1788], s. 234.

⁵⁵ Sst., s. 232.

⁵⁶ Sst., s. 164.

⁵⁷ Sst., s. 116.

folk har bidraget til at skabe en tidlig veldefineret og velafgrænset grønlandsk nationalfølelse. Det forhindrede dog ingenlunde, at Hans Egede skønt udlænding fik position som en gammeltestamentlig patriark. Der opstod omkring Hans Egede en national kult, hvis begyndelse kan føres tilbage til midten af 1700-tallet, og som i væsentlig henseende må anses for fuldt udfoldet ved slutningen af 1700-tallet, således som jeg blandt andet følger det i afhandlingen ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger.”

2. En fremstilling af de opnåede resultater med en vurdering af de anvendte metoder

a. Resultater

Afhandlingen består af fem uafhængige, men beslægtede afhandlinger, der tilsammen tegner et billede af de bibelske forestillingers historie i Grønland fra Hans Egedes ankomst 1721 til i dag: ”Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie,” ”Prints and pictures in Greenland 1721-1900,” ”*Devotio groenlandorum*. Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år,” ”Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008” og ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger.” Den første afhandling, som følger udviklingen op til 1800, er den bredeste og lægger grunden for de følgende ved så vidt mulig at følge den mentale og kulturelle udvikling i alle aspekter. I de efterfølgende afhandlinger, som fører fremstillingen frem til i dag, indsnævres perspektivet til hovedsageligt at følge udviklingen med udgangspunktet i forholdet mellem billede og samfund. I den afsluttende afhandling beskrives, hvorledes et ikon – Hans Egede – blev dannet i den gamle dansk-norske helstat, samt hvilke omvæltende konsekvenser det fik, da Grønland i 1814 med et slag mistede kontakten med sit europæiske moderland, det geografisk

og til dels socialt nærtstående Norge og blev knyttet til det mere fjerntstående Danmark, der af stormagterne blev udpeget som Danmark-Norges efterfølgernation med hensyn til den søbårne del af Norge, derunder Grønland. Alle fem afhandlinger ser Grønlands udvikling i internationalt perspektiv, men er i øvrigt, bortset fra den sidste, centreret omkring Grønland. I den sidste afhandling inddrages Danmark og Norge, og Grønland anskues som en del af den nordatlantiske verden.

Åbningsscenen er henlagt til Holsteinsborg, hvor den første kirke i Grønland uden for Godthåb blev indviet under storslåede former Helligtrekongersdag den 6. januar 1775. Der tegnedes denne dag i Holsteinsborg et billede af, hvorledes Bibelen og den kristne forestillingsverden i dansk-norsk-protestantiske fyrstestatsudgave siden missionens begyndelse 1721 var blevet overført til Grønland og hvilke forestillinger, man gjorde sig herom. Vi hører, at grønlænderne oprindeligt har kendt Gud, men ikke ville vide af ham og derfor var vandret forkert. Ved missionens komme har Gud af sin store kærlighed ladet de dansk-norske konger og deres medhjælpere drage omsorg for, at grønlænderne igen kunne få kendskab til Gud og hans vilje. Gud kaldte som den første Hans Egede til denne opgave, der nu er så langt fremskreden, at Gud i Holsteinsborg kan sætte sig sit hellige sted, sit Bethel, hvoraf kirkens navn. Ligesom Gud i sin tid mødte Jakob i Bethel, vil Gud nu her i Holsteinsborg møde og velsigne grønlænderne og føre dem frem til den evige salighed. Kirkeindvielsens fortælling var igen del af en endnu større fortælling om Guds historie med mennesket, således som den er skildret i Bibelen, der er én lang sammenhængende beretning om det verdenshistoriske forløb fra tidernes morgen til verden ende i den evige salighed. Dette omfattende og mangesidede budskab blev formidlet med ord, lyd, billeder og ritualer: Lige fra morgenstunden blev der læst og prædikeret, der blev skudt med kanoner fra skibe i havnen, der blev sunget på grønlandsk og dansk, der blev vist billeder, der blev processioneret og først langt ud på aftenen sluttede festen med et mægtigt lysbillede, en såkaldt illumination, i den nyindviiede kirkes midterste vindue, som strålede ud over kolonien og hyldede Hans Egede som den store kirke- og landsfader.

Kirkeindvielsen i Holsteinsborg, der kendes fra en beskrivelse af missionær Hans Jørgen Jæger, står som en port mellem det nye og det gamle Grønland og kan bruges som et prisme for hele den mentale og kulturelle udvikling i 1700-tallets Grønland, som er genstanden for de følgende kapitler. Først missionærernes syn på deres eget liv, præget af forsynstro og ønske om at være Guds redskab. Missionærerne indføjede med typologiske fortolkninger deres eget liv og virke i den bibelske fortælling. De gammeltestamentlige forjættelser om hedningenes omvendelse opfattedes som realprofetier om deres egen hedningemission i Grønland. Efterfølgende vises, hvorledes missionærerne så på Grønland og på grønlænderne. Grønlænderne var en vildfarende del af Guds folk med rødder i den gammeltestamentlige diaspora efter Syndfloden og Babelstårnet, og missionærerne fandt i deres sprog og i deres sæder og skikke tydelige spor efter denne mellemøstlige fortid, ligesom man hos dem fandt den guddommelige lov og det guddommelige lys, nedlagt i alle mennesker ved skabelsen. Ikke bare folket, også landet var en del af Guds skaberværk. Naturvidenskabeligt interesserede missionærer som Henrik Christoffer Glahn og Otto Fabricius fandt i Grønland nye overraskende og slående vidnesbyrd om skaberværkets storslåede harmoni og Skaberens visdom, godhed og omsorg for skabningen.

Alt dette kunne være ligegyldigt, hvis ikke det kunne formidles til grønlænderne. Sidste lange del af afhandlingen beskriver, hvorledes det i løbet af få årtier lykkedes missionærerne – dansk-norske og herrnhutiske i forening – med billeder, lyde, ritualer, ord og arkitektur at formidle dette verdensbillede til grønlænderne, hvis fantasi og inderste følelser blev erobret af den store bibelske fortælling med dem selv som deltagere. Der begyndtes med billedet, som var det første medium, Hans Egede tog i brug ved sin ankomst til Håbets Ø 1721. Herefter fortsattes med lyd: Der blev sunget og spillet, efterhånden blandt op med bøsse-skud, kanonernes bragen og fyrværkeri. Billeder og lyd blev fulgt op af ritualer, tiden og dagen fik en ny rytme, der understregede det nydannede fællesskab. Slutstenen var ordet, som blev basis for et fælles skriftsprog. Trykt litteratur på nationalsproget spredtes over hele Vestgrønland, hvor det skrevne ord takket være hurtigt udviklede læse- og skrivefærdigheder øvede overordentlig stor indflydelse. Missionærernes og grønlændernes verdensbillede voksede gradvis

sammen og blev ét, der opstod en grønlandsk fællesskabsfølelse, en grønlandsk nation inden for det nye kommunikationsfællesskab, der strakte sig fra Melvillebugten i Nord til Kap Farvel i syd. Ved år 1800 var grønlænderne blevet et nyt folk i et nyt land.

I ”Prints and pictures in Greenland 1721-1900” gribes tilbage til Hans Egedes ankomst 1721, og der ses – med udgangspunkt i David Freedbergs teori om *power of images* og med jævnlig henvisning til parallelle tilfælde i de fransk jesuitters indianermission i Nordamerika – nærmere på, hvordan Hans Egede overhovedet kunne komme afsted med sin tilsyneladende så fuldstændig håbløse og uoverkommelige missionsopgave. Afhandlingen viser, hvorledes Hans Egedes missionsvirksomhed i begyndelsen i al hovedsagen var baseret på billeder, og at de første resultater må tilskrives de bibelske billeders dragende magt. Det er i øvrigt lykkedes med udgangspunkt i de oplysninger, Hans Egede giver i sine relationer, at identificere og fremskaffe det første billede, som er blevet fremvist for grønlænderne på Håbets Ø, nemlig frontispicen fra Heinrich Müllers *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern* med en velsignende Kristus. Det skete den 14. juli 1721. Med Hans Egedes billedmission udlagdes et ”billedspor” i det grønlandske samfund, som afhandlingen derefter følger op i 1800-tallet, hvor der viser sig at have været en omfattende, hidtil ubemærket import af masseproducerede trykte billeder, fra 1830erne sås de så godt som overalt. Med denne indsigt, som er hentet fra en gennemgang af Den kongelige Grønlandske Handels (KGH) ”specifikationer” 1825-1900, kastes nyt lys på koloniseringsprocessens fortsatte påvirkning af den grønlandske mentalitet, ligesom der kastes nyt og afklarende lys på Grønlands tidlige kunsthistorie. Kunstnere som Aron af Kangeq, som man hidtil nærmest har ment greb deres kunst ud af den blå luft, var velkendte med europæiske billedtryk, som sås overalt – en simpel forklaring på, at Arons og Jens Kreutzmanns kunst har så åbenlyse ligheder med tysk neuruppinerkunst.

Også i bredere europæisk sammenhæng er undersøgelsens resultater af interesse, idet man næppe noget andet sted har så præcis viden fra 1800-tallet om antallet af trykte billeder i forhold til indbyggertallet som i Grønland, hvor

eneste indgang var gennem KGH. Artiklen dokumenterer ikke blot grønlændernes dybe betagelse af billeder – et spor, der peger tilbage på Hans Egedes tid – den aflægger også vidnesbyrd om den slående, ofte oversete velstand i Grønland ledsaget af et stort forbrug af folkelige luksusvarer, såkaldt ”populux” før 1870, hvor mineraloliens (petroleums) fremkomst på få år udkonkurrerede tranbelysningen og forvandlede den tidligere så ombejlede arktiske leverandør af energi til en fattiggård.

Afhandlingen ”*Devotio groenlandorum*. Billeder og visuel fromhed i Grønland i 250 år” følger det folkelige forbrug af bibelske billeder og dermed en vigtig side af de bibelske forestillingers historie frem til i dag. Med afsæt i en udtalelse fra en gruppe studerende ved Ilisimatusarfik: ”Næsten alle grønlændere ved hvordan Jiisusinnuaq [søde Jesus] ser ud, for de har billeder hængende af ham i stuen” viser afhandlingen, hvorledes den visuelle fromhedskultur, som har rødder tilbage til Hans Egedes ankomst for snart tre hundrede år siden, har det i dag. Efter en kort indledning tages der fat, hvor ”Prints and pictures in Greenland 1721-1900” slipper, nemlig i slutningen af 1800-tallet, hvor det internationale tranmarkeds sammenbrud betød en forarmelse af det grønlandske samfund så dyb, at den kunne iagttages også på væggene; indrammede billeder bag glas, som var blevet almindelige i 1850erne og 1860erne, forsvandt og erstattedes af fattige udklip fra gamle danske aviser og ugeblade, som blandt andre Den grønlandske Kirkesag fik op. Et lavpunkt blev nået i begyndelsen af 1900-tallet. Med den velstandsstigning, som fulgte det begyndende fiskeri i 1920erne og 30erne, blev der igen lidt efter lidt råd til billeder, nu farvemattede olietryk som førtes i butikken, samtidig med at nye billedformer som glansbilleder med engle og søndagsskolebilleder efter Carl Blochs malerier i Bedestolen i Frederiksborg Slotskirke kom i omløb. I 1940erne og 1950erne blev billederne større og i 1960erne så man kæmpestore indrammede offsettryk med bibelske scener på mange grønlandske vægge. Bogillustrationer, som længe var uden større betydning for udbredelsen af bibelske billeder, kom frem i første række med udgivelsen af en populær grønlandsk billedbibel 1954. Et vidnesbyrd om de bibelske fortællingers popularitet er en tegneserie om Bibelen, som *Atuagagdliutit* bragte op gennem

1950erne og 1960erne. Ingen anden dansk eller nordisk avis kan fremvise noget tilsvarende.

Til belysning af forholdene i dag gennemførtes 2005 en landsdækkende undersøgelse af, hvad der findes af bibelske og religiøse billeder i grønlandske hjem. I alt blev der udsendt 800 spørgeskemaer, jævnt fordelt over hele landet. Undersøgelsen viste, at der hænger bibelske billeder i mere end trefjerdedele (76,8%) af samtlige hjem i Grønland. Billederne findes overalt, hvor der er plads. I stuen hænger de side om side med familie billeder og anden udsmykning, i soveværelset som regel alene, typisk over sengen. Det almindeligste billede er Jesus-skikkelsen, ofte løsrevet fra sin bibelhistoriske sammenhæng. Det gælder således et enkelt, næsten skrabet brystbillede af Jesus som ung, smuk mand med blå øjne iført lys kjortel, en bearbejdning af den tidligere nævnte Warner Sallmans mesterstykke "Head of Christ," udført af en ubekendt østrigsk kunstner fra 1950erne, der signerer sig "Dossi." Andre populære billeder er "Jesus, der banker på en lukket dør," "Jesus som hyrde," bygget over lignelsen om det fortabte får, "Den torne kronede Jesus" efter Guido Reni (1575-1642) og "Jesu bøn i Getsemane Have." Stærkt yndet er "Jesu-Hjerte"-typen, der viser Frelseren i halv figur med blikket direkte vendt mod beskueren. Om hovedet en glorie, midt for brystet et brændende hjerte. Et billede som ses overalt er skytsenglen, der passer på børnene, mens de leger ved afgrundens rand og passerer gyngende broer, en scene, der kan føres tilbage til en af Det Gamle Testaments apokryfe bøger.

Informanterne blev i spørgeskemaet spurgt, hvad billederne betyder. Det dominerende svar var, at de giver ro, håb, fred i sindet, trøst og tryghed: "De giver tryghed i hjemmet. Jeg beder til at jeg og mine må være i hans [Jesu] varetægt." "Når jeg kigger på mit billede af Jesus som hyrde – og det kigger jeg på hver aften – så tænker jeg på, hvordan dagen er gået. Det kan være jeg tænker på tilgivelse, eller når der er kommet sygdom i familien, på styrke i livet. Når vi har haft glæder sammen, frembærer jeg min taksigelse. Når jeg beder aftenbøn, kigger jeg altid på Jesu venlige ansigt og fyldes med fred." Således bliver Jesus dagligt nærværende i mange grønlandske hjem. Billederne, der ofte er kommet til

hus som gaver, er en del af familiernes historie, i videre forstand forbinder billederne den enkelte med en bredere identitet som kristne og som folk.

Undersøgelsen af bibelske billeder i grønlandske hjem aflægger vidnesbyrd om kristendommens og de bibelske forestillinger nærvær i dagens Grønland. Der er en grundlæggende tillid til Gud, en urokkelig tro på at Gud og hans budbringere, englene, griber ind i denne verden. Kristus skaber tryghed og sammenhæng i tilværelsen, Gud har ikke abdiceret og overladt folk til deres egen skæbne. De bibelske billeder, som den dag i dag er en del af vægudsmykningen i grønlandske hjem, er vidnesbyrd om *devotio groenlandorum* – grønlændernes fromhed. En afsluttende forskningshistorisk ekskurs viser modviljen mod at indrømme masseproducerede bibelske billeder den plads i den grønlandske virkelighed, som de vitterlig har, hvad der dels har skadet forståelsen af det grønlandske samfund, dels har ført til en underkendelse af nogle af det grønlandske samfunds vigtigste åndelige og kunstneriske ressourcer.

Fjerde afhandling ”Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008” omhandler den kamp om de bibelske forestillinger, der med billeder som våben er blevet ført i det offentlige rum i Grønland siden 1945. I 1950erne blev den kunstneriske udsmykning af kirkerne, som havde ligget lidt hen siden slutningen af 1800-tallet, atter et vigtigt anliggende for den grønlandske kirke, blandt andet som svar på den udfordring, som de nye trossamfund der fik adgang efter 1953, repræsenterede. Man ville i tidens ånd og i forståelse med kirkeminister Bodil Koch have god og original kunst. Men det betød ikke, at et hvilket som helst billede af en anerkendt kunstner kunne bruges. Den grønlandskfødte Jens Rosings keramikaltertavle i Egedesminde kirke (1965) blev modtaget med begejstring. Ligeledes den danske kunstner Sven Havsteen-Mikkelsens glasmosaik med grønlandske motiver i Christianshåb (1969), om end der var modstand mod kunstnerens symbolske univers, som ikke var bibelsk nok. Men da Sven Havsteen-Mikkelsen i 1970ernes begyndelse kom igen med et forslag til en dyster, religiøst tvivlende korsfæstelsesscene til den nye Hans Egede Kirke i Godthåb, slog menighedsrepræsentationen for Godthåb By bak.

Det var enden på den grønlandske kirkes flirt med modernismen, som blev identificeret med afmytologisering. Alle senere tiltag på området har ofte bag en grønlandsk maske været kunstnerisk (og teologisk) konservative, som man ser det i Napassoq Kirke (Holger Jensen, 1980), i Maniitsoq Kirke (Aka Høegh, 1981), i Tasiilaq Kirke (Aka Høegh, 1985), i Gertrud Rasch Kirke i Qaqortoq (Kîstat Lund, 1996) og, som det nyeste, i Hans Egede Kirke i Nuuk, der 2006 erhvervede en billedserie af den til det trivielle konventionelle danske kunstner Esben Hanefeldt Kristensen. Som i det private rum er der i kirkerummet – efter optræk til lidt uorden i gelederne i 1960erne og 1970erne – værnet om de bibelske forestillinger i klassisk form.

Store fortællinger med magt over sindene er altid – således Jan Assmann⁵⁸ – ledsaget af store personligheder. Som Moses-skikkelsen tårner sig op som Israels befrier fra den ægyptiske trældom, således tårner Hans Egede-skikkelsen sig op i Grønland. I Nuuk, hvor hans statue på Kirkebakken er det første man ser, når man kommer sejlene til byen, helt bogstaveligt. Hans Egede er i Grønland ikke bare en del af missionshistorien, men også en del af den bibelske historie og de bibelske forestillingers historie. Billeddannelsen omkring dette grønlandske ikon, som også er et dansk og et norsk ikon, om end med en række forbehold, som der i afhandlingen gøres nærmere rede for, er emnet for afhandlingens sidste del ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger.”

I afhandlingens første afsnit vises, hvorledes Hans Egede frem til opløsningen af det dansk-norske rige var et fælles patriotisk ikon. I en tid, hvor ideer om borgerdyd og kærlighed til fædrelandet og dets historie var fremherskende, kunne Hans Egedes genoprettelse af den siden 1400-tallet tabte forbindelse med Grønland fremstå som en fortjenstfuld og patriotisk handling ved en af landets egne sønner. Med historikeren Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fik Hans Egede plads i det patriotiske panteon på linie med søhelten Peder Tordenskiold, Ludvig Holberg og

⁵⁸ Jan Assmann, *Religion and Cultural Memory. Ten Studies*, Stanford 2006, s. 181.

navnkundige middelalderkonger som Harald Hårderåde og Valdemar den Store. Ove Mallings bog kom som en gave for datidens kunstnere, der arbejdede med at finde passende kunstneriske udtryk for fædrelandskærlighed. Hofbilledhugger Johannes Wiedewelts bidrag til Hans Egedes og Giertrud Raschs ikonografi blev en mindestele af norsk marmor rejst 1779 i den patriotiske mindelund ved Jægerspris, der i disse år var under opbygning. En anden kunstner, som også tog fat på Mallings stof, var maleren Erik Pauelsen, der frembragte en række tegninger og malerier med scener fra *Store og gode Handlinger*, blandt andet *Hans Egede plejer koppesygge Grønlændere*, der viser Hans Egede og hans familie som en slags grønlandsk statholder- eller vicekongefamilie, egnet til at vække fædrelandskærlighed. Som stik udført af Johann Friedrich Clemens kunne dette billede de næste tyve-tredive år ses på væggene i danske og norske hjem fra Trondheim i nord til Altona i syd.

Napoleonskrigene blev et skæbnesvangert vendepunkt for Hans Egedes eftermæle, idet de førte til opløsning af den dansk-norske union. Danske og norske kunne ikke længere i samdrægtighed hylde Hans Egede og Giertrud Rasch som national-patriotiske samlingspunkter. I Norge ville man længe slet ikke vide af dem, dels fordi Hans Egede, skønt født og opvokset i Norge, var nært knyttet til Danmark, hvor han tilbragte de sidste mange år af sit liv og lå begravet, dels fordi stormagterne ved Kielerfreden til nordmændenes forbitrelse havde ladet Grønland gå til Danmark, uanset at det hørte til det gamle norske middelalderrige. I Danmark, hvor sorgen over tabet af Norge var dyb, havde man ingen problemer med at vedkende sig tidligere norske landsmænd som Hans Egede, men man var lidt undselig ved at tage dem til indtægt for Danmark, og nationalromantikken, der borttrængte 1700-tallets helstats-patriotisme, veg uden om grønlandsmissionæren. Der blev stille om Hans Egede.

Den ovenfor omtalte veliscenesatte fremvisning af Hans Egedes billede ved kirkeindvielsen i Holsteinsborg 1775 blev i Grønland begyndelsen til en kristen-patriotisk mindekult over Hans Egede, som fortsatte uanfægtet efter 1814. Hundredåret for landingen 1721, som der ikke blev gjort meget ud af i Danmark endsige i Norge, fejredes med festgudstjenester i alle danske kolonier såvel som på de herrnhutiske missionsstationer. Bistået af skrifter som den

norskfødte købmand Johan Christian Mørchs stærkt idealiserende *Grønlandernes første Præsts Hans Egedes Aften-Samtaler med sine Disciple* fra 1810erne, som gennem utallige afskrifter i grønlandsk oversættelse spredtes over hele landet og læstes til laser, trængte Hans Egede ind i den grønlandske forestillingsverden og antog som ophavsmand til helbredelser, mirakuløse hændelser og bevægende omvendelsescener en forklaret, apostolsk skikkelse. Det var denne helgenkårede landsfader, der som en anden Moses kom H.J. Rink i møde, da han i midten af 1800-tallet indsamlede grønlandske folkesagn. I 1830erne, hvor Hans Egede forsvandt fra væggene og fortonede sig i den kollektive bevidsthed i Danmark og Norge, blev han mere og mere synlig i Grønland. Fra 1870erne blev Hans Egede allemandseje og dukkede op i snart sagt enhver sammenhæng, i salmebogen, i kirken og i skolen. Også landskabet blev ved navngivning en del af erindringsrummet for Hans Egede. Det begyndte med Egedesminde i 1766, senere er steder som "Hans Egedes boplads" i Godthåbsfjorden, "Hans Egede prædikestol" på Hamborgerland nord for Maniitsoq og "Hans Egedes kilde" på en ø i den grønlandske skærgård kommet til. Ved tohundredårsjubilæet for Hans Egedes ankomst til Grønland 1921 blev alle sejl sat til med festgudstjenester, biskoppelige hyrdebreve og mindeskrifter. Det var også ved tohundredårsfesten, at Godthåb fik den mægtige Hans Egede-statue af billedhugger August Wilhelm Saabye, som siden har domineret byens skyline på samme måde som Frihedsgudinden dominerer indsejlingen til New Yorks havn. Som De Forenede Stater er bygget på frihedsbudskabet, således er den grønlandske nation bygget på kristendommen personificeret i sin apostel. Herpå er der siden ikke blevet ændret – selvom der lejlighedsvis har været kritik af Hans Egede, mest kendt er den scene fra 1973, hvor Hans Egede-statuen fik hældt en dåse rød maling over sig. Der ligger i tid kun 55 år mellem Hans Egedes landing 1721 og den amerikanske Uafhængighedserklæring 1776. I andre henseender er der en verden til forskel mellem disse to hver på sin måde fuldbårne amerikanske nationer, ikke blot i magt og størrelse, hvad enhver kan se, men også i deres åndelige, mentale og kulturelle fundament.

Når det kommer til Danmark viste blokeringen mod Hans Egede efter 1814 sig at være dybtgående. Men efterhånden som århundredet skred frem

og Danmark på stadig flere områder påtog sig rollen som arktisk nation, tog man ham tøvende til sig. Med opstillingen af Saabyes statue foran Marmorkirken i København 1913 blev han indlemmet i rækken af danske kirkefædre, hvor han siden har haft sin faste plads. Men det er dog først og fremmest som missionær, han huskes. Den plads på forreste række i det nationale panteon, som Hans Egede fik i 1700-tallet, og som han mistede 1814, har han aldrig fået igen, og man må savne ham på Bjørn Nørgaards nationalhistoriske gobeliner på Christiansborg.

Endnu større var blokeringen i Norge, hvor Hans Egede stort set blev fortiet i mere end hundrede år. Der skulle intet mindre end en verdenskrig til for at ændre dette. Danskehjælpen under Anden Verdenskrig og efterkrigstidens sympati for det danske broderfolk betød, at man omsider forsonede sig med Grønlands apostel og tog ham til sig. Efter 1945 rejste sig en Hans Egede-bølge, som kulminerede med maleren Axel Revolds monumentale Hans Egede udsmykning i Harstad Kirke (1958), Nicolai Schiølls statue af missionæren i Oslos centrum (1965), romaner blandt andet af Kåre Holt og andre, frimærker, operaer og alt hvad man ellers kan tænke sig. I 2008, trehundredåret for Hans Egedes kaldelse og tohundredoghalvtredsåret for hans død fandt de største festligheder sted i Norge, mens begivenheden stort set blev ignoreret i Danmark. Kan man mon heraf slutte, at Danmark – denne gamle tysk-kontinentalt orienterede nation, som i 1800-tallet og 1900-tallet genopfandt sig selv som polarnation – her et lille halvt århundrede efter sin indtræden i det europæiske fællesskab er i færd med at ændre signaler? Men også i Norge gælder det, i hvert fald indtil videre, at Hans Egede ikke har genvundet den plads i det nationale panteon, som han mistede 1814. Det er i Grønland han er *nationbuilder*.

b. Metoder

Fælles for de fem afhandlinger samlet i *Grønland som del af den bibelske fortælling: studier i billeder og forestillinger 1721-2008* er, at de hver for sig tager udgangspunkt i en enkelt episode, et enkelt billede eller en enkelt sætning, der bruges som indgang, som ”nøgle” til et større tema. I den første afhandling, ”Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie,” er det den omhyggeligt tilrettelagte næsten grandiose kirkeindvielse i Holsteinsborg den 6.

januar 1775, der bruges som indgang til hele 1700-tallets mentale og kulturelle udvikling. "Prints and pictures in Greenland 1721-1900" tager udgangspunkt i den scene, der udspillede sig på Håbets Ø ved Davis Strædet den 14. juli 1721, hvor Hans Egede tog sit eksemplar af Heinrich Müllers *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern* frem for en gruppe grønlandere og viste frontispicen med et billede af den velsignende Kristus. Tredje afhandling, "Devotio groenlandorum: Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år," tager udgangspunkt i en nærmest henkastet sætning fremsat af nogle studerende ved Ilisimatusarfik i en polemik mod religionssociolog Mogens Hindsberger, at så godt som alle grønlandere ved, hvordan *Jiisusinguaq* (søde Jesus) ser ud, fordi de har et billede af ham hængende i stuen. Den fjerde afhandling – "Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008" – har som *point of departure* en skildring af kirkelivet i Godthåb, som jeg ret tilfældigt stødte på i et samleværk om den danske kirke, som blev udsendt 1943 kort før Anden Verdenskrigs afslutning. Jeg blev slået af kontrasten mellem den sommerlige godthåbske søndagsidyl fra 1940ernes begyndelse og de mange stridigheder, som få år senere skulle ryste den grønlandske kirke, og begyndte at tænke videre. Femte og sidste afhandling, "Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger," begynder med slutscenen, en stencil med Hans Egedes portræt på en betonvæg, som jeg så en julidag 2005 i Nuuk-forstaden Nuussuaq i et kvarter, hvor jeg ellers ikke har min gang.

At tage afsæt i en enkelt begivenhed eller i en isoleret enkeltiagttagelse er karakteristisk for den såkaldte mikrohistorie, der opererer med en formindsket observationsskala ud fra den forventning, at "microscopic observation will reveal factors previously unobserved."⁵⁹ Også i anden forstand er afhandlingen metodisk inspireret af den mikrohistoriske tilgang, der opstod blandt nogle yngre italienske historikere i slutningen af 1970erne og virkede som en frisk brise i en historikerverden, der stønnede under vægten af ufremkommelige marxistiske strukturanalyser og uoverkommelige krav om at "udtømme

⁵⁹ Sagt af Giovanni Levi, en af mikrohistoriens "founding fathers" i artiklen "On Microhistory," i Peter Burke (red.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991, s. 93-113 (97).

kildematerialet” a la Immanuel Wallersteins mastodontiske *Modern World-System*, hvis første bind kom 1974.

”Man skal undre sig,” skriver Søren Mørch i sin seneste bog, *Store forandringer*, med henvisning til et andet af mikrohistoriens aksiomer.⁶⁰ I den forstand relancerer mikrohistorien den tyske historiker Johann Gustav Droysens (1808-1884) betoning af undren som et essentielt historisk analyseredskab, når man skal besøge det fremmede land, som historien er. Selv når man møder forhold, som umiddelbart synes genkendelige, skal man huske at undre sig.⁶¹ Arbejdet med afhandlingen har for mig været en bestandig undren, ikke mindst over det tidsmæssigt nære og dog så uendeligt fjerne 1700-tal, som på underfuld vis fortsatte sin eksistens i Grønland til langt op i det 20. århundrede. Hvorfor forlod Hans Egede et sikkert embede i Nordnorge og tog til et land, han ikke kendte? Hvilke forestillinger havde han om verden, om grønlænderne og om sit projekt? Hvorfor omvendte grønlænderne sig? Hvad var det, Hans Egede kunne tilbyde dem? Hvorfor overgav de sig, hvorfor lod de sig så villigt erobre? Hvad er det ved billeder, man bliver tiltrukket af? Og hvorfor ser man den dag i dag så mange bibelske billeder i grønlandske hjem?

Mikrohistoriens tredje metodiske greb ligger i forlængelse af opfattelse af fortiden som et fremmed land og handler om at afdække fortiden på den egne præmisser ved at anvende ”the native’s point of view.” Afhandlingen forsøger at tage ”the native’s point of view” ved at lytte til, hvad Hans Egede, en ”indfødt” fra det 18. århundrede, såvel som de andre missionærer har at sige og ikke tillægge dem skjulte motiver ved straks at betvivle ægtheden af det de siger (for ikke at tale om at latterliggøre dem med indsigter vundet fra senere tiders naturvidenskabelige og realkritik). ”The native’s point of view” anvendes naturligvis også, når de grønlandske ”indfødte” får ordet. Dette for at undgå at blive offer for egne domme og fordomme, én af de fælder historikere og andre med dem så nemt falder i, således billedhuggeren, arkæologen og kulturkritikeren Eigil Knuth, da han 1933 skrev om østgrønlænderne: ”Man lærte dette Ishavsfolk,

⁶⁰ Søren Mørch, *Store forandringer – 61 fortællinger om, hvordan verden blev moderne*, København 2009, s. 513.

⁶¹ Liv Egholm, *Rejseberetninger som kulturelle tegn. En mikrohistorisk undersøgelse af mødets betydning i teori og praksis* (ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet), Odense 2004, s. 253.

som hidtil kun havde troet paa Naturens gode og onde Magter, en sydlandsk Religion, fuld af fremmede Navne paa Byer, Lande og Mennesker, der klang som Trylleformularer i deres Øren, fuld af Begivenheder og Begreber, de slet ingen Forudsætninger havde for at forstaa. Tænk blot, hvor fremmed for eskimoisk Tankegang Hovedsymbolet maa være: Et nøgent Menneske, naglet af Soldater med Søm til et Kors for at pines, fordi han har talt imod en Kejser. Helt paradoksalt forekom det mig paa afsidesliggende Boplads midt i Sneen, om Vinteren, naar jeg kom ind i "Skolen" og saa de smaa Grønlænderbørn blive undervist i Geografi foran et stort Landkort over – Palæstina!"⁶² Sådan kan man naturligvis se på det, men vil man forstå hvad der foregik på de afsidesliggende boplads, Tiniteqilaaq og Kuumiut og hvor Eigil Knuth ellers satte sine ben, under overvintringen i Østgrønland 1936-37, er det ikke meget bevendt. Den sofistikerede grev Knuth fra Bredgadekvarteret er med alle sine spydigheder som den lille nisse, der rejste ud for at finde verdens største mand og endte med at se sit eget spejlbillede i det store vand.

Et andet analytisk greb fra mikrohistorien, jeg har forsøgt at tage til mig, er Carlo Ginzburgs såkaldte indicie-paradigme, beslægtet med semiotikeren Charles Sanders Peirces tale om "abduktion" eller "kvalificeret gæt."⁶³ For Ginzburg er historikeren jægeren, som på grundlag af et dyrespor må skabe sig en fortælling om den hjort, der er passeret forbi for så og så lang tid siden, for at kunne drømme om at ville nedlægge den. Som udgangspunkt foreligger fortiden kun for os som spor i form af aftryk, genstande, slid, affald, billeder og tekster.⁶⁴ Historikerens opgave er som en anden Sherlock Holmes at genskabe så megen kontekst omkring sporet, at det i kombination med kvalificerede gæt kan fravristes en betydning.⁶⁵ Jeg tør ikke sammenligne mig med Sherlock Holmes, men jeg vover at tro at kunne rose mig af at være standset op ved spor, som andre er gået forbi, måske fordi de har syntes, de var for svage og for udviskede, måske fordi de fandt dem for uinteressante. Det er mit håb, at nogle vil synes, at den omhu og den tid, jeg har brugt på at rense sporene, ikke har været spildt. Det gælder sporene

⁶² Eigil Knuth, *Billedhugger i Angmagssalik*, København 1943, s.181.

⁶³ Liv Egholm, "Mikrohistorie," *Den jyske historiker*, 85, 1999, s. 20-46 (30-31).

⁶⁴ Carlo Ginzburg, "Spor. Indicie-paradigmets rødder," i samme, *Spor. Om historie og historisk metode*, red. Morten Thing i samarbejde med Gert Sørensen, København 1999, s. 79-110 (84-88).

⁶⁵ Sst.

efter Hans Egedes første billedmission og det gælder sporene efter de malerier, som hang i Bethel-kirken i Holsteinsborg den 6. januar 1775, som jeg har brugt al min kombinatoriske fantasi på at følge og sætte ind i en kunsthistorisk og ikonografisk sammenhæng. Det gælder Hans Egedes ikonografi, der under de mange års arbejde med bibelske og missionshistoriske billeder i Grønland er vokset fra at være en lille og tilsyneladende ret tilfældig samling billeder⁶⁶ til en kompakt suite på mere end halvtreds værker omfattende alt fra pragtfuldt kongeligt 1700-tals porcelæn til *street art* anno 2008, der som i en nøddeskal rummer hele den grønlandske, danske og norske historie siden 1700-tallet. Det gælder også de mange tusinde religiøse billeder i grønlandske hjem, som af de fleste er blevet negligeret eller fejlet til side med en overbærende bemærkning.

Ved selve analysen af det indsamlede materiale har jeg selvsagt brugt en række af forhåndenværende veletablerede og driftssikre metoder og teknikker. Den kunsthistorisk-museale fremgangsmåde er anvendt i det omfattende grundlæggende registreringsarbejde af de mange hundrede bibelske og missionshistoriske billeder, som udgør en central del af afhandlingens empiriske kildemateriale, hvad enten det er 1700-tallets malerier af kunstnere, som ingen vidste var repræsenteret i Grønland eller masseproducerede olie- og offsettryk fra 1900-tallet. I billedtolkningen har jeg lagt mig op af den ikonografiske tradition,

⁶⁶ Se daværende museumsdirektør ved Frederiksborgmuseet Povl Ellers status over Hans Egedes ikonografi 1980 i *Dansk Biografisk Leksikon*, 4, s. 113. For status i dag se foruden "Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger" tillige "Hans Egede – et studie i kirkehistorisk ikonografi 1718-2005," i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard – Pedersen*, 28. april 2006, København 2006, s. 215-45 og "Som i et spejl – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år," *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2006-07*, Nuuk 2008, s. 73-97, begge med supplerende billedmateriale. Siden afslutningen af "Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger" er yderligere tre kunstneriske fremstillinger af Hans Egede kommet for dagens lys. Den ene er en stribe fra Robert Holmenes tegneserie Buuarsikkut fra *Sermitsiaq*, den anden er en overraskende for længst glemt kommerciel udnyttelse af Hans Egedes portræt fra 1920'erne, som Mads Fægteborg har fremdragt og publiceret i samme værk om Hans Egede, som bringer den af mig forfattede afhandling ("Kridtpiber, tobak og en apostel i Stubbekøbing," s. 227-245 (239)). Så vidt vides er dette eneste eksempel på kommerciel udnyttelse af Hans Egede. Den tredje, en Hans Egede-figur i kaskelottand (højde 4,5 cm) tilskrevet Peter Rosing (1892-1965) blev udbudt på en nordsjællandsk kunstauktion efteråret 2008 (Auktionshuset, Ved Klædebo 17, Hørsholm, 15. nov. 2008 kat.nr. 14). Nuværende opholdssted ukendt.

som har vokset sig stor navnlig siden Erwin Panofskys (1892-1968) banebrydende værker i 1930erne og inspireret generationer af kunsthistorikere.⁶⁷

En del af kildematerialet til afhandlingen ”*Devotio groenlandorum: Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år*” er fremkommet ved en landsdækkende spørgeskemaundersøgelse udført 2004 med det formål at undersøge de bibelske billeders sociologi og dermed bidrage til klarlægning af en side af de bibelske forestillingers status ved årtusindskiftet. Otte hundrede spørgeskemaer med dansk og grønlandsk tekst blev udsendt til et repræsentativt udvalg af befolkningen med spørgsmål om, hvad de havde i hjemmet af bibelske billeder, hvor mange der var, hvor de havde dem fra og hvilken betydning de havde. De indkomne svar er blevet underkastet elementær kvantitativ behandling, ligesom de er blevet analyseret kvalitativt, velvidende at det ikke er så ligetil at tolke folks udsagn om egen religiøs praksis. Er praksis og beretningen om praksis det samme? Risikerer men ikke at sammenblende to forskellige logikker, den der styrer tekstfrembringelse og den, der ud fra en praktisk sans styrer handling? Jeg har efter bedste evne forsøgt at styre uden om de værste faldgruber, men det er klart, at det ville have været værdifuldt at følge spørgeskemaundersøgelsen op med kvalitative interviews med udvalgte informanter. Det har imidlertid alene på grund af landets enorme geografiske udstrækning været uden for mulighedernes rækkevidde. Det er mit håb, at det ikke desto mindre er lykkedes at udvide kendskabet til og forståelsen af de bibelske billeders og bibelske forestillingers betydning i dagens Grønland.

*

* *

Meget af Grønlands historie, herunder missions- og kirkehistorien, handler om økonomi og politik. Men historie handler også om andet, blandt andet om sjælene og om hvad og hvordan folk tænkte. Med udgangspunkt i forestillinger om Grønland som del af det verdenshistoriske drama om frelse og fortabelse, som

⁶⁷ Her tænker jeg blandt andet på berømmede værker som *Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance* (1939, rev. udg. 1972). På dansk foreligger den udmærkede antologi *Billedkunst og billedtolkning: udvalgte artikler*, København 1983.

blev introduceret med kristendommen, forsøger afhandlingen at tegne et nyt og mere retvisende billede af Grønlands kulturelle og mentale udvikling de sidste tre hundrede år. I grønlandslitteraturen, og her tænker jeg både på den specifikt historiske, den kirkehistoriske og den etnografiske litteratur, er kristningen af Grønland en gåde, man går udenom. Afhandlingen forsøger at løse denne gåde og dermed åbne op for en bedre forståelse af andre fænomener, herunder den grønlandske nations opståen som et forestillet nationalt fællesskab.

Hovedanliggendet er Grønland, men her ved arbejdets afslutning forekommer det mig tillige, at der fra Grønland kastes lys tilbage på Danmarks og Norges historie i 1700-, 1800- og 1900-tallet, hvor den visuelle side har været stærkt underspillet til fordel for den tekstmæssige side, som har fået al opmærksomheden – i religiøs såvel som i bredere socialhistorisk sammenhæng.

De opnåede resultater er, som alt i den videnskabelige verden, foreløbige. Det er mit håb, at dette ikke bliver mit sidste ord i denne sag, og at jeg også senere må få lejlighed til at beskæftige mig med et emne, som greb mig hurtigt efter min ankomst til Grønland 2002, og som jeg ikke siden har kunnet slippe.

ANDEN DEL

Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie¹

Eet er nemlig at digte sig selv, et Andet at lade sig digte. Den Christne lader sig digte, og i denne Henseende lever en enfoldig Christen langt mere poetisk, end mangt et meget begavet Hoved.

Søren Kierkegaard

Den 6. januar 1775 på Helligtrekongersdag blev den første kirke i Grønland uden for Godthåb (Nuuk)² indviet i Holsteinsborg (Sisimiut). Den lå på et plant terræn hævet over havnen, synlig på lang afstand. Kirkens navn var Bethel efter det sted, hvor Herren i en drøm havde vist sig for Jakob og lovet ham Kanaans land.³

Indvendig var kirken, som havde spir og to klokker, udsmykket med to gulmalede firarmede trælysekroner, et alterbord med rødt antependium og blå silkefrynser hvorpå to store messinglysestager med lysreflekterende ”blik-lamper,” en på en løve med jordkloden mellem poterne hvilende prædikestol med sekskantet

¹ Artiklen er en bearbejdet, udvidet version af et foredrag ”Grønland som del af den bibelske fortælling” holdt i Teologisk Forening, Nuuk, den 27. marts 2008. Antaget til trykning i *Kirkehistoriske Samlinger* (peer-reviewed).

² I de første år efter Hans Egedes (1686-1758) ankomst til Grønland 1721 havde man ikke særskilte kirkehuse, men benyttede våningshuse til gudelige forsamlinger. Den første kirkesal indrettedes i det stadig eksisterende Hans Egedes Hus i Godthåb bygget 1728. Den første egentlige kirke blev rejst 1758 i Godthåb, ikke langt fra Hans Egedes Hus. Denne kirke, et stenhus, stod til 1772, hvor en ny blev opført på samme sted. Den næste i rækken var Holsteinsborg. Det skal nævnes, at herrnhuterne, som med den dansk-norske regerings støtte var kommet til Grønland 1733, i mellemtiden havde opført tre kirkesale på deres missionsstationer (Ny Herrnhut ved Godthåb 1747, Lichtenfels ved det nuværende Qeqertarsuatsiaat 1758 og Lichtenau (Alluitsoq) i Sydgrønland 1774), se Kathrine Kjærgaard og Thorkild Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003: missionsstation, rævefarm, embedsbolig, museum, universitet*, Nuuk 2005 (1. udg. 2003).

³ Den efterfølgende beretning om kirkeindvielsen i Holsteinsborg er et sammendrag af missionær Hans Jørgen Jægers (1741-94) rapport til Missionskollegiet (Collegium de cursu Evangelii promovendo) som gengivet af Poul Egede (1708-89), Hans Egedes ældste søn, i hans *Efterretninger om Grønland uddragne af en Journal holden fra 1721 til 1788*, København [1788], s. 242-46. Missionær Jægers indberetning er ikke bevaret, den blev sammen med det meste af Missionskollegiets arkiv, som opbevarede på Vaisenhuset på Nytorv, flammernes bytte ved Københavns brand den 5.-7. juni 1795. Til oplysning om kirken i Holsteinsborg 1775 haves endnu en kilde, nemlig en ”Beskrivelse af Bethel-Kirken,” formentlig affattet af den danskfødte kateket Michael Hvidsted (1747-95), offentliggjort af Hother Ostermann i ”Grønlands ældste kirke,” *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift* 1937, København 1937, s. 78-83.

himmel på hvis to forreste hjørner forgyldte englehoveder med udbredte vinger og i midten en svævende, forsølvet due, en døbefont ligeledes med kuppelformet himmel og en svævende, forsølvet due med en sol over sig, en ”skiøn” forgyldt altertavle med et billede af Jesu opstandelse og, foroven, en forgyldt glorie med Jesu navn og to keruber. På søndre sidevæg i en forgyldt ramme et billede af Kristus på korset, på bagvæggen, lige over for alteret, en engel med et flyveblad, hvorpå med store bogstaver kirkens navn stod skrevet. I det store kirkerum med kostbart trægulv af såkaldte Vestervig-brædder og loft af norske fyrrebrædder ”hvoraf den øverste halve Deel ere pløvede og den anden halve Deel lagt Kant mod Kant” fireogtyve, fem alen lange fyrretræsbenke.⁴ På indvielsesdagen blev der ringet og kimet en halv time med klokkerne, hvorefter den grønlandske menighed fulgte præsten, missionær Hans Jørgen Jæger ind i kirken og indtog de pladser, som var anvist dem dagen i forvejen. Derpå læste missionæren den sædvanlige bøn i kordøren⁵ og lod afsynge den på grønlandsk oversatte Kingo-

⁴ Inventaret angives af missionær Jæger som udført af Poul Egedes bror, kaptajn Niels Egede (1710-82), der 1762-76 var købmand i Holsteinsborg, og dennes søn Jørgen Frederik Egede (1748-1807), der fra 1773 bistod sin far som assistent. Mange af Egederne var kunstnerisk begavede, de kunne både tegne, snitte, male, spille violin og synge. Det gjaldt også Niels Egede (for et eksempel på Niels Egedes tegnekunst, se *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1943*, København 1943, s. 24-25) og hans søn. – Bethel-kirken, som senere er blevet kaldt Den blå Kirke, står endnu, i dag som en del af Sisimiut Museum. Det meste af det oprindelige inventar er gået tabt. Dog ikke det maleri forestillende Jesu opstandelse, der prydede den ”skønne altertavle” (olie på lærred, 107,5 x 89,5 cm, efter forlæg fra Matthäus Merians billedbibel (1625-27 eller senere udg.), antagelig et elevarbejde fra det dengang unge københavnske kunstakademi, hvor man, i lighed med hvad der kendes fra andre europæiske kunstakademier, anvendte stik eller, som her, stikværker som forlæg ved den dengang også for ”Malerie, Billedhuggerie og Bygnings Konst” grundlæggende tegneundervisning (jf. Karin Kryger, ”Tegninger efter afstøbninger [og kobberstik],” i Pontus Kjerrman m.fl., *Spejlinger i gips* (udstillingskatalog, det Kongelige Danske Kunstakademi 22. sept-7. nov. 2004), København 2004, s. 212-91 (213-14); for en koncentreret oversigt over nogle af de vigtigste stik og stikværker, der var i omløb se Sigrid Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, I-II (Norske Minnesmerker: Norges Kirker), Oslo 1973, I, s. 94-98); det befinder sig i dag på Sisimiut Museum. Bevaret er også billedet af Kristus på korset (olie på lærred, 98 x 66 cm, ubekendt kunstner, efter maleri af Peter Paul Rubens (1577-1640) i Alte Pinakothek i München, antagelig også et elevarbejde fra Kunstakademiet i København), dog ikke længere i Sisimiut, men i Kangaamiut, det tidligere Gammel Sukkertoppen, til hvis kirke billedet flyttedes, meget tænkeligt 1785 (jf. Carl Wagner, ”Brev fra Grønland: Hjemrejsen fra Sukkertoppen til Holstensborg September 1901,” *Højskolebladet*, 1902, sp. 1078), hvor det tjente som alterbillede frem til midten af det 20. århundrede. Hårdhændet restaureret 1916 af Gerth Lyberth, jf. påskrift på bagsiden: Illuarsarkingmekarpok Gerth Lybert-mit ukiok 1916-me. Junime Itivdlime asimiokarfingme (renoveret af Gerth Lyberth juni 1916 på udstedet Itilleq), bl.a. er den græske tekst på korset blevet forvansket til ukendelighed af en kunstner som tydeligvis ikke kunne græsk. Den gamle 1700-tals ramme er fornylig frisket op med cyklamefarvet maling. To messinglysestager i den nuværende kirke i Sisimiut (fra 1926) kan også stamme helt tilbage fra indvielsen 1775.

⁵ Koret var adskilt fra resten af kirken med en slangedekoreret paneleret halvvæg med to store døre. Ostermann, ”Grønlands ældste kirke,” s. 34.

salme: ”Hvor stor er dog den Glæde.” Efter salmen holdt han, stående i kordøren, en tale over det sted i Anden Mosebog, hvor Gud på Sinajbjerget siger til Moses, at der skal laves altre overalt, thi ”paa hver den Sted, som jeg lader ihukomme mit Navn, vil jeg komme til dig og velsigne dig” (20,24). Siden gik den ordentlige gudstjeneste for sig over dagens evangelium om de tre vise mænd (Mt 2,1-12). Før prædikenen salmerne: ”Søde Jesu vi er her,” ”Alleneste Gud i Himmerig” og ”Af Høiheden oprunden er.” Til sidst i prædikestolen første vers af salmen: ”I Jesu Navn.” Efter prædikenen: ”Lovet være du Jesu Christ.” Alle disse salmer blev sunget på grønlandsk. Endelig blev der efter begæring af kolonifolkene holdt en tale på dansk af bemeldte hr. Jæger stående foran skranken omkring alteret over Paulus’ første brev til Timotheus: ”Derfor formaner jeg først for alle ting, at der gøres ydmygelige begieringer, bønner, forbønner, taksigelser for alle mennesker” (2,1).⁶ Efter talen salmerne: ”Nu takker alle Gud” og ”Hvor deilig skal Guds Kirke staae.” Derpå, nu atter på grønlandsk: ”O store Gud vi love dig.” Efter at kollekt og velsignelsen var messet for alteret salmen: ”Nu Gud være lovet.”⁷ Gudstjenesten sluttede med den sædvanlige slutningsbøn og Fadervor i kordøren. Da indvielsestalen var endt blev fra et overvintrende handelsskib, som lå ved kolonien, affyret tre kanoner, og ved gudstjenestens slutning blev atter fra samme skib affyret to gange ni skud.

Om aftenen var der i det midterste kirkevindue⁸ opsat et illuminationsstykke, det vil sige et bagfra belyst maleri på olie gennemtrukket papir eller tyndt bomuldsstof⁹ synligt over hele kolonien. Øverst i billedet en sky, hvor ud fra Herrens fremstrakte hånd med kirkens navn Bethel på et flyveblad.

⁶ Citeret efter Christian VIs bibel (alle andre bibelcitater som i Poul Egedes gengivelse af missionær Jægers rapport).

⁷ Seks ud af de ti salmer står i de nyeste udgaver af henholdsvis den grønlandske (2008) og den danske salmebog (2003) (”Hvor stor er dog den Glæde”: *Den Danske Salmebog (DDS)* 139 = *Tussiutit ilagiit kalaallit atugassaat (Tuss.)* 123; ”Søde Jesu vi er her”: *DDS* 417 = *Tuss.* 327; ”Alleneste Gud i Himmerig”: *DDS* 435 = *Tuss.* 320; ”I Jesu Navn”: *DDS* 63 = *Tuss.* 44; ”Lovet være du, Jesus Krist”: *DDS* 108 = *Tuss.* 90; ”Nu takker alle Gud”: *DDS* 11 = *Tuss.* 11). Af de fire resterende i sidste udgave af *DDS*: ”Af Høiheden oprunden er”: *DDS* 106; ”Hvor dejlig skal Guds Kirke staae”: *DDS* 687 og ”O store Gud vi love dig”: *DDS* 9. Den sidste afsungne salme, ”Nu Gud være lovet” står i Rasmus Bruuns salmebog (1761) *Ivngerutit okko 119* nr 55.

⁸ Mål: 108 x 92,5 cm (2008).

⁹ For en nærmere beskrivelse af denne i 1700-tallet hyppigt anvendte festdekoration, se Hannemarie Ragn Jensen, ”Lunds festdekoration,” Kjeld de Fine Licht (red.), *Forblommet Antik: klassicismen i dansk arkitektur og havekunst. Studier tilegnet Hakon Lund 18. oktober 1988*, København 1988, s. 182-91 (185).

Nederst på begge sider to store pyramider. Over pyramiden på højre side med store bogstaver den dansk-norske konge Frederik IVs kronede monogram. På soklen: ”Lad ham glædes evindelig i Guds Salighed: han var den, som af Medynk over vores [grønlandernes] Uvidenhed udsendte den første Præst til vores Land, at vi skulde faae Kundskab om Gud og hans Villie.” Midt på pyramiden stod skrevet M.C. for Missions-Collegiet.¹⁰ Derover: ”I tænke bestandig paa vor Lyksalighed.” Og nedenunder: ”Gud tænke igien paa Eder til det bedste.” Nederst på pyramiden stod ”Aar 1721 den 3. Julii,” som var den dag, ”salig Biskop Hans Egede” landede i Grønland. Over pyramiden til venstre den regerende konge Christian VIIIs kronede monogram og, på soklen: ”Lad ham længe leve lyksalig paa Jorden; thi han følger sine berømmelige Forfædre i at elske os, og tillige med sine øverste Tienere bær[er] Omsorg for os, at vi maatte være lyksalige.” Midt på denne pyramide med store bogstaver H.D. for Handels-Directionen samt: ”I have ogsaa sendt os en saare takværdig Ting”¹¹ og ”Herrens Velsignelse være med Eder.” Nederst dagens dato: ”Aar 1775 den 6. Januarii.” Midt mellem pyramiderne ”Salig Hr. Biskop Hans Egedes Portrait, holdende paa en Bog i den eene Haand, og leggende den anden Haand paa en ung Grønlanders Hoved, som bukkede sig til hans venstre Side.” Over dette portræt stod skrevet: ”Denne Discipel dør ikke.” Derunder: ”*Johannes Egede Episcopus Grönlandiæ.*”¹² Højere oppe en bue med inskriptionen: ”Denne [Hans Egede] var den første, som den høieste Gud brugte til at vise Eder Saligheds Vei.” Ved biskoppens højre side

¹⁰ Missionskollegiet stod siden Frederik IVs og Hans Egedes tid for missionen i Finmarken, Vestindien og Grønland. Om Missionskollegiet se Laurids Stampe, ”Collegium de cursu Evangelii promovendo. Omkring dets Stiftelse og første Aar,” *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 1946, s. 65-88.

¹¹ *En saare takværdig Ting*: der menes formentlig selve kirken. Efter ønske fra menigheden i Holsteinsborg havde Missionskollegiet 1771 fået Handelsdirektionen, som stod for handelen på Grønland, til at tilhugge og opsende en kirke, som nåede Holsteinsborg 1773 (Hother Ostermann, *Danske i Grønland i det 18. aarhundrede*, København 1945, s. 188). Indtil langt op i 1800-tallet var så godt som alle europæiske bygninger i Grønland trækonstruktioner, der blev tilhugget og prøveopstillet (”afbundet”) på Den grønlandske Handels Plads i København og herefter opsendt som samlesæt.

¹² Beskrivelsen af Egede-portrættet viser, at kunstneren eller måske snarere kunstnerne – meget tænkeligt Niels Egede og hans søn Jørgen Frederik i forening – har rådet over Johan Samuel Lymanns stik af Hans Egede fra 1760. På dette ses Hans Egede med en bog i højre hånd og venstre arm udstrakt, som ville han lægge hånden på noget. Under portrættet den her anførte tekst (*Johannes Egede Episcopus Grönlandiæ*) og et latinsk hyldestdigt af embedsmanden og digteren Bolle Willum Luxdorph. Lymanns stik findes på Frederiksborgmuseet og Statens Museum for Kunst. Afbildet i Kathrine Kjærgaard, ”Som i et spejl – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år,” *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2006-07*, Nuuk 2008, s. 73-97 (76); her også en oversættelse af det latinske digt.

disse ord: ”Denne sin Tiener elskte Herren og lod hans Erindring blive til Velsignelse hos alle Mennesker.” Ved hans venstre side: ”Da jeg længtes efter Eders Frelse og ønskede Eders Oplysning, aabnede Herren en Vei for mig til Eders Land.” Længere nede: ”Med Graad og Taarer forlod jeg Eder, men Gud skal samle os igien og lade os nyde en fælleds Glæde i sin behagelige Bolig.” Over grønlanderens som bukker sig ved Hans Egedes venstre side: ”I have forladt Eders Fædres Gud, søger ham nu af Eders gandske Hierte.” Under portrættet af Egede en versformet hyldest: ”Agt her en from og trofast Mand, // Som Gud sig først opvakte, // At søge dette arme Land // Og Herrens Ord hidbragte; // Hans viiste Fliid i hellig Troe // Af Faa skal kunde ligned, // Han frydes nu i Himmel-Roe, // Hans Minde bør velsignes. // At Gud og naadig hid har seet, // Til al hans Bøn og Møye, // Blant flere Ting, som ere skeet, // Det vises og for Øie: // I Bethel, Herrens hellig Sted, // Som han sig her lod sette, // Gud give dem Barmhertighed, // Der hialp det at oprette. // Giv Gud! din Ære meer og meer // Blant disse Arme kiendes, // Og Andres Foretagender // Til Grønlands Beste vendes.”¹³ Til højre for det lange hyldestdigt, der på det oplyste illuminationsstykke må have aftegnet sig som en høj søjle under portrættet af Grønlands apostel, en opgående sol bag et brændende alter. På alteret ordene: ”For Eder, som frygte mit Navn, skal opgaae Retfærdigheds Soel, og der skal være Lægedom under dens Vinger. Malak. 4 C. 2 V.” Til venstre for digtet en pelikan med sine to unger, selvopofrelsens symbol, symbolet på Kristus, og disse ord: ”Lever i Kierlighed.”¹⁴ Under hyldestdigtet en bue, som hvilede med begge ender på to små pyramider. På den højre pyramide skriftstedet: ”Vi vandrede forkeert, thi vi kiendte ikke Herrens Vei. Viisd. Bogs 5 C. 7 V.” Nederst: ”Aar 1771 den 24. Martii.”¹⁵ På den venstre pyramide: ”Salige

¹³ Forfatteren til dette digt er formentlig missionær Jæger, berømt for sin letflydende veltalenhed. Hother Ostermann, *Nordmænd paa Grønland 1721-1814*, I-II, Oslo 1940, s. 830.

¹⁴ Pelikanen mentes at hakke sit eget bryst til blods for at lade sine unger drikke af blodet. Siden oldkirken har pelikanen været brugt som symbol på Guds kærlighed til mennesker og på forløsningen ved Kristi offerblod. *Lexicon der christlichen Ikonographie*, III, red. Engelbert Kirschbaum, Rom/Freiburg/Basel/Wien 1971, s. 390-93.

¹⁵ Af et brev fra Ludvig, Jonas, Henric, Christopher, Ebenezer, Peder, Enevold, Nehemias og Jeremias, fangere og medlemmer af menigheden i Holsteinsborg, dateret den 29. aug. 1771 og aftrykt på grønlandsk med dansk oversættelse på forsiden af *Adresseavisen (Kjøbenhavns Adresse-Contoirs med Posten forsendende Efterretninger)* 5. maj 1773, fremgår, at menighedens anmodning til Missionskollegiet om en kirkebygning ledsagedes af tre gange tyve tønder hvalolie fra fire hvalfisk, som var fanget i løbet af vinteren 1770-71 og sendt med kongens skib til København. Datoen den 24. marts 1771 har utvivlsomt med denne forsendelse at gøre, uden at den præcise forbindelse har kunnet fastslås.

ere vi, thi de Ting, som Gud behagede, ere kiendte af os. Baruks Bog 4 C. 4 V.” Nederst: ”Aar 1773 den 17. Julii.”¹⁶ Ved siden af disse to pyramider stående grønlandere, som pegede op mod inskriptionerne fra de to gammeltestamentlige apokryfer Visdommens Bog og Baruks Bog. Midt under buen en engel, som udbasunerede disse ord: ”Løft dine Øyne op og beskue de Ting, som Gud har skienket dig.” Englen holdt på et flyveblad med teksten: ”Smager og seer, at Herren er god: Salig er den Mand, som troer på ham. Psal. 34, 9 V.” Derunder to små forsamlinger af stående grønlandere, som pegede op på følgende ord fra Det Gamle Testamente: ”Vi vil gaae ind i Herrens Boelig: vi vil tilbede for hans Fødders Fodskammel. Psalm. 132, 7 V.” Ved den ene forsamling læstes: ”Holsteinsborg i Grønland.” Ved den anden: ”Amerlok,” som var det grønlandske navn for Holsteinsborg.

Kirkeindvielsen i Holsteinsborg 1775 viser som i et prisme, hvorledes Bibelen og den kristne forestillingsverden i dansk-norsk-protestantiske fyrstestatsudgave siden missionens begyndelse 1721 var blevet overført til Grønland. Det fremgår, at grønlanderne oprindeligt har kendt Gud, men ikke ville vide af ham (”I have forladt Eders Fædres Gud”) og derfor var vandret forkert. Nu har Gud af sin store kærlighed ladet de dansk-norske konger og deres ”øverste Tienere” repræsenteret ved Missionskollegiet og Handelsdirektionen drage omsorg for at grønlanderne kunne ”faae Kundskab om Gud og hans Villie.” Hertil har Han kaldet Hans Egede, ”den første, som den høieste Gud brugte til at vise Eder Saligheds Vei,” og nu har Gud her i Holsteinsborg med det grønlandske navn Amerlok på denne Helligtrekongersdag – den dag hvor hedningene første gang mødte Messias – sat sit Bethel, sit hellige sted, hvor han vil møde og velsigne grønlanderne og deres efterkommere, som han i sin tid mødte og velsignede Jakob og hans efterkommere i det bibelske Bethel. Der er et før, hvor grønlanderne kendte Gud og derefter vandrede forkert, der er et nu, hvor de igen kender Gud, og der er en fremtid, den evige lyksalighed. Den allestedsnærværende Gud, som strækker sin hånd ud af skyen, styrer begivenhedernes gang fra begyndelsen til historiens eskatologiske mål, dens fuldendelse i ”fælleds Glæde i Hans behagelige Bolig.” Grønland har

¹⁶ Som nævnt (note 11) kom kirken til Holsteinsborg 1773. Den 17. juli er givetvis enten den dag, hvor skibet ankom eller den dag, hvor grundstenen blev lagt.

fået en historie og er blevet en del af historien. Det blev udtrykt i ord, lyd, billeder og ritualer i en sindrigt tilrettelagt scenografi. Der var de talte ord fra tekstlæsningerne, fra prædikenen, fra bønnerne og fra indvielsestalen, der var de sungne fra salmesangen, de messede fra kollekten og velsignelsen og der var de trykte og skrevne i salmebøgerne, på altertavlen, på englens flyveblad og på det oplyste illuminationsstykke, som om aftenen strålede ud over kolonien.¹⁷ Der var lyden fra kirkeklokkerne, fra sangen og fra kanonskuddene efter indvielsestalen og igen efter prædikenen, og der var billeder – den opstandne Jesus og de forgyldte keruber på altertavlen, den korsfæstede Kristus på sydvæggen mellem vinduerne, englene – Guds sendebude – på prædikestolen og på kirkens bagvæg, løven med jordkloden, symbolet på den sejrende Kristus og hans verdensherredømme under prædikestolen, de forsølvende duer – helligåndens symbol, og om aftenen de komplekse sindbilleder under Guds fremstrakte hånd på det oplyste illuminationsstykke. Der var den omhyggeligt indstuderede indvielsesgudstjenestes ritualer med processioner og andre scenografiske elementer, hvori alle, missionæren, grønlænderne såvel som kolonisterne og besætningen på det overvintrede handelsskib deltog og havde hver sin plads. Alt sammen omsluttet af og indlejret i et kristent landskab, der med Bethelkirken – det største menneskeskabte værk nord for Polarcirklen – var blevet dannet ved Holsteinsborg, og som i det nordlige Grønland, hvor scenen hidtil var blevet sat af et nomadisk jægersamfund uden særlige landskabelige aftryk, satte sig igennem med fuld styrke, uhindret af de talrige spor af forgangne tiders kulturlandskaber som i Europa bestandig dukkede op og forstyrrede billedet.¹⁸

Indvielsesbegivenheden var igen del af en større fortælling, som var skildret i Bibelen og omfattede hele Guds historie med mennesket, der begyndte, hvor tiden begynder med verdens skabelse, og endte hvor tiden ender med Dømedag og den evige salighed, et verdenshistorisk drama om Guds handle

¹⁷ Hovedsproget var grønlandsk. Tekstgrundlaget var for Bibelens vedkommende Det Nye Testamente på grønlandsk i Poul Egedes oversættelse (1766) samt en række prøveoversættelser af Det Gamle Testamente, de ældste fra 1720'erne, alle utrykte, som cirkulerede i manuskriptform; herom senere. Den anvendte salmebog var Rasmus Bruuns (se note 7). De dansk-norske kolonister brugte Kingos salmebog.

¹⁸ Entydige landskaber sjældne siden oldtiden: Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley/Los Angeles/London 1976, s. IX (1. udg. 1967).

over for sin skabning i bestandig kamp med Mørkets magter. I denne historie, med Jakob Balling ord en sammentænkning af bibelhistorie og almen menneskehedshistorie,¹⁹ som alle høj som lav fra kongen til den simpleste sømand levede i og forstod sig selv i, og hvor alt lod sig forstå som en del af Guds plan – således var meningen med den transoceaniske skibsfart, der tog sin begyndelse i 1400-tallet, Guds ords udbredelse – havde også Grønland og grønlænderne en plads. Herpå havde Hans Egede peget allerede 1711, da han med henvisning til jesuitermissionær José de Acosta (1539-1600) omtalte Grønland som en del af Den nye Verden, ”opfunden og besejlet af de Christne, [for] at Christus igen kunde lade sig finde i de hedenske Indbyggeris Hierter.”²⁰

Begivenheder og personer fra Bibelens historiske beretninger blev opfattet ikke bare som sande i sig selv, men også figuralt eller typologisk som universaler og som ækvivalenter til andre forhold. Personer, begivenheder, handlinger, institutioner og så videre, som omtales i Bibelen var forbilledlige for noget fremtidigt, hvorved der skabtes et mønster af type og antitype, forjættelse og opfyldelse ikke bare mellem Det Gamle og Det Nye Testamente, men også mellem den bibelske historie og den aktuelle verden. I den typologiske fortolkning er sammenhængen mellem begivenheder ikke tidsligt eller kausalt bestemt, begivenhederne er forbundet vertikalt med og af det guddommelige forsyn, som på denne måde fastlægger historiens gang. Den typologiske betragtningsmåde var ikke bare en fortolkningsmåde, som sikrede den bibelske fortællings enhed, den var et syn på historien, en historiefilosofi.²¹ I bibelsk lys lå Grønland åben for en kronologisk-historisk beskrivelse og en figural fortolkning. Men derudover var landet en håndgribelig virkelighed, hvor fortolkning blev fulgt op af handling, der

¹⁹ Jakob Balling, “Bibelen: Frelsheshistorie og Verdenshistorie,” i Sigfred Pedersen (red.), *Bibelsk teologi*, Århus 2000, s. 9-20 (10). Sammentænkning af bibelhistorie og verdenshistorie kendes tilbage fra kirkens ældste tider. I sin protestantiske udformning hentede den kraft i ortodoksiens verbalinspirationslære, ifølge hvilken Bibelen var en ufejlbarlig kilde til Guds historiske nedslag i verden.

²⁰ *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og Breve til Oplysning om Grønlands besejling, kolonisation og missionering*, udg. Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 55:3), København 1936, s. 41-42.

²¹ Karl Löwith, *Weltgeschichte und Heilsgeschichte. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz 1967 (1. udg. 1953). Se også Frederik Torm, *Nyttestamentlig Hermeneutik*, København 1928, s. 22 og Hans W. Frei, *The Eclipse of Biblical Narrative. A Study in Eighteenth and Nineteenth Century Hermeneutics*, New Haven/London 1974, s. 2-3 og passim.

lod den bibelske historie udfolde sig som praksis. Den i det væsentlige passive figurale fortolkning suppleredes med hvad man kunne kalde en typologisk eller figural praksis, aktualiseret figuralitet, således kirken i Holsteinsborg. Hvor der før kun var lave jordhytter, knejsede nu som vidnesbyrd om Guds Riges tilstedeværelse et mægtigt hus med spir og klokker, som kunne ses viden om. Et nyt landskab, en ny virkelighed var skabt; Bibelen og den bibelske historie havde sat sit synlige aftryk på den grønlandske kyst.

1. Missionærernes verdensopfattelse

I det verdenshistoriske forløb af skabelse, fald og frelse indgik visheden om det guddommelige forsyn, det særlige såvel som det generelle forsyn. Et udtryk for det særlige forsyn var missionærernes kaldelse til at arbejde for Guds Riges fremme blandt hedningerne i Grønland. Sådanne ideer spores tydeligt hos Hans Egede. Han var til sin dødsdag overbevist om, at det skyldtes forsynet og den guddommelige styrelse, at han i det nordnorske Vågan en mørk oktoberaften 1708 fik tanken om Grønland,²² og i det omfattende forslag ”henseende de arme hedenske Grønlænders Omvendelse til Christum,” som han sendte til kongen 1711, og hvor han gjorde rede for sit syn på kirkens missionspligt, var det Guds forsyn og plan i historien, der var den gennemgående tanke. Hans egen plan om at gå til Grønland fremstod som en opfyldelse af Esajas’ forjættelse og andre gammeltestamentlige profetier om at alle hedninger en gang skal prise Gud.²³ Hans Egede var Abraham og Giertrud Rasch, hans kone, ”en troe Sara [som] gik med sin Abraham fra Slægt og Faders Huus, til et fremmed, ja haardt og hedensk

²² Hans Egede, *Omstændelig og udførlig Relation Angaaende Den Grønlandske Missions Begyndelse og Fortsættelse*, København 1738, s. 1. Om Hans Egedes missionskald se Laurids Stampe, ”Et missionskald i 200året for Hans Egedes død,” *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 90, 1958, s. 1-10.

²³ *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*, s. 32-44. Hans Egede var i sit missionssyn påvirket bl.a. af de to tyske teologer Heinrich Müller (1631-75) og Christian Gerber (1660-1731), begge fortalere for kirkens almene missionspligt. Om Hans Egedes interesse for Müller vidner, at en folioudgave af dennes meget benyttede *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern Oder Gründliche Ausslegung der gewöhnlichen Sonntags-Evangelien* var med i bagagen til Grønland, hvor den blev fremvist for en skare grønlændere den 14. juli 1721. Kathrine Kjærgaard og Thorkild Kjærgaard, ”Prints and pictures in Greenland in 1721-1900,” i: Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*. Rovereto (TN) 2008, s. 269-83 (271, 280). Se også Erling Danbolt, *Misjonstankens gjennombrudd i Norge, I: Misjonsappellen tid 1800-1830* (Skrifter utgitt av Egede-Instituttet til fremme av misjonskunnskap og misjonsgranskning, 1), Oslo 1946, s. 17-37.

Land.”²⁴ Og da den ene figuralitet ikke udelukker den anden, var Hans Egede, da han tog afsked med menigheden i Vågan, tillige Paulus, der tog afsked med menigheden i Efesos (Apg 20,32), for at ”forkynde evangeliet i de egne, der ligge længere borte end jeres” (2 Kor 10,16). Et uheld under nedrejsen til Bergen 1718, hvor han faldt over bord og var i største livsfare, var ligeledes egnet til at bringe ”den guddommelige Beskiærmelse” i erindring.²⁵ Det samme var rejsen til Grønland, hvor skibet var på nippet til at blive knust af isen. ”Her faldt mig ind iblandt andet, til min Trøst og Oprettelse, hvad der passeerte med St. Pauli Seylads til Italien, Act. 27. Jeg gjorde deraf en Application paa mig selv og haabede, at den almægtige gode Gud skulde bevise mig og mine den Hielp og Redning, som han beviiste Paulo, og hans Medfarende.”²⁶ Stormen stilnede af og isen forsvandt og alle takkede Gud for hans miskundhed. Om en sultperiode 1726 hedder det hos Poul Egede: ”Denne vor store Nød gik vor Fader nær til Hierte. Hvad ham selv var angaaende, da havde han som Paulus lært at lade sig nøye, baade at være mæt og at hungre.”²⁷ Ikke bare i eftertidens øjne var Hans Egede apostel, han var det også i egne øjne såvel som i samtidens. Allerede før afrejsen til Grønland skrev nordlandsmissionæren Thomas von Westen: ”Om Gud har udvaldt Hr. Egede til det Arbeide [på ny at gøre grønlænderne kristne], skal jeg icke sige, dog Gud udvælger de skrøbelige til at beskiæmme Vise og Sterke, og Hand tog Saulum til sin Apostel.”²⁸

Hans Egede levede i Bibelen og så sit eget liv og virke i Grønland i lyset af Bibelen. Talrige er de gange, hvor han ser Skriftens ord gå i opfyldelse, som da han en martsdag 1723 kunne skrive: ”Lofvet være Gud, som dog icke lader min eenfoldige Underviisning, i hvor vell dend samme endnu er ufuldkommen, være gandske fructesløs iblant disse arme Folch, men och her ved

²⁴ Hans Egede, *Relationer fra Grønland 1721-36*, udg. Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 54), København 1925, s. 296. Se også David Cranz, *Historie von Grönland*, I-III. Barby 1765, s. 464 (repro Hildesheim 1995).

²⁵ Louis Bobé, *Hans Egede. Grønlands missionær og kolonisator* (Meddelelser om Grønland, 129:1), København 1944, s. 18. Anekdoten er første gang nævnt i Jacob Johan Lunds biografi af Hans Egede fra 1778 (*Første Missionair paa Grønland, Biskop Hans Egedes Levnet*, København 1778, s. 12), der som sin kilde angiver sin svigerfader Poul Egede. Når begivenheden ikke er nævnt hos Hans Egede selv viser det if. Lund, at ”det var ikke saameget hans Sag at skrive om sig selv, som om Grønlænderne og det, der angik Missionen (sst.).

²⁶ Hans Egede, *Omstændelig og udførlig Relation*, s. 30.

²⁷ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 32. Der sigtes til 1 Kor 4,11 og 2 Kor 11,27.

²⁸ Thomas von Westen til Missionskollegiet 21. juni 1718. *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 45.

Leylighed beviiser, hvad hand om sit Ords Frugt og Fremgang hos Esai. 55,[10-11] forjettet hafver: ligesom Regn og Snee falder fra Himmelen og kommer iche did igien, men vedsker Jorden og gjør hende frugtsommelig etc. saa skall och det Ord være, som gaaer af min Mund, det skall iche komme tomt igien til mig.”²⁹

Arbejdet var imidlertid altid en kamp mod Mørkets kræfter, således hedder det i et mismodets øjeblik 1724, at når det, ”som hensichter til Guds Rigis Opbyggelse og Sathans Rigis Forstyrrelse, finder saa liden Fremgang, er [det] vist at tilskrifve Sathan og hans Rigis Lemmer.”³⁰ Men også her var han overbevist om, at der lå en større hensigt bag ”thi ieg visseligen troer min Gud dertill, hvis Verck og Gierning dette allene er, at omendskiønt alle Menniskers Hierter og Hænder ere tilluchte, Hand dog skall udfinde Veye og Middell til sit Nafvns og Æris Udbreedelse iblant de Vankundige. Men dend allene viise Gud vill hermed lære baade mig og andre, at vi iche skall sette vor Liid paa Mennisker og menneskelig Midler, men paa Gud, som vill og bør hafve Ære for alting, og derfor effter Sin Viisdoms Raad Sine mæchtige Gierninger udj største Skrøbelighed herligen pleyer at udføre, saa hver kand sige: det har Herren giort.”³¹

Da Hans Egede forlod Grønland sommeren 1736, talte han i sin afskedsprædiken søndag den 29. juli over Esajasordene: ”Forgæves har jeg anstrengt mig, på tomhed og vind har jeg brugt mine kræfter. Dog, min ret er hos Herren, min løn er hos min Gud” (49,4).³² Det er set som udtryk for, at Hans Egede mente, det hele havde været forgæves.³³ Men det er højst en del af sandheden. Hvis han nu og da har tænkt sådan, var det nok især med tanke på de personlige omkostninger, navnlig hustruens død året før. Den bibelkyndige Hans Egede kan umuligt have overset, at profeten umiddelbart efter de nævnte vers fortsætter med beskrivelsen af den Herrens tjener, som skal genrejse Jakobs stammer og være et lys for folkene, for at Guds frelse kan nå til Jordens ende. Herpå peger også, at Hans Egede samme dag døbte en lille dreng, som fik navnet Hans.³⁴ Hvis Egede virkelig havde ment, at alle anstrengelser var forgæves, ville

²⁹ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 69.

³⁰ Sst., s. 125.

³¹ Sst., s. 126.

³² Sst., s. 302.

³³ Finn Gad, *Grønlands Historie*, II: 1770-1782, København 1969, s. 252.

³⁴ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 303

han næppe have afsluttet sin gerning i Grønland med en dåb og således komme i modstrid med sit eget omhyggeligt overholdte princip om ikke ”at spendere dette højværdige Saligheds-Middel,” hvor det kunne gå til spilde.³⁵ Da han 1738, to år efter sin hjemkomst til København, udsendte sin *Omstændelig og udførlig Relation Angaaende Den Grønlandske Missions Begyndelse og Fortsættelse* var ethvert spor af tvivl i hvert fald bortvejret, og han skrev fortrøstningsfuldt i tillid til forsynet: ”Jeg er vist forsikkred derpaa, at vort Arbeide i Herren ikke skal være forgiæves; thi Guds Forjættelse maa ikke slaae feil, Es. 55,[10-11].”³⁶ Hvornår arbejdet vil fuldendes, kan han ikke sige, thi også han ved, ”at Gud af hellige Aarsager, til vor Ydmygelse, og for at opmuntre os til Haab, Taalmodighed og Flittighed udi vores Kald, lader meget være forborgen for os, som dog i Enden og Udgangen herligen ytrer sig, til vores og andre sande Christnes Glæde og Trøst. Thi Guds Rige har sig saaledes, siger Frelseren, Marc. 4,[26-28], som naar et Menneske kaster Sæd i Jorden, og sover og staaer op Nat og Dag, og Sæden rinder op og voxer, at han det ikke veed. Thi Jorden bær Frugt af sig selv, først Græs derefter Ax, derefter fuldsom Korn udi Axet.”³⁷

Det smertelige tab af Missionskollegiets arkiv ved Vaisenhusets brand 1795 gør, at det kun undtagelsesvis er muligt at komme ind på livet af de snesevis af missionærer, der virkede på Grønland i resten af 1700-tallet og ikke som Egederne drog omsorg for at få deres inderste tanker frem på tryk.³⁸ Men at

³⁵ Sst., s. 218. Da der januar 1732 var risiko for, at grønlandsmissionen ville blive nedlagt, ophørte Hans Egede med at døbe og indskrænkede sig til at undervise. Bobé, *Hans Egede*, s. 158. – Det kan i denne forbindelse være af interesse at nævne, hvorledes Hans Egede med Ole Lange som pennefører 1728 formulerede sig ud af et spørgsmål, han i årevis havde kredset om, nemlig hvorvidt det var forsvarligt at døbe børn, hvis forældre var hedninge: ”Overalt saa ligger Prophetien der om Christi Kirkes Udbredelse i blant Hedningene, samt deres smaa Børns Annammelse dertil, i Esai. 49,22. Saa sagde den Herre Herre: See, jeg vil opløfte min Haand til Hedningene, og opløfte mine Bannere til Folk, og de skal bære dine Sønner frem i Skiød, og dine Døtre skal bæres på Skuldre. Hvilken Prophetie jeg seer at være opfyldt, da Christus antog de Børn, som førdes til ham, og gav dem Led i Guds Rige, Luc. 18, v.15.16. Men dette Christi Eksempel af Propheten forud seet, bør jo efterfølges i henseende til vore smaa og umyndige Grønlændere.” Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 219. Også her argumenteres figuralt.

³⁶ Hans Egede, *Omstændelig og udførlig Relation*, s. [XVIII].

³⁷ Sst., s. [XVII-XVIII].

³⁸ Ved branden 1795 (se ovf. note 3) gik hundredvis af dagbøger og indberetninger fra grønlandsmissionens første 75 år op i luer. For en oversigt over tabene se *Diplomatarium Groenlandicum*, s. [VII]-VIII. Tilbage til belysning af de enkelte missionærers forhold er bevaret et fragmentarisk materiale bl.a. en række *vita*, indskrevet af missionærerne i Sjællands Stifts bispeprotokol efter deres ordination som missionærer, samlet og udnyttet af Hother Ostermann i hans to kollektive biografier af hhv. norsk- og danskfødte i Grønland, *Nordmænd paa Grønland* (1940) og *Danske i Grønland* (1945).

ideen om et særligt forsyn har gjort sig gældende hos mange af missionærene, er hævet over enhver tvivl. Det gjaldt således den norskfødte Jonas Gill (1738-1807), som efter den højtidelige ordination i Frue Kirke ved biskop Ludvig Harboe den 17. april 1765 skrev i sit vita: ”Hertil og hidtil er jeg ført af den faderlige guddomsstyrelse. Give nu Gud, hvad jeg brendende beder om at det af mig paatagne hverv rettelig forvaltes til ære for vor frelser og herre Jesus Christus – og til min egen og det grønlandske folks frelse, til hvilket jeg nu udsendes – at omsider deres øjne maatte aabnes, Acta 26,18.”³⁹ Mere kortfattet var islændingen Oláfur Dahl, der den 7. april 1779 efter at være blevet ordineret til missionær for kolonien Upernavik skrev, ”at den trefold gode og store Gud hidtil har lagt alt til rette for mig med sin velsignende hånd, og styret mine veje.”⁴⁰ Uden Guds forsyn gik det i hvert fald ikke. I 1757 blev missionær i Claushavn (Ilimanaq) Severin Thrane fundet død efter i melankoli og fortvivlelse at have skåret struben over på sig selv med en ragekniv. ”Sandelig en gierning og exempell, som ey alleene opvækker en horreur, men og anleediger os at betragte vor skrøbelighed, at beede Gud om hielp til at modstaae Dievelens fristelser, da det ikke er vor dygtighed, men Guds naade at tilskrive, at vi hidindtil have undgaaet hans snarer og strikker,” som en chokeret kollega Jacob Borch udtrykte det.⁴¹

Et særlig interessant eksempel er Hans Egedes søn, Poul Egede, der blev født i netop de dage, hvor hans far modtog sin kaldelse om at gå til Grønland,⁴² og som i dåbsgave fik apostelnavnet Paulus. Hos ham finder man, som det fornylig er blevet sagt af teologen Christina Petterson, en apostolsk selvforståelse, hvor ”både den grønlandske menighed og Poul Egede [indskrives] i den paulinske missionstradition ... som Guds direkte instrument til udførelsen af den guddommelige vilje, sådan som den var udtænkt fra begyndelsen.”⁴³ Sådan så

³⁹ Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 354.

⁴⁰ Sst., s. 990. Tilsvarende hos bl.a. Otto Fabricius (1744-1822) (sst., s. 788), Arnoldus von Westen Sylow (sst., s. 895-96) og Hans Buch. Ostermann, *Danske i Grønland*, s. 67.

⁴¹ Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 806.

⁴² Jeg holder mig til den af *Dansk Biografisk Leksikon* angivne fødselsdag (9. sept. 1708). Der har været rejst tvivl om rigtigheden af den dato, se Erling Danbolt, ”Poul Egede,” *Norsk Tidsskrift for Misjon*, 14, 1960, s. 13-27.

⁴³ Christina Petterson, ”Kap farvel til Umanarssuaq.” Bibel- og menneskesyn i Paul Egedes fortale til oversættelsen af det Ny Testamente til grønlandsk,” *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 2007, s. 103-15 (107-08). En del af Poul Egedes selviscenesættelse, som Christina Petterson forbigår, er hans udtrykkelige oplysning om, at han ved at overtage embedet som missionær i Grønland gav

han sig selv og sådan blev han set af sin samtid. I fortalen til Poul Egedes grønlandske oversættelse af Thomas à Kempis' *De imitatione Christi*, som kom 1788, omtaler hans mangeårige ven og støtte, chefen for Danske Kancelli Bolle Willum Luxdorph den nu firsårige grønlandsfarer som: ”Summe venerabilis senex Paulus Egede, Groenlandiæ Episcopus, Apostolus, Apostoli filius”⁴⁴ – en sand Paulus *redivivus*.

De herrnhutiske missionærer delte deres dansk-norske kollegers syn på det verdenshistoriske forløb. Daglige strejftog i Bibelen gav bestandig stof til figurale tolkninger og eftertanke om forsynets underfulde veje. Da de tre første herrnhutiske missionærer Christian David og fætrene Matthæus og Christian Stach var på vej til Grønland, så de sig selv som ”die Weisen aus Morgenland mit Gaben und Geschenken.”⁴⁵ Senere, da de var ankommet og for alvor forstod hvor vanskelig, ja næsten håbløs opgaven var, søgte de kraft i Hebræerbrevets vidnesbyrd om de gammeltestamentlige fædres urokkelige tro (11,27). Som Moses forlod Egypten i tillid til Gud, skulle de virke i Grønland i tillid til Gud.⁴⁶ Da brødrene efter nogle uger havde fået sig installeret i en jordhytte, fortvivlede de ikke over de usle kår, men sammenlignede sig med salmisten, der måtte leve som fremmed i Mesjek, bo i blandt ørkenfolket Kedars telte (Sl 120,5).⁴⁷ Da de efter utallige, årelange afsavn og lidelser i april 1736 midt i en sultperiode var heldige at finde en hvalunge, som gav dem noget at spise et par dage, styrkede de sig ved tanken om endnu en gang at have fået vidnesbyrd om, at de var under Herrens varetægt: ”In unserer Bibel-Stunde,” hedder det i dagbogen ”waren uns die Eksempel Elia und Elisa besonders gross, wie sie der Herr auch in Hungers-Noth ernähret hat. Wir können aus Erfahrung zeugen, dass derselbige Gott noch lebt, und uns Seine neue Pflege geniessen lässt in dieser Grönländischen Wüste.”⁴⁸ Midt i nød og afsavn så de frelseshistorien udspille sig med sig selv

afkald på et brændende ønske om at blive søofficer. Han overgav sig betingelsesløst til Herrens vilje. Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 45.

⁴⁴ Thomas à Kempis, *Agletok Okkuninga Okautsinnik Christus-mik Mallingnairsut pivlugit*, København 1788, s. [III].

⁴⁵ Citeret efter Hans-Christoph Hahn og Hellmut Reichel (red.), *Zinzendorf und die herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*, Hamborg 1977, s. 402.

⁴⁶ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 416.

⁴⁷ Karl Müller, *Der Weg des Matthäus Stach. Ein Lebensbild des ersten Grönland-Missionar der Brüdergemeine*, Berlin 1926, s. 27.

⁴⁸ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 459.

som de af forsynet særligt udvalgte. Om deres opgave var de på underfuld vis blevet mindet om allerede den første dag i Grønland, hvor de ved et af de af herrnhuterne yndede tilfældige opslag i Bibelen førtes til Romerbrevet 15,21, hvor Paulus beskriver sin opgave som opfyldelse af profetien om hedningernes omvendelse.⁴⁹ Denne forjættelse så de gå i opfyldelse, da omvendelserne omsider indfandt sig.⁵⁰ De havde aldrig været alene – også i Grønland var de under Herrens beskyttelse. Efter 1740, hvor en herrnhutisk vækkelse tog fart, gentog pinseunderet sig i Grønland: ”Frelseren skænkede os en saadan Sprogets Gave, saa vi selv forbavsedes derved, og naar Hjertet var grebet og rørt af Blod og Saar, saa vældede ogsaa de nødvendige Udtryk frem.”⁵¹

En herrnhutisk variant af det særlige forsyn var at forelægge Frelseren vigtige beslutninger til afgørelse ved lodtrækning. Lodtrækning blev brugt ved udpegning af missionærer til Grønland og ved udpegning af ægtefæller til derværende missionærer.⁵² Den senere grundlægger af missionstationen Frederiksdal ved Kap Farvel Conrad Kleinschmidt (1768-1832) kom til Ny Herrnhut august 1793 efter lodtrækning.⁵³ Ligeså Anna Margrethe Hammeleff fra Styding ved Haderslev, som år 1800 sendtes til Grønland for at blive gift med ham.⁵⁴ Da hun døde 1812, og der skulle findes en ny ægtefælle til Kleinschmidt, som i mellemtiden var blevet 44 år og forflyttet til Lichtenau, kom der, efter at Frelseren havde sagt nej til fem ugifte søstre fra Søsterhuset i Christiansfeld, omsider et ja til den 32-årige Christina Petersen fra Gimsing ved Struer,⁵⁵ som blev mor til den berømte sprogforsker og skaber af moderne grønlandsk retskrivning Samuel Kleinschmidt (1814-86). Også han, der efter herrnhutisk sædvane var blevet sendt til Europa som dreng for at gå i skole, kom først tilbage til sit barndomsland efter at Frelseren havde talt.⁵⁶ Han var i Grønland på

⁴⁹ Sst., s. 416.

⁵⁰ Sst., s. 489-90.

⁵¹ Således Friedrich Böhnisch if. Laurids Stampe, ”Friedrich Böhnisch og den herrnhutiske Mission paa Grønland paa hans Tid,” *Nordisk Missions-Tidsskrift*, 1945, s. 207-19 (212).

⁵² Laurids Stampe, *En kildemæssig Fremstilling af Brødremissionens Mission i Grønland*, 1944, s. 325 (upubliceret prisopgave, Københavns Universitet).

⁵³ Henrik Wilhjelm, ”af tilbøielighed er jeg grønlandsk.” *Om Samuel Kleinschmidts liv og værk* (Det grønlandske Selskabs Skrifter, XXXIV), København 2001, s. 27.

⁵⁴ Wilhjelm, ”af tilbøielighed er jeg grønlandsk,” s. 39-40.

⁵⁵ Sst., s. 41-42.

⁵⁶ Sst., s. 82.

Frelserens bud, hvad han ikke undlod at gøre opmærksom på.⁵⁷ At disse bud fra Frelseren ikke altid blev modtaget med begejstring fornemmer man hos Johann Gottfried Gorke, der om sin kaldelse til missionær i Grønland den 18. november 1781 skrev: ”In der Überzeugung, dass dies ein Ruf vom Herrrn an mich sei, besprach ich mich nicht erst mit Fleisch und Blut, sondern nahm ihn gebeugt und freudig an.”⁵⁸ Uden for Grønland blev det frelseshistoriske drama, der med missionærene som aktører udfoldede sig under Polarcirklen, fulgt med indlevelse og interesse, således af den tyske jødemissionær Johann Andreas Manitius, som opholdt sig i København på samme tid, hvor en række danske og herrnhutiske grønlandsmissionærer ventede på at komme af sted. I sin dagbog udtrykte han det fromme håb, at Gud ville give sin velsignelse til, at missionærene således kunne styrke Kristi rige, at Satans rige blandt de vilde hedninger kunne svækkes og til sidst helt gå under.⁵⁹

2. Grønlænderne som bibelsk folk

Som missionsopgaven i Grønland var foregrebet i de gammeltestamentlige profetier, således var det grønlandske folk med missionær Ole Langes udtryk ”Gnotos tempore Phaleg,” kendt fra Pelegs tid,⁶⁰ det vil sige siden den menneskelige diaspora efter Syndfloden, hvor Peleg af Noas og Sems slægt er nævnt i en af Første Mosebogs mange slægtstavler (10,25, jf. 1 Krøn 1,19). Dermed var grønslænderne sat i forbindelse med den ene af Noas tre sønner, Sem, og lyst i kuld og køn som et bibelsk folk, udsprunget af Adams slægt. Samme ræsonnement findes hos teologen og sprogvidenskabsmanden Marcus Wøldike (1699-1750) i den betænkning om det grønlandske sprog, som han 1745 fremlagde i Videnskabernes Selskab i København: ”Det er vist, at det heele Menniskelige Kiøns Forfædre ere blevne i Syndfloden bevarede udi den efter

⁵⁷ Sst., s. 210-11, 221.

⁵⁸ Stampe, *En kildemæssig Fremstilling*, s. 323.

⁵⁹ Martin Schwarz Lausten, ”Dansk jødisk historie og grønlandsk kirkehistorie,” i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen*, 28. april 2006, København 2006, s. 201-14 (206).

⁶⁰ Ole Lange, ”Til et berømmeligt Æreminde over Hs. Høyærværdighed nu salige Hr. Hans Egede, Superintendent over den Grøndlandske Mission,” *Kjøbenhavnske lærde Tidender* 11. januar 1759, s. 12. På latin. Gengivet sammen med Otto Steen Dues oversættelse i Kathrine Kjærgaard, ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Dannemark, Men Udødelig i Grønland,” i Håkon Brun (red.), *Fra oprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken på Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 126-66 (129).

Guds Befalning af Noah bygte Ark, og at da Syndfloden var til Ende, ere de saavel som de umælende Creaturer udgange af Arken og ned af Ararats Bjerg.”⁶¹ Hvordan grønlænderne derefter er kommet til Grønland kan der ikke gøres rede for, da den eneste, som har skrevet om det, er Moses, der ”ikke om alle nuværende Nationer har givet omstændelig Forklaring.”⁶² For egen regning spekulerer Wøldike på, om indbyggerne i Amerika kom fra Europa eller fra Asien og nåede frem til, at hvis der fra Syndflodens tid havde været ligeså stor afstand mellem Europa og Amerika som nu, og hvis der ikke havde ligget faste siden ved ”Jordskelv, Vandflod eller andre Guds Domme” forsvundne lande eller øer i Atlanterhavet, så var det sandsynligste, at Amerika og dermed Grønland var blevet befolket fra Asien. Heri havde han som bekendt ret. Om sprogene, der havde professor Wøldikes særlige bevågenhed, hedder det, ”at da Menniskene begyndte at bygge det Babyloniske Taarn, saa havde de alle et Tungemaal og forstode hverandres Sprog, og at den Forskiel, som endnu er og bliver paa de adskillige Sprog i Verden, har sin første Oprindelse fra Babel ... Men paa hvad Vey et hvert Sprog er kommet til det Land, hvor det nu bruges, er ikke alene ligesaa tungt at forklare som hvorledes Indbyggerne ere komne did, men endnu vanskeligere.”⁶³ Fast stod imidlertid, at det grønlandske folk og det grønlandske sprog var forankret i den bibelske historie. Som et folk med rod i Mellemøsten antoges grønlænderne i tidernes morgen at have haft eget skriftsprog med eget alfabet, som siden var gået tabt. Grammatikeren Albert Top, en af Hans Egedes første og nærmeste medarbejdere, opfattede den af missionen indførte brug af latinske bogstaver i grønlandsk som en nødløsning.⁶⁴ Ideen om grønlænderne som et gammeltestamentligt folk udgået af Noas slægt gemmer sig også i den hilsen, den bekendte københavnske præst Morten Reenberg sendte til den nye koloni, som 1734 blev grundlagt i Christianshåb (Qasigiannnguit) i Diskobugten af Poul

⁶¹ Marcus Wøldike, ”Betænkning Om det Grønlandske Sprogs Oprindelse og Uliighed med andre Sprog,” *Skrifter som udi det Københavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aaret 1745*, København 1745, s. 129-56.

⁶² Sst., s. 131.

⁶³ Sst.

⁶⁴ Knut Bergsland og Jørgen Rischel (red.), *Pioneers of Eskimo Grammar. Hans Egede's and Albert Top's early manuscripts on Greenlandic* (Travaux du cercle linguistique de Copenhague, 21), København 1986, s. 76.

Egede: "Hæc dilecta Deo naviget arca Noa" (så lad da denne Noas ark sejle, elsket af Gud).⁶⁵

Den bibelske forankring af det grønlandske folk lod sig yderligere underbygge med en række slående overensstemmelser mellem grønlandsk og gammeltestamentligt navnestof. Missionær Henrik Christoffer Glahn (1738-1804) fandt i egnen omkring Holsteinsborg en række sted- og personnavne, blandt andre Hanna, Isake og Ada, som han mente måtte være identiske med gammeltestamentlige navne som Hannah, Isak og Adam.⁶⁶ Glahn spekulerede på, om disse navne kom direkte fra jøderne, eller om de var indført gennem nordboerne. Svaret måtte være, at de kom fra jøderne. Dels brugte de gamle kristne nordboere ikke bibelske navne, dels stammede det fælles navnestof mellem grønlandsk og Bibelen alene fra Det Gamle Testamente, hvad ligeledes pegede på jøderne.⁶⁷

Andre spor, som røbede forbindelse til jøderne, var det grønlandske sagnstof. Hans Egede refererer en fabel om menneskets oprindelse, ifølge hvilken det første menneske, en grønlænder, voksede op af jorden og siden skabtes en kvinde af en tue. Fra disse to mennesker stammer alle senere mennesker. Den historie anså Hans Egede for "en Levning af den sande Tradition om Menniskens Oprindelse."⁶⁸ H.C. Glahn genfandt i fabelen om en vis Assung-Assung-a beretningen om Loths hustru.⁶⁹ De grønlandske regler for omgang med blod og med døde mindede Hans Egede om renhedsforskrifterne i Tredje og Fjerde Mosebog. "Det er brugeligt hos endeel gifte Qvinder at toe deres Legemer efter at de have Haft deres Menstrua, paa det deres Mænd ikke skal døe. Ligeledes naar de have rørt ved nogen Død, bortkaster de Klæder som de have Haft paa, hvorfor

⁶⁵ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 48.

⁶⁶ *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger for aarene 1763-64, 1766-67 og 1767-68*, udg. Hother Ostermann (Det grønlandske Selskabs Skrifter, IV). København 1921, s. 114-16.

⁶⁷ Sst., s. 117.

⁶⁸ Hans Egede, *Det gamle Grønlands Nye Perustration eller Naturel-Historie og Beskrivelse over det gamle Grønlands Situation, Luft, Temperament og Beskaffenhed*, udg. O. Solberg (Norge og Grønland, 1), Oslo 1926, s. 151 (1. udg. 1741). Under den 19. aug. 1722 beretter Hans Egede i sin dagbog om en grønlænder, som under et besøg på Håbets Ø med et stykke kridt tegnede to figurerer på en bordplade forestillende de første mennesker. I dette tilfælde mente Egede dog, at det kunne være et ekko af hans egen missionsvirksomhed. Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 51-52.

⁶⁹ *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger*, s. 113.

de ved den Dødes Begravelse har altid gamle Klæder paa; hvor i alt de kommer over et med Jøderne [3 Mos 15,18-33; 4 Mos 19,11-13], saasom de og i flere andre Ting have Jødiske Skikke, saasom at begræde deres Jomfruedom, at teigne sig paa Huden, og at rundskiære deres Hovet Haar, som Herren forbyder Israels Børn Lev[iticus] 19,[27-28]. Naar jeg eftertenker sligt og andet meere, som synes Jødisk hos dem, bifalder jeg nesten en vis Autors Tanker, da han melder om Americanerne, at efterdi hand har fundet saa mange Jødiske Bruge hos dem, holder hand for, at de ere en Extraction af Jøder eller fornemmelig Israels Børn, som bleve bortførte til Assyrien og ere siden bortspridde i ubekjendte Lande.”⁷⁰ Den juridisk interesserede Glahn pegede som endnu et vidnesbyrd om forbindelsen mellem grønlanderne og jøderne på den retspraksis, at hvis en mand låner noget af en anden mand, og det lånte beskadiges eller mistes, skal der ydes erstatning, hvis ejeren ikke er til stede; er ejeren til stede, skal der ikke ydes erstatning. Denne spidsfindige bestemmelse mindede Glahn om en tilsvarende i Anden Mosebog (22,14).⁷¹

Uanset det forhold at grønlanderne som et bibelsk folk kunne føres tilbage til det første menneske og uanset at navne, skikke, sprog og sagnstof viste tilbage til jøderne og de ældste tider, kunne man frygte, at gudbilledligheden var blevet udvisket i tidens løb. Det lod sig imidlertid konstatere, at det ikke var tilfældet. ”Alting iblandt dem regiæris og føris af en god og vel disponeret Naturel ... Her er ingen Lofv, som lærer og foreskriver, intet Sverd, som truer Misdædere, intet Riis, som tuchter de ulydige, og dog har Volds Mænd, Røfvere, onde og skalchagtige Mennsker iche sted i dette Land, men Kierlighed og Ærlighed, Kyskhed og Erbarhed, ja, alle udvortis Dyder er her i fuldkommen Øfvelse, saa vit det bedrøvelige Adams Fald har efterlat Guds Billede i den udødelige Siæll, saa

⁷⁰ Hans Egede, *Det gamle Grønlands Nye Perlustration*, s. 150. En næsten tilsvarende formulering læses hos Poul Egede, *Continuation af Den Grønlandske Mission. Forfattet i Form af en Journal fra Anno 1734 til 1740*, København 1741, s. 72-73 (repro 1971). Poul Egede tilføjer endnu et element, nemlig at grønlanderne i lighed med jøderne i Det Gamle Testamente (2 Mos 22,17) stenede ”Troid Qvinder” (eneste kendte omtale af stening i Grønland). – *en vis Autors Tanker*: Det er uvist, hvilken forfatter, Hans Egede tænker på. Der kan være tale om Thomas Thorowgood, forfatter til *Ievves in America or Probabilities That the Americans Are of That Race* (1650), eller én af hans efterfølgere.

⁷¹ [Henrik Christoffer Glahn], *Anmærkninger over de tre første Bøger af Hr. David Crantzzes Historie om Grønland*, København 1771, s. 294.

vi med all Rette kand kalde dem uskyldige Hedninger.”⁷² Grønlænderne havde den guddommelige lov i indskrevet i deres hjerter, thi ”skiønt de ikke have nogen Lov, saa giøre de dog af Naturen nogle af Lovens Gierninger Rom. 2,[15].”⁷³ Ligeså Poul Egede: ”Her bliver Apostelen Pauli Ord om Hedningene atter stadfæstede som meldes Rom. 2.V.15. at endskiønt de havde ingen Lov, saa er dog Lovens Gierninger skreven i deres Hierter”⁷⁴ og, senere i århundredet, H.C. Glahn, hos hvem læses, at grønslænderne kan skelne mellem godt og ondt, hvoraf man indser, at ”om de end ingen guddommelig Aabenbaring have, have de dog den naturlige Lov og viise Lovens Gierninger skrevet i deres Hierter sc. Rom 2,[15].”⁷⁵

Også i faldet delte grønslænderne kår med resten af Adams slægt: ”De ere ogsaa Mennesker, Adams Børn. Den naturlige Fordervelse strækker sig ogsaa til dem. Tilskyndelsen til det Onde er hos dem lige saa stærk, ligesaa naturlig, som hos andre,”⁷⁶ hvorfor de ogsaa var hjemfaldne til Guds straf. I dette lys så ”Grønlands patron” storkøbmand Jacob Severin (1691-1753) koppepidemien, som han sammenlignede med Syndfloden: ”Afvigte Vinter [1733-34] har [det] behaged dend stoere Gud efter sit skiulte Raad at hiemsøge de arme Grønslænder 20 Miile Norden, og 10 Miile Søndén for dend gamle Gothaabs Colonie med een saa uventede Henrivelse, ved en Syge af Børne-Kopper, saaledes, at af circa 1200 Mennisker iche er bleven uden 8te Siæle tilbage (som Talled fordum udi Noæ Ark), udi hvilken deres bedrøvede Tilstand Grønslænderne i Haabe-Tall søgte deres Tilflugt til dend gamle Hr. Hans Egede, bedende, hand vilde læse for dem, og forhielpe dem til Himmelen, som og mange af dem loede sig døbe, og over 50 Personer døde i hans Stue, med videre ... Jeg understaaer mig iche at kiige ind i Guds urandsagelige Domme over disse fattige Faar, enten denne saa uhørte Hiemsøgelse og aldeeles forunderlige Henrivelse skal have væred en Straf over dennem, fordi de i saa mange Aar har haft Guds Ord hos sig, og doeg iche har villed lades sig overtale til at gaae ind til hans Kierke; eller og det efter dend stoere Guds Viisdoms Raad og uspoerlige Veye skal til en ævig

⁷² Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 37.

⁷³ Hans Egede, *Det gamle Grønlands Nye Perlustration*, s. 165-66.

⁷⁴ Poul Egede, *Continuation af Den Grønlandske Mission*, s. 128.

⁷⁵ [Glahn], *Anmærkninger over de tre første Bøger*, s. 311.

⁷⁶ Sst., s. 304, jf. s. 308.

Amindelse i Grønland blive en Opmuntring for de øvrige til at lade sig alvoerligen leede til Opliusning og Omvendelse.”⁷⁷

Hans Egede Saabye (1746-1817), som var missionær i Diskobugten 1770-78, undrede sig over, at voksne sønner behandlede deres forældre så godt. Det var ikke en ”Virkning af Religionen; thi Hedningerne vise det samme. Naar man spørger dem, hvorledes disse selvraadige Børn blive saa gode? svares almindeligen: ”Saaledes pleie Menneskene (Landets Indvaanere) at være.” Hvo skulde ikke, ved at læse dette, erindre sig Rom. 2,14,15?”⁷⁸ Hvad naturens lys – det guddommelige aftryk i den fornuftige sjæl – angik, var gudbilledligheden svagere, men den var der. Hans Egede mødte den til sin usigelige glæde én af de første dage i Grønland, da han den 14. juli 1721 fremdrog sit eksemplar af Heinrich Müllers *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern*, slog op på titelbladet og viste de forsamlede grønlandere ”den Herris Christi Billede” på frontispicen og spurgte dem, hvad det var. ”Da pegede de op til Himmelen og slog sig paa deris Brøst, som de vilde sige: Gud deris Skabere.”⁷⁹ For Hans Egede et sikkert tegn på, at de måtte have ”nogen Cognoissance af Gud.”⁸⁰ Senere fandt han i grønlandernes forestillinger om sjælens udødelighed såvel som i deres ideer om et åndeligt væsen Toornaarsuk og lignende superstitioner ”en Art af en Slags Guds dyrkkelse,” som afspejlede ”Naturens Lius eller [den] overblevne Gnist af det medskabte Guds-Billede udi Siælen.”⁸¹ Ifølge Marcus Wøldike afgav grønlanderne et ”tydeligt Eksempel paa det, som Apostelen bruger til Beviis paa, at der er en *naturlig Guds Kundskab* og en naturlig Lov til.”⁸²

Hvad grønlanderne selv angik kom de missionærernes forestillinger om folkets jødiske herkomst i møde gennem navngivning, hvor man tidligt sporer et udtalt ønske om ved dåben at få bibelske, især gammeltestamentlige navne, således som det var tilfældet med Arbalik og fem andre dåbskandidater, der skulle

⁷⁷ *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 231-32. Også i forhold til sit eget virke på Grønland som forpagter af handelen i en vanskelig periode så Jacob Severin forsynet udfolde sig: ”Jeg lærte at kunde bleven prest førend Kiøbmand, hvor ved jeg upaatvilelig blev udset som et ringe middel i Guds haand for at assistere Hedningenes omvendelse i Grønland,” skrev han til Handelskompagniet 1749. Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 316.

⁷⁸ *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, udg. Hother Ostermann (Meddelelser om Grønland 129:2), København 1942, s. 64.

⁷⁹ *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 78.

⁸⁰ Sst., s. 78.

⁸¹ Hans Egede, *Det gamle Grønlands Nye Perustration*, s. 141-42.

⁸² Wøldike, ”Betænkning Om det Grønlandske Sprogs Oprindelse,” s. 135, min fremhævning.

skulle døbes den 17. december 1742. Man overlod det til dem selv om de ville beholde deres gamle navne, hvorpå de svarede, at de ville overgive hele deres gamle fordærv til Frelseren og bede Ham om at gøre dem nye, og de ville være glade, hvis Han også ville give dem et nyt navn.⁸³ Derefter trak de et navn. Arbalik, der senere kom på en præsentationsrejse til Europa, hvor han døde den 18. juni 1748 i modermenighedens skød i Herrnhut, hvor hans gravsted stadig findes, fik navnet Simon. I 1700-tallet bredte navne som Elias, Isak, Noa, Enoch, Aron, Nathaniel, Habakuk, Sarah, Judith, Ruth, Rakel og Rebekka sig som en løbeild i Grønland. Der kendes fra 18- og 1900-tallet eksempler på, at missionærerne søgte at modsætte sig og foreslog grønlændere at beholde deres nationale navne. Men på det punkt var de uimodtagelige for argumenter. De ville med dåben begynde et nyt liv i Kristus.⁸⁴

Den første længere tekst, Hans Egede med Poul Egedes hjælp oversatte til grønlandsk, var de første elleve kapitler af Første Mosebog (til og med 11,9), som rummer beretningen om Verdens Skabelse, Syndefaldet,

⁸³ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 555.

⁸⁴ Det er blevet hævdet, at missionærerne tvang grønlænderne til at antage nye navne. Det var som det allerede vil være fremgået ikke tilfældet. Som oftest fik de døbte lov at vælge, hvilket navn de ville have, og man finder i hele missionens tid døbte med grønlandske navne – det gjaldt således den bekendte Arnarsaq (ca. 1716-90) Poul Egedes betroede medarbejder. Langt det almindeligste var dog, at de ønskede et nyt navn. Den modernistiske Frederik Carl Peter Rüttel, som var missionær i Ammassalik i 1890erne, ville have de nydøbte til at beholde deres eskimoiske navne, men det ville de ikke. Kun ved et navneskifte kunne de blive til ”nye mennesker,” der var frigjort fra de hedenske magters herredømme (Ove Bak (red.), *Nanortalik*, København 1981, s. 247). Et klart eksempel på denne tankegang – at man lagde sit gamle jeg bag sig ved dåben – er den østgrønlandske åndemaner Autdlârutâ, som havde adskillige mord på samvittigheden. En dag blev hans kone alvorligt syg, og han roede ind til bunden af fjorden ved bopladsen for at kontakte sine stærkeste hjælpeånder for at få hende rask. Da han skulle til at påkalde dem, så han Jesus stå på en klippe og se på ham. Jesus talte til ham og sagde, at han skulle lade sig omvende til kristendommen. Hvis Autdlârutâ lovede det, ville han gøre konen rask. Autdlârutâ sagde ja og vendte straks om, selvom han kunne høre ånderne komme med advarende råb. Da han nåede bopladsen, stod konen på stranden for at hjælpe ham op af kajakken. Kort tid efter rejste Autdlârutâ til den gamle herrnhutiske missionsstation Frederiksdal ved Kap Farvel, hvor han modtog dåben 14. april 1901 og blev til Kristian Poulsen. Da Kristian Poulsen senere blev spurgt, om han fortrød det, han havde gjort, svarede han, at det gjorde han ikke, det var hans gamle jeg, og anden mand, der havde gjort det (Stt., s. 247-49). Ligeså nogle år senere i Thule, hvor det i forbindelse med Peter Freuchens bitre kritik af den ”danske,” dvs. den vestgrønlandske Thule-missionær Gustav Olsens brug af bibelske eller danske navne ”hvoraf de ikke kan udtale et eneste ordentligt” anførtes, at Gustav Olsen selv var ked af dette, men at han ikke kunne hindre det. Henrik Wilhjelm, *De nye grønlændere. Grønlands seminarier i det 19. århundrede* (Det grønlandske Selskabs Skrifter, XL), København 2008, s. 468-69.

Syndfloden og Babelstårnet og slutter med spredningen af Jordens folk.⁸⁵ Da han i november 1724 læste højt af denne førstegrøde af sin oversættervirksomhed for en gruppe grønlandere på Kookøerne, en mils vej syd for Håbets Ø, var det en stor succes: ”særdelis behagede dennem at høre om Verdens Skabelse og Synd Floeden.”⁸⁶ Heri så Hans Egede formentlig en tilkendegivelse af, at de genkendte sig selv – at de forstod, at det ikke bare var menneskeheden, men også deres eget folks forhistorie, som de nu hørte om. Sikkert er det, at netop denne tekst blev et hit i den grønlandske læseverden.⁸⁷ Gennem en aktiv figural praksis knyttet til dåbsritualet og gennem indoptagelse af Genesis som deres egen forhistorie genopfandt grønlanderne sig selv som et bibelsk for ikke at sige gammeltestamentligt folk.⁸⁸

3. Grønland som en del af skaberværket

Det guddommelige forsyn omfattede ikke blot den menneskelige historie, men hele skaberværket. Guds forsyn, almagt og visdom kunne også aflæses i naturen, fordi naturen var en del af åbenbaringen. Det var en gammel tanke, at Gud viste sig i skaberværket. Den kan spores tilbage til oldkirken og genfindes hos de

⁸⁵ Ledreborg 339,4°: Hans Egede. Et till Ellefve Capitler udaf Skabelsens-Bog. Ofversatte udj Grønlandernis Sprog (Det kongelige Bibliotek). En kritisk udgave med oversættelse til dansk under forberedelse ved Flemming Nielsen.

⁸⁶ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 150.

⁸⁷ Af den af missionær Laurids Alsbach i 1743 udarbejdede liste over, hvilke tekster ungdommen i Christianshåb (døbte såvel som katekumener, dvs. udøbte der gik til dåbsundervisning) havde kendskab til, kom ”de 10 første Capitler af 1. Mose Bog” sammen med ”de fire første Parter udi den lille Catechismo” ind på de øverste pladser. ”Designation over den Grønlandske Ungdoms Forfremmelse i Christelig Kundskab, saavel Døbtes som Udøbte Catechumenorum ved Colonierne Christians-Haab og Gott-Haab [1743],” tillæg til Niels Egede, *Tredie Continuation Af Relationerne Betreffende Den Grønlandske Missions Tilstand Og Beskaffenhed, Forfattet i Form af en Journal Fra Anno 1739 til 1743*, København [1744], s. 129-38 (repro 1971). Det Gamle Testamente blev først trykt på grønlandsk i 1800-tallet, så det har været håndskrevne, formentlig stadig forbedrede versioner (bl.a. ved Poul Egede) af Hans Egedes gamle oversættelse, som har båret de første ti kapitler af Første Mosebog rundt i Grønland. Det ville være interessant at trænge ind i denne tekstuelle kakafoni, men er næppe muligt, da alle manuskripter bortset fra grundhåndskriftet (se note 85) så vidt vides er gået tabt.

⁸⁸ En iøjnefaldende lighed mellem de gammeltestamentlige patriarker og de grønlandske storfangere, som dog ikke blev inddraget i argumentationen for at grønlanderne var et mellemøstligt folk, var den udbredte brug af medhustruer. Her nåede missionærerne grænsen for deres antropologiske nysgerrighed. Flerkoneri var for de fleste missionærer ikke et interessant bibelsk træk, men en moralsk vederstyggelighed, som man ønskede at komme af med hurtigst muligt. På den anden side tog man også stærkt afstand fra at forskyde hustruer: ”Hos Hedningerne bør den mistanke ikke opvækkes, at Vor Religion giver nogen Tilladelse til at være troløs.” En pragmatisk løsning, som blev anvendt, var at give tilladelse til at beholde to hustruer (dog uden vielse), se Finn Gad, *Fire detailkomplekser i Grønlands historie 1782-1808*, København 1974, s. 205.

tidlige grønlandsmissionærer, for eksempel Hans Egede, hvor det med henvisning til Romerbrevet 1,20 hedder, at vi kan ”betragte Guds usiunlige Væsen udaf hans Gierninger, som er Verdens Skabelse.”⁸⁹ Går vi længere frem i 1700-tallet finder vi teologer, som inspireret af tidens fysikoteologiske strømninger gik ud over den klassiske naturlige teologi. Inden for den fysikoteologiske tankeverden, der tog afsæt i 1600-tallets naturvidenskabelige *anni mirabiles*, blev den newtonske mekanik og astronomi modtaget med begejstring;⁹⁰ ligeså Carl von Linnés systematiske beskrivelse af den levende verden i *Systema Naturae* (1735), der afsluttede det arbejde, som Adam havde påbegyndt. Linné var den anden Adam.⁹¹ Det naturvidenskabelige verdensbillede var ikke en trussel mod teologien, men brugtes tværtimod til at underbygge og supplere Bibelen og den kristne forestillingsverden ved at give klarere og mere præcise begreber om karakteren af den guddommelige visdom. Naturens bog, *Liber naturae* var en sikker åbenbaringskilde.⁹² Der fandtes ikke blot én, men to kilder til den guddommelige åbenbaring: Bibelen og naturens bog. Det banede vejen for en række naturvidenskabeligt interesserede missionærer, der i Grønland fandt en jomfruelig arbejdsmark fuld af nye overraskende vidnesbyrd om skaberværkets storslåede

⁸⁹ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 392.

⁹⁰ Om den tidlige fysikoteologi se Lauge O. Nielsen, ”Ateismens mørke: forsynstro og atomistisk naturfilosofi hos Walter Charleton (1602-1707),” *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 1992, s. 280-309. Blandt de vigtigste fysikoteologiske navne var William Derham, hvis hovedværker *Physico-Theology Or, A Demonstration of the Being and Attributes of God* (1713) og *Astro-Theology Or, A Demonstration of the Being and Attributes of God, From A Survey of the Heavens* (1726) blev oversat til dansk af Svend Gradmand og udsendt samlet i en overdådigt udstyret kvartudgave under titlen *Astro- et Physico-Theologie eller de synlige himmelske Corporers og Jordens utallige Creatures og Naturs Betragtning, til et øyensynligt og overbevisende uomstødeligt Beviis, at der er en Gud til, og at han er det høyeste Gode, det allerbeste, allerviseste og almægtige høyeste Væsen*, København 1759. Se i øvrigt Glacken, *Traces on the Rhodian Shore*, s. 375-428, 504-50. På dansk foreligger Olaf Pedersen, *Naturerkendelse og Theologi – i historisk belysning*, Herning 1999, s. 329-96 (1. udg. 1996); Michael A. Langkjær, ”Religion og økonomi. Grænser mellem fysikoteologi, moralfilosofi og praktisk landbrugsøkonomi i 1700-tallets Danmark,” i Dan H. Andersen m.fl. (red.), *Landbrug, Lokalhistorie og Langtfra Danmark. Festskrift til Erik Helmer Pedersen i anledning af hans 70 års fødselsdag lørdag den 6. juli 2002*, Odense 2002, s. 26-46 og Bo Poulsen, ”Sekulariserede søslanger – Natursyn i 1700-tallets Danmark-Norge,” *Den jyske Historiker*, 2004, s. 52-72.

⁹¹ På omslaget af 2. udg. af *Systema Naturae* (1758) afbildes Linné som Adam, der i Paradisets Have giver dyrene og planterne navne. ”Deus creavit, Linnaeus disposuit” (Gud skabte, Linné ordnede), som den legendarisk selvbevidste og selvtilfredse Linné – til visse samtidiges irritation – formulerede det. Wilfred Blunt og William Stearn, *Linnaeus: The Compleat Naturalist*, Princeton University Press 2001, s. 180.

⁹² Bengt Arvidsson, ”Fysikoteologiska aspekter i bildkonsten efter reformationen,” i Martin Blindheim m.fl. (red.), *Tro och bilde i Norden i Reformasjonens århundre*, Oslo 1991, s. 49-61 (49).

harmoni. De dansk-norske missionærers indsats for 1700-tallets naturvidenskab fortjener en nærmere undersøgelse, som imidlertid ligger uden for rammerne af denne afhandling.⁹³ Her skal blot fremdrages, hvorledes den nyindvundne indsigt brugtes til at tyde og uddybe Guds besynderlige forsyng for skaberværket, ”hvor ikke en Spurv falder til Jorden, uden vores Himmelske Fader vil.”⁹⁴

Fysikoteologiske tanker om naturens sindrige harmoni og korrespondence findes fuldt udfoldet hos Poul Egede, der beskriver hvor viseligt antallet af rovdyr og byttedyr er afstemt i forhold til hinanden; nogle dyr formerer sig langsomt, andre hurtigt, så alle arter opretholdes uden at ødelægge hinanden. ”Rykker have en halv Snees Kyllinger; Edderfuglene 6 a 7, og Ænder dobbelt saa mange. Derimod have Ørne og Falke kun 2; thi havde de lige saa mange som de Værgeløse, da ville de snart ødelegge dem, da deres Reeder sees lettelig paa aaben Mark. Tvertimod er Falkens og Ørnens utilgiengelige i de høie steile Bierge; den Slægt maae heller ikke forgaae. Men at Rykkerne ikke lettelig skal falde Fienden i

⁹³ En række af 1700-tallets grønlandsmissionærer, bl.a. H.C. Glahn, nedenfor omtalte Otto Fabricius og Andreas Ginge (1754-1812) ydede væsentlige selvstændige bidrag inden for botanik, zoologi, entomologi og meteorologi, jf. P. Lauridsen, *Bibliographia Groenlandica* (Meddelelser om Grønland, 13), København 1890 (repro 1979) og Bjørn Kornerup m.fl. (red.), *Biskop Dr.theol. Otto Fabricius. Et Mindeskrift i Hundredaaret for hans Død* (Meddelelser om Grønland, 62:3), København 1923, specielt s. 396-99. Lige så vigtig var imidlertid den indsats, som flere missionærer, heriblandt Poul Egede, Hans Egede Saabye og Jørgen Sverdrup (1732-1810) udrettede navnlig som botaniske feltarbejdere. Det på flere punkter stadig retningsgivende standardværk om arktisk flora, Christen Friis Rottbølls *Afhandling om en Deel enten ganske nye eller vel forhen bekjendte, men dog for os rare Planter, som i Island og Grønland ere fundne, tilligemed en kort Indledning om Urtelærens Tilstand i Danmark* (Københavns Selskabs Skrifter, 4. række, 1770: 10, s. 393-468) er for Grønlands vedkommende i hovedsagen baseret på herbarier indsamlet og nedsendt af grønlandsmissionærer. Ligeså, for grønlandske planters vedkommende, de første hefter af det berømte *Flora Danica* (*Icones Flora Danicæ, plantarum in regno Danicæ*) som begyndte at udkomme 1761. Også her gælder det, at meget gik tabt ved Vaisenhusets brand 1795, jf. [Glahn], *Anmærkninger over de tre første Bøger*, s. 121-22. Den første, der henlede opmærksomheden på Grønland som naturvidenskabelig arbejdsmark, var Jacob Severin i en skrivelse til Søetaten 1732 (*Diplomatarium Groenlandicum*, s. 215). Missionskollegiet viste ved flere lejligheder interesse for at fremme naturvidenskabelige studier hos kommende missionærer, således besøgte senere viceprovst i Grønland Egil Thorhallesen (1734-89) med støtte fra kollegiet i årene før han tog til Grønland den europæisk berømte Christian Gottlieb Kratzensteins ”collegium physicum experimentale” (Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 1003). Andre missionærer, således H.C. Glahn, opbyggede med støtte fra Missionskollegiet et omfattende naturvidenskabeligt bibliotek med et fyldigt udvalg af botaniske, zoologiske og mineralogiske værker af Linné, Georg Christian Oeder, Morten Thrane Brünniche og andre af tidens førende naturvidenskabelige forfattere ([Glahn], *Anmærkninger over de tre første Bøger*, s. 123-24 note a). Om herrnhuttermissionærernes arbejde som leverandører af meteorologiske data se Gaston R. Demarée og Astrid E.J. Ogilvie, ”The Moravian missionaries at the Labrador coast and their centuries-long contribution to instrumental meteorological observations,” *Climatic Change*, 91:3-4, 2008, s. 423-50, hvor også om grønlandske forhold.

⁹⁴ Derham, *Astro- et Physico-Theologie*, s. 342, med henvisning til Mt 10,29.

Øinene, ere de hvide som Sneen om Vinteren, og om Sommeren brunplettede som Marken og Stenene. Ligesaa Reensdyrene, graaehvide om Vinteren og mørke sortagtige om Sommeren. Guds Viisdom sees kiendelig og merkelig overalt; Reensdyrene slaae sig ei til Roelighed hvor de ingen Udsigt have, de legge sig derfor paa de største Sletter, hvor de kan have Udsigt til alle Sider, samle sig med deres Bag imod hinanden, og saaledes holde de alle Vagt rundt omkring sig.”⁹⁵ Til de grønlandere, som tvivlede på Skaberens visdom og godhed, når de ved vintertide måtte se solen forsvinde under horisonten, kunne Poul Egede svare, ”at dersom Solen bestandig holdte sig over de nordre Lande, saa maatte de Sydlige forgaae af Kulde. Derfor har den vise Gud saaledes gjort det, at de Lande, som laae ligesom uden Liv om Vinteren, kunde ved Solen igien oplives, og skaffe Føde baade for Mennesker og Fæe; og da deres Land [som klippeland uden muldrag] ei var beqvemt til Kornavling, hvoraf Brød blev lavet ... saa havde han rigelig forsynet dem med allehaande levende Creature baade til Lands og Vands til passende Føde for dem alle; og paa det Havdyrene ikke skulde opholde sig paa Dybet i det store Hav, hvorhen de ei kunde komme eller vove sig med deres smaae Baade, saa havde han efter sin Visdom saaledes sørget for dette Lands Beboere, at der voxte Føde ved deres Strand paa Klipperne for Insekter, Kryb og Smaa Fiske, som andre større Slag opholde sig efter: saasom smaa Billinger, Lax, Torsk og Rødfisk, efter disse følger Sælhunde, Klapmydser, derefter Hvidfiske, Enhjørninger [narhval], Helleflynder, Hvalfiske af alle Slag, ligeledes Fuglevildt visse Maaneder af Aaret og visse Steder, i saadan Mængde Vesten fra

⁹⁵ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 224-25. En tilsvarende fremstilling af naturens balance hos Derham, som den belæste og europæisk orienterede Poul Egede meget vel kan have kendt: ”Det er en overmaaede merkværdig Forsorg af det Guddommelige Forsyn, at de nyttigste Creatures Antal er saa stort, og de mindre nyttiges Brug derimod ringere. Den ugemene og sterke Formerelse af Insecterne, saa vel de, der leve uden for, som udi Vandet, kunde tiene os til Eksempel paa de første. I Henseende til de andre finder man, at de mindst nyttige Creature, eller de der ere skadelige formedelst deres Fraadserie, formere sig ikke saa fort, eller til saa stor en Mængde. Jeg kunde give mange Exempler om rovagtige Dyr og Fugle: Men et eneste Dyr er saa besynderligt, at det synes at være distineret med Forsæt til at tiene til Prøve paa det jeg siger, nemlig den Peruvianske Fugl *Cuntur* eller *Condor*: En Fugl af saa store Kræfter, Størrelse og Fraadseragtighed, at den ikke alleneste røver Faar og andet smaat Qvæg; men endog store Dyr, ja og Børn. Da nu denne og andre Slags Rov-Fugle ere de skadeligste, saa findes de og sielden, og undertiden ikke mere en eneste i et gandske Land, eller saa mange, som der behøves til deres Slægtes Vedligeholdelse, paa det at Verden ikke skulde alt for meget betynges dermed” (*Astro- et Physico-Theologie*, s. 342). – Det er ofte blevet hævdet, at opdagelsen af Den Nye Verden med dens mange nye planter, dyr og kulturer førte til det kristne verdensbilledes sammenbrud. Det var, som nærværende eksempel med kondoren viser, ingenlunde tilfældet.

Havet, som Skyer ved Horisonten, at de kan skiule Havet som Kornet hos os paa Landet, og saadan Overflødighed, giver den himmelske Fader dem af Havet, fordi de deraf have deres Ophold.”⁹⁶

Lignende betragtninger om balancen mellem havets, landjordens og luftens dyr læses hos H.C. Glahn, der beskrev, hvorledes fiskene i stimer trækker ind i de grønlandske fjorde på det tidspunkt om sommeren, hvor havfuglene søger mod land for at yngle. Det betød, at fuglene ikke behøvede at flyve langt, ej heller være længe borte fra deres reder for at skaffe føde. ”Altsaa er der hverken Fare for, at Æggene skal forderves, eller Ungerne slet makes, hvorved bestyrkes Jesu ord hos Matheum i det siette Kapitel [26]: Anseer Himmelske Fugle! De saae ikke og høste ikke og sanke ikke i Lader, og Eders himmelske Fader føder dem.”⁹⁷

Ikke for ingenting var det lille kompakte lommeur – det tidlige 1700-tals mest avancerede teknologiske frembringelse med dets utallige små og store, hinanden nøje afpassede tandhjul, hvor intet manglede og intet var overflødigt – fysikoteologernes foretrukne billede på verden i sin finmaskede, velafstemte kompleksitet, hvor vandet, luften, landjorden, planterne, dyrene og, i centrum af det hele, mennesket, Guds ypperligste skabning, indgik i et stort, perfekt mønster i uanstrengt balance. Hvert eneste dyr, hver eneste plante, hver eneste sten var som et beåndet vidnesbyrd om skabningens fuldkommenhed og Guds ufattelige visdom. Alt lå åbent for den, der kunne og ville se.⁹⁸ Og som lommeuret var afhængig af at blive trukket op, således var den velafbalancerede verden afhængig af Guds allestedsnærværende forsyn.

Den største naturvidenskabelige personlighed, grønlandsmissionen fostrede, var Otto Fabricius, der ved afrejsen til Grønland 1768 af Missionskollegiets formand grev Otto Thott var blevet bedt om at bruge sin ”fritid” på naturhistoriske studier. Med Carl von Linnés *Systema Naturae* i bagagen og ”Naturen selv som læremester” indledte han zoologiske og botaniske studier, som skulle munde ud i omfattende videnskabelige arbejder herunder hans hovedværk, den vidt berømte *Fauna Groenlandica* (1780). Som sine forgængere var Otto Fabricius optaget af naturen som kilde til indsigt i det guddommelige

⁹⁶ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 198-99.

⁹⁷ [Glahn], *Anmærkninger over de tre første Bøger*, s. 115-16.

⁹⁸ Pedersen, *Naturerkendelse og Theologi*, s. 372-73.

forsyn og Guds særlige omsorg for mennesket. I en afhandling om drivisen hedder det således: ”Ofte hindrer Taage og tykt Veirligt i [Davis] Strædet, at man ikke kan see Isen, og denne selv virker [fremkalder] en nedrig Taage i en vis Frastand, dog sees og Guds Forsyn deri, at man nærmest ved Iisen ikke finder Luften ret taaget, men kun diisig, saa man bedre kan tage sig i vare.”⁹⁹ Videre anføres hvorledes også isen har sin nytte og plads i den vise og almægtige Guds plan, for med isen kommer både sæler og søfugle, ligesom den fører drivtømmer med sig, alt sammen til gavn for landets indbyggere.¹⁰⁰ Også Peter Andreas von Cappelen (1756-1800), der var missionær i Uummanaq, i det meste af 1700-tallet den dansk-norske missions nordligste distrikt, hæftede sig ved vidnesbyrdene om Guds særlige omsorg for menneskets vel i det tilsyneladende så ugæstfrie Grønland. Han noterede sig, hvorledes der voksede ”en god deel af den i Grønland saa bekjendte cochlearie (*herba cochleariæ*) hvis ypperlige virkning jeg ofte har erfaret, ey alleene mod skiørbug, men endog i adskillige andre tilfælde, der have havt deres oprindelse af blodets forstoppelse eller skadelige vædsker i legemet. Her er ogsaa et stykke af Skaberens viidsomsfulde godhed, der har meddeelt dette sted et saa almindeligt lægemiddel mod en saa almindelige svaghed, som skiørbug er i Grønland.”¹⁰¹ Hvor den eskimoiske grundholdning var, at naturen var fjendtlig og dæmoniseret,¹⁰² banede de naturvidenskabeligt interesserede missionærer med sådanne betragtninger vejen for en anden opfattelse, nemlig at verden takket være Guds forunderlige omsorg for sin skabning fundamentalt set var venligsindet og beboelig.

⁹⁹ Otto Fabricius, ”Om Driv-Isen i de Nordlige Vande og fornemmelig i Davids-Strædet. Læst den 27. Febr. 1784,” *Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabers Selskabs Skrifter*, Tredje Deel, København 1788, s. 65-84 (84).

¹⁰⁰ Sst.

¹⁰¹ Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 217.

¹⁰² ”We fear the weather spirit of earth, that we must fight against to wrest our food from land and sea. We fear Sila. We fear death and hunger in the cold snow huts. We fear Takánakapsáluk, the great woman down at the bottom of the sea, that rules over all the beasts of the sea. We fear the sickness that we meet with daily all around us; not death, but the suffering. We fear the evil spirits of life, those of the air, of the sea and the earth, that can help wicked shamans to harm their fellow men. We fear the souls of dead human beings and of the animals we have killed ... And so ignorant are we in spite of all our shamans, that we fear everything unfamiliar. We fear what we see about us, and we fear all the invisible things that are likewise about us, alle that we have heard of in our forefathers’ stories and myths.” Således shamanen Aua til Knud Rasmussen, her citeret efter Inge Kleivan og Birgitte Sonne, *Eskimos: Greenland and Canada* (Iconography of Religions, VIII: Arctic Peoples, 2), Leiden 1985, s. 32.

En særlig opmærksomhed viede fysikoteologerne de små dyr nederst i fødekæden, som alle andre dyr nærrede sig af. Det gjaldt William Derham,¹⁰³ og det gjaldt Otto Fabricius, der sluttede en lang videnskabelig redegørelse for krøl-neriden, en havorm, med følgende lovprisning af dette lille, hidtil upåagtede og aldeles ukendte dyr: ”Alle Beskrivelser og Aftegninger vidne om Nereidernes kunstige og prægtige Lemme-Bygning, og dog krybe disse Pragtstykker for det meeste ubemærkte paa Havets Bund. Skulde man ikke gribe Leiligheden at bekjendtgjøre dem, man er saa lykkelig at faae fremdragen af sit Mørke? Visselig er man Skaberen det pligtig, da de høre blant de Skabninger, der meget mærkelig pege for os til hans Viisdom og Evne, og opfordre os til hans Tilbedelse, efter den meest henrykkende Beundring. Thi Lemmer ikke i Sneese-, men Hundrede-, ja vel Tusinde-Tal, som Nereiderne ere begavede med, og disse kunstigst til deres Øiemed indrettede vidne om en Skaber, der var riig på Skabe-Evner.”¹⁰⁴

Med forkærlighed fremdrog missionærene de steder, hvor den grønlandske natur formentes at kunne bidrage til bedre forståelse af Skriften, hvor denne ikke selv var tydelig. Denne særlige form for integrering af Grønland i den bibelske fortælling møder vi allerede hos Hans Egede, der skriver, at ”det er vanskeligt at determinere og sige, naar der tales i Skriften om Enhjørninger, som i Psal. 29. v. 6 og flere Steder, hvilken og hvordan et Diur der ved forstaas,” og derfor forsigtigt foreslår, at der sigtes til vand-enhjørninger, altså narhvalen, som findes i de grønlandske farvande.¹⁰⁵ Om Syndfloden afgav Grønland ifølge Poul Egede uomstødeligt vidnesbyrd: ”3 a 4 Mile op i Landet findes heele Strækninger af Muslinge-Skaller og andet Havet tilhørende, som ellers sees ved Strandkanterne, det jeg selv har seet høit til Fields baade ved Gothaab og i Disko Bugt.”¹⁰⁶ Også hvalknogler skulle være set højt oppe over vandet.¹⁰⁷ H.C. Glahn

¹⁰³ Se note 95.

¹⁰⁴ ”Krøl-Neriden (*Nereis Cincinnata*). Beskrevet og afbildet ved O[tto] Fabricius,” *Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabers Selskabs Skrifter*, Tredie Deel, København 1788, s. 191-201 (191-92).

¹⁰⁵ Hans Egede, *Det gamle Grønlands Nye Perustration*, s. 60.

¹⁰⁶ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 69. Tilsvarende s. 191.

¹⁰⁷ Sst., s. 127; se også s. 175. Forstenede havdyr fundet på højtliggende positioner spillede en central rolle i 1700-tallets diskussion om Syndflodens og dermed Bibelens troværdighed. Kendt er Voltaires påstand om, at de forstenede muslingskaller, man havde fundet i bjergene måtte være skaller tabt af pilgrimme på vej fra Santiago de Compostela. Ebbe Spang-Hanssen, *Hukommelsens skæbne. Et kulturhistorisk perspektiv*, København 2004, s. 129; Theodore Besterman, *Voltaire*,

brugte den grønlandske natur til at give verden en sandere og rigtigere forståelse af Jonashistorien: ”Af Skriften vide vi, at en stor Fisk slugte Propheten Jonas. Om det har været een af Hvalslægten eller en Hay er os ubekiendt. Vist er det, at det ey har været den rette Grønlandske Hval [den grønlandske rethval, grønlandshvalen]. Dens Svælg er neppe større end et Haandleed er tykt. Dog kan det derfor gierne have været en anden Hval; thi det kan vel være, at der gives saadanne Hvale, som kan have saa stort et Svælg, som udfordres til at kunde sluge en Mand. Imidlertid synes det dog rimeligere, at det har været en Hay; thi Hayen har et stort Svelg, tygger ey men sluger Maden heel ned, og giver den igien heel op, naar den kan have ædt for meget.”¹⁰⁸ Også Otto Fabricius trækker eksempler frem fra den grønlandske fauna til belysning af Skriften. Han afviser de bibelfortolkere, som ved en kombination af Salme 147,9 og Jobs Bog 39,3 er nået til den opfattelse, at ravnene forlader deres unger, som derefter må leve af orme i reden. Fabricius kendte ravnene ud og ind og vidste bedre: ”Den Forklaring ... støttes ikke af nogen Erfaring og fortjener at forkastes.”¹⁰⁹ Som Grønland var en del af den bibelske historie, således lod Bibelen sig først fuldt forstå, når også Grønland og den grønlandske natur inddrogtes i det eksegetiske grundlag.

4. Landskabet

Bibelen er også historien om vildmarkens domesticering begyndende med Adam og Eva, som blev forvist fra Edens Have ud i ødemarken og henvist til i deres ansigts sved at genskabe Paradiset ved at omdanne vildmarken til et beboeligt sted. Også i Grønland var opgaven at forvandle landet fra ødemark til et beboeligt sted under Guds varetægt. Da brødremissionærerne 1733 slog sig ned i en dal lidt syd for Hans Egedes koloni, indviede de knælende stedet med bønner og tårer og håbet om, at det frø, de nu fortrøstningsfuldt lagde, måtte spire.¹¹⁰ Senere hører vi gang på gang brødrene takke Gud for, at han har villet forvandle også denne

Chicago 1976, s. 515-16 (1. udg. 1969). Det er indlysende, at Poul Egedes iagttagelser fra Grønland knuste Voltaires i forvejen under alle omstændigheder noget skødesløse argumentation.

¹⁰⁸ [Glahn], *Anmærkninger over de tre første Bøger*, s. 135.

¹⁰⁹ Adolf S. Jensen, ”Naturforskeren Otto Fabricius,” i Bjørn Kornerup m.fl. (red.), *Biskop Dr.theol. Otto Fabricius. Et Mindeskraft i Hundreaaret for hans Død* (Meddelelser om Grønland, 62:3), København 1923, s. 333-99 (340-41).

¹¹⁰ Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 13-14 samt digtet af Matthäus Stach på bogens omslag.

vildmark til en have, med brødrehistorikeren David Cranz' ord "dass der Herr sich aufgemacht hat auch in Grönland, das so lange wüste gelegen, Sein Zion zu bauen."¹¹¹ Som et ekko af Esajas 35 (ødemarken skal juble og blomstre) lyder det fra Johannes von Watteville, der 1752 besøgte Grønland på en visitatsrejse: "Da [wo] ehedem kein Gräs gen gewachsen, steht nun das schönste Gras im Sande und zwischen den Steinen, so dass man Neu-Herrnhut einen Garten des Herrn in der fürchterlichsten Wildnis nennen kan[n]."¹¹²

Vanskelighederne med at opdyrke Grønland viste sig imidlertid større end ventede, og trods vellykkede eksperimenter med grønkål, salat og andre haveurter var skuffelserne i overtal. Korndyrkning og kløveravl mislykkedes gang på gang,¹¹³ og det viste sig næsten umuligt at skaffe foder til store husdyr som køer, får og svin. Men man opgav ikke håbet. Herom vidner den aldrende Poul Egedes optimistiske skildring af mulighederne i Sydgrønland afgivet på grundlag af rapporter fra viceprovst Egil Thorhallesen og Grønlands "første bonde" Anders Olsen (ca. 1718-86): "Man seer [i Sydgrønland] Græsset voxer og visner; mange smukke og høistnyttige Urter blomstre og affalde; den unge og udyrkede Kratskov udspire og igien forraadne; adskillig slags Fiske, idet de legge deres Rogn paa Stranden, frembyde sig efter Skaberens Forsyn, til Menneskenes føde." Hvem kan vel, fortsætter Poul Egede, "uden Bevægelse see saa mange Fordeele, som ikke benyttes? Helst naar man tillige betænker, at den milde Gud, som skienkede sine fornuftige Skabninger Verden til Dyrkelse, ville at hvert Land skulle beboes, og til den Ende meddeelte hver Himmel-Egn saa mange Fordeele som vare nok, og som best passede sig til dens Beboeres Underhold."¹¹⁴ Et af de steder, hvor den metamorfosiske transformation fra ørken til have lykkedes bedst, var på de herrnhutiske kirkegårde. På disse begravelsespladser, som i bogstavelig forstand blev anlagt på klippegrund, skabte formuldringen et efter grønlandske forhold enestående frugtbart vækstlag. Om kirkegården, den såkaldte Gudsager, ved Ny Herrnhut hedder det allerede i 1700-tallet: "Die Gräber werden auf der Klippe von Steinen aufgesetzt, und mit Rasen bedekt, die so schön

¹¹¹ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 524.

¹¹² Sst., s. 725.

¹¹³ *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger*, s. 40.

¹¹⁴ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 254-55.

grünen, dass der Gottes-Akker in diesem wüsten Lande nicht anders aussieht, als ein Garten mit kleinen Beeten.”¹¹⁵

Når man ser bort fra tilbageblevne ruiner og markspor fra nordboerne, som i middelalderen havde skabt et kristent landskab i Sydgrønland med udløbere op til Godthåbsfjorden, var Grønland ved Hans Egedes ankomst 1721 et land uden bygningskultur i europæisk forstand. Det varede længe, før den dansk-norske mission gjorde forsøg på at leve op til den standard, som nordboerne havde sat med deres klostre og mægtige stenkirker, og der er ingen tegn på, at Hans Egede på dette punkt var særlig interesseret. Helt frem til 1758 klarede man sig i den dansk-norske mission uden særlige kirkebygninger. Det blev de scenisk og arkitektonisk bevidste herrnhutere, der viste vejen og som de første udnyttede de på sin vis helt ekstraordinære muligheder, Grønland frembød for at forme og danne et kristent kulturlandskab fra grunden.¹¹⁶

Det første kirkelige byggeri i Grønland siden 1300-tallet var missionsstationen Ny Herrnhut ved Godthåb, som opførtes 1747, efter at nyheden om grønlandsmissionens succes havde bredt sig til Europa og fået formående hollændere til at bekoste en ny stor kirkebygning til erstatning for de simple huse, man indtil da havde måttet nøjes med. I dette hus, som stadig står, materialiseredes på figural vis den klassiske kristne tanke, at kirken – de troendes forsamling – skal være som et billede på det himmelske Jerusalem, således at ikke bare menigheden, men også dens bygninger foregriber den himmelske by. Den grundlæggende arkitektoniske figur er en firkant som i det himmelske Jerusalem, udførligt beskrevet mod slutningen af Johannes' Åbenbaring (21,9-27). Bag det firkantede (aldrig afsluttede) centralanlæg tæt ved vandet lå grønlanderbyen i to parallelle husrækker, som strakte sig op gennem en dal med det trapezformede Sermitsiaq-fjeld, Nuuks vartegn, som baggrundskulisse. Helt ude ved vandet lidt forskudt i forhold til centralanlægget lå på høje klipper helt ude ved vandet kirkegården, som var blevet taget i brug allerede 1741. Ødemarken havde givet

¹¹⁵ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 1035. – Af dette vil den besøgende i dag ikke se meget. Det skyldes at kirkegården ved Ny Herrnhut for mere end hundrede år siden blev overladt til ræve og græssende dyr. På den bevarede kirkegård i Lichtenau, der blev anlagt på en høj klippe ud mod vandet på samme måde som ved Ny Herrnhut, kan metamorfosen fra klippe til have stadig ses; det samme skal være tilfældet i Lichtenfels, som forf. af disse linier dog aldrig har besøgt.

¹¹⁶ Jf. note 18.

plads for et stort tænkt figuralt udformet kristent landskab med plads for både de levende (den såkaldte ”nedre menighed”) og de døde (den såkaldte ”øvre menighed”).

I dette metafysiske landskab afvikledes begravelsesritualet som en rituel fortælling, hvor den afdøde overførtes fra den jordiske del af menigheden til den himmelske del af menigheden. Den døde blev lagt i kirkesalen på en bære indsyet i et skind. Herover et hvidt klæde hvorpå et broderet grønlandsk vers i rødt: ”Man bærer mig til graven, som Jesus min Herre, og som Hans legeme er opstanden, så vil jeg også opstå.” Efter en kort begravelsestale blev liget under musikledsagelse båret ud til sin grav af fire grønlandere, hvor missionærerne gik foran og det store følge af grønlandere fulgte to og to. Til slut, under afsyngelse af en salme, gravlæggelsen, hvorefter man bad man bad litaniet: ”Bevar os med den hele fuldkomne menighed, særlig med vores broder (eller søster) N.N. i evigt fællesskab,” som herrnhuterhistorikeren David Cranz slutter sin tørre og lidenskabsløse beskrivelse af forløbet. Til sidst udsagdes Herrens velsignelse, inden graven blev tildækket med sten og græs.¹¹⁷ Her på Gudsageren samledes man også Påskemorgen før solopgang. Efter missionærens glædesråb: ”Herren er i sandhed opstanden” og en kort tale begav den samlede menighed sig – som i sin tid kvinderne der besøgte Jesu grav Påskemorgen før solopgang – under blæsermusik ud til Gudsageren, hvor påskeliturgien holdtes og hvor man mindedes dem, som i årets løb ”var gået ud af tiden” og bad for de endnu levende. Tilbage i kirkesalen blev Jesu opstandelseshistorie oplæst og forklaret.¹¹⁸ Som hele anlægget i Herrnhuterdalen afspejlede Åbenbaringsbogens beskrivelse af det himmelske Jerusalem med guldgader og perleporte, således blev Gudsageren gennem disse begravelses- og påskeritualer et opstandelseslandskab, hvor de endnu levende såvel som de allerede hjemkaldte afventede opstandelsens morgen.

Bygningsanlægget i Ny Herrnhut, om hvilket grønlanderne sagde: ”Hvis det kan være så smukt her på Jorden, hvor vidunderligt må det så ikke være i Himmelen,”¹¹⁹ vakte beundring og nogen misundelse og var medvirkende til at den dansk-norske mission 1758 omsider tog sig sammen til at bygge sin første

¹¹⁷ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 1088-89.

¹¹⁸ Sst., s. 1062.

¹¹⁹ Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 63.

kirke i Godthåb. Men først i 1775 opførtes der med Bethel-kirken i Holsteinsborg et bygningsværk, som i pragt og mægtighed kunne måle sig med Ny Herrnhut. Få år senere kom Zions Kirke i Jakobshavn, der udkonkurrerede dem alle og frem til midten af 1800-tallet stod det største menneskeskabte værk i Grønland. Senere fik de mindre kolonier Egedesminde (Aasiaat), Christianshåb, Julianehåb (Qaqortoq) og Sukkertoppen (Maniitsoq) hver deres kirke, der som himmelstræbende katedraler hævede sig over bopladsernes og koloniernes lave, halvt nedgravede grønlanderhuse og sås på lang afstand som vidnesbyrd om, at Guds Rige havde slået rod i Grønland. Først i allernyeste tid har det urbane landskab sløret konturerne af 1700-tallets og det tidlige 1800-tals kristne landskab – til dels fordi de nye kirker, som er blevet bygget til erstatning for de gamle, i overensstemmelse med kirkens nutidige rolle selv dukker sig. I dag er det en selvsikker bankverden, der bygger katedraler.

Langt lettere end at opdyrke og kultivere Grønland og forme et kristent landskab med haver, marker, kirker og kirkegårde var det gennem navngivningens figurale praksis at inddrage landet i et dansk-norsk farvet bibelsk forestillingsfællesskab. Steder og bygninger fik bibelske navne eller, som et minimum, navne med kristne konnotationer. Det første sted, Hans Egede slog sig ned, kaldte han Håbets Koloni, og da kolonien 1728 forlod den stormomsuste ø ude ved Davis Strædet og flyttede nogle kilometer ind i fjorden til det nuværende Nuuks position, tog man navnet med ”eftersom man endnu levede i det faste Haab til Gud, at hvad som nu ved Deres Kongl. Majestets høj-priselige Nidkiærhed var begyndt til Guds Ære, og fremdeles skulle lykkes, til mange vankundige Menniskers Oplysning og Salighed.”¹²⁰ Af uoplyste grunde, måske for at skelne den nye kolonie fra den gamle, begyndte man dog inden længe at kalde den nye koloni Godt-Haab (Godthåb).¹²¹ Som foran nævnt blev kirken i Holsteinsborg kaldt Bethel, thi ligesom Bethel var det sted, hvor Herren viste sig for Jakob, skulle kirken i Holsteinsborg være det sted, hvor Herren viser sig for grønlanderne. Da der få år senere blev rejst en kirke i Jakobshavn fik den navnet Zion, en henvisning til Salomons tempel, den himmelske by Jerusalem og det forjættede land.

¹²⁰ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 211.

¹²¹ Første gang anvendt af Hans Egede den 28. jan. 1729. Sst., s. 218.

Stedet, hvor herrnhuterne slog sig ned 1733, kaldte de *Neu Herrnhut* (Ny Herrnhut), for også i Grønland skulle de på én og samme tid leve under Herrens varetægt og være på vagt for Herren.¹²² De to næste missionsstationer blev kaldt henholdsvis Lichtenfels (Akunnaat) og Lichtenau (Alluitsoq). Begge navne viste hen til den store forjættelse for hedningene hos Esajas, som derfor også blev brugt som udgangspunkt ved indvielsen af kirkesalen i Lichtenfels, som fandt sted den 24. søndag efter Trinitatis 1762: ”Mache dich auff, werde *Liechte*, denn dein *Liecht* kompt, und die Herrligkeit des Herrn gehet auff über dir. Denn sihe, finsternis bedeckt das Erdreich, und tunckel die Völcker. Aber über dir gehet auff der Herr und seine Herrligkeit erscheinet uber dir. Und die Heiden werden in deinem *Liecht* wandeln, und die Könige im Glantz der über dir auffgehet” (Es 60,1-3).¹²³ Til slut fremførtes en kantate, som missionær Johann Beck havde forfattet til lejligheden over samme skriftsted. Tredie vers handlede om stedets (Lichtenfels) forvandling fra ørken til ”lysende klippe”: ”Siornæt innukajuitsótit// Neijornekaratillo:// Mahnale isserbigissauátit// Assanniardlutillo:// Mattoma kingornalo Innuít// Tamarmik tainiaromarpátit// Karsomik kaumarsomik,// Nalekab neijormatit.”¹²⁴

Navngivning blev også brugt til at erindre om den dansk-norske kongemagt, den af Gud indsatte ”Christelig[e] Øvrighed ... ved hvis Middel og Christelig[e] Omhue de [grønlænderne] ere bragte til den Saliggørende Kundskab.”¹²⁵ Eksempler er kolonien Christianshåb i Diskobugten, grundlagt 1734, opkaldt efter Christian VI, Frederikshåb (Paamiut) (1742) opkaldt efter kronprins Frederik (V) og Julianehåb (1775) opkaldt efter Frederik Vs dronning Juliane Marie (1729-96). Også kongens ”øverste Tienere” blev mindet i

¹²² Herrnhut har på tysk et dobbelt betydningsindhold. Dels handler det om at ”være på vagt for herren” (auf des Herrn Hut), dels handler det om at leve ”under Herrens varetægt” (unter des Herrn Hut). Lorenz Bergmann, *Grev Zinzendorf og hans indsats i kirkens og missionens historie*, I-II, København 1957-61, I, s. 145. – Heraf Matthäus Stachs forklaring på navnet Ny Herrnhut, gengivet i Cranz, *Historie von Grönland*, s. 420: ”Seyd wachsam, wie der Löwe, der da rief: ich stehe auf der Wache. Eure Lenden lasset allezeit umgürtet seyn und eure Lichten brennen, und wartet der Hut des Herrn, welches wir thun wollen in Grönland, deswegen wir unsern Ort Neu-Herrnhut geheissen haben.”

¹²³ Citeret efter Lutherbiblen. Min fremhævning.

¹²⁴ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 969. På dansk lyder teksten: For nogle år siden har du været udørk// og var ubeboet// Men nu vil man gå ind i dig// Og elske dig// Og herefter vil folk// alle sammen kalde dig for// en lysende klippe// thi Herren er med dig (oversættelse: Robert Petersen).

¹²⁵ Hans Egede, *Det gamle Grønlands Nye Perustration*, s. VI.

navngivningen. Jakobshavn, grundlagt 1741, blev opkaldt efter tidligere omtalte Jacob Severin. Ritenbenk (Ritenbenck), som man i 1755 kaldte en koloni nord for Jakobshavn, var et anagram af navnet på Handelskompagniets præsæs (formand) Christian August Berckentin (1694-1758). Holsteinsborg, grundlagt 1759, havde navn efter Missionskollegiets præsæs Johan Ludvig von Holstein (1694-1763). Missionens egen historie som en del af Guds Riges historie i Grønland erindredes i navngivningen første gang med Egedesminde, som blev grundlagt 1760 og fik navn efter Hans Egede.¹²⁶ De hollandske navne, som hvalfangerne i årene før 1720 med løs hånd havde strøet ud over Grønland fra nord til syd¹²⁷ blev trængt tilbage, og Grønland iklædtes en kappe af af navne, som gav landet en ny dansk-norsk, bibelsk og missionshistorisk identitet og understøttede det nye forestillingsfællesskab, som var under dannelse.

I ønsket om at gøre Grønland beboeligt indgik også ønsket om at forbedre levevilkårene for landets indbyggere. Som fremhævet af den amerikanske kulturhistoriker Clarence J. Glacken havde det gamle udtryk ”man lever godt under korset” ikke bare en åndelig, men også en økonomisk side.¹²⁸ Kristendom handlede om sjælenes frelse, men også om økonomisk sikkerhed og fremgang. Hans Egede var en varm fortaler for at indføre geder og kvæg i Grønland, ligesom han i samarbejde med blandt andre den bekendte gartner, overlandbygmester Johan Cornelius Krieger (1683-1755) søgte at finde kornsorter og andre vækster, som egnede sig til det hårde polarklima.¹²⁹ Andre missionærer arbejdede for at forbedre fangstmetoder og fangstredskaber, således Peter Andreas von Cappelen, der fik grønlænderne i de nordlige distrikter til at fange sæler med garn.¹³⁰ Fiskeriet, som i Grønland traditionelt ikke agtedes særlig højt, søgtes fremmet med gode indhandlingstakster for torsk, og 1758 foreslog købmand Lars Dalager i Godthåb, at der af hensyn til den ofte oversete, ikke helt lille gruppe af grønlændere, som ikke havde kajak, enten fordi de led af kajaksvimmelhed eller

¹²⁶ Allerede i 1721 havde Hans Egede givet en bugt på den sydlige side af Ameralik-fjorden navnet Præstefjorden. Georg Carl Amdrup m.fl. (red.), *Grønland i Tohundredaaret for Hans Egedes Landing*, II, København 1921, s. 285.

¹²⁷ Louis Bobé, ”Hollænderne paa Grønland,” *Atlanten. Medlemsblad for Foreningen ”De danske Atlanterhavsøer*,” 1915, s. 257-84.

¹²⁸ Glacken, *Traces on the Rhodian Shore*, s. 349.

¹²⁹ Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 185 (med note 452-54).

¹³⁰ Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 213-16.

fordi de ikke havde råd til det, gjordes forsøg med åbentvandsgarn til sælfangst.¹³¹ Niels Egede, der hele sit liv beskæftigede sig med Grønlands opkomst og var den af Egederne, som sammenlagt opholdt sig længst i landet, indgav 1745 fra Aalborg, hvor han en overgang bestred embedet som vejer, måler og vrager, et detaljeret forslag om ”det Grønlandske Hvalfiskeri ved Christians-Haab.”¹³² Da han nogle år senere kom tilbage til Grønland, fik han som kolonibestyrer i Egedesminde, senere i Holsteinsborg rig lejlighed til at vise, hvad han duede til. Også de herrnhutiske missionærer interesserede sig for befolkningens økonomiske vilkår, som de søgte at forbedre, blandt andet ved at hjælpe dem med at holde bedre hus med deres fødevarer og dermed imødegå de sultperioder, som regelmæssigt hjemsøgte befolkningen; praktiske som de var opførte de lagerhuse til spæk og andre fødevarer på deres missionsstationer, første gang i Ny Herrnhut (før 1760).¹³³ Også Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab (stiftet 1769) gik ind i denne vigtige sag og udsatte blandt andet præmier for Diskobugtens grønlandere med henblik på at stimulere fangsten og dermed skabe basis for økonomisk fremgang.¹³⁴

5. En kulturrevolution under korset

Da Hans Egede i 1721 gik i land på Håbets Ø, havde han kun de gammeltestamentlige forjættelser om hedningenes omvendelse at læne sit hoved til. Ved kirkeindvielsen i Holsteinsborg et halvt århundrede senere udfoldedes frelseshistorien ved hjælp af en vifte af teologiske kommunikations- og praksisformer: ord, billeder, lyd og ritualer i et storladent panorama over Verdens, Grønlands og den enkeltes historie. Vejen fra Hans Egedes forventning om de gammeltestamentlige profetiers opfyldelse til kirkefesten i Holsteinsborg 1775, hvor befolkningen sammen med missionæren mødte Gud i det store nybyggede fuldt oplyste, prægtigt udsmykkede hus – det Bethel han havde sat sig i Grønland – er emnet for den afsluttende del af denne afhandling.

¹³¹ Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 399-400.

¹³² Sst., s. 392.

¹³³ Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 29.

¹³⁴ Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 573-74.

a. Billeder

Kristendommen, ikke mindst i dens protestantiske *sola scriptura*-version, er en ordreligion. Men netop ordets vej var ved missionens begyndelse lukket for Hans Egede, der kun rådede over et par fragmentariske ordlister,¹³⁵ og snart måtte se i øjnene, at der ikke var den fjerneste lighed mellem grønlandsk og de nordiske sprog, uanset at der havde levet nordboere i Grønland i et halvt årtusinde. Men der var, skulle det vise sig, andre veje og andre udtryksformer, som kunne tages i brug. Hvad der foregik i hovedet på Hans Egede efter at han havde erkendt det ubønhørlige faktum, at han ikke med ordet kunne komme i kontakt med grønlænderne, ved vi ikke. Men vi ved, hvad han gjorde den 14. juli 1721, da nogle grønlændere kom på besøg: Han fremdrog sit eksemplar af Heinrich Müllers andagtsbog *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern*, som han havde med i en folioudgave fra Frankfurt am Main 1698 og fremviste frontispicen med et billede af den velsignende Jesus med strålekrans om hovedet som verdens frelser, *Salvator mundi*.¹³⁶ Hvad denne scene betød for Hans Egede med hensyn til hans ideer om grønlændernes gudserkendelse har været nævnt. Men den fortalte ham også, at billeder havde magt over grønlænderne, og det blev begyndelsen til en billedmission, hvor han ikke bare viste billeder fra de bøger, han havde med, men også supplerede med egne og sønnen Pouls tegninger. ”Min Fader lod mig derfor tegne med Coleurer nogle Bibelske Historier, som: Skabelsen, Syndfloden, Christi Gierninger, Død og Himmelfart, Dommen og Opstandelsen, for med disse Billeder at erstatte, hvad vi manglede i dette overmaade vanskelige Sprog.”¹³⁷ Der gik frასagn om disse billeder og stadig nye grønlændere kom rejsende fra nær og fjern for ”at see de Billeder og Historier, som ieg hafvde afridtzet og før viist de

¹³⁵ Der forelå ved 1700-tallets begyndelse to grønlandske ordlister, den ene stammende fra den slesvigske lærde Adam Olearius, den anden, af københavnsk oprindelse, fra kredsen omkring Bartholin-familien. Sidstnævnte liste var kendt af Hans Egede gennem en version i Hans Resens upublicerede *Atlas Danicus* fra 1680'erne. Se herom Bergsland og Rischel, *Pioneers of Eskimo Grammar*, s. 10-11 og Robert Petersen og Jørgen Rischel, ”Sproglig indledning og kommentar til Resens tysk-grønlandske ordliste [med efterfølgende ordliste],” *Tidsskriftet Grønland*, 1985, s. 156-92.

¹³⁶ Hans Egedes beretning om begivenheden i *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 78. Heinrich Müllers andagtsbog forelå 1720 i flere udgaver. Den eneste udgave, hvor illustrationerne svarer til beskrivelsen hos Hans Egede, er frankfurterudgaven 1698. Eneste kendte eksemplar i Weimar (Herzogin Anna Amalia Bibliothek). Billedet er gengivet i Kjærgaard og Kjærgaard, ”Prints and pictures in Greenland,” s. 280.

¹³⁷ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 10.

andre (angaaende Menniskenes Skabelse, Synde Faldet og deris Opreysning og Frelse ved Christum Guds Søn). Jeg viste dem det alt sammen og omstendeligen forestillet dem dets Betydning, saa vitt ieg kunde, hvilchet befalt dennem meget vell,” hedder det i et dagbogsnotat fra den 16. maj 1722.¹³⁸

Hans Egedes relationer til sine foresatte i Bergen og København fra de første år rummer adskillige vidnesbyrd om det indtryk, bibelske billeder gjorde på grønlænderne. De viste, skriver han i marts 1723 ”stor Begierlighed der udj at lade sig underviise, besønderligen vare de fornøvelige derofver, at ieg ved Figurer og Billeder saa omstendelig som mueligt dennem derom kunne underviise,”¹³⁹ og få måneder senere beretter han om nogle grønlændere, der ”loed sig fornøye at høre om Gud og Himmerig og at see de Billeder og Figurer, med hvilche ieg altid pleyer min Tale og Underviisning til dem ydermeere at forklare og deris Enfoldighed opliuse.”¹⁴⁰ På de talrige rejser, Hans Egede ledsaget af sin søn foretog i og omkring Godthåbsfjorden var billederne altid med: ”Hvor vi kom og fik Leylighed at tale med dem om vort Hoved ærende i deres Land, fremviiste vi de Billeder, jeg [Poul Egede] havde tegnet; og naar de saae dem, der angik Christi Mirakler, spurgte de gierne, om ikke Christus kom til deres Land; thi de havde mange Syge”¹⁴¹ Også i den undervisning, som Hans Egede tidligt gik i gang med, blandt andet med henblik på at skaffe grønlandske medhjælpere til missionsarbejdet, anvendte han billeder: ”Hvad Menniskens Fald og Opreysning ved Christum er angaaende, da maa ieg meest med Billeder dennem derom underviise; som for Exempell till at imaginere dem, hvorledis Diefvelen forførte vore første Forældre till at ofvertræde Guds Bud, betienner ieg mig af et Trolds Billede og Effterlignelse, forklarende, at det er dend samme, som de kalder Tongarsuck i.e. een Dødning eller Giengangere effter voris Talemaade, for hvilche de sige, de ere bange ... Der nu Gud var blefven vred paa Menniskene, fordi de adlydde Diefvelen og gjorde mod hans Villie, da ofvergafv hand dem denne Tongarsuck, hvilcken gjør Mennisken alt ont, dræber dem og tager dem till sig udj sit Ildhuus i.e. Helvede, hvor de altid maa pinis och brendis, men Jesus

¹³⁸ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 24.

¹³⁹ Sst., s. 67-68 (7. marts 1723).

¹⁴⁰ Sst., s. 83 (18. og 19. juni 1723).

¹⁴¹ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 28.

Christus, Guds Søn, hand elskede Mennisken og sagde till Gud, sin Fader, at hand vilde blifve Menniske og døe for dennem, det skiede etc ... hvilchet alt sammen ieg baade med Ord og Billeder omstendelig forklarer dem.”¹⁴²

Billedlinien, som kan føres tilbage til grønlandsmissionens første tid, blev videreført og fastholdt op gennem 1700-tallet, og da man kom så vidt, at man begyndte at opføre kirker og kapeller, lagde man fra første færd stor vægt på billedudsmykningen. Det første malede billede i Grønland, hvis eksistens vi er bekendt med, er en altertavle i Godthåb kirke,¹⁴³ skænket af viceprovst Egil Thorhallesen i slutningen af 1760erne eller begyndelsen af 1770erne.¹⁴⁴ Fra 1775 har vi de to stadig eksisterende, tiligere omtalte billeder i Holsteinsborg med Den korsfæstede Kristus og Jesu opstandelse. Senere – højst sandsynligt allerede i

¹⁴² Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 60-61. Hans Egedes dansk-norske statsmission fremstår som en luthersk parallel til den franske jesuitermission i Nouvelle-France på den anden side af Davis Strædet i 1600- og 1700-tallet. Dykker man ned i den franske jesuitermission med udgangspunkt i Québec, hvis arkiver i modsætning til de dansk-norske er bevaret (udg. af Reuben Gold Thwaites, *The Jesuit Relations and allied Documents. Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France 1610-1791*, 73 bind, Cleveland 1896-1909 (reprint New York 1959)) ser man det samme billede som i Grønland: Det kunne være svært at få indianerne i tale, hvis man ville prædike for dem, også selv om man – som jesuitterne – lærte sig deres sprog. Men viste man dem billeder, strømmede de til fra nær og fjern og kunne tilbringe dage og nætter med at kikke i bøger, især ”la Sainte Bible.” Indianerne oplevede religiøse billeder som levende. Det gjaldt ikke bare omhyggeligt udarbejdede oliemalerier i stærke farver, men også simple sort-hvide kobberstik på papir, som missionærerne førte med sig overalt og brugte som foræringer, blandt andet til nydøbte. François-Marc Gagnon, *La conversion par l’image. Un aspect de la mission des Jésuites auprès des Indiens du Canada au XVIIe siècle*, Montréal 1975, s. 16, 21, 27-27, 36, 41, 43 og passim. Se også François-Marc Gagnon og Nicole Cloutier, *Premiers peintres de la Nouvelle-France*, I-II (Collection civilisation du Québec: Série art et métiers, 16-17), Québec 1976, I, s. 17, 19 og passim; Kjærgaard og Kjærgaard, ”Prints and pictures in Greenland,” s. 270-72. Vi ved intet om den kunstneriske kvalitet af de billeder, som Hans og Poul Egede rejste rundt med. Men hvis man kan lægge erfaringerne fra indianermissionen til grund, har det næppe heller spillet nogen større rolle. I samme retning peger, hvad Johannes V. Jensen skrev i en anden, men dog beslægtet sammenhæng: ”O Gud naar jeg tænker paa min første Løve, et gammelt rædsomt Træsnit, forestillende en skæv Tingest med Knurhaar som Kæppe, men glubske, *det* var en Løve! Den havde kun tre Ben, for det ene var ulykkeligvis tegnet bag ved det andet, men selv trebenet var den en forfærdelig Springer, ingen Løve i Virkeligheden kunde komme den nær i skaanselsløs Vildhed” (*Bøgenes Bjerg* (Essays om Bøger, 2), København [1956], s. 38).

¹⁴³ Jeg ser her bort fra de transparenter med billeder af Kristi liv, som blev vist ved indvielsen af kirkesalen i Ny Herrnhut 16. okt. 1747. Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 35. Disse transparenter, om hvilke intet nærmere vides, har formentlig været udført i samme teknik som illuminationsstykket ved indvielsen af Holsteinsborg Kirke 6. jan. 1775.

¹⁴⁴ Thorhallesen var missionær i Godthåb 1767-73; første arkivalisk afhjælmede vidnesbyrd om billedets tilstedeværelse i Godthåb Kirke fra 1774 (Hother Ostermann, ”Fra Arkivernes Gemmer. Bidrag til belysning af liv og forhold i fortidens Grønland. II,” *Det Grønlandske Selskabs Aarskrift 1939*, København 1939, s. 54-98 (59)). I 1785 var billedet, hvis motiv ikke kendes, stadig i Godthåb Kirke, men ”fordærvet af regn” (Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 37). Herefter tabes det af syne.

1780erne – kom et ligeledes stadig eksisterende Jesus for Pilatus til.¹⁴⁵ I 1784 skænkede Missionskollegiet et stort nadverbillede til Zionskirken i Jakobshavn forsynet med nadverindstiftelsesordene på grønlandsk efter Poul Egedes dengang nyudkomne ritualbog.¹⁴⁶ Den grønlandskfødte Mathias Ferslew Dalager, en søn af

¹⁴⁵ Olie på lærred, 97,5 x 71,5 cm, ubekendt kunstner formentlig med tilknytning til Kunstakademiet i København, slutningen af 1700-tallet (Mikala Bagge, "Nogle tekniske undersøgelser i forbindelse med konserveringen af maleriet fra Sisimiut gamle kirke," *Tidsskriftet Grønland*, 1987, s. 117-23 (117-18)), efter stik muligvis af Nicolaes Lauwesr (1600-1652) efter et lille maleri af Peter Paul Rubens, 47,5 x 35,5 cm, ca. 1632-35 (Julius S. Held, *The Oil Sketches of Peter Paul Rubens: a critical catalogue*, I-II, Princeton University Press 1980, kat.nr. 343, plate 337 og Max Rooses, *L'oeuvre de P.P. Rubens*, I-V, Antwerpen 1886-92, II, planche 96). På bagsiden: "Foræret til Holsteensborg Kirke af Poul Egede," hvilket sammen med de øvrige oplysninger om billedet bringer os tilbage til 1780erne, det sidste årti, hvor Poul Egede levede. Af en boopgørelse foretaget få dage efter Poul Egedes død på Vartov juni 1789 fremgår, at Poul Egede må have været noget af en kunstsamler, i hvert fald havde han en stor billedsamling, ikke mindre end "50 adsk: Malerier og Skilderier" (Hof- og Stadsretten: Københavns Skiftekommission: Forsegingsprotokol Protokol 3 B/297 3/6-1789, s. 117-22 (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster m.m.)). Der har uden at angive anden grund end af Poul Egede aldrig havde "speciel tilknytning" til Holsteinsborg og at indskriften "synes at være yngre end selve billedet" været sået tvivl om, hvorvidt indskriften på bagsiden taler sandt (Holger Balle i *Trap Grønland*, s. 490 og Benno Blæsild, "Frihedstro og fascies. Spekulationer over et maleri på Sisimiut Museum," *Tidsskriftet Grønland*, 1987, s. 105-16 (105)). Der er imidlertid ingen særlig grund til at mene, at indskriften er yngre end billedet og det er på ingen måde svært at forestille sig grunde til, at Poul Egede skulle ønske at skænke et af sine mange billeder til Holsteinsborg, hvor hans bror Niels levede indtil kort før sin død 1782 og gjorde mangeårig tjeneste som købmand, som inspektør for hvalfangsten m.m. Hvornår billedet er kommet til Holsteinsborg har ikke kunnet opklares. En nærliggende mulighed er, at det er sket umiddelbart efter Niels Egedes død, og at flytningen af maleriet med Kristus på korset fra Holsteinsborg til Gammel Sukkertoppen, der som tidligere anført meget sandsynligt er sket 1785, har forbindelse med gaven fra Poul Egede. Sikkert afhjæmlede vidnesbyrd om billedets tilstedeværelse i kirkerummet dog først fra 1831 (RA 234: Missionsberetninger m.m. for Grønland: Holsteinsborg 1830/1831: Overdragelse af missionariatet fra [Knud] Kjær til pastor [Jørgen Frederik] Jørgensen 22. juli 1831 (Rigsarkivet)). Om Jæus for Pilatus i Sisimiut findes ovennævnte artikel af Benno Blæsild, som oplyser at billedet er kommet til museet 1985 i forbindelse med en udvidelse af den nye kirke fra 1926, hvor billedet indtil da havde befundet sig. Derudover forsøger forfatteren at sætte billedet i forbindelse med 1790ernes revolutionære strømninger. Denne del af artiklen – der dog også, det skal retfærdigvis siges, forsigtigt betegnes som spekulationer – savner grundlag. Dels er billedet for gammelt til at have forbindelse med 1790ernes revolutionære strømninger, dels er billedet ikke, som antaget af Blæsild (s. 108-09), et selvstændigt komponeret værk, men som nævnt en kopi efter et Rubens-billede fra 1630erne. Forsøget på at tilskrive billedet nedennævnte Mathias Ferslew Dalager (1769-1843), der som den første grønlandskfødte besøgte Kunstakademiet i København 1789-92 er uholdbart af kronologiske grunde, og de vidtløftige spekulationer om hvorvidt Dalager har så sig selv som en arktisk pendant til den legendariske sorte slaveoprørsfører og frihedshelt, haitianeren François Dominique Toussaint Louverture (1743-1803) er grebet ud af luften.

¹⁴⁶ Olie på lærred, 145 x 112 cm (lysmål), ubekendt kunstner. Stadig i Zionskirken, hvor det hænger i koret på væggen over apsis. Tilsvarende maleri udført af Jonas Bergmann 1759 i Kaarinen Kirke uden for Åbo (Turko) i Finland (C.A. Nordman og Nils Cleve (red.), *Suomen Kirkot/Finlands Kyrkor*, III, Helsinki 1964, s. 31-40). Det fælles, uidentificerede forlæg for de to malerier – det ene i Ilulissat, det andet i Kaarinen i det vestlige Finland – skal søges i den fond af kobberstik og stikværker, der som omtalt (se note 4) blev brugt ved tegneundervisningen på de europæiske kunstakademier, herunder det københavnske, hvorfra billedet i Zionskirken utvivlsomt stammer. En underliggende dansk tekst kunne antyde, at billedet oprindeligt har været tiltænkt en dansk kirke.

købmand på Arveprinsens Eiland i Diskobugten Christopher Carl Dalager og hans grønlandske hustru Juliane Marie og uddannet på Kunstakademiet i København, malede 1792 et billede af Himmelfarten ligeledes til Zionskirken i Jakobshavn.¹⁴⁷ I Frederikshåb blev kirken 1799 forskønnet med et stort nadverbillede udført af ingen ringere end Christian August Lorentzen og skænket af kolonibestyrer Gert Falck til minde om hans afdøde hustru Maren Haldore Falck, hvorom en grønlandsk tekst nederst på billedet beretter.¹⁴⁸ Samme år forærede Kongelige Grønlandske Handel (KGH) et pågående lidelsesfuldt billede af Jesu bøn i Getsemane Have til den nyindrettede ”kirkestue” i Claushavn (Ilimanaq).¹⁴⁹ Endelig skal som et efterslæt efter den første generation af malede billeder i de grønlandske kirker nævnes et manieristisk, næsten voldspornografisk billede af korsfæstelsen, som kom til Egedesminde 1820,¹⁵⁰ og et *Ecce Homo* (den

¹⁴⁷ Olie på oval fineret bordplade, 103,5 x 72,5 cm. I nyere tid overført til Vor Herres Hus i Ilulissat. Som påvist af Finn Gad (”Skielderiet i Sions Kirke,” *Tidsskriftet Grønland*, 1977, s. 1-8) er det dygtigt udførte billede utvivlsomt blevet malet 1792 på Arveprinsens Eiland, mens den da kun 23-årige grønlandskfødte, akademiuddannede Mathias Ferslew Dalager efter flere års ophold i Danmark var på besøg hos sine forældre. I et senere tillæg til artiklen fra 1977 (”Lidt mere om ”Skielderiet i Sions Kirke”,” *Sst.*, 1982, s. 347-51) har Gad gjort gældende, at billedet er udført efter det store himmelfartsbillede af Hendrik Krock (1671-1738) i Helligåndskirken på Strøget i København, som Mathias Dalager kendte fra sit ophold i byen. Heri tager Finn Gad dog uden tvivl fejl. Dels er der ingen, som uden forlæg kan stå på Arveprinsens Eiland og efter hukommelsen eftergøre et stort, kompliceret billede, som hænger i en københavnsk kirke, dels og især er der kun den mest overfladiske lighed mellem de to billeder. Baggrunden for maleriet, som nu befinder sig i Vor Herres Hus, er efter al sandsynlighed den unge Dalagers treårige ophold på Kunstakademiet, hvor han i lighed med sine medstuderende lærte at arbejde efter stik (jf. note 4 og foregående note), en disciplin som hans lærer på Kunstakademiet Ernst Heinrich Löffler i øvrigt var en mester i. Forlægget er uidentificeret. Det vides, at købmand Dalager havde et stort bibliotek, og man kan forestille sig, at den unge kunstner, der senere skulle gøre en smuk malerkarriere i Norge, har udsøgt sig et passende forlæg i faderens bibliotek. Langt det sandsynligste er dog, at han har haft forlægget med fra København sammen med sin malerkasse.

¹⁴⁸ Olie på lærred, 130 x 128 cm, sign. fn. th. C.A. Lorentzen. I dag på Paamiut Museum.

¹⁴⁹ Olie på lærred, 100 x 77,5 cm, ubekendt kunstner. Alterbillede frem til 1957, derefter på kirkeloftet. Noget medtaget. Der var i Claushavn i 1790erne stor utilfredshed med KGH, som man mente spændte ben for befolkningens bestræbelser på at få en rigtig kirkebygning. Enden på den årelange strid om den ”intenderede kirkebygning” blev, at KGH, ganske usædvanligt, indvilgede i at betale for istandsættelse af kirkestuen og bekoste nyt inventar (Finn Gad, *Grønlands Historie*, III: 1782-1808, København 1976, s. 428-29). Direktør for KGH var den kunstkyndige Henning Marcus Frisch, der i årene omkring 1800 havde tæt forbindelse med professor ved Kunstakademiet Nicolai Abildgaard. Det må anses for overvejende sandsynligt, at kunstneren til maleriet i Ilimanaq skal søges blandt Abildgaards elever.

¹⁵⁰ Olie på lærred, 76,5 x 61,5 cm, ubekendt kunstner formentlig elevarbejde fra Kunstakademiet, efter figureernes klædedragt af dømmen ca. 1800, købt af Missionskollegiet 1819 for 50 Rd. (RA 234: Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset: 1772-1854: Grønlandske missionsregnskaber 1801-1822: Den grønlandske Missions Casse Regnskab fra 1st July 1818 til ultimum Juny 1819, s. 12); afsendt fra Missionskollegiet 22. april 1820 (RA: Danske Kancelli: Forskellige institutioner: Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset 1785-1856: Grønlandsk (og ostindisk) missions brevbog 1785-1830 m.m.: Grønlandske Missions Brevbog

tornekronede), som 1824 blev skænket til kirkesalen på den nyoprettede herrnhutiske missionsstation ved Kap Farvel (Statenhuk) i Frederiksdal (Narsaq Kujalleq) af, som der står på en seddel på bagsiden, ”ein in Deutschland wohnender von Gott begnadigter armer Sünder ... zum Andenken der neuen grönländischen Gemeinde bei Stadenhuk.”¹⁵¹ Hvad der i anden halvdel af 1700-tallet hang på væggene i missionær- og kateketboliger, der tjente som kirkerum, mens man ventede på, at der blev opført egentlige kirker, har vi ingen konkrete vidnesbyrd om, kun B.S. Ingemanns (1789-1862) søndagsidyl fra missionærboligen i Claushavn i midten af 1770erne, blandt andet byggende på hvad Ingemann hørte som barn i Torkilstrup præstegård på Falster, hvor tidligere missionær i Claushavn og Christianshåb Hans Egede Saabye, nu sognepræst i Vålse, og dennes hustru Vibeke (1748-1833) havde deres gang: ”Nogle Dage efter kunde man see, det var Søndag: Claushavns Indvaanere, baade Grønlænderne og de Danske, vare i deres bedste Pynt, og de daglige Sysler vare ophørte. Fra den tidlige Morgenstund havde den unge Præstekone travlt med at forvandle Missionsboligen til en lille Kirke. I den eneste rummelige Stue, der baade var Præstens Dagligstue og Studerekammer, vare Confirmandbænkene stillede paa Rad som Kirkestole; Arbeidsbordet var stillet op mod Væggen i Øst og beklædt med et Alterklæde af Nankin, som Vibecke selv havde syet og prydet med Fryndser. Et stort, smukt Kobber i forgyldt Ramme, efter Leonardos Nadver, tjente til Alterbillede og bestraaledes af to Lamper; nedenunder det læste man Indstiftelsens Ord baade paa Grønlandsk og Dansk.”¹⁵²

Det er slående, at alle de malede billeder vi kender fra 1700-tallets Grønland har motiv fra Jesu lidelseshistorie: Den sidste nadver, Jesu bøn i Getsemane Have, den tornekronede Kristus, Jesus for Pilatus, Korsfæstelsen, Opstandelsen og Himmelfarten. Hvordan dette billedprogram, der er i

1818-1830: Brev til Peder Kragh, Missionær ved Egedesminde 22. april 1820) og ankomsten til Egedesminde 1820 (*Udtog af Missionair P. Kraghs Dagbog*, I, Haderslev 1875, s. 97). Alterbillede i Egedesminde til 1910, hvor det erstattedes af et billede af Den gode hyrde udført af den grønlandskfødte Johan Christoffer Mielche. I dag i ligkapellet i bygden Akuunnaaq.

¹⁵¹ Olie på lærred. 83,5 x 65,5 cm, ubekendt kunstner, efter maleri af den berømte italienske maler Domenico Fetti (Feti) (1589-1623), i dag Alte Pinakothek i München. Bergmann, *Grev Zinzendorf og hans indsats i kirkens og missionens historie*, s. 40.

¹⁵² B.S. Ingemann, ”Kunnuk og Naja eller Grønlænderne. Fortælling i tre Bøger,” i *To Fortællinger*, København 1903, s. 90-91 (1. udg. 1842). Den senere udvikling i kirkernes billedbestand kan følges i Kathrine Kjærgaard og Thorkild Kjærgaard, *I begyndelsen var billedet. Bibelske og missionshistoriske billeder i Grønland gennem tusind år* (under udgivelse).

overenstemmelse med sidste halvdel af Hans Egedes ovenfor citerede billed- og forkyndelsesprogram ("Menneskenes Skabelse, Synde Faldet og *deris Opreysning og Frelse ved Christum Guds Søn*")¹⁵³ og i øvrigt afspejler en velkendt tendens i tidens teologiske tænkning og kirkekunst,¹⁵⁴ har virket på grønlænderne, er svært at sige. Men der er holdepunkter for, at billeder fra lidelseshistorien ramte ganske godt. I hvert fald er det en kendsgerning, at netop lidelseshistorien greb mange 1700-tals grønlændere om hjertet. Det gælder den berømte Kajarnak,¹⁵⁵ det gælder Jakob fra Ny Herrnhut,¹⁵⁶ og det gælder Timotheus fra Lichtensfels, der i et brev til sine eskimoiske stammefæller i Labrador skrev: "Når jeg er i min Kajak, ude for at fange eller ved andre Lejligheder alene, og jeg husker, at vor Frelser for min Skyld blev naglet til Korset og led for mine Synder, som er utallige, erkender jeg, at jeg er den største blandt Syndere. Jeg beder da til vor Frelser med dyb Ydmygelse og ofte med høj Gråd. Til sådanne Tider føler jeg, at han drager mig nær til sig og fylder mit Hjerte med en sådan Trøst, at jeg bliver ganske gennemglødet af hans Kærlighed."¹⁵⁷

¹⁵³ Min fremhævnning.

¹⁵⁴ Det gælder Danmark-Norge, se Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*. Og det gælder i særdeleshed herrnhuterne, der ikke kunne få nok af lidelseshistorien, hvorom billedet i Frederiksdal minder – også i den forstand, at det netop var ved synet at Domenico Fettis billede af Ecce Homo, at grev Zinzendorf blev vakt til sin gerning som grundlægger af en verdensomspændende hedningemission. Vi giver ordet til greven selv, der en dag i 1719 har bevæget sig ind på et galleri i Düsseldorf: "Det var en smuk, af Mursten bygget Residens for den forrige Kurfyrste. Blandt mange Hundrede af de herligste Portrætter paa Galleriet fængslede det eneste Ecce-homo-Billede særlig mit Øje og min Sjæl. Sindsbevægelsen havde fundet et ganske uforligneligt Udtryk i Underskriften: "Ego pro te haec passus sum. Tu vero, quid fecisti pro me?" (jeg har lidt saa meget for dig; men hvad har du gjort for mig?) Blodet for mig til Ansigtet, [og det blev mig klart], at jeg heller ikke vilde kunne svare meget hertil, og jeg bad min Frelser om, at han med Magt vilde drage mig ind i sine Lidelsers Samfund, hvis min Sjæl ikke vilde derind." Her efter Helge Haar og Jens Nørregaard, *Kirkehistoriske Læsestykker*, II: Nyere og nyeste Tid, København 1978, s. 64 (1. udg. 1934). Siden har Fettis maleri været et af de hyppigst kopierede i den herrnhutiske verden.

¹⁵⁵ Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 21-22.

¹⁵⁶ Sst., s. 24 med note 40.

¹⁵⁷ Stampe, *En kildemæssig Fremstilling*, s. 207. – Det kunstneriske formsprog, som anvendtes i Grønland, adskilte sig ikke fra det, som anvendtes i Danmark-Norge; det samme kendes fra Nouvelle-France, hvor det fra første færd er den europæiske standard, som anvendes. Det er senere blevet opfattet som kulturel imperialisme. Grønlandske kunstnere skulle finde tilbage til den grønlandske oprindelighed, som den danske maler Aage Gitz-Johansen forklarede sin unge grønlandske kollega Lauritz Jessen: han skulle lade være med at efterligne europæiske malere. Klaus Georg Hansen (red.), *Lauritz Jessen. Grønlandske myteakvareller*, Nuuk 1994, s. 18. – Den egentlige årsag til den forbeholdsløse overtagelse af det europæiske formsprog skal dog nok snarere end i kulturel imperialisme søges i det faktum, at der ikke var en lokal billedtradition, som man kunne referere til. Hvor en sådan forelå, blev den benyttet, således som det kendes fra Kina, hvor jesuiten Guiseppe Castiglione (1688-1766) skabte en subtil syntese mellem kinesisk og europæisk

b. Lyde

Det er en ofte fremført kritik af grønlænderne, at de elsker sang og musik, bøsseskud og kanoners bragen, men ikke har nogen dybere forståelse for kristendommen. Således missionær i Godthåb Christian August Jürgensen, der i 1829 meddelte, at han havde oprettet en ”Hjælpekasse til et Orgels Anskaffelse” i erkendelse af, at ”den udvortes Gudstjeneste har saa megen Indflydelse hos Grønlænderne.” Grønlænderne var et ”Barndoms-Folk,” deraf denne fascination af det udvendige, skriver Jürgensen.¹⁵⁸ Men snarere end grønlændernes barnlighed er den rette adressat for kritikken nok Hans Egede og 1700-tallets missionærer. Hvornår Hans Egede opdagede, at han med sin sang kunne ”vinde Grønlændernes Hjerter,”¹⁵⁹ ved vi ikke, men det kan have ikke været længe. I november 1722, da han havde været i Grønland godt og vel et år, skriver han: ”Når ieg pleyer at siunge, og de Wilde har spurt mig, hvad det skulle betyde, svaret ieg, at ieg beder Gud for dennem, at hand skall være dem god og gifve dem Mad og Næring. Og som det har hendet sig, at een Par af dennem dereffter nogle Gange har faait Kobber [sæler], hvilchet er rart og usædvanligt paa denne Tid, beder de mig ofte at siunge, og hafver derudij deris Plasier.”¹⁶⁰ Solosangen, som vakte så megen behag, synes ret hurtigt at have udviklet sig til en form for fællessang eller vekselsang. I august 1723 hører vi, hvorledes Hans Egede under sin store rejse til Kap Farvel-området blev fulgt af ikke færre end fyrre både, hvorfra der lød en stadig ”Siungen og Skrigen,” når han lagde ind et nyt sted og igen når han rejste.¹⁶¹ I en dagbogsnotits fra det følgende år læses: ”Mod Afftnen kom vi till en Sted, hvor der vare 2 Wild Mands Huuser og en temmelig Forsamling af Folch; der vi komme der till Landet, stode Qvindfolchene paa Bachen og undfangede os med en Sang og glædede sig ved min Tilkomst og at høre om Gud, bød os Mad og beviiste os megen Venlighed.”¹⁶² Da Egede 1723 fik assistance af missionær Albert Top, der ikke bare var en energisk sprogmand, men også ivrig missionær,

stil. Om Castiglione se Cécilie Beurdeley og Michel Bourdeley, *Castiglione, peintre jésuite à la cour de Chine*, Paris 1971.

¹⁵⁸ ”[Grønlandske Breve],” *Dansk Religions-Blad*, 5. årg., nr. 41, 1829, s. 322.

¹⁵⁹ Således Bobé, *Hans Egede*, s. 83.

¹⁶⁰ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 58.

¹⁶¹ Sst., s. 94.

¹⁶² Sst., s. 116.

tog denne tråden op ved at synge med grønlænderne under sine ugelange ophold i deres huse; han fornam ”temmelig andagt og Agtpaagivelse.”¹⁶³

Med herrnhuterne, der var grundlagt af den musikalske tyske greve Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-60), nåede dennes teologisk begrundede ideer om betydningen af musik og salmer i menighedslivet Grønland. Ifølge Zinzendorf skulle salmesangen være menighedens svar på Bibelen. Som Gud taler til mennesket i Bibelen, således taler mennesket i salmesangen til Gud.¹⁶⁴

Musikinstrumenter, der bortset fra trommen havde været ukendte i Grønland, kom i brug og blev hurtigt stærkt yndede, som det fremgår af grønlandsveteranen Lars Dalagers berømte og jævnligt citerede beskrivelse af en gudstjeneste ved Ny Herrnhut 1752: ”Man see[r] ved Trompeters Skrald meere end Tre Hundrede Grønlændere at indstrømme [i Ny Herrnhuts kirkesal], blant hvilke een tager et blæsendes Instrument, en anden en Violine, den tredje et Cither og saa fremdeeles, hvortil det gandske Chor istemmer Lov- og Takke-Sang.”¹⁶⁵ Et særligt herrnhutisk raffinement, som også anvendtes i Grønland, var brugen af flere forskellige melodier efterhånden som salmerne skred frem.¹⁶⁶

I løbet af nogle årtier voksede Hans Egedes spinkle solosang således til et brus af lyde, som løftede sig op over den før så stille grønlandske kyst og ved særlige lejligheder som årsskifter og kongelige fødselsdage blandedes med kanonskud, bøsseskud, fyrværkeri, trommehvirvler og anden lystighed. Det tidligst kendte eksempel på brug af kanoner er fra 1728, hvor Frederik IVs fødselsdag den 11. oktober få uger efter indflytningen til Godthåb ude fra Håbets Ø fejredes fra morgenstunden med flaghejsning og ni kanonskud. Senere

¹⁶³ Sst., s. 110.

¹⁶⁴ Walter Blankenburg, ”Die Musik der Brüdergemeine in Europa,” i Mari P. van Buijtenen, Cornelis Dekker og Huib Leewenberg (red.), *Unitas Fratrum*, Utrecht 1975, s. 351-86 (360); Sven Rune Havsteen, ”Music and Christianity in 18th Century Greenland,” i Michèle Therrien (red.), *Dynamics and Shifting Perspectives. Arctic Societies and Research. Proceedings of the First IPSSAS Seminar*, Nuuk 2002, Nuuk 2004, s. 267-74.

¹⁶⁵ Lars Dalager, *Grønlandske Relationer: indeholdende Grønlændernes Liv og Levnet, deres Skikke og Vedtægter, samt Temperament og Superstitioner tillige nogle korte Reflectioner over Missionen sammenskrevet ved Friderichshaabs Colonie i Grønland Anno 1752*, udg. Louis Bobé (Det Grønlandske Selskabs Skrifter, 2). København 1915, s. 67. Her citeret efter Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 45. Om musikinstrumenter og deres brug se også Cranz, *Historie von Grönland*, s. 1066.

¹⁶⁶ Michael Hauser, *Liturgical Texts and Hymns used by The Mission of The Moravian Brethren in Greenland. An Annotated Bibliography*, 2003 (upubliceret manuskript, Grønlands Universitetsbibliotek), s. 10-11.

udbragtes kongens skål, fulgt af endnu ni kanonskud samt dronningens og kronprinsens skål, som salutedes hver med syv kanonskud. Også på kronprinsessens, de små prinser Frederiks og Carls, samt kongens søskendes velgående blev der skålet, hver gang fulgt af fem kanonskud. Da det mørkede var tiden kommet til et overdådigt fyrværkeri, som sluttede med tre kanonslag, syvogtyve luftrakter, tre ”fyrradere,” to ”stervers” samt tre ”vandboller med sværmere.” Efter dette prægtige skue, som blev bivånet af grønlandere der allerede fra morgenstunden var stimlet sammen fra nær og fjern, fortsattes skålernes række, i alt elleve, hver ledsaget af tre kanonskud, for storkansleren (Ulrik Adolf Holstein), for Københavns kommandant, for de ledende embedsmænd og ministre samt, til sidst, for ”det grønlandske Deseins Tiltagelse og Avantage.”¹⁶⁷ Dette blev begyndelsen til en tradition, som under mere beskedne former praktiseredes på samtlige kolonier, efterhånden som de kom til. ”D[en] 1ste Nye-aars Dag blev efter Prædiken med 3de Canonskud og nogle Bøsse Skud dette nye-aar indvied, og om Aftenen læste ieg for de nærværende Grønlandere og fortalte dem, hvorføre vi holt denne Dag hellig, og med samme Leilighed holt en sømmelig Løstighed, hvilke behagede Grønlanderne,” beretter Niels Egede i sin dagbog fra Egedesminde under den 1. januar 1760.¹⁶⁸ Sang, musik og andre lyde blev en vigtig del af det grønlandske liv og de to missioner, den dansk-norske og den herrnhutiske, kappedes om at udgive salmebøger.¹⁶⁹ Ikke for ingenting var den første bog, som blev trykt i Grønland, en samling korsange.¹⁷⁰ Hovedtemaerne var missionshistorien, frelseshistorien og Jesu liv med særlig henblik på hans lidelse og forsoning,¹⁷¹ således som det også var tilfældet med den billedlige kommunikation.

¹⁶⁷ Bobé, *Hans Egede*, s. 144.

¹⁶⁸ ”Niels Egedes Dagbog 1759-61,” udg. Louis Bobé, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1943*, København 1943, s. 7-61 (30).

¹⁶⁹ Robert Petersen, ”De tidlige norske salmedigtere i Grønland,” *Norsk Tidsskrift for Misjon*, 1986, s. 38-62; Karen Langgård, ”Påskesalmen i den grønlandske salmetradition,” i Sven-Åke Selander og Christer Pahlmblad (red.), *Luthersk predikan i Norden*, II, København 2001, s. 249-64; samme, ”Hans Egede og den grønlandske skønlitteratur – med fokus på hans salmer og deres plads i den grønlandske salmetradition,” i Håkon Brun (red.), *Fra opprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken på Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 107-25 og Hauser, *Liturgical Texts and Hymns*.

¹⁷⁰ *Tuksiautit akioreeksautikset*, Godthåb 1793. Se også Hauser, *Liturgical Texts and Hymns*, s. 9.

¹⁷¹ Det største afsnit i Rasmus Bruuns salmebog handler om passionen.

Som billedet viste også lyden sig at være en teologisk kommunikationsform med anselig gennemslagskraft. Salmerne blev modtaget med begærlighed, således i Lichtenfels, hvor folk i 1760erne strømmede til sangundervisning hos missionærerne: ”Abends kamen viele, singen zu lernen. Die nicht lesen können, setzen sich in eine Reihe, ein jedes behält eine Zeile, die lernt zu Hause eines wieder von dem andern, und so fassen sie geschwind einige Verse. Die ledigen Schwestern brauchen diese Methode nicht, denn die meisten unter ihnen können lesen.” Om skolebørnene hedder det sammesteds: ”Sie konnten sich nicht satt lernen und fingen an einem neuen Weyhnachts-Lied, darinnen Johann Be[c]k die Geschichte von Jesu Geburt verfasst hat, auf die Melodie: Lobt Gott ihr Christen allzugleich etc.”¹⁷² I anden halvdel af 1700-tallet hørtes salmesang på vand og på land. De fleste salmer blev lært udenad og kunne bruges når som helst og hvor som helst, for eksempel under rejser til at forkorte tiden med. Det stor forråd af udenadslærte salmer er blevet tilskrevet et særligt grønlandsk nemme for rim.¹⁷³ En mere nærliggende forklaring turde være, at det gamle grønlandske samfund i lighed med hvad man kender andre steder uden lang tradition for skriftkultur benyttede sig af hukommelsen i et omfang, som man i dag har vanskeligt ved at forestille sig.¹⁷⁴

Med salmesangen rykkede man ind i en anden verden. Efter at have deltaget i julesangen ved Lichtenfels udtalte en grønlander til missionær Gorke: ”Jeg vidste næppe, hvor jeg var. Vor Frelser var sikkert til Stede iblant os idag; vi har påny fuldstændig overgivet vore Hjerter til ham, og han har nådigt taget imod os. [Det var] som om vi allerede stod foran Lammets Trone og sang til Pris for vores Forløsning ved hans Blod.”¹⁷⁵ Johannes Åbenbaring (14,1-5) på den rå og ugæstmilde grønlandske vestkyst en iskold decemberdag som levet, aktualiseret figuralitet.

¹⁷² Cranz, *Historie von Grönland*, s. 996-97.

¹⁷³ Sst., s. 825.

¹⁷⁴ Spang-Hanssen, *Hukommelsens skæbne*, s. 72 og andre steder.

¹⁷⁵ Stampe, *En kildemæssig Fremstilling*, s. 214-15.

c. Ritualer

Billeder og lyd er teologiske udtryksformer, der i flere sammenhænge kan fungere uden ord. Med hensyn til ritualer¹⁷⁶ i kristen sammenhæng er det mere begrænset, hvad der kan gøres uden ord, og det kan diskuteres, om det er berettiget i denne gennemgang af teologiske kommunikations- og praksisformer i 1700-tallets Grønland at behandle ritualer før ord. Når det gøres, skyldes det, at Hans Egede straks ved sin ankomst til Grønland, længe før han kunne gøre brug af ordet, med sin præstekjole og sin paryk og sin øvrige adfærd formåede at skabe et rituel rum omkring sig, som der senere blev bygget videre på.

Det er velkendt, at Hans Egede i de femten år, han var på Grønland, bar sin præstekjole hver eneste dag, og at han aldrig viste sig uden paryk. Det var mindre usædvanligt end man har villet gøre det til – det glemmes ofte, at paryk var standard for alle mænd i de højere klasser helt frem til det store vandskel omkring den franske revolution, og at præstekjole i 1700-tallet blev brugt af mange præster ikke bare om søndagen, men også til hverdag.¹⁷⁷ Ikke desto mindre skilte parykken og præstekjolen Hans Egede ud fra andre europæere i Grønland og gav ham en ganske særlig aura og autoritet. ”Naar de [grønlænderne] spørger effter mit Nafvn, saa pleyer ieg och at viise op til Himmelen og sige, at ieg er Guds Præst og Tiener og hører Gud til, som har skabt Himmelen og Jorden etc. Hender det sig, at vore Folch kand gjøre dem noget lidt til moede [gøre dem fortræd], eller de mister noget af deris Baader, strax kommer de og klager det for mig, hvor som helst vores Folch kand treffe dem, spørge de effter Pelleste i.e: Præsten, vill och, at ieg hos dem her i Landet skal forblifve, men Skipperen med

¹⁷⁶ Der findes mange definitioner på ritualer. Her tages udgangspunkt i den af Mette Birkedal Bruun fra Edward Muir definition: ”a ritual is a formalized, collective, institutionalized kind of repetitive action.” Mette Birkedal Bruun, ”Tidebønner i La Trappe. Tidens ritualisering og ritualen i tiden,” i Mette Birkedal Bruun og Kim Esmark (red.), *Ritualer i kontekst* (Kirkehistoriske Fragmenter, 2), København 2004, s. 103-26 (104). Birkedal Bruun lægger i modsætning til den sædvanlige, mere begivenhedsorienterede forståelse af ritualer samlet omkring kroninger og andre spektakulære begivenheder (se f.eks. Ulrik Langen (red.), *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, Roskilde 2002) vægt på ritual som sammentænkning af ikke-spektakulære parametre som bøn, bibeltekst og tid.

¹⁷⁷ Bjørn Kornerup, ”Oplysningstiden 1746-1799,” i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.), *Den danske kirkes historie*, V, København 1951, s. 237-494 (482); se også V. Lindegaard-Petersen, ”Præsteklæder,” *Kirke-Leksikon for Norden*, III, København 1911, s. 637-40 (640).

sine Folch og Skibet skall ichun reyse tilbage,” skriver Hans Egede i dagbogen allerede januar 1722 efter et halvt år i landet.¹⁷⁸

For Hans Egede var det fra første færd et hovedpunkt, at den ritualisering af tid, bøn og bibellæsning, som han selv praktiserede med sit mandskab,¹⁷⁹ skulle overføres til grønlænderne. Grønlænderne skulle bibringes den kristne forståelse af tiden som fremadskridende med søgnedage, søndage og helligdage følgende hinanden i en bestemt orden og med en fast dagsrytme fra morgen til aften. Flere gange, blandt andet i en stor betænkning om missionens fremtid, som han 1725 tilstillede stiftsprovsten i Bergen Peter Matthias Tanch (1689-1747), tog han dette tema op. Der ”maae giøres Anstalter, at de [grønlænderne] kand holdes under Tucht og Disciplin, saasom Søndagen at helligholde, deris giekelige og hedensche Bruge og Superstitioner forbiudes, til et civil og sømmeligt Lefnet holdis; visse Tider og Timer, som af Missionarierne vorder bestemt til deris Undervisning, at tilstede være, med videre, som kand eragtis fornøden til deris Opbyggelse, og saadant iche modvillig at forsømme og overtræde uden een tilbørlig og kiendelig Straffes Paaleggelse; skeer det iche, da er dend Møye og U-mage, som mand ellers vil anvende til deres Omvendelse, gandsche forgieves.” Som en uomgængelig forudsætning for dette nævnte Hans Egede, at der måtte etableres flere kolonier, hver bemandet med en missionær, et par kateketer (uordinerede hjælpere for missionæren) samt et antal medhjælpere.¹⁸⁰ Det var lettere sagt end gjort. Der var i missionens første mange år ingen vilje i København til at oprette flere kolonier og kun med største besvær fik Hans Egede bevilget først én, senere to kolleger til arbejdet i Godthåb-området.

Hans Egede var aldrig i tvivl om, at det kunne lade sig gøre at kristne grønlænderne. For sit eget vedkommende var han år efter år konstant undervejs til fods og i båd, og når han var hjemme arbejdede han utrætteligt på at

¹⁷⁸ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 14.

¹⁷⁹ Hos sine egne folk opretholdt Hans Egede lige fra begyndelsen en ritualiseret dagligdag: ”Hvad ellers voris daglig Guds Tieniste er angaaende, da holdis der hver Morgen og aften Choer [bøn] ... Derhos læsis et Capitel af Bibelen, saavelsom nogle Spørsmal af Lutheri catechismo repeteris. Effter Maaltid læsis och et Capitel af Bibelen og siungis en Psalme. Til søndag Afften-Sang næst effter Bibelens Læsning og et Capitell eller 2 af Joh[an] Arnd[t]s Sande Christendom, repetens Høy Messe-Prædichen tillige med oplæste Capitel af Bibelen og Arnd[t]io, cathetice.” Sst., s. 13, jf. også s. 177.

¹⁸⁰ *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 129-30.

indpode en fast tidsstruktur hos de drenge, han lige fra begyndelsen havde taget til sig med henblik på at uddanne grønlandske hjælpere.¹⁸¹ Men han syntes ikke sjældent, og som årene gik måske oftere og oftere, at han kun var en dråbe i havet og var ofte i tvivl om, det overhovedet nyttede noget som helst. Der er i relationerne fra årene på Grønland nu og da et optimistisk klingende anslag, således skriver han i forbindelse med et særligt vellykket uddannelsesforløb af en ”vildmandsdreng,” som hans kollega Albert Top havde stået for: ”Dette Exempell lærer os, hvad Guds Ord og Aand kand og vill vircke hos disse arme Mennisker, naar som ichun Ist deris uordentlig Lefvnet og slemme Sæder ved Christelig Tucht og gode Foranstaltninger blifver removerit, for inden hvilchen Tid slet intet till deris grundig Omvendelse kand udrettis,¹⁸² men almindeligvis er det tvivlen om, hvorvidt missionen kan udrette noget varigt, før de bliver mange flere om opgaven, som dominerer.¹⁸³

Det skulle imidlertid vise sig, at Hans Egede med sin seje, næsten ubegribeligt udholdende og på flere punkter banebrydende og innovative indsats var nået adskilligt længere end han selv vidste eller anede. Et slående vidnesbyrd herom er herrnhuternes forbløffende succes i Godthåb-området, Hans Egedes gamle missionsmark, begyndende med Kajarnaks omvendelse 1738. Hvor Hans Egede havde sået siden 1721, kunne de nu et par år efter hans afrejse høste.¹⁸⁴ Folk strømmede til Ny Herrnhut, og da de tyske missionærer i modsætning til Hans Egedes dansk-norske mission ikke konstant manglede folk, formåede de at indføre og opretholde den ritualisering af tiden, som Hans Egede forgæves havde kæmpet for: Daglige forsamlinger, hvor de døbte mødtes klokken seks til

¹⁸¹ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 109 (dagbogsnotits 27. december 1723).

¹⁸² Sst., s. 163 (dagbogsnotits 1. maj 1725); lignende bemærkninger andre steder, bl.a. s. 123 (4.-6. maj 1724); se også s. 238 (dagbogsnotits 12. juli 1729).

¹⁸³ Sst., s. 148, 190 og passim.

¹⁸⁴ Historiografisk har man insiteret på forskellene mellem den dansk-norske mission og den herrnhutiske og man leder forgæves efter forfattere, der har set dem som to alen af samme stykke. Men sådan blev de to missioner ikke desto mindre oplevet af grønlænderne. I herrnhuternes missionsdagbog den 7. maj 1736 læser vi, at missionærerne var blevet opsøgt af en grønlænder, som forklarede, at han ”wäre beym Pellesse [Hans Egede] gewesen ... der hätte ihm wunderbare Dinge gesagt von einem, der Himmel und Erde solte gemacht haben, und der Gud hiesse. Ob wir dann auch davon wüssten? Wir sollten ihm doch etwas mehrers sagen, weil er schon viel davon vergessen. Dieses gab uns einen grossen Eindruck, und wir redten mit ihm, so gut wir konten, von der Schöpfung des Menschen und desse Endzweck, vom Fall und Verderben desselben, und von der durch Christum gestifteten Erlösung, wie auch von der Auferstehung der Menschen und der ewigen Seligkeit oder Verdammnis. Er war bey allem sehr aufmerksam, blieb auch in unserm Abend-Segen und schlieff die Nacht in unserm Zelt.“ Cranz, *Historie von Grönland*, s. 468-69.

morgenbøn og igen klokken otte til *Frühstunde*, hvor også de udøbte var med, og hvor der forelæstes et bibelstykke og blev sunget salmer; derefter tog mændene på havet, mens kvinder og børn fortsatte med børnesamlinger og katekisation. Når mændene om aftenen kom tilbage var der sanggudsstjeneste (*Singstunde*), og kommunikanterne mødtes i forsamlingsalen. Ved dagens afslutning, efter aftensmåltidet, aftenbøn. Om søndagen korforsamlinger og prædikener, der om aftenen blev fulgt af *Kyrie Eleison* eller alternativt det store kirkelitani med underlagte koraler. Til slut en forbøn for hele kristenheden og for ”unsre liebe Landes-Obrigkeit, König Friedrich den Fünften, und alle ihre Beamten ... dass wir unter ihnen ein geruhiges und stilles Leben führen mögen in aller Gottseligkeit und Ehrbarkeit! Erhör uns lieber Herre Gott!”¹⁸⁵ Ved jul og påske såvel som ved andre kirkelige mærkedage som Helligtrekongersdag (epifanifesten) den 6. januar, der højtideligholdtes som en mindefest for den dag, de første hedninge hyldede Kristus, udvidedes programmet til et festfyrværkeri af begivenheder og optog, hvor også nætterne toges i brug.¹⁸⁶

Af de fire store kirkelige ritualer – dåb, nadver, vielse og begravelse – havde Hans Egede kun foretaget dåb (fra 1724)¹⁸⁷ og begravelser (fra samme år),¹⁸⁸ almindeligvis uden at gøre videre væsen af det. Han afviste at tage grønlændere til nadver og afstod fra at vie grønlandske par. Det blev der lavet om på med herrnhuternes storslåede, snart jublende, snart tårepersende ”for Øret kildrende Kirke-Ceremonier,”¹⁸⁹ som levede op til, hvad man kunne forvente i et teaterglad, iscenesættende århundrede. En anden rituel dimension var den årlige ihukommelse af brødremissionens egen historie, som blandt andet mindedes med frydefulde kærlighedsmåltider på årsdagen for missionærernes afsked fra Herrnhut, på årsdagen for deres ankomst til Grønland, på årsdagen for missionsstationernes grundlæggelse og, ikke at forglemme, på årsdagen for den første grønlænderes omvendelse.

¹⁸⁵ Sst., s. 1061.

¹⁸⁶ For en udførligere behandling af herrnhuternes menighedsliv se Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 27-56. Se også Cranz, *Historie von Grönland*, s. 1060-61.

¹⁸⁷ Hans Egede, *Relationer fra Grönland*, s. 110.

¹⁸⁸ Sst.

¹⁸⁹ Sagt af Otto Fabricius, her efter Hother Ostermann, *Den grønlandske Missions og Kirkes Historie*, København 1921, s. 118.

Herrnhuternes succes i Hans Egedes gamle keredistrikt var exceptionel, men noget lignende skete andre steder, for eksempel i Christianshåb i Diskobugten, hvor Niels Egede 1740 oplevede, at folk kom og bad om lov til at flytte til kolonien og indordne sig under en daglig rutine med bøn og undervisning.¹⁹⁰ Senest fra 1743 holdtes der gudstjeneste hver søndag, og på søgnedage var der bøn, bibellæsning og katekisation morgen og aften.¹⁹¹ På bopladsen Nûk syd for Christianshåb holdt grønlænderne ”af sig selv” morgen- og aftenbøn, når kateket Jens Pedersen Mørk (1721-80) ikke kunne være til stede.¹⁹² Det var som en irreversibel kemisk proces, der var gået i gang, og den nyorganisering af grønlændernes liv, som Hans Egede havde stræbt efter, men som forekom ham så uopnåelig, gennemførtes så at sige af sig selv i alle dansk-norske kolonier fra Diskobugten i nord til det nyanlagte Julianehåb (1775) i syd samt, unødvendigt at sige, på de herrnhutiske missionsstationer Ny Herrnhut, Lichtenfels og Lichtenau.¹⁹³ Hvor tiden tidligere havde været cyklisk og dagens gang udelukkende bestemt af årstid og vejr, var den nu liniær og inddelt i timer og minutter og sat ind i en ritualiseret kristen ramme af bøn, bibeltekst og tid. Dagen begyndte og sluttede med et bibelord.¹⁹⁴ Der var, som uundgåeligt i et fangersamfund, problemer med søndagens helligholdelse – hvordan (og hvorfor) skulle man afholde fangere fra at gå ud, når vejret var godt og der var udsigt til

¹⁹⁰ Niels Egede, *Tredie Continuation Af Relationerne*, s. 26-27.

¹⁹¹ Peder Olsen Walløes *Dagbøger fra hans rejser i Grønland 1739-53*, udg. Louis Bobé (Det grønlandske Selskabs Skrifter, V), København 1927, s. 16.

¹⁹² Hans Martin Fenger, *Bidrag til Hans Egedes og den grønlandske Missions Historie 1721-1760*, København 1879, s. 179. – Bopladsen Nûk havde september 1736 haft besøg af Poul Egede. Ved den lejlighed var det if. Poul Egede gået således for sig: ”De gave flittig Agt paa min Underviisning, og tilstoed self at deres Fædre havde indbildt dem megen Narrerie, som de nu ikke mere satte nogen Troe til. Enhver rev sit Amuletum af Halsen og forærte mig, at give tilkiende hvor lidet de nu agtede sligt” (*Continuation af Den Grønlandske Mission*, s. 36).

¹⁹³ Nordgrønland: *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, s. 46-49; Holsteinsborg-området (1760erne): Ostermann, *Danske i Grønland*, s. 177; *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger*, s. 160; Sydgrønland inkl. Godthåb: Egil Thorhallesen, *Beskrivelse over Missionerne i Grønlands søndre Distrikt hvilke han som Vice-Provst visiterede i Årene 1774-75*, udg. Louis Bobé (Det Grønlandske Selskabs Skrifter, I), København 1914.

¹⁹⁴ Med den liniære tidsopfattelse blev der behov for almanakker. Den første grønlandske almanak blev udarbejdet af Johannes Jacob Kjeld Løchte, der var missionær i Jakobshavn 1817-23. Almanakken blev ikke trykt, men der blev produceret masser af afskrifter. For dette initiativ modtog Løchte i skrivelse af 22. april 1820 ros fra Missionskollegiet, som bl.a. anførte, at ”det derved bliver lettere for dem [grønlænderne] at gjøre sig et anskueligt Begreb om saadanne Begivenheder af den hellige Skrivt, der vare bundne til bestemte Tider.” A 22.12.01 Jakobshavn Præstegæld 0.5.5.0, nr. 1: Missionsprotokol 1750-1891 (Grønlands Nationalmuseum og Arkiv).

fangst?¹⁹⁵ Disse problemer vedblev at bestå så længe fangersamfundet var den bærende livsform.¹⁹⁶

Festligholdelse af jul, påske og andre kirkelige højtider til dels efter herrnhutisk model bredte sig langs kysten mod nord og syd. I det tyndt befolkede Frederikshåb-distrikt antog påskefestlighederne i 1700-tallets sidste årtier storartede dimensioner med hundredvis af deltagere, som kom sejlene i konebåde fra nær og fjern.¹⁹⁷ Om grønlandske nadvergæster høres første gang november 1739, hvor Poul Egede tog to af sine nærmeste medarbejdere Hans Púngujôq (født ca. 1720) og Arnarsaq (ca. 1716-ca. 1790) til nadver: ”Af Begge kunde jeg ikke andet fornemme end en inderlig Attraae at deelagtig giøres i den hellige Nadvere, til Troens Bestyrkelse og en Forsikring om Syndernes Forladelse ... Hun har og sagt, at hun lengtis efter at komme til Herrens Bord; thi saa længe hun ikke havde nydt alt det Gode Gud havde forundt Menniskene til Salighed, var hun ikke et fuldkommen Guds Barn.”¹⁹⁸ To år senere invilgede missionær Arnoldus von Westen Sylow i Godthåb tøvende i at tage ni grønlandere til ”Guds Bord.”¹⁹⁹ Den første vielse af et grønlandsk par efter det dansk-norske kirkeritual fandt sted i Christianshåb oktober 1740;²⁰⁰ om konfirmation af grønlandere hører vi første gang 1767.²⁰¹ Fejringen af egen historie, som herrnhuterne excellerede i, var den dansk-norske mission længe om at tage til sig. Første efterretning om at den dansk-norske mission har interesseret sig for sin egen historie er fra 1746, hvor femogtyveåret for Hans Egedes ankomst blev markeret.²⁰² Men efterhånden kom man efter det. I 1766 opkaldte man en nu koloni efter Hans Egede og fra 1775 har vi kirkeindvielsen i Holsteinsborg, som også var en mindefest for Hans Egede.

¹⁹⁵ Herom Thorhallesen, *Beskrivelse over Missionerne i Grønlands søndre Distrikt*, s. 30.

¹⁹⁶ At holde søndag ”har vore folk [herrnhutermenighederne i Grønland] endnu i dag med få undtagelser ikke mere idé om end hedningerne,” citeres Samuel Kleinschmidt for at have sagt så sent som i 1851. Wilhjelm, ”af tilbøjelighed er jeg grønlandsk,” s. 141. – Fra 1917, hvor fangersamfundet var på retur, meldes: ”Selv Fangerne gaar ikke paa Fangst om Søngaden undt[agen] ganske faa engang imellem efter Gudstjenesten.” Johs. Schrøder, ”Drøm og Daad i Grønland,” *Højskolebladet* 1917, sp. 1334, her citeret efter Wilhjelm, *De nye grønlandere*, s. 631.

¹⁹⁷ Gad, *Grønlands Historie*, III, s. 428.

¹⁹⁸ Poul Egede, *Continuation af Den Grønlandske Mission*, s. 128-29.

¹⁹⁹ Hother Ostermann (udg.), *Dagbøger av Nordmenn på Grønland før 1814*, Oslo 1935, s. 32.

²⁰⁰ Niels Egede, *Tredie Continuation Af Relationerne*, s. 29-30.

²⁰¹ *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger*, s. 160.

²⁰² Kjærgaard, ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark,” s. 158, note 30.

I sine *Efterretninger om Grønland* fra 1788 lader Poul Egede forstå, at man allerede i slutningen af 1730'erne begyndte at dele tiden i ”før og efter” Hans Egedes ankomst 1721: ”Tiden regnes fra *Pellessingvoak*, da den lille Præst (H. Egede) kom til deres Land.”²⁰³ Det kan vel ikke ganske afvises, men i Poul Egedes *Continuation af Relationerne Betreffende Den Grønlandske Missions Tilstand og Beskaffenhed* fra 1740, som ligger til grund for det pågældende afsnit i *Efterretninger om Grønland*, nævnes ikke noget om, at tidsregningen begyndte med Hans Egedes ankomst til Grønland. Det sandsynligste er nok, at Poul Egede, da han i sit livs efterår redigerede *Efterretninger fra Grønland* – sit og hele Egede-familiens testamente – lod sig friste til at tilbagedatere antagelsen af en ny tidsregning, før og efter Hans Egedes ankomst, med et par årtier eller måske lidt mere. Men går vi for et øjeblik frem til 1800-tallet var inddelingen af tiden i et ”før” og et ”efter” Hans Egedes ankomst til gengæld almindeligt udbredt, således som det blandt andet fremgår af de grønlandske sagn, der på foranledning af den bekendte inspektør for Sydgrønland Hinrich Johannes Rink (1819-93) og andre danske embedsmænd blev indsamlet i første halvdel af det nittende århundrede,²⁰⁴ og af den grønlandske nationalkunstner Aron af Kangeq (1822-69) historiske billeder, et billedepos over hans grønlandske fædrelands historie i tre store cykler. Først en fjern heroisk tid, hvor det grønlandske folk hærdedes gennem kampe med nordboerne, dernæst en periode med moralsk og socialt forfald, hvor forfølgelse, mord, hævndrab, kannibalisme og mareridtsagtig overtro hørte til dagens orden, indtil folket ved Hans Egede og de herrnhutiske missionærers ankomst befriedes og forenedes under korset til en kristen nation.²⁰⁵

Også i forbindelse med ting som lys og klæder kan man allerede i 1700-tallet spore en ritualisering. I Grønland, hvor eneste kunstige lyskilde gennem den månedlange polarnat i århundreder havde været matte, snavsede fedtstenstranlamper, var kirkens ranke, klart skinnende stearinlys dragende og oplivende. Tidligste kendte eksempel på et kunstigt lyshav i Grønland stammer fra 1747, hvor der ved indvielsen af den nye hovedbygning ved missionsstationen i

²⁰³ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 106.

²⁰⁴ Hinrich Rink, *Eskimoiske Eventyr og Sagn oversatte efter de indfødte Fortælleres Opskrifter og Meddelelser*, I-II. København 1866-71 (repro 1982); Kirsten Thisted, ”Således skriver jeg, Aron.” *Samlede fortællinger og illustrationer af Aron af Kangeq*, I-II, Nuuk 1999.

²⁰⁵ Kjærgaard, ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark,” s. 136.

Ny Herrnhut brændte mere end 500 lys i husets 20 vinduer.²⁰⁶ Første gang vi hører eksplicit om brug af lys i den dansk-norske mission er ved indvielsen af kirken i Holsteinsborg 1775, men det må have forekommet tidligere. Da missionær i Jakobshavn Eskild Sønnichsen Bram 1803 i en skrivelse til Missionskollegiet skulle retfærdiggøre det store forbrug af stearinlys, skrev han: ”i den lange og mørke Tiid vorder Gudstienesten desto højtideligere ved den Mængde Lys der maae forbruges i Lysekronerne, i Stolene og rundt omkring i Kirken; saa ønske Grønlænderne især til denne Tiid ofte at bivaane samme.”²⁰⁷ Hvad klæder angår er oplysningerne ligeledes tilfældige og fragmentariske. En kilde fra 1799 lader forstå, at grønlænderne lagde stor vægt på at nå frem til påskekudstjenesten i Holsteinsborg, blandt andet fordi man ellers ville gå glip af en med længsel imødeset lejlighed til ”at viise sig i sine til Festen nye anskaffede Klæder.”²⁰⁸ Det fremgår klart, at ønsket om at vise påskesnittet frem var et gennem længere tid indarbejdet ritual. I fiktiv form finder vi forbindelsen mellem gudstjeneste og stadstøj i den tidligere citerede passage fra Ingemanns fortælling *Kunnuk og Naja eller Grønlænderne*. Hvor langt dette kan føres tilbage i 1700-tallet, meldes der intet om.

d. Ordet

Som luthersk præst var Hans Egede – i hvert fald i begyndelsen – først og fremmest ordets mand. Det var derfor et chok for ham, da det ved ankomsten til Grønland 1721 gik op for ham, at de som havde fortalt ham, at grønlandsk var et sprog uden fjerneste lighed med noget kendt sprog, ikke havde overdrevet, men talte fuldstændig sandt.²⁰⁹ Om det ville have givet hans mission større

²⁰⁶ Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 35.

²⁰⁷ Gad, *Grønlands Historie*, III, s. 426.

²⁰⁸ Sst., s. 432.

²⁰⁹ Blandt dem, som havde søgt at slå koldt vand i blodet på Hans Egede, var biskoppen af Bergen, der 19. aug. 1710 i sit svar på Hans Egedes forslag om grønlændernes omvendelse, skrev: ”Jeg veed ikke hvordan saadant kan lade sig gjøre, helst efterdi disse Barbarer have et sært fremmed Sprog, saa de hverken forstaa, hvad vi taler til dem, eller de til os, og det absolut er fornødent, at de, som skal undervise saadanne Mennesker i sin Saligheds Sager maa kunne tale med dem saaledes, at de kan forstaa og fatte det.” Og han mindede Hans Egede om, at ”Christus ikke udsendte sine Apostle og lod dem udgaa i all Verden til at døbe og lære alle Folk, førend han paa Pintsedag havde udgydt sin Hellig Aand over dem udi gloende Tungers Lignelse, saa de kunde tale og prædike udi alle Sprog.” William Thalbitzer, *Fra Grønlandsforskningens første dage* (Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag 26. September 1932), København 1932, s. 20-22.

gennemslagskraft, hvis han straks havde kunnet bruge ordet er – som allerede antydnet – paradoksalt nok langt fra sikkert. Som det blev kom folk strømmende fra nær og fjern for at se den syngende, præstekjoleklædte indvandrers billeder, ledsaget af underlige tegn og fagter og forklaringer på et gådefuldt sprog, som ingen forstod et ord af. Om grønlænderne også ville være kommet fra nær og fjern for at høre Hans Egede tale om Gud, hvis han straks havde kunnet gøre sig forståelig – eller hvis den helligånds tunge havde indtalt grønlandsk i hans øre inden han drog ud på sin apostelfærd, som han i sit hjertes lønkammer tit må have ønsket sig – er mindre sikkert. Jesuiterne, der gjorde en imponerende indsats for at lære forskellige indianersprog, oplevede flere gange, således i 1690erne i det nuværende Illinois, at deres prædiken blev mødt med ligegyldighed, indtil det rygte bredte sig, at der blev vist billeder: ”La curiosité de voir les images (plustot que d’entendre l’explication que j’en laisois) y attire bien du monde,” som det lidt sørgmodigt og en smule opgivende lyder fra en af Guds franske stridsmænd på det nordamerikanske kontinent.²¹⁰ Ville man have fat på grønlændernes fjerne stammefæller på den anden side af Davis Stædet, var det ikke sikkert, at man skulle begynde med ordet. Det er fristende at tro, at det samme gjaldt grønlænderne.

Hans Egedes beundringsværdige indsats for at tilegne sig grønlandsk er beskrevet flere gange og skal ikke yderligere berøres her, hvor anliggendet er faserne i ordets opkomst som teologisk kommunikations- og praksisform i grønlandsmissionen. Det første rigtige forsøg på at bruge ordet til at forkynde evangeliet for grønlænderne er af eskimologen William Thalbitzer blevet dateret til den 10. januar 1724, hvor Hans Egede havde været i Grønland to og et halvt år: ”Han [Hans Egede] bildte sig ind, at da han nu havde begyndt at kunne tale med grønlænderne om dagligdags æmner, måtte han også være istand til at holde en præken for dem, idetmindste at skrive den og læse den op. Den første gang han gjorde det for en større kres av indfødte, var i et av deres egne huse d. 10. januar 1724. Prøven faldt ikke heldigt ud ... tilhørerne begreb ikke meningen, men fik fat i et enkelt ord, som de misforstod grundigt.”²¹¹ Hans Egede gav imidlertid

²¹⁰ Citeret i Gagnon, *La conversion par l’image*, s. 58.

²¹¹ Thalbitzer, *Fra Grønlandsforskningens første dage*, s. 26. Hans Egedes egen fremstilling af sagen i *Relationer fra Grønland*, s. 109.

ikke op. Ti måneder senere, den 6. november 1724, drog han atter afsted, denne gang til de i dag ubeboede Kookøer en mils vej syd for Håbets Ø, hvor der dengang levede mere end fyrre familier i syv flerfamiliehuse, og hvor han flere gange havde været på besøg. Med sig på den farefulde færd over det vintermørke hav havde han en lige afsluttet oversættelse af de første ti kapitler af Første Mosebog, som han havde udarbejdet sammen med den nu sekstenårige Poul Egede, og som nu skulle prøves af. Det blev en succes, ”særdelis behagede dennem at høre om Verdens Skabelse og Synd Floeden.” Efter tre og et halvt års udmattende slid var Hans Egede omsider kommet så vidt, at han kunne tage ordet i brug som kommunikationsform. Det gav friske kræfter, og Egede besluttede sig på stedet for ”med Herrens Hielp at begynde paa en af de evangeliske Historier at vertere, og hvad viidere som til deris [grønlandernes] Opbyggelse kand tiene, i deris Sprog at befatte, saa vitt Leyligheden mig vill tillade.”²¹²

I de følgende år fortsatte Hans Egede sit oversættelsesarbejde, der efterhånden fik et betragteligt omfang,²¹³ samtidig med at han i sin virksomhed som missionær udnyttede de nye muligheder, hans voksende magt over ordet gav ham. Poul Egede, den første skandinav som beherskede grønlandsk på modersmålsniveau, skal allerede i 1726 som attenårig have oversat faderens prædikener til grønlandsk.²¹⁴ Da han otte år senere efter et seksårigt ophold ved Københavns Universitet vendte tilbage til Grønland, viede han en stor del af sin umådelige arbejdsevne til en række krævende oversættelsesopgaver, som han løste i samarbejde med blandt andre ovennævnte Hans Púngujôq og Arnarsaq. I

²¹² Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, s. 150. William Thalbitzer gør meget ud af Egedes fiasko jan. 1724, men forbigår succesen ti måneder senere. Oversættelsen af de første ti kapitler af Første Mosebog nævnes, men i anden sammenhæng (*Fra Grønlandsforskningens første dage*, s. 29). Thalbitzer anerkender Hans og Poul Egedes sprogvitenskabelige pionerindsats, der kaster glans både over Danmark og over Københavns Universitet, som begge Egederne havde besøgt, og som også var Thalbitzers universitet. Sideløbende hermed tegner Thalbitzer, der i 1920'erne og 30'ernes København var en prominent fortaler for ”primitivisme” og andre af tidens civilisationskritiske strømninger, et ironisk-overbærende billede af de samme Egeders grønlandsmission som amatørisk og mislykket. Vanskeligheder med at spænde over dette dobbelte budskab forklarer skævheder og overspringelser i Thalbitzer i øvrigt fortræffelige værk om den tidlige danske grønlandsforskning. Om Thalbitzer dobbeltansigt se også Wilhelm, *De nye grønlandere*, s. 417-21.

²¹³ Thalbitzer, *Fra Grønlandsforskningens første dage*, s. 31 (note 1); Karen Langgård, ”Hans Egede og den grønlandske skønlitteratur.”

²¹⁴ Jacob Johan Lund nævner i sin biografi af Hans Egede et i dag tabt manuskript: Alle Søndags- og Fest-Evangelier med Forklaring oversat paa Grønlandsk af Prof. [Poul] Egede efter hans Faders M[anu]skripter, Godthaab 1726 (*Første Missionair paa Grønland, Biskop Hans Egedes Levnet*, København 1778, s. 100).

1738 forelå ”Luthers Catechismus og Forklaringer med nogle Psalmer oversatte paa Grønlandsk,” senere de tre første mosebøger, delvist baseret på faderens og egne forarbejder så langt tilbage som 1724, derpå evangelierne og Apostlenes Gerninger.²¹⁵

Andre kom til. Blandt de første var Ambrosius Buch, der som missionær i Frederikshåb 1747-54 gjorde en berømmet indsats. Fra hans hånd kom på grønlandsk ”die Leidensgeschichte des Heilands aus den Evangelisten zusammengezogen.” Den kirkehistoriske forfatter Josias Lorck, fra hvem oplysningen stammer, udtrykte det fromme håb, at dette manuskript, som ”von den Grönlandern gebraucht wird,” med tiden måtte blive trykt, så det kunne komme en større kreds til gavn, hvilket dog ikke ses at være sket.²¹⁶ Fra kredsen af dansk-norske missionærer kan endvidere nævnes Niels Brønlund Bloch (1720-92), i Christianshåb og Claushavn 1747-54, og Rasmus Berthelsen Bruun (1725-71), der i årene 1752-60 gjorde tjeneste i Godthåb. De oversatte begge bibelske og opbyggelige tekster, men huskes især som salmeoversættere. Niels Bloch desuden som forfatter til en meget benyttet, i dag tabt katekismusforklaring²¹⁷ og Rasmus Bruun som udgiver af *Ivngerutit okko 119*, den dansk-norske missions første salmebog med salmer af Hans Egede, Poul Egede, Niels Bloch, Peder Egede (en nevø af Hans Egede), Niels Egede samt Rasmus Bruun selv.²¹⁸ Som eksempel på, at der også i de fjernere distrikter blev arbejdet med oversættelser kan nævnes, at Peter Andreas von Cappelen udarbejdede en oversættelse af Første Mosebog, der

²¹⁵ Sst.; Henric Christopher Glahn ”Fortegnelse paa Sal. Biskop Paul Egedes Skrifter,” *Minerva*, 1790, s. 193-207. Poul Egedes sidste oversættelse, var den ovenfor nævnte grønlandske udgave af Thomas à Kempis’ opbyggelsesskrift *De imitatione Christi* (1788). Dertil kommer fra Poul Egedes hånd – altid i samarbejde med andre, først faderen siden en række grønlandske medhjælpere – ordbøger og grammatikker samt væsentlige bidrag til løsning af de store, ofte oversete vanskeligheder, der var forbundet med den komplekse fonetiske standardisering i forhold til talesproget, som var forudsætning for fastlæggelse af en brugbar grønlandske ortografi. Den første *Dictionarium Gronlando-Danicum* forelå i manuskript ved udgangen af året 1735 (Poul Egede, *Continuation af Relationerne*, s. 21). Der skulle gå endnu 15 år, før det i mellemtiden flere gange reviderede manuskript omsider kom på tryk, af hensyn til den internationale lærde republik som tresprogsordbog: *Dictionarium Grönlando-Danico-Latinum*, København 1750. Poul Egedes grønlandske grammatik, der ligeledes byggede på årtiers forarbejde, udkom 1760 under titlen *Grammatica Gronlandica Danico-Latina*. Herom Thalbitzer, *Fra Grønlandsforskningens første dage*, s. 40-46. Om ortografiens grundlæggelse, som fonetiker William Thalbitzer havde særlig forståelse for: Sst., s. 35-36 samt Bergsland og Rischel, *Pioneers of Eskimo Grammar*, s. 30-47.

²¹⁶ Josias Lorck, *Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den Königl. Dänischen Reichen und Ländern*, I, København/Leipzig 1756, s. 85-86.

²¹⁷ Blochs katekismeforklaring nævnes af H.C. Glahn, som roser den i høje toner. *Anmærkninger over de tre første Bøger*, s. 139.

²¹⁸ Jf. ovf. 7.

dog som så mange andre manuskripter måtte lide den vanskæbne at forblive utrykt.²¹⁹ Uden for missionærenes eksklusive kreds finder vi oversættere i den voksende gruppe af kateketer, mange af dem tidligere vajsenshusdrengene, som efter uddannelse på det af Hans Egede oprettede *Seminarium Groenlandicum* i København opsendtes til Grønland som medhjælpere for missionærene. Den bondefødte nordsjællænder Jens Pedersen Mørk, som kom til Grønland 1739, hvor han resten af livet virkede som kateket i Diskobugten, oversatte prædikener af forskellige tyske teologer blandt andre ”pietismens fader” Philipp Jakob Spener og den i Danmark-Norge meget yndede Konrad Friedrich Stresow til grønlandsk.²²⁰ Nede i Sukkertoppen sad hans jævnaldrende kollega Bertel Laersen (1722-82) og oversatte dele af Det Nye Testamente.²²¹ Den lidt yngre grønlandskfødte Mathias Aronsen (1762-1800), der sammen med Hans Púngujôq, Poul Grønlænder (ca. 1720-65), Arnarsaq og den andetsteds nævnte Mathias Dalager tilhørte førstegrøden af grønlandske intellektuelle,²²² oversatte dele af Bibelen.²²³ Endelig var der herrnhutere, der med en frygtløshed og en energi, som ikke stod tilbage for Hans Egedes, kastede sig over opgaven at skaffe grønlænderne tekster på deres eget sprog. Allerede i 1735 antræffer vi dem i færd med at oversætte ”schriftmässige und deutliche Worte” om omvendelse og nåde til grønlandsk,²²⁴ og i 1738 er missionær Johann Beck, der i herrnhutisk historieskrivning fremstilles som Hans Egedes jævnbyrdige, i fuld gang med at oversætte Det Nye Testamente.²²⁵ En tidlig frugt af Becks flid var sangbogen *Illei-inneit Ingverautikschengvoennik karalin okausiennik*, indeholdende seksten

²¹⁹ Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 211-12.

²²⁰ *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, s. 82 (note 1).

²²¹ Ostermann, *Danske i Grønland*, s. 195. – Det bemærkes, at Bertel Laersen, som den første kateket opnåede at blive ordineret og som sådan blev banebryder for den i 1800- og 1900-tallets Grønland velkendte stillingsbetegnelse: ”ordineret (over)kateket.”

²²² Til gruppen af tidlige grønlandske intellektuelle må også henregnes den sværmeriske vækkelsesprædikant Habakuk, der dikterede en ”bibel” til én af sine tilhængere Josef Bertelsen (søn af Bertel Laersen). If. en beretning gengivet af Knud Rasmussen endte dette skrift på sørgelig vis sine dage som optændingsbrændsel (*Under Nordensvindens svøbe*, her citeret efter *Mindeudgave*, III, København 1935, s. 269). Se også Staffan Söderberg, *Profetens roll i religionsmötet. Iakttagelser från religionsmötets Västgrönland*, Lund 1974, s. 69.

²²³ Niels H. Frandsen, ”Literacy and Literature in North Greenland 1791-1850,” *Études Inuit Studies*, 23, 1999, s. 69-90 (73). Om Aronsens herkomst: Ostermann, *Nordmænd paa Grønland*, s. 866.

²²⁴ Ostermann, *Den grønlandske Missions og Kirkes Historie*, s. 78.

²²⁵ Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 22.

grønlandske hymner og bønner, der udkom 1747 (anden udgave 1754), senere i 1700-tallet fulgt op af Det Nye Testamente, ”evangelieharmonier,” adskillige sangværker samt en række opbyggelige skrifter.²²⁶ Hos alle med ordet i deres magt sporer man i disse år en umættelig lyst til at berige det nye grønlandske skriftsprog, der så underfuldt havde åbnet sig, med nye tekster til grønlændernes gavn, kongens pris og Guds ære. Desværre kom kun en brøkdel af de mange tekster, der cirkulerede som håndskrifter, i nærheden af en trykpresse og det er i dag umuligt at gøre op, hvor meget der i denne det grønlandske sprogs første blomstringstid blev oversat og skrevet. Men som et minimum drejer det sig om langt over 10 000 sider.

Et afgørende spørgsmål, når man skal vurdere ordets betydning som teologisk kommunikations- og praksisform i 1700-tallets Grønland, er, hvor vidt omkring det blev spredt, og hvordan det blev modtaget. Så længe ingen grønlændere kunne læse, og så længe der kun var en, to eller tre missionærer stationeret ved Godthåbsfjordens munding, var eneste mulighed for primær spredning af ordet højtlesning eller anden form for mundtlig gengivelse af tekster, for eksempel i forbindelse med prædikener eller katekisation, hovedsagelig for beboerne i nærområdet. Det gav begrænsede spredningsmuligheder, som dog på den anden side ikke må undervurderes. Vi har årsag til at tro, at visse af Hans Egedes tekster, navnlig hans oversættelse af Første Mosebog med den fascinerende fortælling om verdens skabelse, Paradisets Have, de første mennesker, Syndfloden, Babelstårnet og den store diaspora, som Hans Egede første gang læste op for en lydhør forsamling på Kookøerne november 1724, er blevet genfortalt igen og igen og er nået langt mod nord og langt mod syd, måske endda helt om på den anden side af Kap Farvel, hvor ingen hvid mand skulle sætte sin fod før langt op i 1800-tallet.²²⁷

I Poul Egedes *Efterretninger om Grønland* findes under året 1722 en situationsberetning fra Håbets Ø, hvor man i mere end et år havde søgt at trænge ind i det grønlandske verbalsystem: ”Til et Paradigma [for verbalbøjningerne på

²²⁶ Hauser, *Liturgical Texts and Hymns*. Heri også fortegnet oversættelser, som aldrig blev trykt, men er bevaret som manuskript i Brødremenighedens Arkiv i Herrnhut.

²²⁷ Om spredning af beretninger til fjerne bopladser på Østkysten, se Jens Rosing, ”Sangen om ”det menneskejorte fjeld”,” *Nationalmuseets Arbejdsmark 1968*, København 1968, s. 171-80.

grønlandsk] blev udvalgt Verbum *negliþok* (at elske). Til Medhjælp fik vi en liden faderløs Dreng, der ved denne daglige Øvelse med Ordets Bøjning gennem alle Tempora blev os en vigtig Person. Men baade han og jeg blev drillede nok for vores *negliþok*. Hvor længe vil I nævne: elske? Er I ikke endnu træt af at elske? Skaf hellere din Kammerat en Kajak, sagde de til mig, og roe ud paa Havet og skyd Alker, som der er saa mange af, sid ikke hver Dag og mal på det hvide Tøj, det er kvindagtigt, bliv mandig!”²²⁸ Med sin muntre, saltvandsfriske uskyldighed og sit budskab om det ufordærvede naturfolks sunde og naturlige skepsis over for stuelærdom som en ussel erstatning for rigtigt levet liv har denne hyppigt citerede anekdote fra 1700-tallets sprogvidenskabelige forskningsfront²²⁹ skygget for et meget vigtigt forhold, nemlig at der blandt 1700-tallets grønlandere ikke var nogen som helst skepsis over for lærdom. Tværtimod nærrede grønlanderne en dyb beundring for det trykte såvel som for det håndskrevne ord, der på mirakuløs vis gjorde det muligt i bøger og breve at transmittere tanker og budskaber over tid og rum, en kunst som alle europæere tilsyneladende beherskede. Der var tvivl om, hvori læsning egentlig bestod. Nogle mente, at læsning skyldtes europæernes særlige evner som tankelæsere i forhold til afsenderens tanker, de kunne læse ”the writers mind,”²³⁰ hvorfor tegnenes konkrete udseende ikke spillede nogen rolle. Således en fanger i Christianshåb-distriktet, der i 1736 via nogle mellemmand sendte Poul Egede en skrivelse i form af en stok, hvorpå der med sod og tran var malet to streger, som lignede et V i forventning om, at Poul Egede ville forstå, at han ønskede at købe et par blå bukser.²³¹

De første grønlandere, som lærte at læse, var de drenge, som Hans Egede tog til sig og underviste på Håbets Ø. Senere blev systematisk undervisning en fast bestanddel i missionsarbejdet, også, naturligvis, på de velbemandede herrnhutiske stationer, efterhånden som de oprettedes.²³² Dertil kommer hvad der

²²⁸ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s.12.

²²⁹ F.eks. Thalbitzer, *Fra Grønlandsforskningens første dage*, s. 27.

²³⁰ Udtrykket hentet fra James Axtell, ”The Power of Print in the Eastern Woodlands,” *The William and Mary Quarterly*, ser. 3, 44, 1987, s. 300-09 (305).

²³¹ Poul Egede, *Continuation af Den Grønlandske Mission*, s. 37. Afsenderen blev øjeblikkelig vejledt; det der skulle til var undervisning i at læse og skrive, det han havde tegnet på stokken havde ingen betydning.

²³² 1740: skoler ved Godthåb og Christianshåb med sammenlagt 40-50 elever (Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 278, 332); ved Ny Herrnhut opførtes en skolebygning allerede 1733 (Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 16), dog næppe i brug før 1740erne (Gad, *Grønlands Historie*,

blev givet af mere lejlighedspræget undervisning rundt omkring på bopladserne, hvor der fra tid til anden fandtes egnede kateketer. Da lærelysten hos børnene var stor og forældrene af alle kræfter bakkede op: ”Gjennem den dybe Snee saae man dem [forældrene] bære de mindre Børn til Skolen, og hente dem igjen,” som vi læser det hos Saabye,²³³ og da mængden af tilgængelige tekster voksede, ikke mindst efter at såvel den danske-norske som den herrnhutiske mission havde taget trykpressen i brug,²³⁴ kan man gå ud fra, at omfanget af læsning blandt grønlanderne – i begyndelsen sandsynligvis mest i form af højtlesning og salmesang, senere også individuel læsning – voksede eksponentielt fra 1740erne og inden længe blev allemands eje,²³⁵ ligesom i øvrigt brevskrivning, der lige fra begyndelsen var omgærdet med stor prestige og har været meget agtet i Grønland helt frem til nyeste tid.²³⁶

II, s. 357); Claushavn: undervisning senest fra 1757, i 1770erne 40-50 elever (Stt., s. 459; *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, s. 48); Jakobshavn: skolebygning i brug senest 1765. Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 484 med note s. 694.
²³³ *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, s. 48.
²³⁴ Første grønlandske bog, en ABD, muligvis af Hans Egede, udkom 1739 (Lauridsen, *Bibliographia Groenlandica*, s. 199 (XII, 3); formentlig tabt, jf. Thalbitzer, *Fra Grønlandsforskningens første dage*, s. 31), den næste var *Elementa Fidei Christianæ* af H[ans] E[gede]. I 1744 udkom Poul Egedes oversættelse af de fire evangelier; 2. udgave med tillæg af Apostlenes Gerninger 1758. Lauridsen, *Bibliographia Groenlandica*, s. 200 (XII, 5). Trykpressen betød en revolution for udbredelsen af tekster i Grønland. Ikke uden grund omtaler H.C. Glahn Poul Egedes oversættelse af Det Nye Testamente som ”den ypperste Skat, det [Grønland] nogensinde kunde faae” (*Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger*, s. 40). Men man skal ikke undervurdere, hvad der med flid og ihærdighed kunne nås og blev nået med afskrivning. Provst Jørgen Sverdrup og missionær Egede Saabye lod begge skolebørnene afskrive Erik Pontoppidans *Forklaring* med det resultat, at ”saa godt som alle [Diskobugtens skolebørn] ejede et eksemplar af katekismusforklaringen, længe før den udgaves paa grønlandsk.” Hother Ostermann, *Den norske grønlandsprest, provst Jørgen Sverdrup. Et arktisk livs- og tidsbillede fra det 18de aarhundrede*. Kristiania [1921], s. 81; *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, s. 48-49.

²³⁵ Der var en sand boghunger i Grønland, som fra 1700-tallets slutning afspejler sig i missionærernes endeløse rekvisitioner af nye bøger fra København. I perioden 1791-1850 kom der i alt ca. 21 000 ABD'er, katekismer, katekismusforklaringer og salmebøger til Nordgrønland, hvis samlede befolkning i disse år lå omkring 3000. Frandsen, ”Literacy and Literature in North Greenland,” s. 81-82. Dertil et ukendt antal eksemplarer af Det Nye Testamente. Man kan spørge sig, hvor alle disse i dag totalt uopdrivelige bøger er blevet af. Mange blev slidt op, andre blev væk. En uindbunden bog (og det var hvad alle de mange bøger var) havde ”formedelst de slette Leylighed de [grønlanderne] have til at gemme og bevare deslige Ting” kun kort levetid. Gad, *Grønlands Historie*, II, s. 445.

²³⁶ *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, s. 48 (med note 12, s. 106). Eksempler på 1700-tals breve fra grønlandere: Cranz, *Historie von Grönland*, s. 592-93, 754, 797-98, 826, 845-46, 882, 888, 890, 904, 936, 1024-26, 1096-1101; Ostermann, *Nordmænd på Grønland*, s. 833-34. Flere breve kan formentlig findes i Brødremenighedens arkiv i Herrnhut såvel som i det af danske og grønlandske historikere så vidt vides aldrig benyttede Moravian Archives i Bethlehem (PA).

Det læste blev vendt og drejet. En stor del af de samtaler, Poul Egede førte med grønlanderne i Diskobugten i sidste halvdel af 1730erne tog udgangspunkt i forholdet mellem den bibelske fortælling og den grønlandske virkelighed. Kvindens skabelse, Adams og Evas synd, Syndfloden og Noa er stadig tilbagekommende emner,²³⁷ og da han i 1740 på vej til Danmark gjorde ophold i Norge med to grønlandere og de så tornebuske sagde de: ”Her er uden tvivl samme slags træer, som pinte vor frelser.”²³⁸ Tørsten efter lærdom og indsigt var stor, ja så stor, at selv blaserte missionærer blev imponerede. Da H.C. Glahn i 1767 opdagede, at en af hans medhjælpere, Ebenezer, til eget brug havde afskrevet et eksemplar af Erik Pontoppidans *Forklaring* samt et eksemplar af *Nye Testamentes Historie*²³⁹ blev han så duperet, at han på stedet gav Ebenezer ”blaatærnet Lærret til en Stadspelds.”²⁴⁰

Ordet blev en selvstændig teologisk kommunikationsform, hvor grønlanderne mødte sig selv på deres eget sprog og dermed erkendte deres egen identitet som folk, klart forskellige fra europæerne. Men samtidig lærte ordet dem, at de var en del af den bibelske fortælling og i lighed med verdens andre folk havde en plads i Guds frelsesplan. De lod sig med en let omskrivning af et kendt citat fra Søren Kierkegaards magisterdisputats *Om begrebet Ironi* ”digte som kristne.” Bibelen blev det naturlige referencepunkt og missionærernes og grønlandernes verdensbillede voksede gradvis sammen og blev til ét. Angakokkernes historier om solen, månen, stjernerne og Jordens og menneskets skabelse og hvad der skete efter døden smeltede væk som forvirrede, fornuftsstridige fabler, der måtte vige for den lyse, klare sandhed om verden, man kunne læse om i Bibelen, men som også stod mejslet i de grønlandske klippers spor efter Syndfloden, ligesom den afspejlede og rummedes i de astronomiske tabeller med ebbe- og flodtider, som Poul Egede havde sit urfederal,²⁴¹ og som gjorde det muligt med et blik på uret at sige med et eller to minutters nøjagtighed,

²³⁷ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 69 (Syndfloden), 177 (Evas synd og synet på orme), 181 (kvindens sjæl), 190 (Noas ark og theodicée-problemet); 223-25 (hvorfors Gud ikke hindrede Adam i at ”forsee sig”). Ligeså ”Niels Egedes Dagbog 1759-61,” s. 37 (om Skabelsen).

²³⁸ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 138 (lidegaard).

²³⁹ Formentlig identisk med *Testamentab Okalluktue* (Ny Testamentes fortællinger), et af H.C. Glahns egne, i dag tabte skrifter, jf. *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns Dagbøger*, s. 95.

²⁴⁰ Sst., s. 104.

²⁴¹ Poul Egede, *Efterretninger om Grønland*, s. 137.

hvornår solen ville stå op og hvor længe endnu tidevandet ville stige.²⁴² På samme måde afspejlede skaberværkets guddommelige orden sig i magnetismen, som gjorde det muligt at finde vej over havet, som Niels Egede forklarede en forundret grønlander, der mente at Gud måtte være synligt til stede og vise vej, når europæiske skibe krydsede det åbne hav.²⁴³ Bibelen blev som sandhedens klare lys det accepterede centrum for grønlandernes følelsesmæssige såvel som intellektuelle liv. Her mødtes fornuft og følelse, rationalitet og mysterium. Her var også, måske mindre centralt, men dog ikke ganske uvæsentligt, drama og spænding. Genesis fik allerede i 1720'erne folk til at spidse øren og fra den anden ende af tidsskalaen har vi politikeren Augo Lynge (1899-1959), som mindedes, at han som barn på en afsides grønlandsk boplads læste Det Gamle Testamente som "bestseller og kriminalroman,"²⁴⁴ og billedkunstneren Anne-Birthe Hove (f. 1951), der med fascination lagde øre til den dragende historie om Potifars hustru.²⁴⁵

6. Et nyt folk i et forvandlet land

De forskellige teologiske kommunikations- og praksisformer, som har været diskuteret i det foregående – billede, lyd, ritual og ord – havde i 1775 eksisteret side om side i grønlandsmissionen siden 1720'erne og havde i den forløbne tid hver for sig og i samvirke med eksterne faktorer som arkitektur og andre landskabsdannende og landskabsformende indgreb gjort deres virkning. De var ikke vokset op synkront, men diakront med ordet som den kommunikationsform, der havde sværest ved at finde fodfæste på de grønlandske klipper, og da det endelig skete var det i høj grad det læste, det skrevne og det sungne ord, som slog rod, mens det talte, det "levende" ord var og gennem hele 1700-tallet forblev handikappet af, at alle missionærer bortset fra Poul Egede og Niels Egede, hvis man regner ham med blandt missionærene, og de fleste kateketer havde lært

²⁴² Sst., s. 71.

²⁴³ Niels Egede, *Tredie Continuation Af Relationerne*, s. 56.

²⁴⁴ Augo Lynge, "Min tid som elev og lærer ved seminariet," i Knud Binzer, Karl Heilmann og Nikolaj Rosing (red.), *ilíniarfigssuak 1907-1957 nagfliútorsiornerme atuagkiak. Godthåb seminarium 1907-1957 jubilæumsskrift*, Godthåb 1957, s. 119-26 (120).

²⁴⁵ Thorkild Kjærgaard, "– at erobre verden. Interview med billedkunstneren Anne-Birthe Hove," *Neriusaaq*, 16. årg., 2005:3, s. 25.

grønlandsk som voksne og kun undtagelsesvis talte sproget frit og utvungent – og sådan blev det for resten ved med at være i de følgende århundreder.

Ved kirkeindvielsen i Holsteinsborg den 6. januar 1775 virkede alle teologiske kommunikations- og praksisformer sammen som i en mægtig, brusende symfoni. Det var vel ikke første gang det skete,²⁴⁶ og i hvert fald var det ikke sidste gang. Indvielsen af Zionskirken i Jakobshavn syv år senere 1782 blev den største begivenhed, som nogensinde havde fundet sted i Grønland,²⁴⁷ og andre skulle komme.²⁴⁸ Når der alligevel står en særlig glans om indvielsen af Holsteinsborg Kirke, skyldes det ikke bare, at den er den bedst dokumenterede af 1700-tallets kirkefester, men også og først og fremmest at denne begivenhed står som en port ind til den periode, hvor det grønlandske folk lagde hedenskabets sidste rester bag sig og for verden fremtrådte som en del af den bibelske fortælling.²⁴⁹ Frelseshistorien var som et hus lige til at gå ind i og forstå sig selv i. Ved at gøre det, blev grønlænderne et nyt folk – og Grønland et nyt land. I denne skikkelse genfinder vi den store arktiske ø endnu ved midten af det tyvende århundrede. De første ekkoer af den bibelkritik og efterfølgende sækularisering, som fra 1700-tallets slutning rystede og siden forandrede Europa til ukendelighed nåede ikke Grønland før i 1940'erne.²⁵⁰ Mens verden stod i brand levede en sen

²⁴⁶ Det havde de også gjort ved indvielsen af den nye hovedbygning ved Ny Herrnhut okt. 1747. Kjærgaard og Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk*, s. 35.

²⁴⁷ Ostermann, *Den norske grønlandsprest, provst Jørgen Sverdrup*, s. 170.

²⁴⁸ Ved indvielsen af kirken i Julianehåb 1832 var 1000 mennesker – et ottendedel af befolkningen – til stede. *Om Christendommens Udbredelse paa Grønland* (Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse, 29), 1888, s. 24 (1. udg. 1859).

²⁴⁹ De sværmeriske bevægelser i Grønland i sidste halvdel af 1700-tallet var ikke, som mange har ment, tegn på modstand mod missionærerne eller udtryk for et igangværende, uafsluttet kulturmøde (se f.eks. Mads Lidegaard, "Profeterne i Evighedsfjorden. Habakuk og Maria Magdalena," *Tidsskriftet Grønland*, 1986, s. 177-244 og Söderberg, *Profetens roll i religionsmötet*), men tværtimod forbløffende udtryk for, hvor integreret det kristne verdensbillede var blevet allerede i slutningen af 1700-tallet. Der var med en senere formulering af Mathias Storch i Grønland kun "kristelig overtro" tilbage (Wilhelm, *De nye grønlandere*, s. 228). Derudover var de sværmeriske bevægelser udtryk for en betydelig uafhængighed af missionærerne, som hang sammen med den store læsekyndighed og det skrevne og trykte ords fortrinsstilling.

²⁵⁰ Seminarieførstander Adelbert Fuglsang-Damgaard skrev i en beretning om Ilinnarfissuaq (Grønlands Seminarium og dengang eneste højere læreanstalt) under Anden Verdenskrig, at "de Problemer, som man herhjemme tumlede med omkring Aarhundredskiftet, men som nu er døende i den Form, hvori de rejstes den Gang, for øjeblikket er aktuelle blandt Seminariets Elever. Bibelen og dens Beretningers Troværdighed er sat under Diskussion" ("Seminariet under krigen," *Meddelelser om den grønlandske kirkesag*, 73, 1945, s. 17). Vi skal helt op i 1960'erne, før der i bredere kredse blev sat spørgsmålstegn ved den historiske sandhedsværdi af de bibelske beretninger om Adam og Eva, Paradisets Have, Babelstårnet og den brændende tornebusk, jf.

men fuldbåren aflægger af det gamle Europas bibelske enhedskultur uanfægtet videre under Polarstjernen.

TREDJE DEL

Prints and pictures in Greenland 1721–1900*

1. Greenland

Greenland, the biggest island in the world (2,175,600 sq. km., four times the size of France), is placed geographically in North America, but historically, politically, economically and culturally, this cold and sparsely populated island¹ with an enormous ice cap in the middle that leaves only the shores uncovered, is closely connected with Europe. At the end of the tenth century the south-west part of the then unpopulated island was colonized by Scandinavians (Norsemen) who settled as pastoral peasants – no corn can be grown to maturity in Greenland. The Norsemen, who penetrated no further north than latitude 64 degrees, lived for more than four hundred years in Greenland as a Christian free state run by chieftains and from 1261 as a seaborne part of the kingdom of Norway.² Ecclesiastically, Greenland was an independent bishopric from the 1120s, the most distant province of the Roman Pope and the first foothold of Christianity in the American hemisphere. Around 1200, two hundred years after the arrival of the Norsemen, the neo-Eskimos, who hunted seals, walruses and whales, crossed the narrow Smith Sound from what today is Canada and entered the far north of Greenland, whence they moved slowly south. The Eskimos and the Norsemen had some contact, in fact they were the first from the Old and the New World to meet, but only for trading and other peaceful purposes. In the fifteenth century the Norsemen disappeared

* Medforfatter: Thorkild Kjærgaard, trykt i Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*, Rovereto (Tn) 2008, s. 269-83.

¹ Today, 55.000 people live in Greenland, which corresponds to the population of a small provincial town in Europe. The present population is five times bigger than it was 100 years ago when it was 11.000 and ten times bigger than in the 1720s, when, according to the best estimates, it was about 5.500.

² For the history of Greenland see Finn Gad, *The History of Greenland*, 3 vols., London 1970-83, and Axel Kjær Sørensen, *Denmark-Greenland in the twentieth century*, Copenhagen 2007. The Norse settlement is dealt with in Finn Gad, vol. I, pp. 26-88 and 103-82.

from Greenland as a result of the European contraction after the Black Death, leaving churches, houses and fields behind them. Shortly after, possibly already before the end of the fifteenth century, Eskimos coming from the north crossed latitude 64 degrees and settled as hunters, where the Norsemen used to live; the pastoral life of the Norsemen was not taken up by the Eskimos, one of the reasons being that cattle, sheep and goats, the principal animals of pastoral agriculture, cannot survive in the wild in Greenland and therefore disappeared with their Norsemen masters; the Eskimos, who came from the big, cold areas, did not bring any domestic animals except the dog.

Greenland, with its steep cliffs, impressive icebergs and amazingly green pastures was never forgotten in Norway, and up through the sixteenth and seventeenth centuries there were successive plans for the recolonization and re-evangelization of the old Norwegian “tax-land.” From 1536, when a Danish-Norwegian union was created with Copenhagen as its common Danish-Norwegian federal capital, the dream about recreating the old Norwegian Arctic empire under the Polar Star also became a Danish dream. This was the historical background for three ships leaving the Norwegian town of Bergen in May 1721, bound for Greenland with heavy cargoes of building materials, food and other provisions. The leader of the expedition was the newly appointed “royal missionary,” Hans Egede (1686–1758), a Norwegian priest who for years had wanted to go to Greenland to convert the Eskimos and find the old Norse population that he and many contemporaries believed must be living in temperate fertile valleys behind the ice of East Greenland. The aim of the costly expedition was to regain Greenland for God and for Norway as a part of the twin-kingdom of Denmark and Norway. After a difficult voyage through the ice-packed Davis Strait, two of the three ships reached Greenland on July 3rd 1721. On board was Hans Egede with his wife, four children and nearly a hundred sailors and workmen. They anchored at the Island of Hope on the northern line of the old Norse settlement, not far from the present town of Nuuk, the principal city and capital of modern Greenland.

2. Conversion by pictures

Hans Egede had never been to Greenland before, but now, there he was, with two ships. As in many other respects, he was strangely unprepared for this major task – apparently he had taught himself to close his eyes and ears so as not to lose courage during the many years when he was fighting for support from the King and other powerful persons for his great Greenlandic project. He very soon realized that the descendents of the old Norsemen were far away, if they existed at all. The only Europeans around were Dutch whalers and traders, who since 1614 had come in April and stayed until the autumn to buy seal and whale blubber (raw materials for the extraction of train oil, much in demand on the European market, which was desperately in need of energy and fuel for lighting) and whalebone, the plastic of those days, in exchange for coffee, porcelain, textiles, tobacco and cooking pots. They had no need of a pious Norwegian priest to tell them about God. If Hans Egede wanted to restore Christianity in Greenland and provide His Majesty in Copenhagen with new loyal subjects, he had to deal with the Eskimos, who spoke an unknown language and not a sort of old Nordic dialect, as Hans Egede had hoped, perhaps even expected, stubbornly refusing to pay any attention to what he had heard from people who had been in Greenland. In this desperate situation, where Egede saw his mission in life falling apart while at the same time being on the verge of losing the confidence of the King and of his supporters at home, he improvised a picture-mission, strangely similar to what is known from Canada, where the Jesuits had run a mission since the beginning of the seventeenth century.³

³ François-Marc Gagnon, *La conversion par l'image. Un aspect de la mission des Jésuites auprès des Indiens du Canada au XVIIe siècle*, Montréal 1975. It is tempting to believe that Hans Egede may have known what the catholic missionaries were doing in Canada, but it has not been possible to find any evidence of this, nor is there any indication that Hans Egede knew Michel Le Nobletz (1577-1652), the “missionary of Bretagne,” commonly regarded as the inventor of mission with the help of pictures and an important source of inspiration for the Jesuits in North America. Most likely Hans Egede’s picture mission was invented on the spot by a badly prepared royal missionary when, standing on the cold, barren rocks of Greenland with the responsibility not only for a major political and economic venture, but also for a crew of nearly a hundred persons, not forgetting his own family, he finally realized that there were no Norsemen around, and that no oral communication with the Eskimos would be possible before he had learned a completely new language for which no dictionary and no grammar existed. The non-existence of dictionaries and grammars may come as a surprise, for after all the Dutch had been in the area every summer for more than 100 years. However, it conforms to a well-known pattern from seventeenth-century Dutch trading stations all over the world: the Dutch did everything they could to restrict the

Beginning with the frontispiece in *Evangelische Schluss-Kette*, an edifying treatise by Heinrich Müller, a well-known religious writer of the day,⁴ the Greenlanders who came to see what was going on in Hans Egede's camp were shown printed images of Jesus Christ and other biblical persons from the small library he had brought with him to Greenland (ill.1). Soon these black and white pictures were supplemented with coloured pictures drawn by Hans Egede, who happened to be a fine artist, and his oldest son Paul (1708–89), an unusually gifted boy, who not only had artistic talents, but also could sing and play the violin. He became the first European to speak Greenlandic fluently, and in due course would provide the world with the first Greenlandic dictionary and the first Greenlandic grammar.⁵ The motifs of these coloured biblical pictures, which today are known only from written sources, were taken from both the Old and the New Testament and included the Creation, Adam and Eve in the Garden of Eden, the Flood, the Birth of Christ, a number of miracles including the Awakening of Lazarus, the Crucifixion and the Last Judgement.

As a result of the great fire of Copenhagen in June 1795, which destroyed the vast archives of the Danish-Norwegian Board of Mission Affairs, the so-called *Collegium de curso Evangelii promovendo*, with hundreds of reports and related documents from the Danish-Norwegian missionaries in Greenland, we do not, unfortunately, have the same abundant material at our disposal to investigate the

contact with their native trading partners to the economic sphere and as far as possible they avoided getting involved in the social, religious and cultural life of the many foreign people they were dealing with.

⁴ Shown on 14th July 1721, 11 days after Hans Egede's arrival in Greenland, *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*, Copenhagen 1936, p. 78.

⁵ Hans Egede had painted an altarpiece (which has since disappeared) for the church in Vaagen (North Norway), where he served as a priest until 1718. We also have a number of maps drawn and decorated by him, and – most important – the illustrations, made in cooperation with Paul Egede, to his major work on Greenland, *Det gamle Grønlands Nye Perlustration eller Naturel-Historie*, Copenhagen 1741 (English ed. *A Description of Greenland*, London 1744 and later). From Paul Egede we have, besides his participation in the illustrations to *Det gamle Grønlands Nye Perlustration*, figures in walrus tusk and wood, including a portrait of his father Hans (still in the possession of the family). A number of written sources testify that Paul Egede, besides his many other activities as a bishop, professor, writer and translator, continued to work as an artist until late in life. Paul Egede's Greenlandic dictionary was published in Copenhagen in 1750 under the title *Dictionarium grønlandico-danico-latinum*, and his his grammar, likewise in Latin to serve the international community, appeared 10 years later (*Grammatica grønlandica danico-latina*).

confrontation between the Greenlandic Eskimos and images as we have from their relatives on the other side of the Davis Strait.⁶ For Greenland we must rely on material that has been preserved at random. But we have enough to know that Egede's simple pictures – prints and drawings on paper – made an enormous impression, and that the Eskimos were irresistibly attracted by the magnetic power of these images. Before long, people came flocking to Hans Egede from far and wide and asked to see pictures,⁷ and when the royal missionary travelled up and down the coast of Greenland, as a rule together with his son Paul, he always brought pictures with him. Wherever they went they were met by crowds of people who wanted to be present when the pictures were displayed and explained in the houses or, weather permitting, outdoors.⁸ From the other side of the Davis Strait we have numerous reports to the effect that the Indians regarded pictures as being alive, and that one could talk to them – what was represented on an image was actually present, the sign and the signified was amalgated.⁹ Also in the much more limited Greenlandic material we find examples of pictures being regarded as being alive.¹⁰ Among the pictures that made a particular impression were

⁶ Reuben Gold Thwaites, *The Jesuit Relations and Allied Documents: Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France 1610-1791*, vol. 1-73. Cleveland 1896-1901 (reprint New York, Pageant Book, 1959).

⁷ Hans Egede, *Relationer fra Grønland 1721-36 og Det gamle Grønlands ny Perustration 1741*, Copenhagen 1925, p. 24 (16th May 1722).

⁸ The magnetic power of pictures was also observed on the other side of the Davis Strait. From the Illinois of the time, where the French mission launched a campaign in the 1690s, a missionary reported that in the beginning very few people were present when he preached, but this was only until rumours spread that pictures would be shown: "La curiosité de voir les images (plustot que d'entendre l'explication que j'en laisois) y attire bien du monde." François-Marc Gagnon, *La conversion par l'image*, cit., p. 58.

⁹ Thus from Notre-Dame-des-Anges at Québec, 1626-27: "En vérité les images devotes profitent grandement en ces pays-là, ils [the Indians] les regardent avec admiration, les considerent avec attention, & comprennent facilement ce qu'on leur enseigne par le moyen d'icelles. Il y en a mesmes de si simples qui ont cru que ces images estoient vivantes, les apprehendoient, & nous prioient de leur parler." Report by Frère Gabriel Sagard, quoted here from François-Marc Gagnon, *La conversion par l'image*, cit., p. 17. Similar examples pp. 21, 36, 38 and elsewhere.

¹⁰ An example from 1739: Just before a violent storm at the beginning of the new year Eskimos had seen, in the house of Paul Egede who at that moment was missionary in Christianshåb (Qasigiannuit, at latitude 68 degrees), a portrait of the Danish king crying. In the following weeks and months everybody in the Disko district talked about the crying portrait. Poul and Niels Egede, *Continuation af Hans Egedes relationer fra Grønland samt Niels Egede: Beskrivelse over Grønland [1770]*, Copenhagen 1939, p. 71. Later examples: In 1818 a 40-year-old Inughuit (Cape York-Eskimo) Majaq, living in Prince Regent's Bay at the northernmost part of Melville Bay, asked the British naval officer and polar explorer John Ross (1777-1856) who was searching for the Northwest Passage, whether White Men, who the Inughuit saw for the first time and never had heard about before (the Inughuit believed they were the only people in the world), were a population of men, since there were no women on their two mighty ships. In answer, Ross showed

representations of the Creation, the Garden of Eden, the miracles performed by Jesus, the Resurrection and the Last Judgement, as well as pictures of Jesus and other holy persons with halos round their heads.¹¹ Some biblical stories, like the one about Adam and Eve in Paradise, acquired instant fame, and travelled up and down along the coast, from where they came back to Egede, sometimes in disguise.¹² Hans Egede's mission, which to begin with hung by only a slender thread, became a success, and the Greenlanders converted in large numbers, not only because of the pictures, but certainly with the pictures as an important factor. In the course of the eighteenth century virtually all Greenlanders on the west coast as far up as latitude 70 degrees converted to Christendom, and as a result of the mission Greenland became part of the Danish-Norwegian kingdom. Due to the already mentioned sad lack of sources we know practically nothing about the use made of pictures by the generations of missionaries immediately after Egede. A clear demonstration of the fact that the mission attached importance to pictures are the fine oil paintings which were acquired to adorn the altars in the churches, which during the second half of the century were built in the towns that arose around the major trading and administration centres.¹³ Here, simple pictures on paper of the kind Hans Egede had used, were not sufficient. For artists who had graduated from the Royal Academy of Fine Arts in Copenhagen, the increasing

a miniature painting of his wife to Majaq, who thought that the little woman in the frame was alive (Rolf Gilberg, "When the "Moon Beings" visited The Only People in the World. The first ethnographical notes on the Inughuit, a North Greenland Inuit people," *Cultural and Social research in Greenland 95/96* (Essays in Honour of Robert Petersen), 1996. pp. 54-72 and 59-60). Several examples from the beginning of the twentieth century are given in Alfred Bertelsen, *Neuro-pathologiske Meddelelser fra Grønland*, II: Profeter og djævlebesatte. Copenhagen 1914. The feeling that images are alive is not restricted to Eskimos, Indians and others who have not seen pictures before. Examples from all times and all social classes, including Chinese emperors and Tuscan Renaissance aristocrats are given in David Freedberg, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*. Chicago and London 1991 (1. ed. 1989) and in Régis Debray, *Vie et mort de l'image. Une histoire du regard en Occident*, Paris 1992, p. 9 and elsewhere.

¹¹ Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, cit., p. 38 (12th August 1721). On the other side of the Davis Strait it was also felt that holy persons should wear a halo round their head, whereas nimbuses tended to be confused with hats. François-Marc Gagnon, *La conversion par l'image*, p. 43.

¹² Hans Egede, *Relationer fra Grønland*, cit., pp. 51-52.

¹³ Holsteinsborg (Sisimiut), Jakobshavn (Ilulissat), Godthåb (Nuuk), Claushavn (Ilimanaq).

Another reason for believing that the use of pictures continued after Hans Egede had left Greenland is that as the first director of *Seminarium Groenlandicum*, founded in Copenhagen in 1737, he came to be in charge of the teaching of coming missionaries. Here he must have mentioned his successful use of pictures. As a part of the *Collegium de curso Evangelii promovendo*, the archives of *Seminarium Groenlandicum* were lost in the great Copenhagen fire of 1795, and we know very little about its early history.

level of ambition for pictures in Greenland represented a welcome augmentation of their possibilities of finding a market for their paintings. Some of those which came to Greenland at the end of the eighteenth century were of excellent artistic quality.¹⁴

3. The Nineteenth Century

In the nineteenth century the mission as it rather misleadingly continued to be called until 1905¹⁵ – from 1814 an exclusively Danish mission¹⁶ supplemented by Moravian Brothers, who had been in Greenland since 1733 as “helpers” of Hans Egede’s mission¹⁷ – continued to provide the Greenlanders with pictures. New and old churches were adorned with paintings, and printed pictures were used for the education of both young and old. The missionary Christen Christensen Østergaard, for example, who in 1833 came to Upernavik (latitude 73 degrees), where the mission formerly only had worked sporadically. In this new district the biblical pictures from a Dutch picture Bible with copperplate engravings were of great help to him, “just as the good Egede discovered in his first calling” as he wrote in 1835 in a report to Copenhagen.¹⁸ Illustrated tracts with pictures from the life of Jesus were distributed by the Moravian Mission from the 1830s,¹⁹ and in

¹⁴ Kathrine Kjærgaard and Thorkild Kjærgaard, *I begyndelsen var billedet. Bibelske og missionshistoriske billeder i Grønland gennem tusinde år* (in print).

¹⁵ Misleading because practically all Greenlanders in the known parts of Greenland were Christians before 1800.

¹⁶ The dissolution of the 400-year-old Danish-Norwegian Union as a result of the Napoleonic Wars (Peace of Kiel on the night of 14th and 15th January 1814) meant that the seaborne parts of the Danish-Norwegian state (Greenland, Iceland and the Faroe Islands north of Scotland) had to be given either to Norway or to Denmark. For reasons never fully explained, Denmark was preferred by the great powers as the future mother country of Greenland, Iceland and the Faroe Islands. Greenland (since 1979 with home rule) and the Faroe Islands are still parts of the Kingdom of Denmark.

¹⁷ Gerhard J. Vollprecht, “Die Brüdermission in Grönland und Labrador,” in Mari P. Van Buijtenen et al. (eds.), *Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien*, Utrecht 1975, pp. 225-40.

¹⁸ “Grønland. [Beretning fra Missionær Østergaard, Upernavik],” *Dansk Missions-Blad*. 1835, 2, 9-13, p. 11. Carl Emil Janssen, missionary 1844-48 in Holsteinsborg, one of the old centres of the mission, also used printed pictures in his works. *En Grønlandspræsts Optegnelser 1844-49*, Copenhagen 1913, p. 103.

¹⁹ “Am 17ten [Dezember] wurden an sämtliche Kinder unserer Grönländer kleine grönländische Tractätchen mit Abbildungen aus dem Leben Jesu ausgetheilt.“ Johann Lehmann et al., “Bericht von Neuhernhut in Grönland vom Ende Juni 1835 bis dahin 1836,” *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, 1837, 898-919, pp. 911-12. See also *Nachrichten aus der Brüdergemeine*. 1838, p. 54. This continued for decades. In 1857 we hear about the distribution of “Tractätchen mit Bildern, von dem Herrn Dr. Barth in Calw uns zu diesem Zweck übersendet.“ J.F.D. Tietzen et al.,

their schools we find early examples of biblical pictures for educational purposes from the Diakonissen Anstalt Kaiserswerth on the walls with Greenlandic translations of the German text added in handwriting (ill. 2).²⁰

A new development in the nineteenth century was that the Greenlanders began to buy pictures themselves. Economically the eighteenth century had been beneficial to Greenland as train oil prices were gradually increasing. But it was nothing compared to the nineteenth century, which became Greenland's real Golden Age. Between 1825 and 1850 the price paid by the Royal Greenland Trading Company to Greenlanders for seal and whale blubber was increased in 1836, 1840 and again in 1844, when it reached four rix-dollars for a *ballie*, twice as much as was paid 20 years earlier. The prices for seal hides and other Greenlandic products were also going up.²¹ Sealhunters experienced rapidly rising incomes, and the standard of living among successful hunters equalled, or even surpassed that of the European rural and urban middle classes. European luxury and semi-luxury products – “populuxe” to use the term coined by the British historian Maxime Berg²² – like coffee, sugar, tea, porcelain, textiles, furniture, wallpaper, playing cards, mirrors, watches, telescopes, musical instruments, jewellery, dolls, tobacco etc. were bought in astonishing quantities by Greenlanders.²³ So were printed pictures, one of the important populuxe articles of the nineteenth century, and thanks to detailed accounts kept by the Royal Greenland Trading Company, which controlled nearly all imports to and exports from Greenland, we can obtain a fairly accurate idea of the number of printed pictures imported during the last seven decades of the nineteenth century. In the years between 1834 and 1850, a

”Bericht von Lichtenfels in Grönland vom Juli 1857 bis Ende Juni 1858,“ *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, 1859, 108-30, p. 124.

²⁰ From the middle of the 1840s the Moravian Brothers used instructive pictures on cardboard from Kaiserswerth in schools and at the teachers' seminars they had established at their Greenlandic mission stations. In 1849 the missionary Samuel Kleinschmidt ordered an additional set with 40 biblical pictures from Kaiserswerth. Henrik Wilhjelms, ”af tilbøielighed er jeg grønlandsk.” *Om Samuel Kleinschmidts liv og værk*, Copenhagen 2001, pp. 161-62.

²¹ Poul Peter Sveistrup and Sune Dalgaard, *Det danske Styre af Grønland 1825-1850*, Copenhagen 1945, pp. 362-63.

²² Maxime Berg, *Luxury & Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Oxford 2005, p. 25.

²³ The Royal Greenland Trading Company: Grønlands Styrelse: Specifikationer 1825-1900 (the Danish National Archives, Copenhagen). See also Poul Peter Sveistrup and Sune Dalgaard, *Det danske Styre af Grønland 1825-1850*, cit., pp. 364-84.

total of 40.000 printed pictures – large and small, “ordinary” (*i.e.* black and white) and “illuminated” (*i.e.* hand-coloured) – were brought to Greenland and sold in the shops of the Royal Greenland Trading Company.²⁴ Thus, during the 16 years between 1834 and 1850, an average of five pictures was handed out to every person in Greenland. For every family – on average consisting of two adults and four or five children, it amounts to some 30 per family, and thus for every Greenlandic house – normally containing three to five families – a hundred or more pictures. Even allowing for unequal distribution and extensive losses this signifies that in the decades before the middle of the nineteenth century, European printed pictures became a matter of course in Greenlandic homes (ill. 3). This development continued throughout the rest of the century. From 1851 to 1901 some 210.000 printed pictures came to Greenland, that is to say at least 20 for every person (ill. 4, 5 and 6).²⁵

Not one of the many thousand prints which were brought to Greenland in the nineteenth century and sold in the shops is known to have survived. A general idea of the content of this huge *corpus* is provided by the accounts of the Royal Greenland Trading Company, which distinguish between four groups of pictures: “biblical pictures,” “Danish pictures,” “natural history pictures” and “Greenlandic pictures,” with “biblical pictures” as the most frequently mentioned. The preponderance of biblical motifs among the pictures bought by Greenlanders for private use is confirmed by scattered printed sources²⁶ and by the few surviving pictures of Greenlandic homes of the nineteenth century, where the Crucifixion and other biblical motives are always found on the walls (ill. 3, 4, 5 and 6). Occasional references in the Royal Greenland Trading Company’s accounts of series such as “four scenes from the life of Jesus, the Birth of Christ, Baptism of Christ, the Last Supper and the Crucifixion”²⁷ combined with the lack of any

²⁴ The Royal Greenland Trading Company: Grønlands Styrelse: Specifikationer 1834-1850 (the Danish National Archives, Copenhagen). The years 1845-46 are interpolated.

²⁵ Idem, Specifikationer 1851-1901. The years 1858, 1892, 1897-1900 are interpolated.

²⁶ For the 1830s: Johan Christian Vilhelm Funch, *Syv Aar i Nordgrønland*, Viborg 1840, p. 107. For the 1870s: „Aus einem Brief des Br. Gerike, Friedrichthal [Südgrønland] den 25. Juli,“ *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1871, p. 15.

²⁷ The Royal Greenland Trading Company: Grønlands Styrelse: Specifikationer: Various years, for example Julianehåb 1870 og 1871 (the Danish National Archives, Copenhagen).

references to the Old Testament, indicate that the general tendency of the nineteenth century to prefer the New Testament rather than the Old Testament, so popular in the eighteenth century, can be traced even to Greenland. As we shall soon see, it is very probable that the majority of these pictures were produced in Neuruppin, a little German town north of Berlin, where the two picture factories operated by Gustav Kühn and Oehmigke & Riemschneider dominated from the 1820s and extended their activities throughout the whole of northern Europe.²⁸

In the language of the day, the term “Danish pictures” – the second group – covered a broad field that included landscapes, buildings, historical pictures and important personalities, not all of them necessarily Danish. Emil Bluhme (1833–1926), a Danish naval officer who as a young man spent the winter of 1863–64 in Greenland, gives a description, in a book about his stay published in 1865, of what “Danish pictures” could be in a minor Greenlandic settlement (Sardloq, some miles from Nuuk), where he spent a night waiting for better weather in a big, well-to-do Greenlandic home with four or five families living together. Bluhme, unaccustomed to being surrounded by dozens of sleeping people, men, women and children, young and old, was unable to sleep and began to look at the pictures on the walls: “There were some terrible pictures, manufactured in Nürnberg or some other German hole, despite the fact that the inscriptions admittedly purported to be Danish, for example *Krigen ud Italien* (War in Italy), *Danske Soldaters Afreise fra Kjøbenhavn paa Fernbanen* (Danish Soldiers Departing from Copenhagen on the Main Line Railway), *Besætning paa den Asovs Hav* (The Crew of the Sea of Azov) etc! ... In addition there were portraits of a great many royal persons, all looking like Prussian Sergeants. There was the Emperor Alexander, the Prince of Wales with Princess Alexandra, the Emperor and Empress of France, just one single portrait of our own King, (at that time Frederik VII) – and that had also been made in Germany.”²⁹ This detailed description of what was on the walls of a Greenlandic home in November 1863, coming from a passionately patriotic Danish officer, who loathed Germany and

²⁸ Gertraud Zaepernick, *Neuruppiner Bilderbogen der Firma Gustav Kühn, mit einem Beitrag von Wilhelm Fraenger*, 2 vols., Leipzig 1972. Oehmigke & Riemschneider is dealt with by Peter Schmidt elsewhere in this volume.

²⁹ Emil Bluhme, *Fra et Ophold i Grønland 1863-64*, Copenhagen 1865, p. 152.

everything German with all his heart (Bluhme’s book about his stay in Greenland was published the year after Denmark had suffered a catastrophic defeat at the hands of an Austro-Prussian coalition), confirms that pictures on walls were commonplace in nineteenth-century Greenland, and that they were not all religious. Recent Danish and European wars and other events were also to be seen together with portraits of members of Denmark’s and Europe’s royal and imperial houses. Bluhme furthermore reveals, apparently without realizing it, where the pictures came from – not from Nürnberg as he loosely indicates, but from Neuruppin, whose picture factories, famous for their good, cheap and colourful pictures and ill-reputed on account of their bad, clumsily-comical “Danish” titles, dominated the Danish market for printed pictures from the late 1820s,³⁰ and, as we now know thanks to Emil Bluhme, in addition to that the soaring Greenlandic market. The well-known German writer Theodor Fontane was not wrong, at least not as far as Greenland is concerned, when in 1861, in his *Wanderungen durch die Mark Brandenburg*, he compared the Neuruppin picture with the Moravian missionary (“der Herrnhutsche Missionar”), “who pushed his way everywhere, his eagerness increasing with the danger, and who spent one half of his life in the smoky huts of the Greenlanders and the other half in the mud huts of the fellahs.”³¹ The third group of pictures brought to Greenland, “natural history pictures” were pictures of animals and plants, which were produced in large quantities by all the big European picture factories³² including those in Neuruppin, whence, as we now have reason to believe, those sold in Greenland mainly came. In the little group called “Greenlandic pictures” we find, amongst others, a series of Greenlandic motifs with the text in both Danish and in Greenlandic, which

³⁰ V.E. Clausen, *Stampe popolari scandinave*, Milano 1972, p. 133-35.

³¹ Here translated from “Was ist der Ruhm der TIMES gegen die zivilisatorische Aufgabe des Ruppiner Bilderbogens?” – *Die Bilderbogen-Sammlung Dietrich Hecht*, exhibition catalogue from Heimatmuseum Neuruppin 1995, p. 10 (with thanks to the museum director Konrad Vanja, Berlin, for this reference). It remains a riddle whether Theodor Fontane actually knew that the Neuruppin pictures could be found in the huts of the Greenlanders. He may have been a reader of *Missionsblatt aus der Brüdergemeine* where pictures from Neuruppin are mentioned in relation to Greenland, although not, as far as we have been able to establish, before 1871, where the Moravian missionary Gerike explains how well the brightly coloured Neuruppin pictures suited the taste and households of the Greenlanders. “Aus einem Brief des Br. Gerike, Friedrichsthal [Südgrönland] den 25. Juli,” *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1871, p. 15.

³² Dominique Lerch, *Imagerie Populaire en Alsace et dans l’Est de la France*, Nancy 1992, pp. 158-70 and elsewhere.

were published in Copenhagen in 1852 by the idealistic doctor Christian Rudolph.³³

As in Europe, pictures were put on the walls, framed and behind glass if possible. Framing was costly, and in poorer homes pictures would, throughout the nineteenth century hang on the wall without glass and without a frame, or they would be put aside in boxes and only taken out on special occasions such as Christmas, birthdays and other important days. Pictures were used as gifts and given as rewards to grown-ups and to children who had done well in school. These were occasions for great joy, but also for bitter, heart-breaking tears among small, disappointed children who had hoped for a picture, but failed to receive one.³⁴ Pictures were also believed to protect people against accidents. Hunters would have a picture of Christ in his kayak, replacing the amulets of former times. Along the same line pictures were given to local churches and chapels in gratitude for the help of God in difficult situations. This is the background for much of the pictorial decoration of many small churches and tiny chapels along the long coasts of Greenland.

4. The heritage

The love-affair between Greenlanders and pictures, especially biblical which began in 1721 when Hans Egede showed the frontispiece of Heinrich Müller's *Evangelische Schluss-Kette* and which continued up through the nineteenth century has never ceased. A pictorial-sociological investigation, carried out by the authors of this paper in 2005, has shown, that biblical pictures are still on the walls in the vast majority of Greenlandic homes.³⁵ But that is not all. Simple printed pictures in bright colours were also the beginning of cultural mobilization in Greenland. They were eagerly copied by young and old, and in the late 1850s they were used as models in the first known art school in Greenland (ill. 7). We

³³ Christian Rudolph, *aksillisæt innu in nuneinnit – Billeder fra Grønland*, Copenhagen 1852.

³⁴ G. Ihrer et al., „Bericht von Lichtenau in Grönland vom Juni 1837 bis dahin 1838,“ *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, 1840, 491-511, pp. 500-501.

³⁵ Kathrine Kjærgaard and Thorkild Kjærgaard, “*Devotio Groenlandorum – et studie i visuel fromhed*” in Sven Rune Havsteen et al. (eds.), *Kristendomshistorie i Grønland. Jubilæumsskrift Grønlands Kirke 1905-2005* (in print).

also find them with Greenlandic captions in *Atuagagdliutit*, the first Greenlandic newspaper, which was published from 1861.³⁶ For the pioneer generation of Greenlandic artists, Israel Nichodemus Gormansen (first half of the nineteenth century), Rasmus Berthelsen (1827-1901), Jens Kreutzmann (1828-99) and Aron of Kangeq (1822-69), printed pictures became the foundation of their artistic education. About Aron, the most important of them all, we know, that he grew up in a small place outside Nuuk in a home with framed printed pictures on the walls.³⁷ The effect of these equally naïve and perspicacious pictures with strong, pure colours, on the art of Aron, who never had the opportunity to receive a formal education is manifest (ill. 8). Through this group of artists printed pictures from Neuruppin have made an indelible imprint on the art of Greenland to this very day. Greenlanders see the world through glasses made in Neuruppin.

(Translated by David Hohnen)

³⁶ Bodil Kaalund, *The Art of Greenland: Sculpture, Crafts, Painting*, Los Angeles 1983, pp. 168-72.

³⁷ „Neu Herrnhut,“ *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1851, 223-41, pp. 225-26; „Bericht des Br. Ernst Reichel von seinem Visitationsbesuch in Grönland, vom 14. April bis 2. November 1859,“ *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*. 1860. 17-44, p. 21. For the first generation of Greenlandic artists see: Bodil Kaalund, *The Art of Greenland*, cit., pp. 160-68 and 173-90.

5. Picture-section

1
*Christ Blessing, surrounded by the four evangelists with their attributes, copperplate engraving probably by Wolfgang Philipp Kilian (1654-1732); frontispiece in Heinrich Müller, *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern*, Frankfurt am Main 1698; Herzogin Anna Amalia Bibliothek (Photo: Klassik Stiftung Weimar).*

2
Jesus feeding the five thousand (John 6: 1–15), lithograph by Arnz u. Comp., Düsseldorf, after a drawing by Johann Baptist Wilhelm Adolf Sonderland and Otto Mengelberg 43x35,5 cm, pasted on cardboard; from a series of 30 biblical pictures published in 1842 “zum Besten der Diakonissen Anstalt zu Kaiserswerth a/R,” 3rd ed. 1844; below, on the left, Greenlandic translation of the German text, from the former Moravian mission station Lichtenau in South Greenland; Ove Bak’s collection (Photo: Andreas Kjærgaard). Thanks are extended to Sigrid Nagy, Berlin, for information about the Kaiserswerth pictures.

3

*Interior of a Greenlandic house in Jacobshavn (Ilulissat) Disco Bay. 1847, lithograph after drawing by Christian Rudolph; on the traditional plank bed, which was used for sleeping, working and resting, is the seal-hunter Peter Grætzte (1787–1845) with his family; on the wall of this well-appointed home are nine large pictures; on the right, the crucified Christ and a royal person; on the left, buildings and landscapes; reproduced after Christian Rudolph, *aksillisæt innuun nuneinnit*, Copenhagen 1852 (Photo: The Royal Library, Copenhagen).*

4

*Interior of a Greenlandic house for several families in the Nuuk district, wood-cut by Aron of Kan-geq, 1860, 12,5x21,3 cm; the house is furnished as in the 1847 picture (ill. 3), but the number of 'populuxe' articles is considerably greater. In addition to pictures and china there are now a mirror, a violin, a Swiss clock with lead weights and swinging pendulum, boxes, books, a book-case and stools; from Hinrich J. Rink, *Kaladlit Assiliaiait*, Godthaab 1860 (Photo: The Royal Library, Copenhagen).*

5
Interior of a Greenlandic house for several families. Sisimiut (Sisimiut) between Ilulissat and Nuuk, water-colour painting by Andreas Kørnerup, 1880, 30,5x42 cm; in the nineteenth century glass became much cheaper, which provided an opportunity to frame pictures and place them

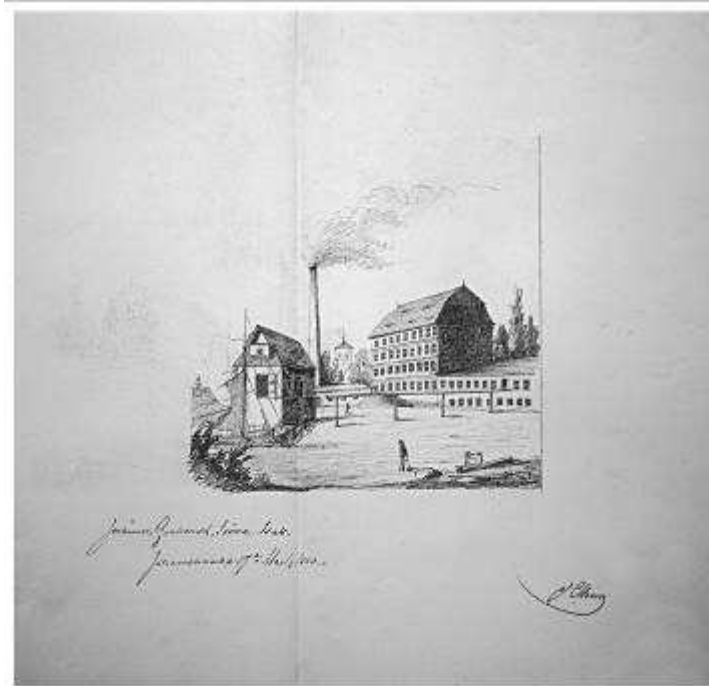
behind glass, also in less well-to-do houses like this, where three of the six pictures visible are framed. Another outcome of lower prices for glass was the large windows which permit light to get into these formerly very dark houses; Handels- og Søfartsmuseet at Kronborg Castle, Elsinore (Photo: Handels- og Søfartsmuseet).

6
Interior of a Greenlandic house in Napassog between Maniitsoq and Nuuk, oil on canvas, Harald Moltke, 1902; on the blue wall beside the plank bed, three framed pictures, one of which is concealed behind the lady of the house, bent over her sewing; he two other pictures are a

black-and-white reproduction of the Danish artist Carl Bloch's *Christus consolator* (1886, Landskrona, Sweden), and a colour reproduction of Raphael's *Sistine Madonna* with the two famous angels; on the red wall behind, a mirror, harmonium, a chest-of-drawers with photographs and a framed picture with Raphael's angels again, in a large, coloured format; the occupants of the house are the trading station manager and artist Gert Lyberth (1867–1929), the first Greenlandic known to have prospered from his art, and his wife Kirsten Elisabeth; the original oil painting has disappeared; reproduced here after Mylius Erichsen -Harald Moltke, *Grønland*, Copenhagen 1906.

7 *European urban landscape*, pencil drawing by Jochum, Gerhardt, Josva and Isak, 1860, 14.5x15,5 cm; the first known example of systematic drawing in instructions for Greenlanders is from Julianehåb (Oqaortoq) in 1850s; advanced pupils drew pictures like this, undoubtedly on the basis of one or several printed pictures; the drawing was sent, together with other drawings, to the highest authority, the Ministry for Ecclesiastical Affairs and

Education in Copenhagen, as proof of the cultural progress that was taking place in Greenland; The Danish National Archives, Copenhagen (Photo: Andreas Kjærgaard).

8 *Scenes from the mission's first years in Greenland (1721-33)*; colour lithograph by Lars Møller after water-colour paintings by Aron of Kangeq, 1864, 50,4x41 cm; printed in Godthåb (Nuuk) and sold in the shops of the Royal Greenland Trading Company; a testimonial to the fact that pictures in Aron's time were regarded as a matter of course is the anachronistic representation of Hans Egede's room with five framed pictures on the walls; Niels Børresen's collection (Photo: Andreas Kjærgaard).

FJERDE DEL

Devotio groenlandorum.

Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år*

”Næsten alle grønlandere ved hvordan Jiisusinnuaq [søde Jesus] ser ud, for de har billeder hængende af ham i stuen,” skrev en gruppe grønlandske teologistuderende for et par år siden.¹ Det er ikke noget nyt, religiøse ting og billeder har grønlanderne omgivet sig med siden 1700-tallet, hvor ”gipsbilleder” sammen med mønstret tapet til indvendig beklædning af vægge gjorde lykke. Grønlanderne ville, som købmanden i Jakobshavn (Ilulissat) Marcus Nissen Myhlenphort i 1790 skrev til inspektøren for Nordgrønland Jens Clausen Wille, ”have noget som kan fornøye Øyet.”² Den økonomiske baggrund for dette var en vedvarende og stigende efterspørgsel efter belysningstran – energi – til de voksende europæiske storbyer, hvoriblandt København, hvis indbyggerantal i

* Medforfatter: Thorkild Kjærgaard; antaget til trykning i Sven Rune Havsteen m.fl. (red.), *Kristendomshistorie i Grønland. Jubilæumsskrift Grønlands Kirke 1905-2005* (under udgivelse).

¹ Nukanguaq Adolfsen/Marianne Krog/Aviaja Rohmann Pedersen/Emilie Steenholdt/Henrik Wilhjelm, ”Uanstændig og misvisende fremstilling af grønlandsk kristendom”, in: *Tidsskriftet Grønland*, 2002, 150.

² Finn Gad, *Grønlands Historie*, III: 1782-1808, København 1976, 310. Gipsbilleder forhandlede i forskellige størrelser. I 1792 blev de mindste – relieffer og fritstående figurer på nogle tommers højde – sat ned til seks skilling for at fremme indhandlingen. Seks skilling var, hvad Den Kongelige Grønlandske Handel (KGH) på det tidspunkt gav for et sælskind (*sst.*, 324). De gipsbilleder, der kom til Grønland i 1700-tallet, og som blev solgt i butikken sammen med tobak, sukker, mel og andre artikler, er for længst forsvundet. Utvivlsomt har der været tale om kunstværker af den slags, der ”bliver ombaaret og solgt ved Dørene,” som det lidt nedladende hedder i kongelig gipsstøber Domenico Maria Gianellis katalog fra 1784 for det øverste markedssegment (Victor P. Christensen, ”Et Gibserkatalog fra 18. Aarhundrede”, in: *Fra Arkiv og Museum*, 2. serie, I, 1919, 300). Om figurerne vides intet sikkert, men tør man dømme efter, hvad der i øvrigt vides om billeder og figurer i 1700-tallet, er det nærliggende at antage, at det fortrinsvis har været bibelske motiver og kongeportrætter (Kathrine Kjærgaard/Thorkild Kjærgaard, ”Prints and Pictures in Greenland 1721-1900”, in: Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*, Rovereto (Tn) 2008, 269-83. Bortset fra Victor P. Christensens næsten 100 år gamle udgave af Gianellis gipskatalog er danske kunsthistorikere gået uden om gipsbilleder, endskønt de synes at have været ret udbredte til langt op i 1800-tallet. Det er det derfor ikke muligt at sætte de spredte data fra Grønland ind i en bredere kunsthistorisk og billedsociologisk sammenhæng, hvor de muligvis ville kunne aflukkes flere oplysninger.

hundredåret 1750-1850 fordoblede fra 85 000 til 170 000. Ikke for ingenting citeres Frederik VI for ved Carl Peter Holbølls udnævnelse til inspektør for Nordgrønland 1825 at have sagt: ”Far med Gud, vær god mod Grønlænderne og skaf os rigeligt med Tran til Lygterne,”³ og ikke uden grund omtaler embedsmanden Carl Adolf Muhle i et skrift fra 1835 Grønland som et ”sandt Canaan,”⁴ der flød om ikke med mælk og honning så med tran, som Europa var afhængig af og efterspurgt i stigende mængde.⁵ Allerede i 1700-tallet havde dygtige og heldige sælfangere skilt sig ud ved en mærkbart forbedret levestandard. Det var dem, der efterspurgt ”Slebne og Emailerede Perler,”⁶ mønstret tapet og gipsbilleder hos danskerne og, når lejlighed gaves, ”malede Ryssebakkere (serveringsbakkere),” ”Skjorteknapper af Tin med Glas over, gule, grønne og sorte Perlerader, Snusdaaser med Glaslaag og Voxbilleder indeni” hos smug handlende hollandske konkurrenter, som det længe kneb med at holde borte fra Grønlands langstrakte kyster.⁷

Napoleonskrigene 1801-14 betød et afbræk, men derefter voksede handelen til nye, usete højder, og der opstod en klasse af storfangere, som både med hensyn til levestandard og social prestige bringer samtidens danske gårdmænd i erindring.⁸ En ikke ubetydelig del af den øgede købekraft omsattes til

³ Her efter Knud Oldendow, *Grønlændervennen Hinrich Rink* (Det grønlandske Selskabs Skrifter XVIII), København 1955, 22.

⁴ Carl Adolf Muhle, *Om Emancipationen af Færøerne og Grønland*, Tórshavn 1970, 52 (1. udg. 1835).

⁵ I 1700-tallets første halvdel lå den årlige omsætning af hval- og sæltran på det europæiske marked på 10-12 millioner liter, i al hovedsagen fra det nordatlantiske fangstområde (Einar-Arne Drivenes/Harald Dag Jølle (red.), *Norsk Polarhistorie*, III: Rikdommene, Oslo 2004, 44, jf. Cornelis De Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart*, I-III, Pretoria-Johannesburg 1972-79, tab. 24). I første halvdel af 1800-tallet, hvor en væsentlig del af den intense jagt på store havpattedyr (hvaler, sæler og hvalrosser) var flyttet til Stillehavet og Sydatlanten, lå niveauet to til fire gange højere. Ved midten af 1800-tallet var hvalfangsten en global industri af hvis ve og vel ikke bare Grønland, men også titusinder af familier i Europa og Nordamerika var afhængige. Det er ikke noget tilfælde, at tidens berømteste roman, Herman Melvilles *Moby-Dick* (1851), henter sit emne fra de mægtige hvalfangerskibe i hvileløs fart på de syv verdenshave spejdende efter bytte.

⁶ Hother Ostermann (udg.), *Dagbøger av normenn på Grønland før 1814* (Norges Svalbard- og Ishavs-Undersøkelser, 33), Oslo 1935, 182.

⁷ Georg Carl Amdrup/Louis Bobé/Adolf Severin Jensen/Hans Peder Steensby (red.), *Grønland i Tohundredaaret for Hans Egedes Landing*, II, København 1921, 293; Louis Bobé, *Hans Egede. Grønlands Missionær og Kolonisator* (Meddelelser om Grønland 129,1), København 1944, 59.

⁸ Der er en slående, men overset parallel mellem de danske sogneforstanderskaber 1841 (og for den sags skyld de norske formandsskaber 1838) og de grønlandske forstanderskaber fra 1857. Som sogneforstanderskaberne var statsmagtens knæfald for gårdmandsklassen, således var de

luksusforbrugsgoder som kaffe, sukker, te, tobak, bomuldsstoffer, silketørklæder, silkebånd, muffedisser, perler, porcelæn, vinduesglas, paneler, trækister, reoler, kukure, spejle, fingerringe, guldørenringe, legetøj, musikinstrumenter og billeder.⁹ De sidste kunne man ikke få nok af. ”Metaldaaser med Portrait” til opbevaring af kaffe, sukker og te pyntede svært op,¹⁰ det samme gjorde de ovenfor nævnte ”Snusdaaser med Glaslaag og Voxbilleder indeni,” men det var kun det mindste af det. Masseproducerede bibelske billeder importeredes i titusindvis og kunne fra 1820erne ses overalt i Grønland fra Upernavik i nord til Nanortalik i syd.¹¹

Med bibelske billeder fulgte fra tid til anden historiske billeder (for eksempel billeder fra Treårskrigen 1848-50) og kongeportrætter. Af disse to billedkategorier, som begge ligger uden for rammerne af nærværende afhandling, fortjener navnlig kongeportrættets historie i Grønland en nærmere undersøgelse. Kongen fik allerede i 1700-tallet kvasi-guddommelig status. Hans Egedes ældste søn Poul beretter fra sin tid som missionær i Christianshåb (Qasigiannnguit) 1736-40, at stedets grønlændere havde set et billede af Christian VI, som Poul Egede havde hængende i sin stue, græde før en frygtelig storm ramte landet Nytårsdag 1739.¹² Tilsvarende beretninger kendes fra det 19. århundrede og endnu i vor tid lever kongehuset med i det grønlandske folks skæbne, således som den skrækkeligt byldeplagede fanger Qulutannguaq Jeremiassen fra Siorapaluk i det nordligste Grønland erfarede engang sidst i 1990erne. Fra sit sygeleje så han en nat et ophængt avisbillede af majestæten blinke med øjnene, og straks blev han rask. Da jordemoderen næste morgen undersøgte ham, havde han den fineste

grønlandske forstandskaber en anerkendelse af storfangerne som det grønlandske samfunds sociale, økonomiske og kulturelle tyngdepunkt.

⁹ Ole Bendixen, ”Den grønlandske General-Takst og Handel og Omsætning ved Kolonierne i gamle Dage”, in: *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1917*, København 1918, 1-9.

¹⁰ Erik Nørr/Jesper Thomassen (udg.), *Nordatlanten og Troperne. Forvaltningshistoriske kilder fra Færøerne, Grønland, Island og Tropekolonierne* (Kilder til dansk forvaltningshistorie V), København 2007, 148.

¹¹ Kjærgaard/Kjærgaard (se note 2). I tillæg til de dér anførte bevissteder kan nævnes Signe Rink, *Fra det Grønland som gik. Et par Tidsbilleder fra Trediverne*, København 1902, 98 (om bibelske billeder i kolonibutikken i 1830erne) og Johan Christian Vilhelm Funch, *Syv Aar i Nordgrønland*, Viborg 1840, 107 (om køb af billeder ved juletid til ophængning i husene i Uummannaq); Carl Emil Janssen, missionær i Holsteinsborg (Sisimiut) 1844-48, så under julebesøg i grønlændernes huse ”Vægge og Stolper” behængt med ”Isenkræmmerbilleder til Prydelse” (*En Grønlandspræsts Optegnelser 1844-49*, udg. Julius Clausen/P.F. Rist (Memoirer og Breve 19), København 1913, 90); tilsvarende i Wilhelmine Behrens’ beskrivelse af Jakobshavn i 1850erne (*Ethnographisk Beskrivelse over Nord-Grønland*, København 1860, 18). Fra Frederiksdal (Narsaq Kujalleq), herrnhuternes sydligste station tæt ved Kap Farvel, senere kendt som ”Grønlands fattiggård,” foreligger en beskrivelse fra 1870 af indbyggernes stigende velstand og kultur, der gav sig udslag i øget forbrug af sæbe og en rivende efterspørgsel på billeder ”mit oder ohne Rahmen.” (”Aus einem Briefe des Br[uders] [Carl Friedrich August] Gerike, Friedrichsthal den 25. Juli 1870”, in: *Missions-Blatt aus der Brüder-Gemeine*, 1871, 15).

¹² Poul og Niels Egede, *Continuation af Hans Egedes relationer fra Grønland samt Niels Egede: Beskrivelse over Grønland[1770]*, udg. Hother Ostermann (Meddelelser om Grønland 120), København 1939, 71.

tynde hud på den krop, som få timer tidligere havde været dækket fra top til tå af væskefyldt udslet.¹³

I bind III af sin *Grønlands Historie* beretter historikeren Finn Gad om fangeren Gabriel fra Ritenbenk i Diskobugten, der i 1794 for sin indsats i missionens tjeneste ”i hans forsamlede Landsmænds Overværelse” fik overrakt ”Indføds Rettens Sølv Medalje” med Christian VII’s portræt.¹⁴ Finn Gad har æren af at have fremdraget denne hændelse – den første kendte dekoration af en indfødt grønlander – fra arkivernes gemmer. Mod hans fremstilling af sagen kan dog rettes to indvendinger. For det første er Finn Gad på vildveje, når han bestemmer medaljen som værende den dengang næsten tyve år gamle Indfødsretsmedalje fra 1776. Den medalje, Gabriel fik, var en nyindstiftet belønningsmedalje i sølv fra 1793 med indskriften ”For ædel Daad” i lukket egekrans med båndsløjfe på reversen. På forsiden af den nye medalje, der havde en diameter på 62 mm og vejede ikke mindre end 131 gram, anvendtes Daniel Adzers portræt af den unge Christian VII, som i sin tid blev udført til Indfødsretsmedaljen, endnu en gang.¹⁵ For det andet er den latterliggørende tone (”hvad skulle han dog bruge den til?”) ilde anbragt. Der er ingen tvivl om, at Gabriel og hans bopladsfæller fra Ritenbenk, ikke langt fra det Christianshåb, hvor grønlanderne havde set kongens portræt græde af medynk med sit folk før nytårsstormen 1739, har forstået af påskønne det smukke kongeportræt i purt sølv, som kolonibestyreren fæstnede på Gabriels anorak. For Gabriel såvel som for andre grønlandere lige ned til denne dag var kongen Guds repræsentant over for folket, en mellemmand mellem himmel og jord.¹⁶

Et vendepunkt, hvis verdenshistoriske betydning forblev skjult for de fleste til langt op i det 20. århundrede, men hvis virkninger straks meldte sig med ødelæggende kraft i Grønland, var den industrielle udnyttelse af mineralisk olie, der tog fart efter den første succesfulde olieboring i Pennsylvania 1859. De gamle tranlamper, der i 1600- og 1700-tallet som ved et trylleslag havde forvandlet nat til dag i Europas byer – også i bogstavelig forstand var oplysningstiden en tid hvor der blev lys – fremstod nu som klodsede, spruttende skrumler med et mat og søvntigt skær og fortrængtes på få år af nye skinnende petroleumslamper. Tran, der i mere end 150 år havde været en af de mest efterspurgte varer på europæiske og amerikanske børser, gik i frit fald. Det samme gjorde Grønland, der på få år

¹³ Kirsten Thisted, ”Grønlandsk fortællekunst – live”, in: *Tidsskriftet Grønland*, 2002, 23-26. At der er tale om et kongeligt portræt slutes ud fra sammenhængen.

¹⁴ Finn Gad, *Grønlands Historie*, III, København 1976, 440-41.

¹⁵ Kgl. resolution af 12. juni 1793, jf. Vilhelm Bergsøe, *Danske Medaljer og Jetons*, København 1893, 10, kat. nr. 50 og Georg Galster, *Danske og norske Medailler og Jetons ca. 1533 – ca. 1788*, København 1936, 357-58, med afbildninger af de omtalte medaljer. – Genanvendelsen af portrættet fra 1776 gør Finn Gads forveksling af de to i øvrigt meget forskellige medaljer forståelig.

¹⁶ Sml. Jakob Balling, ”Kongen – himmelens repræsentant,” *Vor Viden*, 1959-60, 11-18.

forvandlede fra et velhavende og driftigt fangersamfund til en fattiggård. Hvor fangerne førhen ikke blot havde sørget for sig selv, men også sejlet svimlende formuer ind til Den Kongelige Grønlandske Handel (KGH) i København,¹⁷ kunne de nu knap skaffe sig det nødvendige, og som om det ikke var nok slog tuberkulose, fattigdommens og håbløshedens trofaste følgesvend, sin klo i befolkningen. Når den værste sult og nød blev undgået, skyldtes det, at regeringen holdt hånden under Grønland ved at indhandle tran til overpris og holde igen på priserne for våben og andre europæiske varer, som grønlænderne var blevet afhængige af i de to hundrede år, der var gået, siden de første europæiske hvalfangere havde vovet sig op i Davis Strædet.¹⁸ Men indvendig beklædning af husene med europæisk tapetpapir var det slut med, og billeder bag glas i svære trærammer, som var blevet almindelige i 1840'erne, forsvandt fra væggene undtagen hos kateketer, jordemødre, fartøjsførere, bødkere og andre fastlønnede.¹⁹ Aviser og gamle ugeblade, som man forskaffede sig fra de danske, erstattede tapetpapiret. ”Særlig blade med farvelagte illustrationer er i høj kurs; de bliver klistret på den fineste væg,” skriver grønlandsmaleren Emanuel A. Petersen fra Jakobshavn julen 1925.²⁰ ”Selv i de fattigste Huse ser man Væggene tapetserede med en broget Blanding af disse Kulturprodukter.”²¹ Andre klippede billeder ud og hæftede dem op uindrammede eller lagde dem i et skrin, hvorfra de blev hentet

¹⁷ I årene 1829-50 gav KGH, der var et statsligt monopol, et samlet overskud på 1 213 000 rigsdaler, hvad der gjorde KGH til et af landets mest velkonsoliderede selskaber. Overskuddet indbetaltes til statskassen bortset fra de dele, der opsamledes i særlige likviditetsfonde som Søassurancefondet. Poul Peter Sveistrup/Sune Dalgaard, *Det danske Styre af Grønland 1825-1850* (Meddelelser om Grønland 145,1), København 1945, 385-408.

¹⁸ Af andre særlige foranstaltninger til gavn for de hårdt trængte fangere kan nævnes beskyttelse af hjemmemarkedet ved at begrænse import af petroleum til belysningsbrug uanset at petroleum gav langt bedre lys. For denne beskyttelse af det traditionelle fangererhverv, der opretholdtes frem til 1940, hvor der få uger efter afbrydelsen af forbindelsen til Danmark ved den tyske besættelse blev givet tilladelse til import af belysningspetroleum fra USA, har de danske myndigheder ikke høstet megen ros. Den er blevet hånet som et latterligt og ydmygende udtryk for kolonimagts mangel på tiltro til grønlændernes evne til at omgås det brandfarlige petroleum. – Ikke alle var så heldige som grønlænderne. På Aleuterne, den lange øbue ud for Alaska, der med USAs køb af Alaska 1867 var kommet under den amerikanske ørns vinger, hærgede sulten blandt grønlændernes sælfangende stammefrænder i 1870'erne, jf. John McNeill, *Something New Under the Sun. An Environmental History of the Twentieth Century*, London 2001, 238.

¹⁹ Om kateketer og jordemødre og deres særlige stilling i det grønlandske samfund er nylig udkommet Søren T. Thuesen, *Fremmed blandt landsmænd. Grønlandske kateketer i kolonitiden*, Nuuk 2007 og Mette Rønsager, *Imellem Læger og Landsmænd*, Københavns Universitet 2006, hvortil henvises.

²⁰ Ole Lykke/Poul Madsen (udg.), *Grønland i Billeder: Grønlandsmaleren Emanuel A. Petersen*, København 2005, 49.

²¹ Mads Rasmussen, *Jeg véd et Land. Billeder og Skildringer fra Grønland*, København 1925, 156.

frem ved juletid og andre særlige lejligheder, således som vi kender det fra den senere fanger Poul Hansens barndom i det nu forsvundne Saveerneq ved Upernavik: ”Hvor vi dog glædede os på den lille boplads, når julen nærmede sig! Ethvert lille avisudklip, som vi på forskellig måde fik fat på i løbet af året, havde min plejemor for skik at gemme bort. Somme tider lod hun mig kigge lidt i dem for at give mig en forsmag på den store julehøjtid, [hvor] hele huset [blev] pyntet med billeder.”²² En af de første opgaver, Udvalget for den grønlandske Kirkesag (Den grønlandske Kirkesag) blev anmodet om at tage på sig efter sin oprettelse 1906, var at hjælpe grønlænderne med billeder. Det skete samme år, hvor pastor Knud Balle fra Egedesminde (Aasiaat) bad kirkesagens venner i Danmark om ”illustrerede Blade, gamle Lykønskingskort og navnlig religiøse Billeder (helst farvetrykte),” thi, som det hed, da anmodningen et par år senere blev gentaget af pastor Andreas Hansen fra Fiskerøset (Qeqertarsuatsiaat): ”Man pynter jo gerne væggene med Billeder, oftest fra illustrerede Blade, men mest glade bliver de [Grønlænderne], naar de kan faa bibelske Billeder, og jeg ved, hvorledes Mødre ofte kan lære deres smaa Børn Frelserens Billede at kende.”²³ Ligeså på Østkysten, hvorfra den bekendte missionær Christian Rosing – den samme Christian Rosing som den 3. juli 1921 på tohundredårsdagen for Hans Egedes landing 1721 døbte den sidste udøbte østgrønlænder i kirken i Angmagssalik (Tasiilaq) – i 1919 skrev til *Dansk Missionsblads* læsere, at ”Billeder og sligt er kærkomment. Folk spørger meget efter Familiejournaler og slige Billedblade.”²⁴

²² Poul Hansen, *Historien om mit liv. En grønlandsk fangers hverdagsliv og hans fortællinger om fortiden* (oversat af Regitze Margrethe Søby), Nuuk 2000, 31.

²³ ”Mindre Meddelelser”, in: *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 2, 1906, 10; Andreas Hansen, ”Brev til ”Meddelelser””, in: *sst.*, 12, 1909, 6. – Takkeskrivelser viser, at kirkesagens venner ikke sad bønnen fra Grønland overhørigt. Se pastor Elias Petersens tak for pakker med småbilleder, som er sendt til ham i Sukkertoppen (Maniitsoq), *sst.*, 5, 1907, 13. To sider længere fremme i samme nummer af *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag* takker kirkesagens sekretær for ”Billeder og Billedblade til Udsendelse, dels fra Medlemmer af vore Kredse, dels ogsaa en smuk Billedgave fra Familie-Journalens Udgiver Hr. Carl Aller.” Det har ikke været muligt at fastslå, hvad der var i billedgaven fra den socialt og kristeligt engagerede københavnske bladudgiver. Sandsynligvis har det været et udvalg af de såkaldte ”Gratis Præmieblade til ”Illustreret Familie-Journal””, som i disse år var Valby-bladhusets stolthed. ”Gratis Præmieblade” var en række teknisk avancerede farvelitografier på kraftigt kunsttrykpapir, hyppigt med bibelhistoriske motiver, som siden 1903 fra tid til anden fulgte med til bladets abonnenter. Antræffes stadig i Grønland, således er der velbevarede eksemplarer med Adam og Eva og Elias’ himmelfart på væggene i det rekonstruerede tørvehus fra 1993 ved Sisimiut Museum.

²⁴ Her efter Poul Ingerslev, *Fra åndemanere til Familiejournaler. En analyse af den danske eksport af kristendom til Angmagssalik 1894-1921* (Institut for praktisk teologi og religionsvidenskab, Københavns Universitet), 1975, 60.

Med de nye billedmedier dukkede nye motiver op ved siden af de gammelkendte, blandt andet politikere og amerikanske filmskuespillere, som det vrimlede med i *Familie-Journalen*. I tyverne og trediverne, da fiskeriet kom i gang og tiderne langsomt bedredes, kom de bibelske billeder fra butikken tilbage på væggene, nu som farvemættede olietryk, der i mellemtiden havde fortrængt 1800-tallets sort-hvide eller håndkolorede litografier.²⁵ Et velstandstegn, der dog ikke vakte glæde overalt, som det fremgår af en skrivelse, førstepræst Einar Nielsen, Egedesminde, i 1929 sendte til Kirkeministeriet om de farvestrålende religiøse og bibelske billeder, der under karakteren ”Billeder, kolorede, større” solgtes fra butikkerne som udhandlingsvare for 70 øre stykket (det samme som tre brød eller syv cigarer af bedste kvalitet kostede):²⁶ ”For det første er Billederne katholske af Indhold – saa vidt jeg har været i Stand til at tyde Trykkeri-Signaturen endog autoriserede af romersk-katholske Autoriteter²⁷ – og det maa da siges at være mere end mærkeligt, at Staten ved siden af at understøtte og opretholde det evangeliske Kirkevæsen her i Landet, saa at sige autoriserer katholske Forestillinger overfor Menigheden. [For det andet] tør jeg uden at give mig ud for Kunstkender betegne dem alle som smagløse og tarvelige, vrimlende fulde tillige af Anakronismer og andre Misforstaaelser, som f.Eks. naar Jesus fremstilles som Tømmersvend i et moderne Værksted med fineste amerikanske Værktøj.” Bittert måtte førstepræsten imidlertid konstatere, at billederne gik som varmt brød: ”Da jeg vilde købe nogle af disse Billeder for at vedlægge dem som Bilag til denne Skrivelse, var de desværre udsolgt.”²⁸ Einar Nielsen talte for døve øren, og hans

²⁵ Et olietryk er et farvelitografi ferniseret med schellak. Betegnelsen olietryk viser hen til ligheden med oliemalerier, der kunne øges ved at anvende strukturpræget papir, som lignede lærred. Olietryksteknikken, som forelå ved slutningen af 1800-tallet, gjorde det for første gang økonomisk overkommeligt for brede befolkningslag at anskaffe glansfulde, farvelagte billeder. Vidnesbyrd om olietrykkets indmarch i Grønland afgiver bl.a. en stor fotoreportage med billeder fra grønlandske hjem, som *Billed-Bladet* bragte kort før Besættelsen (22. aug., 29. aug. og 17. okt. 1939).

²⁶ Jørgen Fleischer, *Forvandlingens år: Grønland fra koloni til landsdel*, Nuuk 1996, 30.

²⁷ Einar Nielsen sigter til det *imprimatur* fra den katolske biskop i Limburg, der siden 1800-tallet har stået på de fleste masseproducerede bibelske billeder af tysk oprindelse, i reglen sammen med billedets titel på fire sprog (engelsk, tysk, fransk og spansk): ”Imprimi permissum. Ordinarius episcopalis Limburgensis” (Trykning tillades. Limburgs biskop). Det Limburg, der er tale om, er Limburg an der Lahn i Hessen, siden 1821 katolsk bispesæde.

²⁸ A 22.10.01 Aasiaat Præstegæld: 1.1.0.0. Udgående Skrivelser 1927-1933: Einar Nielsen til Kirkeministeriet 19. nov. 1929 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv). Viceprovsten for Nordgrønland Mathias Storch (1883-1957), hvem det som Einar Nielsens nærmeste forestående påhvilede at udarbejde en følgeskrivelse til ministeriet, ydede ikke sin førstepræst megen støtte.

forsøg på at inddrage KGH-butikkerne i kampen for den gode smag, som rasede i mellem- og efterkrigstiden under mottoet: ”hellere et godt stykke originalgrafik på væggen end selv den bedste reproduktion”²⁹ var forgæves. Det skulle blandt andre en af hans efterfølgere, provst Svend Erik Rasmussen erfare, da han i 1962 aflagde besøg hos fangeren Tito og hans kone på den lille boplads Tuperssuarta i Nordgrønland: ”Kun et sparsomt lys trænger ind gennem stuens ene, diminutive vindue, dog ikke mere sparsomt, end at den indtrædendes blik hurtigt fanges ind af en dobbeltside fra et kulørt magasin hængt op over briksen: en henslængt Marilyn Monroe, hvis velkendte, lette paaklædning virker ekstra let her 600 km nord for Polarkredsen. Til højre for Marilyn hænger ’Jesus og den samaritanske kvinde,’ og til venstre lyser Khrustjovs skaldede isse op. Paa den maade er alle stuens vægge tapetseret med kolorerede ugebladssider. Konfronteret med billederne af Marilyn, Jesus og Khrustjov indstiftes nadveren, og brødet og vinen deles ud under stille boble-akkompagnement fra gryden med sælkødet.”³⁰ I øvrigt fortsatte den økonomiske fremgang både under og efter krigen, og billederne fulgte med. De blev større og større, og de fik atter rammer, som i det hjem dybt inde i Godthåbsfjorden, hvor eskimolog og arkæolog Hans Christian Gulløv i 1972 trådte ind som konfirmationsgæst.

En skjult billedverden, nem at forglemme, er glansbilleder og søndagsskolebilleder. Glansbilleder kendes i Grønland fra begyndelsen af 1900-tallet, hvor præster og missionærer brugte dem som belønning til børn og unge.³¹ Billederne blev gemt, og vi hører lejlighedsvis om store samlinger.³²

Storch bestred ikke, at billederne var katolske, men tilføjede, at kunsten er international og ubundet af konfessionelle grænser. For Storch, der var opvokset i en fangerfamilie i Manermiut ved Aasiaat og kendte de trange forhold i årtierne omkring århundredskiftet indefra, var først og fremmest lettet over, at fangerne nu var kommet så meget til hægterne, at de igen havde kræfter til at gøre noget for udsmykningen af deres hjem. Han fremhævede, at ”billederne [er] farvetrykt på et godt og bøjeligt papir, der ogsaa kan ophænges uden ramme, netop passende erstatning for avispapir, der endnu flere steder benyttes til pynt paa væggene.”

²⁹ Erik Fischer, *Moderne dansk Grafik 1940-1956* (Kunst i Danmark), København 1957, 8.

³⁰ Svend Erik Rasmussen, ”I Kirke hos Fangeren Tito paa Bopladsen Tuperssuarta”, in: *Jyllands-Posten*, 1. april 1962 (også bragt i *Tidsskriftet Grønland*, 1962, 151-57). En tilsvarende scene med nogenlunde samme elementer i en beretning fra Sønder Upernavik (Upernavik Kujalleq) af den senere undervisningsminister Julius Bomholt, der besøgte Grønland 1948 (*Grønland foran en ny epoke*, København 1950, 94).

³¹ Knud Balle, ”Fra Grønlands nordligste Præstegæld”, in: *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 6, 1907, 7.

³² Ester Balle (f. 1920), der som datter af provst Knud Balle tilbragte de første otte år af sit liv i Egedesminde, beretter, at hun havde en barnepige, Julie, hvis salmebog var fyldt med

Søndagsskolebilledernes storhedstid blev 1950'erne, hvor små offsettryk efter Carl Blochs malerier i Frederiksborg Slotskirke uddeltes med rund hånd af Den grønlandske Kirkesag som julehilsen til skolebørn og sanatoriepatienter.³³

1. Figurer, smykker og nipsgenstande

Mens der i Grønland ikke fandtes kunst på papir eller lærred, før missionen og handelen med Hans Egedes ankomst 1721 bragte skriveredskaber til landet, så var der lang tradition for fremstilling af brugs- og pyntegenstande i drivtømmer, ben, fedtsten og andre grønlandske materialer.³⁴ Det tidligste eksempel på en tredimensional genstand af grønlandsk oprindelse med bibelsk motiv er fra 1745, hvor herrnhuterhistorikeren David Cranz beretter om en grønlander, der havde snittet en *Kästgen von Holz*, en lille æske af træ med de fordømtes og de frelstes skare; i spidsen for de frelste Jesus og Paulus med nogle missionærer.³⁵ Fra slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet stammer et fedtstensstempel (1,5 x 2 cm) med Kristussymboler, fundet 1968 ved Igaliko i Sydgrønland. Muligvis et arbejde af "Grønlands første bonde" Johannes Andersen (c. 1760-1825), der var kendt som habil fedtstenskunstner.³⁶ I 1800-tallet, hvor

"englebasse"-glansbilleder. *Øst, vest – Grønland bedst. En sygeplejerskes erindringer*, Nuuk 2006, 12.

³³ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.10 Mødeprotokol 1941-1959 nr. 2: Udvalgsmøde 22. okt. 1951 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv). Se også "Blandede meddelelser", in: *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 80, 1952, 29. Det samlede antal søndagsskolebilleder, som blev fordelt gennem Kirkesagen, kendes ikke, men det har drejet sig om adskillige tusinde, måske titusinder. Alene til uddeling blandt skolebørnene i Sisimiut Præstegæld udsendtes således i 1951 fire hundrede Carl Bloch-billeder. A 22.08.01 Sisimiut Præstegæld: Indkomne skrivelser og telegrammer og cirkulærer fra landshøvding og landsprovst [1951]: Brev fra Aage Bugge, Den grønlandske Kirkesag, til præsten ved Holsteinsborg 16. nov. 1951 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

³⁴ L.A. Jensen, "Grønlandsk husflid som erhverv og fritidsbeskæftigelse", in: *Det Grønlandske Selskabs Årsskrift 1950*, København 1950, 81-93.

³⁵ David Cranz, *Historie von Grönland*, I-III, Barby 1765 (Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, *Materialien und Dokumente*, udg. Erich Beyreuther/Matthias Meyer/Amedeo Molnár, 2.rk: Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf – Leben und Werk in Quellen und Darstellungen XXVI, 1-2 [fortløbende paginering], Hildesheim 1995), 609.

³⁶ K.J.V. Steenstrup (udg.), *Karl Ludwig Gieseckes Mineralogisches Reisejournal über Grönland 1806-13*, 2. udg. (Meddelelser om Grønland 35), København 1910, 32. – Få dage efter at stemplet var dukket op fremførte pater Finn Lyng på et improviseret historisk-arkæologisk aftenseminar på den nærliggende landbrugsforsøgsstation Upernaviarssuk ved Qaqortoq med deltagelse af bl.a. daværende pastor Jonathan Motzfeldt, at Igaliko-stemplet måtte være et middelalderligt arbejde (Finn Lynges bemærkninger af 28. juli 1968 ved et aftryk af stemplet i familien Bjerres gæstebog fra Upernaviarssuk, venligst stillet til rådighed af Mettelene Bjerre, Rødding). Det er efterfølgende blevet afvist af den arkæologiske sagkundskab. Igaliko-stemplet er senere på uforklarlig vis forsvundet og kendes i dag kun fra aftryk i ovennævnte gæstebog og fotos på Grønlands

knive af metal blev allemandseje udviklede der sig efterhånden en stor produktion af figurer og genstande med kristne motiver i lokale materialer. Herom vidner blandt andet Egedesminde-missionæren Carl Ferdinand Wagners bemærkning om, at der ”i hvert eneste Hus ved næsten alle Bopladser findes et Kors udskåret af Hvalrostand eller Renshorn.”³⁷ Da den svenske kunstner og forfatter Ossian Elgström (1883-1950) i 1915 kom til Egedesminde, var byen fuld af halskæder, brocher, brystsmykker og papirknive med kors, anker og hjerte (tro, håb og kærlighed) og andre kristne symboler udskåret i hvalrostand, ikke bare til lokalt brug, men også med henblik på europæiske og amerikanske besøgende, som gerne ville have noget ægte grønlandsk med hjem.³⁸ Blandt de tusindvis af genstande, som er blevet skåret og snittet siden 1700-tallet, hæver nogle sig højt op over det dagligdags håndværksmæssige. Fra 1800-tallet har Bodil Kaalund fremdraget et ejendommeligt, korsprydet urhus skåret i hvalbarde og narhvaltand,³⁹ og fra begyndelsen af det 20. århundrede har vi en Golgatha-scene i drivtømmer med indlagte fedtstensstykker, formentlig udført af Johannes Kreutzmann.⁴⁰ Fra årtierne efter Anden Verdenskrig kan nævnes en fremstilling af Julenat i fedtsten og narhvalstand af Frederik Holm (1966-70),⁴¹ en Simon af Kyrene i fedtsten af Simon Kristoffersen fra 1967,⁴² en Kristus på korset i drivtømmer af Hans Alaufesen fra 1974.⁴³ Fra de sidste år kan nævnes en Kristus-figur i fedtsten af den østgrønlanderen Gaba Ignatiussen i Isortoq ved Tasiilaq (1990).⁴⁴

Nationalmuseum & Arkiv (KNK/J. 2631 P). Det forbliver en gåde, hvad man først i 1800-tallet skulle med en seglstampe i Igaliko. – Det af den katolske kirke i Grønland anvendte ekslibris er en bearbejdelse af Igaliko-stemplet.

³⁷ ”Breve fra Grønland”, in: *Højskolebladet*, 1902, 1179.

³⁸ Ossian Elgström, *Moderna Eskimåer. Skildringar från en resa i Västgrönland sommaren 1915*, Stockholm 1916, 208-09. – Det er uvist, hvornår grønlanderne begyndte at sælge husflid til europæere. Måske allerede i 1600-tallet, da de første hollandske hvalfangere dukkede op i Davis Strædet. Det ældste sikkert afhjemlede eksempel på husflid beregnet på europæere er en tobakspung med geologen Karl Ludwig Gieseckes broderede navnetræk, i dag Museum für Volkskunde, Wien, jf. Steenstrup (se note 36), XXI. Giesecke opholdt sig i Grønland 1806-13.

³⁹ Bodil Kaalund, *Grønlands Kunst. Skulptur – Brugskunst – Maleri*, 2. udg., København 1990, 112 (afbildet).

⁴⁰ Kaalund (se note 39), 44 (afbildet).

⁴¹ Den katolske kirke i Nuuk.

⁴² Grønlands Bispekontor, afbildet i Birte Haagen, *Kristoffersen. En grønlandsk billedhuggerfamilie*, København 2004, 51.

⁴³ Attu Kirke i Kangatsiaq Præstegæld.

⁴⁴ Enkelte moderne grønlandske kunstnere, først og fremmest Hans Lyng og Aka Høegh har videreført denne tradition. Fra Aka Høeghs hånd har vi hendes to store kirkeudsmykninger: alterkors af drivtømmer med påmalede arktiske alperoser i Elias Kirken i Maniitsoq og, i Tasiilaq Kirke, alterkors af drivtømmer og hvalkæbe. Her også en døbefont – dannet af en rod af et sibirisk

Julekrybber, der traditionelt føres tilbage til Frans af Assisi (1181 eller 1182-1226), introduceredes i Grønland af herrnhuterne og kendes fra begyndelsen af 1860'erne, hvor der i skolestuen på missionsstationen Umanaq i Godthåbsfjorden blev udført en model af stalden i Bethlehem, mens selve skolestuens vægge beklædtes med bibelske billeder.⁴⁵ Korstingsbroderi, perlebroderi, patchwork og andre former for tekstilkunst med religiøse motiver har været almindelig siden slutningen af 1800-tallet og findes i dag i mange hjem og en del kirker.⁴⁶

En fortsættelse af 1700-tallets import af gipsbilleder var de mange afstøbninger i forskellige størrelser af Bertel Thorvaldsens Kristus i Vor Frue Kirke i København, som i sidste halvdel af 1800-tallet oversvømmede Grønland. Ossian Elgström spurgte sig, ”hur många Thorvaldsens Kristus à 1,25 som egentligen finnas i Danska Vestgrönland ... en kateket jeg känner har 8, alla mer eller mindre defekta, men dock i stånd tatt stå upprätt. Thomas har 2 --.”⁴⁷ I dag er der næppe mange Thorvaldsen-figurer tilbage i private hjem, men de kan endnu ses i kirkerne. Under en ekspedition til samtlige beboede steder i Grønland 2003-04 registreredes Thorvaldsen-figurer i kirkerne i Qaanaaq, Upernavik, Kangerluk, Qeqertarsuaq, Saqqaq, Ilulissat, Ilimanaq, Maniitsoq, Napasoq, Qeqertarsuaq, Paamiut, Narsalik (nedlagt bygd med sommerbeboelse, kirken bevaret), Arsuk, Narsaq, Qassimiut, Saarloq, Ammassivik, Ikkatseq og Ittajimmiit. Desuden en

lærketræ fundet ud for Qaqortoq. ”Drivtømmeret er kommet sejlende til Grønland som folks redning, ligesom kristendommen er kommet sejlende med Hans Egede,” som Aka Høegh har forklaret i interview 12. aug. 2003 med DR TV-journalist Vagn Olsen og forf.

⁴⁵ Immanuel Gottlieb Schneider, ”Bericht von Umanak in Grönland vom Jahr 1861 bis 1863”, in: *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1865, 739; Immanuel Gottlieb Schneider/Christian Gottlieb Herbrich/Joh. Heins. Bindschedler, ”Bericht von Umanak in Grönland von Juni 1864 bis Juni 1865”, in: *sst.* 1866, 1066. – Den tyske missionær Carl Julius Spindler, der endnu huskes som grønlandsksproget digter, kunne meget andet end digte, bl.a. byggede han i begyndelsen af 1870'erne julekrybber med spilledåsemusik, lanterner og bevægelige figurer. Heinrich August Kögel/Carl Julius Spindler/Matthäus Warmow, ”Bericht von Lichtenau in Grönland vom Juli 1870 bis Ende Juni 1871”, in: *sst.*, 1872, 205; Carl Julius Spindler/Johan Gottlieb Adolph Riegel, ”Bericht von Neu-Herrnhut in Grönland vom Mai 1876 bis Ende April 1877”, in: *sst.*, 1878, 819. Se også Ferdinand Wilhelm Schmidecke, ”Bericht von Umanak in Grönland vom Mai 1873 bis April 1874”, in: *sst.*, 1875, 269.

⁴⁶ Et imponerende eksempel på tekstilkunst med religiøst motiv findes på fåreholderstedet Inneruralik i Sydgrønland. Her hænger i dagligstuen et ryavægtæppe på ca. 1 x 2,5 meter med Den sidste Nadver udført af Dolfe og Marie-Katrine Lund omkring 1960 efter Leonardo da Vincis berømte billede i Milano. Broderier med religiøse motiver skænket af medlemmer af menigheden træffes i flere kirker og kapeller, bl.a. Nuugaatsiaq, Napasoq, Nuuk (begge kirker), Tasiusaq (ved Nanortalik) og Tiniteqilaaq. Hertil kommer broderede antependier og alterduge. I Sisimiut Kirke Jonas i hvalfiskens bug i patchwork.

⁴⁷ Elgström (se note 38), 290.

sort/hvid fotogravure fra omkring 1900 af tysk oprindelse med Thorvaldsens Kristus i Qeqertarsuatsiaat (ligkapellet). Et nyt tilskud af Jesus-figurer er siden Anden Verdenskrig udgået fra de amerikanske militærbasers såkaldte *rec-centers* (*recreation-centers*). Disse figurer antræffes ikke bare i private hjem, men også i kirker og kapeller. Således i Kangaamiut, hvor der som vidnesbyrd om amerikansk indflydelse på den grønlandske billedverden står en Jesus-figur udført af Ane Katrine Norsk på basen i Søndre Strømfjord (Kangerlussuaq).

Helt for sig selv står en brystbroche af tysk oprindelse fra slutningen af 1800-tallet med den tornekrone Kristus, som har været båret i Rosing-familien. Fra samme tid stammer et lille glasøje i kunstneren, forfatteren og politikeren Hans Lynges (1906-88) barndomshjem i det gamle Godthåb. Holdt man glasøjet, der var på størrelse med fosforenden af en tændstik, op mod lyset, kom et ovalt billede af den lille frelser på skødet af sin unge mor til syne.⁴⁸ I efterkrigstiden er tidligere tiders diminutive religiøse *accessories* blevet afløst af masseproducerede fromhedsartikler som urskiver, spejle, nøgleringe, bloklys og porcelænsplatter med Jesus og Jomfru Maria, Den sidste Nadver og engle.⁴⁹

2. Illustreret læsestof

I kirkehistorien er det blevet så almindeligt at fremhæve den lutherske traditions insisteren på Skriften, at det næsten glemmes, at billeder helt tilbage fra Reformationens tid har spillet en central rolle, og at Luther selv gik i spidsen med detaljerede anvisninger på, hvilke illustrationer der skulle bringes i hans tyske bibeloversættelse.⁵⁰ Angående Grønland var de to missioner, som virkede her – den dansk-norske statsmission og den herrnhutiske af tysk oprindelse – begge ivrige efter at undervise grønlænderne i læsning og skrivning og fremskaffe religiøst læsestof på grønlandsk. Først skulle der imidlertid skabes et skriftsprog, og befolkningen skulle lære at læse. Så snart disse forudsætninger var til stede,

⁴⁸ Hans Lynges, *Grønlands indre liv. Erindringer fra barndomsårene*, Nuuk 1981, 6.

⁴⁹ "En lysfontæne, et vægur med den gode hyrde på urskiven, en hjort over sofaen," er Kim Leines summariske beskrivelse af, hvad man kan vente at finde i en lejlighed i blokkene i Nuuk (*Kalak. Erindringsroman*, København 2007, 135). Også i kirker trænger den nye tids masseproducerede fromhedsartikler frem. I 2003 var der urskiver og spejle med religiøse motiver i kapellerne i Savissivik, i Qeqertaq, på Qeqertarsuaq (Herbert Ø) og i Tinitegilaaq.

⁵⁰ Ph. Schmidt, *Die Illustration der Lutherbibel 1522-1700. Ein Stück abendländische Kultur- und Kirchengeschichte. Mit Verzeichnissen der Bibeln, Bilder und Künstler*, Basel 1962, 19-20. Se også Steffen Kjeldgaard-Pedersen, "Reformationen", in: *Fønix*, 2003:2, 94-110.

begyndte man at udsende kristelige og opbyggelige skrifter på grønlandsk. I 1742 kom et lille skrift på 84 sider med latinsk titel, *Elementa fidei christianae ... in usum christianae grönlandicae juuentutis collecta per H.E.* (Dele af den kristne tro, sammendraget af H[ans] E[gede] til brug for den kristne grønlandske ungdom), som blandt andet indeholdt Luthers lille katekismus med et tillæg af salmer og bønner samt dåbsritualet på grønlandsk. Herefter gik det slag i slag med salmebøger, bønnebøger og bibelhistorier, som uddeltes med rund hånd til læsevrige børn og voksne.⁵¹

Illustrationer, der med 1700-tallets og det tidlige 1800-tals tryk teknik var kostbare og besværlige, måtte man trods Luthers varme anbefalinger længe undvære. Vi skal helt frem til 1818, før vi finder det første billede i en grønlandssproget bog. Et lille kobberstik (11 x 5,5 cm) på tyndt papir med Jesus, der lader de små børn komme til sig, indsat som frontispice i *Bibelingoak Merdlâinnut* (lille bibel for børn) af den kendte missionær og naturvidenskabsmand Otto Fabricius. Forlægget er ubekendt, og det vides heller ikke, hvem der har udført kobberstikket. Men den grønlandske påskrift: ”Jesuse assarsok Merdlerungoennik” (Jesus børnevennen) viser, at stikket med det ærkelutherske motiv ikke er genbrug.⁵² *Bibelingoak Merdlâinnut* kom i et oplag på 2000 eksemplarer, nok til at hver fjerde af den daværende grønlandske befolkning på 8000 kunne få et eksemplar. Alligevel forsvandt bøgerne som dug

⁵¹ I Nordgrønland blev der i årene 1790-1850 uddelt mindst 16 000 religiøse skrifter (bønnebøger, salmebøger, evangelier, katekismer m.m.) i en befolkning på omkring 3000 personer. Niels Frandsen, ”Literacy and literature in North Greenland 1791-1850”, in: *Études Inuit Studies*, 23:1-2, 1990, 81-82. (For det søndre inspektorat, der strakte sig fra det nuværende Sisimiut til Nanortalik kendes tallene ikke, idet arkivmaterialet gik ned med *Hans Hedtoft* januar 1959. Antagelig har de været af nogenlunde samme størrelsesorden som i Nordgrønland). Det massive *inflow* af religiøse skrifter fra anden halvdel af 1700-tallet blev begyndelsen til en intens folkelig læsekultur, der inddrog hele Vestgrønland i et nationalt fællesskab omkring Biblen og salmebogen, beslægtet med hvad man kender fra Island, Færøerne, to andre lande højt mod nord med lang mørketid. Til forskel fra den islandske og til dels den færøske læsekultur er den tilsvarende grønlandske forblevet upåagtet og venter endnu på sin historiker. Om grønlandsk læsekultur ud over det allerede anførte: William Jones, *The Jubilee Memorial of the Religious Tract Society: Its Origins, Proceedings and Results*, London 1850, 594-95 (læsning af religiøse skrifter 1820-50); Rasmussen (se note 21), 166; Chr. Berthelsen, ”Hvad man læser i Grønland”, in: *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 69, 1941, 15-18.

⁵² Afbildet i Inge Kleivan, ”Undervisningsbøger fremstillet til den grønlandske skole – og til Ilinniarfissuaq frem til midten af det 20. århundrede”, in: Daniel Thorleifsen (red.), *Ilinniarfissuaq ukiumi 150-ini. Festskrift i anledning af Ilinniarfissuaqs 150-års jubilæum i 1995*, Nuuk 1995, 139. Motivet Jesus børnevennen blev første gang brugt af Luthers ven og kampfælle, maleren Lucas Cranach d.æ. (1472-1553) og hører dermed til den lille gruppe af bibelske motiver, som er udviklet inden for protestantismen.

for solen, og allerede 1822 var der brug for et nyt.⁵³ Hvad der skete med de to tusinde billeder af børnevenden Jesus, som på denne måde blev bragt i omløb, kan man kun gisne om. Formentlig er en stor del af dem blevet skåret ud af bøgerne og hængt op på en stolpe eller en væg til glæde for hele husstanden. Herrnhuterne, hvis uddannelses tanker var præget af Johann Amos Comenius' billedpædagogiske ideer,⁵⁴ kom med fra midten af 1830'erne, hvor de begyndte at uddele *Tractätchen*, små billedbøger på et halvt eller et helt ark (henholdsvis 16 og 32 sider) med opbyggelige historier og skriftsteder som belønning til børnene i deres skoler – til glæde for de heldige, som fik, til sorg for dem, der ikke fik; der berettes om hjerteskrærende scener med bitre tårer og utrøstelige børn, der måtte gå skuffet bort.⁵⁵ Det må stærkt beklages, at disse hefter, som gennem flere årtier blev opsendt i store oplag til Grønland fra Württemberg i det sydvestlige Tyskland, i dag er som forsvundet fra jordens overflade.⁵⁶ Fra 1853 har vi et litografi af

⁵³ Denne gang uden frontispice. Dette oplag holdt til 1849, hvor et tredje og sidste oplag, ligeledes uden billede, blev udsendt.

⁵⁴ Johann Amos Comenius var forfatter til *Orbis sensualium pictus* (Verden i billeder), 1658. Om dette værk og herrnhuternes pædagogiske ideer, se Marianne Dörfel, "Zur Übernahme der Pädagogik des Comenius durch Paul Eugen Layritz [1707-88]", in: *Unitas Fratrum. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine*, 32. 1992.

⁵⁵ Johann Lehmann/Carl August Ulbricht/Christian Gottlob Herbrich/Friedrich Valentin Richter, "Bericht von Neuherrnhut in Grönland vom Ende Juni 1835 bis dahin 1836", in: *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1837, 911-12; Michael Eberle/Joh. Fr. David Tietzen/Caspar Kögel/Christian Hansen Lund, "Bericht von Lichtenfels in Grönland vom Juni 1837 bis Mai 1838", in: *sst.*, 1840, 486; Georg Michael Ihrer/Johannes Kögel/Michael Andersen Asboe, "Bericht von Lichtenau in Grönland vom Juni 1837 bis dahin 1838", in: *sst.*, 1840, 500-01 (bitre tårer hos børn, der blev forbigået); Joh. Fr. David Tietzen/Caspar Kögel/Matthäus Warmow, "Bericht von Lichtenfels in Grönland vom Juni 1854 bis Juni 1855", in: *sst.*, 1856, 608; Joh. Fr. David Tietzen/Michael Andersen Asboe/Rudolph Theodor Böhnisch, "Bericht von Lichtenfels in Grönland vom Juli 1857 bis Ende Juni 1858", in: *sst.*, 1859, 124.

⁵⁶ Den som filolog berømte herrnhutermisionær Samuel Kleinschmidt (1814-86) oplyser i et brev fra Godthåb 20. juli 1864 til sin foresatte i Herrnhut, Ernst Reichel, at de talrige *Tractätchen* med små opbyggelige historier, som i mere end 20 år – de seneste år dog ikke helt regelmæssigt – var kommet til Grønland, stammede fra "sel. Dr. Barth in Calw." Oversættelsen af de små bøger til grønlandsk blev besørget "hier im lande," altså i Grønland, og skyldtes fortrinsvis missionær Valentin Müller i Lichtenau. Endelig kan Kleinschmidt oplyse, at han selv lå inde med nogle eksemplere, og at disse alle var trykt på Steinkopf-trykkeriet i Stuttgart (afskrift af brevet fra Kleinschmidt til Reichel venligst stillet til rådighed af dr.theol. h.c. Henrik Wilhjelm). – "Sel. Dr. Barth" er den tyske børnebogsforfatter og forkæmper for missionssagen Christian Gottlob Barth, som 1829 grundlagde det stadig eksisterende Calwer Traktatverein (senere Calwer Verlagsverein) i Calw tæt ved Stuttgart, bl.a. med henblik på at udgive små evangeliske bøger, *Tractätchen*, for børn i hele verden. Det har ikke været muligt bibliografisk at identificere de skrifter, Barth lod sende til Grønland, heller ikke gennem det stadig eksisterende Steinkopf-trykkeri, som har meddelt, at dets arkiv gik til grunde ved et allieret bombardement af Stuttgart under Anden Verdenskrig. Hvad angår de *Tractätchen*, som Kleinschmidt selv lå inde med, gemmer de sig uden tvivl bag designationen "1 Pakke grønland. Smaapiece" i inspektør Carl Rybergs registrant over Samuel Kleinschmidts efterladte grønlandske bøger af 9. marts 1886, trykt i Henrik Wilhjelm, "af

Kristus på korset efter Rubens, indsat som frontispice i *Erkærdsautiksæt, udlut nungudlugit attuægæksæt* (Ord at tænke over, til daglig læsning), en bog med andagtstekster til hvert af årets dage udgivet af Peder Kragh, der i sin tid som missionær i Egedesminde (1818-28) havde gjort flittigt brug af billeder, når han skulle forklare Bibelen, og vidste, hvor elskede de var.⁵⁷

Men hermed var det indtil videre sket med bibelske illustrationer i bøger for det grønlandske publikum, sandsynligvis fordi kolorerede bibelske billeder siden 1820erne var blevet så almindelige i husene, at der ikke længere rigtig var nogen, der interesserede sig for små, spinkle bogillustrationer, som kostede forfattere og udgivere besvær og penge. Til overmål begyndte Grønlands første avis *Atuagagdliutit*, der hurtigt udviklede sig til en slags grønlandsk *Illustreret Tidende*, at udkomme 1861 med et væld af billeder, deraf adskillige i farver.⁵⁸ Som inspektoratsfinansieret tryksag uddeltes *Atuagagdliutit* gratis til alle grønlandske husstande. Ingensinde hverken før eller siden har pengene siddet så løst i Grønland som i disse år, hvor øksen allerede lå ved træets fod.

Det varede længe, før nogen atter tog tråden op fra Peder Kragh og Otto Fabricius. Heri havde den økonomiske krise, som Grønland blev kastet ud i ved sammenbruddet af det internationale tranmarked, sikkert sin andel. Den første, som tog fat, hvor de gamle slap, var præsten Andreas Hansen fra Fiskerøset, der i årene 1900-1913 udgav tidsskriftet *kristumiunut atuagagssiat* med helsides bibelske illustrationer. Nævnes må også *Jûtdlisiutit*, Den grønlandske Kirkesags juleblad, som er blevet udsendt siden 1904, og hvor der har været illustrationer lige fra begyndelsen.⁵⁹ Kort før Første Verdenskrig udsendte den angelsaksisk orienterede præst Knud Balle en grønlandsk oversættelse af John Bunyans *Pilgrim's Progress* fra 1678 med otte

tilbøielighed er jeg grønlandsk.” Om Samuel Kleinschmidts liv og værk (Det grønlandske Selskabs skrifter XXXIV), København 2001, 416-18. Kleinschmidts bogsamling blev 1889 overladt til Grønlands Seminarium (Ilinniartissuaq), hvorfra den vandrede videre til Grønlands Landsbibliotek for at ende som flammernes bytte den 9. febr. 1968, hvor en brand lagde Landsbiblioteket i ruiner.

⁵⁷ [Peder Kragh], *Udtog af Missionair P. Kraghs Dagbog*, I, Haderslev 1875, 21 *et passim*.

⁵⁸ Eksempler i Kaalund (se note 39), 167-72.

⁵⁹ Det er aldrig lykkedes at genanskaffe andet end fragmenter af dette blad på Grønlands Landsbibliotek efter branden 1968. Der findes et vistnok komplet eksemplar af *Jûtdlisiutit* på Det kongelige Bibliotek, som der imidlertid ikke har været lejlighed til at konsultere ved udarbejdelse af nærværende afhandling.

farveillustrationer fremskaffet fra England.⁶⁰ De flotte, men fremmedartede billeder med engelsk tekst slog ikke an, og da *kristumiup kilangmut* blev genudgivet 1937, var billederne ikke med. Først i 1954 skete der noget. Det var året, hvor *bîbilip ássiliartai/Billeder fra Bibelen* udkom med 144 helsides farvebilleder i lille kvartformat (20,4 x 15,2 cm) på glittet papir med scener fra Det Gamle og Det Nye Testamente af den skotske kunstner William Hole. Efter tidens målestok var *bîbilip ássiliartai* absolut bemærkelsesværdig, efter grønlandsk målestok var det et aldeles overdådigt værk, hvis lige aldrig var set. Den grønlandske billedbibel var som et løfte om bedre tider efter årtiers afsavn og fattigdom og blev elsket og studeret, som kun få bøger er blevet det.⁶¹ I disse år stod Bibelen højt på den grønlandske hitliste. Bibelkundskaberne var gode, Det Gamle Testamente, der læstes som ”bestseller og kriminalroman,”⁶² holdt endnu skansen som den største sammenhængende tekst på grønlandsk, og man hørte gerne de samme historier om og om igen. Fra 1956-70 gik udvalgte dele af Bibelen (”Patriarkernes historie,” ”Profeten Jonas,” ”Juleevangeliet” og ”Jesu lignelser”) som tegneserie i avisen *Atuagagdliutit/Grønlandsposten* med tegninger af Torkil Møller og Jahn-Nielsen og tekster på dansk og grønlandsk af ingen ringere end professor i teologi ved Københavns Universitet, dr.phil. Søren Holm. Ingen dansk avis, ikke en gang *Kristeligt Dagblad*, har nogensinde vovet at binde an med sådan et projekt.⁶³

⁶⁰ John Bunyan, *kristumiup kilangmut avkusinikut ingerdlanera. singnagtugkatut takordlûgak*, 1-2, Nuuk 1910-13.

⁶¹ Således vedkendte kunstneren Aka Høegh (f. 1947) sig i et interview 12. aug. 2003 med DR TV-journalist Vagn Olsen og forf. af disse linier arv og gæld til den grønlandske billedbibel. Et andet vidnesbyrd om den grønlandske billedbibels stilling er de mange kopier af Holes billeder. I det offentlige rum Alibak Johansens billede af korsfæstelsen i kirken i Aasiaat (1956) og Mads Kreutzmanns fremstilling af piskningen i Kangamiut Kirke (1968). I privateje kendes bl.a. et antal billeder udført af den nordgrønlandske maler Peter Jovassen.

⁶² Således forfatteren og politikeren Augo Lyngé i ”Min tid som elev og lærer ved seminariet”, in: Knud Binzer/Karl Heilmann/Nikolaj Rosing (red.), *ilíniarfígssuak 1907-1957 nagfliútorsiornerme atuagkiak. Godthåb seminarium 1907-1957 jubilæumsskrift*, Godthåb 1957, 120.

⁶³ Bortset fra enkelte prøver i *Hellerup Menigheds Blad* 1959-63 har de mange hundrede bibelske striber kun været bragt i *Atuagagdliutit/Grønlandsposten*. Der knytter sig flere gåder til denne tegneserie, bl.a. hvem der har betalt den. Det forekommer usandsynligt, at Søren Holm, der ikke vides at have haft nogen tilknytning til Grønland, i årevis skulle have stillet sin arbejdskraft vederlagsfrit til rådighed for Guds Riges sag i denne udkant af verden. Det samme gælder de to tegnere. Som copyright-indehavere krediteredes ”Dagbladenes Pressetjeneste, Copenhagen.” Det har ikke været muligt at finde frem til, hvem der stod bag ”Dagbladenes Pressetjeneste,” ligesom ”Dagbladenes Pressetjeneste” ikke ellers ses at have gjort sig gældende.

bíbilip ássiliartai, der blev trykt i Grønland, var en økonomisk og trykkes teknisk kraftanstrengelse og som sådan en milepæl i grønlandsk kulturliv. Men tiden stod ikke stille, og inden for bogbranchen blev der i de følgende år med offset og internationale samtryksudgivelser åbnet nye muligheder på billedområdet, ikke mindst til gavn for små sprogområder som det grønlandske. Det tjener Den grønlandske Kirkesag til ære, at den hurtigt blev opmærksom på dette og allerede 1961 i samarbejde med det britiske forlag Ladybird Books udsendte Lucy Diamonds *Two Stories Jesus Told* på grønlandsk med originale illustrationer af Kenneth Inns og omslagsbillede i farvedybtryk. Som førstegenerations samtryksudgave fremtrådte bogen fuldstændig som forlægget, selv det britiske forlags logo på omslaget var med.⁶⁴ I årene 1979-84 kom samtryksudgaver af ni bibelske billedbøger med den hollandske maler Kees de Korts (f. 1934) enkle og udtryksfulde billeder i ”barnlig” stil med store, ensfarvede flader.⁶⁵ I de samme år (1980-85) kom evangelierne, Apostlenes Gerninger og Romerbrevet i ny retskrivning ved Kristian Olsen aaju illustreret med stregtegninger af den højt ansete schweiziske kunstner Annie Vallotton.⁶⁶ Derudover er der inden for de sidste ti år udkommet ikke mindre end fire rigt illustrerede børnebibler på grønlandsk. Forfatteren og præsten Otto Sandgreen lagde for 1998 med *Meeqqanut biibeli*, en bearbejdelse af den svenske *Bibel för barn* med illustrationer af Ulf Löfgren; år 2000 kom *Biibili, Biibilimi oqaluttuat ilaat* (Udvalgte bibeltekster) illustreret af den danske kunstner Esben Hanefeldt Kristensen og 2006 *Meeqqat Biibiliat* (Børnenes Bibel), en udgave af Anne de Graafs verdenssucces *Children’s Bible Storybook* med illustrationer af José Pérez

⁶⁴ For den grønlandske udgave af *Two Stories Jesus Told*, der fik titlen *okalugtuat mardluk*, stod provsten for Københavns Nordøstre Provsti Svend Borregaard i samarbejde med Hans Lennert. I 1964 fulgte i samme udstyr *The Little Lord Jesus*, der på grønlandsk fik titlen *Jísuse nukagpiarauatdlarmat*. Mere udkom ikke.

⁶⁵ *Juullip oqaluttuuaa* (Julefortællingen); *Erneq tammaraluartoq* (Den fortabte søn); *Jiisusi Zakæusilu* (Jesus og Zakæus); *Jiisusi ilivermit makissimavoq* (Jesus er stået op af graven); *Jiisusip tumartorsimasooq ajorunnaarsikkaa* (Jesus helbreder en lam mand); *Samariamiumik naakkinnittumik* (Den barmhjertige samaritaner); *Jonas* (Jonas); *Noap umiarsuaa* (Noas ark) og *Silarsuup pinngortitaanera* (Da Gud skabte jorden). Kees de Kort er også ophavsmand til de korte tekster, for hvis transponering til grønlandsk Kristian Olsen aaju er mester.

⁶⁶ *Iivangiiliu Mattæusip allagaa* (1985); *Iivangiiliu Markusip allagaa* (1984); *Iivangiiliu Lukasip allagaa* (1980); *Iivangiiliu Johannesip allagaa* (1984); *Apustilit suliaannik allakkat* (1982) og *Paulusip Romamiunut allagai* (1984). Må ikke forveksles med den nye autoriserede grønlandske Bibel, som udkom år 2000 med vignetter af Dronningen.

Montero oversat til grønlandsk af Helena Jensen.⁶⁷ Senest er på Det Danske Bibelselskabs forlag udkommet *Biibili Minnernut* ved Karl-Peter Olsvig Andersen, en versionering af *De Mindstes Bibel* genfortalt af Synne Garff med tegninger af to af tidens mest yndede danske børnebogsillustratorer Lilian Brøgger og Cato Thau-Jensen (2007). For et halvt århundrede siden gik der årtier mellem større bogudgivelser i Grønland, og de kunne nå at lejre sig, som *bibilip ássiliartai* gjorde. Det har ændret sig.

Flere af de sekter og frikirker, som meldte sig, da der med Grundloven af 1953 blev givet trosfrihed i Grønland, hvortil selv den katolske kirke var forment adgang, har været aktive på markedet for bibelske billedbøger. Jehovas Vidner står bag den rigt illustrerede *bíblimik okalugtuautíka* (1. udg. 1978), en grønlandsk oversættelse af *My Book of Bible Stories* og Inuunerup Nutaap Oqaluffia (Det nye livs Kirke), der er en sammenslutning af en række danske, norske og svenske frikirker med forbindelse til Pinsekirken og Adventistsamfundet, har siden begyndelsen af 1970erne på forlaget Noa udsendt op mod halvtreds illustrerede bøger, fortrinsvis for børn, senest en bog om Noas Ark, *Noap umiarsuaa* med låger og vinduer, så man kan se ind til dyrene. Som de øvrige bøger på forlagets publikationsliste er bogen om Noas Ark en samproduktion med et udenlandsk forlag, i dette tilfælde det amerikanske Reader's Digest Children's Publishing Inc., hvor førsteudgaven af *Noah's Big Boat* så dagens lys 2002.⁶⁸

En særstilling midt i denne syndflod af internationale samtryksproduktioner, der ikke levner megen plads for lokalt initiativ, indtager fem beskedne bibelske malebøger fra 1979 i A-4 format, hver på cirka 35 sider, af Pauline Olsen, der ikke bare leverede tegningerne, men også oversatte de ledsagende tekster efter

⁶⁷ Med støtte fra Grønlands Hjemmestyre udsendt til samtlige 4. klasses-elever i den grønlandske skole (sept. 2007). *Udfordringen – hele kirkens ugeavis*, 33, 2006 (www.udfordringen.dk).

⁶⁸ Blandt Noa-forlagets tidligste udgivelser kan nævnes Josef Kausemann, *erneq támaraluartok* (Lignelsen om den fortabte søn) (ca. 1975) med illustrationer af den tyske kunstner Erich Remmers, som virkningsfuldt henlægger den bibelske fortælling til et højborgerligt 1950er-miljø og *Bíbliutiga Jísusimik okalugtuarpok* (Hvad Biblen fortæller om Jesus) (1975) med illustrationer af den danske illustratør Kirsten I. Hoffmann. I 1990erne kom fem bøger om kirkens højtider med tekst af Anna Marie Ågård og Erik Ågård og illustrationer af Kirsten I. Hoffmann, Gurli Feilberg og Suzanne Moffat Bredvig samt en stribe billedbøger for de allermindste med korte tekster om gammel- og nytestamentlige personer og begivenheder som Ruth, Mirjam (Moses' søster), drengen David og Jairi datter.

Ungdommens Billedbibel af Anna Sophie Seidelin med illustrationer Janusz Grabianski.⁶⁹ Pauline Olsens malebøger, som stadig bruges i den grønlandske skole, kan ses som en sidste udløber af en pædagogisk tradition med rødder tilbage til 1700-tallet.

Takket være generationer af danske, norske og tyske missionærer tilbage fra Egedernes tid er der i Grønland en uhørt lang tradition for brug af bibelske billeder i undervisningssammenhæng.⁷⁰ I 1920'erne, hvor anskuelsesbilleder var blevet en del af dansk mainstream-pædagogik, blev den gamle, selvgroede grønlandske billedpraksis reguleret og sat i system med detaljerede retningslinier for, hvor mange og hvilke af "Nelsons engelske Væg billeder" (snarere end den danske kunstner Poul Steffensens angiveligt lidt kedelige og triste bibelske billeder), der burde være i "Koloniskoler og større Udstedsskoler," og hvilke og hvor mange der burde være i skoler med mindre uddannede lærerkræfter.⁷¹ Det var resultaterne denne lange udvikling, der mødte journalisten Helge Christensen, da han under sine rejser i Grønland først i 1950'erne besøgte små udstedsskoler, hvor "farvestrålende bibelske billeder hjælper med til at gøre bibelhistorien forståelig for de små hoveder," og hvor der overhovedet var en stemning som i en dansk landsbyskole.⁷² Alt dette druknede i 1960'ernes og 1970'ernes omfattende skolebyggeri og nye pædagogiske ideer. Klasselokalerne i de nye skoler, som rejste sig selv i den mindste bygd, blev udsmykket med elevernes egne tegninger, og der var ikke længere plads til bibelske billeder. Det blev mødt med kritik: "Hvad er det for en skole med en så upassende udsmykning? Ikke et billede af Den gode Hyrde" var "gamle Lucias" kommentar, da hun omkring 1962 fik forevist Grønlands første moderne skole, "den store skole" i Frederikshåb (Paamiut).⁷³ Fremskridtet lod sig imidlertid ikke standse af gamle Lucia, og med anskuelsesbillederne blev gjort kort proces. De er væk overalt undtagen i Tasiilaq, hvor der 2003 blev registreret en samling bibelske anskuelsesbilleder af Poul Steffensen, dog ikke ophængt i et klasselokale, men gemt væk på en hylde i materialerummet. Desuden er der fra den nedlagte skole ved den tidligere herrnhutermisionsstation Lichtenau i Sydgrønland bevaret en serie bibelske

⁶⁹ En versionering til grønlandsk af Anna Sophie Seidelins *Ungdommens Billedbibel* (1973) blev drøftet på Grønlands 35. præstekonvent 1977. Det blev meddelt, at den katolske kirke i Grønland ville være med til at bekoste udgivelsen, og at pater Tom Killeen foreslog Pauline Olsen som oversætter. Ideen om at udsende oversættelsen af *Ungdommens Billedbibel* som malebøger med enkle tegninger til farvelægning i stedet for at bruge Grabianskis meget voldsomme illustrationer synes også at stamme fra Tom Killeen (*Grønlands Præstekonvent 1977*, 60). Det var dette forslag, der realiseredes to år senere med fem malebøger om Jesu liv: 1. *Jiisusip meeraanera* (Jesu Barndom); 2. *Jesusip inuusunnera* (Jesu ungdom); 3. *Jesusip tupimartuliai* (Jesu undergerninger); 4. *Jesusip oqaluttuarneri* (Jesu lignelser) og 5. *Jesusip toqunera* (Jesu død). Oplaget var på 4000.

⁷⁰ Kjærgaard/Kjærgaard (se note 2).

⁷¹ Q 22.12.01 Ilulissat Præstegæld: 1.3.1.2. Indgående Skrivelser 1926-1935: Skolekonsulent for Nordgrønland M. Gam til førstepresten 25. juli 1935 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv); om utilfredshed med Poul Steffensens billeder: *Sydgrønlands 11-te Præstekonvent 1935*, pkt. I c. – "Nelson" er et britisk forlag (ikke et kunstnernavn).

⁷² Helge Christensen, *Tre Besøg i Grønland*, København 1954, 21.

⁷³ Jørgen Fleischer, *Glimt – af mennesker og steder*, Nuuk 2000, 86.

anskuelsesbilleder 1840erne. Disse billeder, der stammer fra Kaiserswerth am Rhein, er med grønlandske forklaringer påført i hånden.⁷⁴

Som vidnesbyrd om den vægt, den grønlandske skole i nyere tid har lagt på integration af billede og fortælling ved undervisningen i bibelhistorie kan anføres, at Knud Balle i 1927 oversatte en amerikansk lærervejledning i bibelhistorie til grønlandsk. Det særlige ved denne vejledning er, at den slutter med 51 forslag til tavletegninger, hvormed læreren kunne understøtte sin mundtlige fremlæggelse af stoffet.⁷⁵ For børn, der var så heldige at have en lærer som digterpræsten og kunstneren Henrik Lund (1875-1948), blev mylderet af tegninger på tavlen og i deres egne kladdehefter et minde for livet.⁷⁶ Lærer Rosa Hennings, født 1945 i Ikateq ved Kuummiut, har fortalt, at hun som skolebarn i 1950erne mødte denne undervisningsform både i sin østgrønlandske hjemstavn og i Nuuk.⁷⁷ Ligeså den senere billedkunstner Anne-Birthe Hove, født 1951 i Aasiaat: ”I skolen fik vi fortalt beretningerne fra Det Gamle Testamente. Det var nemt at se det hele for sig – Paradisets Have, Kain der dræber sin broder, den egyptiske prinsesse, som finder Moses-barnet, Moses på vej ned ad bjerget med Lovens tavler, og jeg tegnede på livet løs. Da vi kom til historien om Potifars hustru, som prøver at forføre den unge Josef, tegnede jeg hende i lårkort som en af de havnepiger, om hvis syndefulde liv vi gjorde os mangfoldige forestillinger.”⁷⁸ Disse tavlebilleder var *instant art*, som blev visket ud, når timen var slut. Et indtryk af, hvad man har kunnet møde i den grønlandske skole giver den tegning af juleevangeliet, som den unge Thomas Frederiksen efterlod på en tavle på Knud Rasmussens højskole før han tog på juleferie 1962, og som en snarrådig højskoleforstander H.C. Petersen tog et billede af.

En anden, som ufortrødent har hævet sin røst midt i kakofonien af internationale stemmer, er tidligere provst for Midtgrønlands Provsti Ricard Petersen, der i 2000 udsendte *Jiisusip meeraanera* (Jesu barndom), et helt igennem selvstændigt grønlandsk arbejde med elleve helsides illustrationer af tegneren Jette Jørgensen (født 1949).

⁷⁴ Nanortalik Museum og dansk privateje (Ove Bak). Eksempler fra denne sjældne serie afbildet i Kjærgaard/Kjærgaard (se note 2). Kaiserswerth am Rhein ved Düsseldorf er kendt som hjemsted for moderne diakoni. Kaiserswerth-anstalterne, som stod i forbindelse med herrnhuterne på Grønland (Wilhelm (se note 56), 162), havde et stort, teknisk meget avanceret trykkeri, som bl.a. specialiserede sig i bibelske billeder.

⁷⁵ Margaret J. Cushman Haven, *bibilime okalugtuat atualerkânut okalugtuarine karnigssâinut ikiîutigssiat*, Nûk 1927.

⁷⁶ Chr. Berthelsen, *Grønlandsk litteratur. En kommenteret antologi*, Viborg 1983, 71.

⁷⁷ Mundtlig oplysning til den ene af forfatterne (TK) 21. juli 2007.

⁷⁸ Thorkild Kjærgaard, ”– at erobre verden. Interview med billedkunstneren Anne-Birthe Hove”, in: *Neriusaaq*, 16. årg., 2005:3, 25.

3. Laterna magica, film og tv

Laterna magica, forløberen for 1900-tallets nye billedmedier, hvormed der med lidt fingerfærdighed kunne laves en form for levende billedshows, blev præsenteret på den herrnhutiske missionsstation Lichtenau i Sydgrønland julen 1869 og vakte umådelig jubel.⁷⁹ Denne begejstring for levende billeder var intakt i årene efter 1945, hvor unge mænd og kvinder trodsende strenge forbud mod ”fraternisering” strømmede til de amerikanske baser for at se film⁸⁰ – og mindre kunne gøre det; endnu i 1960erne var folk villige til at bevæge sig langt for at overvære et lysbilledshow. Pastor Bendt Lynge indberetter 1955, at såvel pinsemissionen som adventisterne fik fulde huse, når de ved deres ugentlige møder fristede med bibelske lysbilleder og musik. Som modtræk begyndte han selv at vise bibelske lysbilleder og billeder fra Palæstina.⁸¹ Fra Uummanaq beretter den senere provst Svend Erik Rasmussen efter en bibeltid i 1959, at ”fremmødet var tilfredsstillende. Men der må måske i denne forbindelse ikke ses bort fra, at jeg, på bestyrelsens opfordring, viste lysbilleder bagefter. Det trækker altid nogle flere til. De sidste års stopfodring med oplysende foredrag og lign. har allerede gjort mange trætte af eller blaserte over for ”det nøgne ord.” Der må noget til at trække ”husarerne” indenfor.”⁸² Således inspireret vedtog Den grønlandske Kirkesag i 1963 at udarbejde tre lysbilledserier (om Hans Egede, om herrnhuterne og om den grønlandske kirke under nyordningen) til opsendelse til grønlandske kateketer og præster til brug i det kulturelle arbejde, hvor man blandt andet havde dysten med de medievante frikirker i tankerne.⁸³

⁷⁹ Matthäus Warmow/Heinrich August Kögel/Carl Julius Spindler/Joh. Carl Aug. Hilbig, ”Bericht von Lichtenau in Grönland von Juli 1869 bis Juli 1870”, in: *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1871, 463: ”Die Leute thaten ihr Staunen über diese bisher noch nie gesehene Dinge durch häufige Ausrufe und ihre Heiterkeit bei manchen spasshaften Bildern der Laterna magica durch herzliches anhaltendes Lachen kund.”

⁸⁰ Grete Rendal (udg.), *Breve 1946-1950. Distriktslæge Jørgen Rendal, Nanortalik*, [Nuuk 2003], 9-10. Film er stadig populære. De internationale Jesus-film trækker fulde huse, og en af de yderst sjældne versioner til grønlandsk er kommet Peter Sykes’ og John Kirsch’ *Jesus* fra 1979 med Brian Deacon i hovedrollen til gode (1994, foreligger som video og DVD).

⁸¹ Q 21.01.00 Provsten for Grønland: Præstegældenes almindelige indberetninger 1954/1955: Indberetning om kirkelige forhold i Julianehåb Præstegæld for året 1954/55 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

⁸² Q 21.01.00 Provsten for Grønland: 1.4.1.2 Journalsager 1953-1963: J. 40.1 Dagbogsudskrifter 1959 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv). Tilsvarende eksempler fra Nanortalik (1961), Aappilattoq (1961), Frederiksdal (1961) og Kuummiut (1962).

⁸³ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.10 Forretningsudvalgsmøde 29. okt. 1963 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

En alvorlig hindring for de nye billedmedier var mangelen på strøm, som først blev almindelig i Grønland efter Anden Verdenskrig. Denne hindring blev nu og da omgået, således anskaffede førsteprest Erik Jespersen i Julianehåb (Qaqortoq) i 1917 for egen regning et lysbilledapparat med spritglødelampe, som han den følgende vinter brugte flittigt til fremvisning af bibelske billeder såvel som helt aktuelle billeder af ”Aeroplaner og Zeppelinler.”⁸⁴ Fjernsyn kom sent til Grønland og er først slået fuldt igennem efter årtusindskiftet.⁸⁵ Hvorledes tv, internet og mobiltelefoner, som har bidt sig fast omtrent på samme tid, vil påvirke omgangen med billeder i Grønland, er et åbent spørgsmål.

4. Bibelske billeder i grønlandske hjem i dag

Som led i markeringen af det grønlandske kirkejubilæum 2005 skænkede Post Greenland frimærker til en undersøgelse af bibelske (”religiøse”) billeder i grønlandske hjem.⁸⁶ Undersøgelsen viste, at det holder stik, hvad de teologistuderende sagde i 2002: ”Næsten alle grønlandere ved hvordan Jiisusinnuaq ser ud, for de har billeder hængende af ham i stuen.” Der hænger bibelske billeder i mere end tre fjerdedele af alle grønlandske hjem, flere ude på

⁸⁴ Grønlands Styrelse [J]78: Kirke- og Skole: Bygninger, Fartøjer og Inventarier 1917-24: Erik Jespersen til Kirkeministeriet 31. marts 1918 (Rigsarkivet). Erik Jespersen var ikke den første, som viste lysbilleder i Grønland. Ældste kendte eksempel er fra julen 1903, hvor missionær Hother Ostermann, Jakobshavn, i sin dagbog noterer: ”Om aftenen kl. 4-6 fremviste best[yrer] [Anders Peter] Olsen i kirken lysbilleder: Jesu liv og flere andre, morsomme og harmløse billeder; inuit syntes glade ved det og mange kom og takkede ham.” NKS 1411 8°: Hother Ostermann: Dagbøger Aug. 1901- Marts 03 (Det kongelige Bibliotek).

⁸⁵ Jette Rygaard, ”En TV-historie”, in: Birgitte Jacobsen/Birgit Kleist Petersen/Karen Langgård/Jette Rygaard (red.), *Grønlander og Global – grønlandsk sprog, litteratur og medier i 25-året for Hjemmestyrets indførelse*, Nuuk 2004, 163-203.

⁸⁶ I alt udsendtes 800 spørgeskemaer, 300 i Nuuk og 500 i resten af landet. Som grundlag for udvælgelse af informanter anvendtes *Telefonbog Grønland 2004-2005*. De adspurgte fordeler sig jævnt over telefonbogens 625 spalter, dog således at samtlige registrerede bebyggelser uanset størrelse hver modtog mindst to spørgeskemaer, hvad der giver en vis overvægt til bygdebefolkningen (hvorfra der til gengæld var en lavere svarprocent). Spørgeskemaet blev udsendt til alle adspurgte både på grønlandsk og på dansk. For Nuuk var svarprocenten 22,7%, for resten af landet 23,4 %. I Nuuk var 33 besvarelser på grønlandsk, 29 på dansk, 4 på begge sprog, 2 skemaer kom tilbage ubesvaret. For resten af landet var 86 besvarelser på grønlandsk, 29 på dansk, 2 skemaer kom tilbage ubesvaret. Svarene er registreret som ”Religiøse billeder – Nuuk” (RBN 1-68) og ”Religiøse billeder – Grønland” (RBG 1-117). Ved uopfordret udsendte spørgeskemaer, som ikke er rene afkrydsningsskemaer, er det vanskeligt at nå op på en højere svarprocent. Se i øvrigt Merete Watt Boolsen, *Fra spørgeskema til statistisk analyse – genveje til pålidelige og gyldige analyser på et samfundsvidenskabeligt grundlag*, København 2004, s. 70-71. For oversættelse af de grønlandske svar takkes pastor Dorthe Therkelsen Petersen, lærer, bachelor i teologi Helena Jensen og lærer Ane Sofie Nielsen.

kysten end i Nuuk.⁸⁷ Billederne findes overalt, hvor der er plads. I stuen hænger de bibelske billeder side om side med familie billeder og anden udsmykning, i soveværelset gerne alene, typisk over sengen. Alt er som det altid har været. Fra Uummannaq, hvor befolkningen i 1830erne ifølge missionær Johan Christian Vilhelm Funch købte billeder ved juletid til ophængning i husene, lyder det i 2005: ”til jul lægger vi bibelske billeder frem.”⁸⁸

I betragtning af den rolle, Bibelen har spillet i Grønland og i betragtning af de gode bibelkundskaber, som uanset faldende timetal for kristendomsundervisningen siden slutningen af 1960erne⁸⁹ stadig findes i den grønlandske befolkning, kunne man forestille sig, at de bibelske billeder, der dækker væggene i de grønlandske hjem og fylder op i skuffer og skabe, tilsammen ville være som en mægtig virtuel billedbibel, der strækker sig fra Skabelsen og Paradisets Have over profeterne og evangelierne til Apokalypsen og Det himmelske Jerusalem. Sådan er det imidlertid ikke. Det Gamle Testamente er stort set fraværende. Det samme gælder hovedparten af de berettende afsnit fra Det Nye Testamente.

Det er Jesus-skikkelsen, ikke bibelhistorien, der står i centrum, og i mange tilfælde er Jesus revet helt ud af sin bibelhistoriske sammenhæng.⁹⁰ Det gælder således et enkelt, næsten skrabet brystbillede af Frelseren som ung smuk

⁸⁷ I Nuuk er der bibelske billeder i 67,6% af hjemmene, i resten af landet finder man dem i 87,2% af hjemmene. For Grønland som helhed er tallet 76,8%. Omsat i absolutte tal betyder det, at der er bibelske billeder i trefjerdedele af Grønlands 22 000 husstande (16 500 husstande). Regner man med gennemsnitligt tre billeder pr. husstand, hvilket er lavt sat, når man frem til, at der som et minimum er 50 000 bibelske billeder i Grønland.

⁸⁸ Uummannaq 1830erne: Funch (se note 11); Uummannaq 2005: Kvinde, ét barn, konsulent, grønlandsk besvarelse. RBG 109.

⁸⁹ Med den grønlandske skolelov af 1967 fik kristendomsundervisning trods stærk forældremodstand i høringsfasen en langt mere beskeden plads end tidligere. I 1974 var timetallet skåret ned til én egentlig time, og mange steder faldt faget bort i 7. klasse. Det faldende timetal blev bl.a. begrundet med mangelen på grønlandsksprogede lærere til det hastigt voksende børnetal (i tiåret 1964-74 fordobledes antallet af skolesøgende børn fra 7000 til 14000). Skulle timetallet for kristendomsundervisning, der foregik på grønlandsk, holdes, endsiøge øges, ville det gå ud over andre fag, hvor der også skulle undervises på grønlandsk (*Grønlands Præstekonvent 1974*, 28-30). Hvad eleverne mente om den sag i 1967 vides ikke; fra 1950erne meldes, at bibelhistorie var et yndet og elsket fag (Mikael Gam, *Beretning om det grønlandske skolevæsen 1950-52*, Godthåb 1953, 39). Heller ikke om lærernes holdning har vi nogen sikker viden; dog er det ikke svært at forestille sig, at det store kontingent af unge, progressive lærere, som i disse år hentedes op fra Danmark og fyldte lærerværelserne på de grønlandske skoler, har lagt luft til bibelhistorie og ment, at matematik og naturfag burde fremmes, gerne – om nødvendigt – på bekostning af bibelhistorie.

⁹⁰ I en del af de indkomne besvarelser er informanternes redegørelser for billedmotiverne yderst kortfattede: ”Jesus med lam,” ”Jesus bedende” og lignende, der ikke altid tillader sikker identifikation af, hvilke billeder der er tale om.

mand omkring de tredive i halv profil iført en glat kjortel af lyst stof på neutral baggrund. Skulderlangt bølget, gyldent hår, regelmæssige, klare ansigtstræk indrammet af et velplejet fuldskæg. Blå øjne med et mildt og fast, let opadrettet blik. Om det lysende ansigt antydning af en glorie. Intet som helst i dette hyppigt forekommende billede med signaturen Dossi peger hen på den bibelske Jesus, der gik rundt blandt folket i Galilæa og blev korsfæstet.⁹¹

Ligeså det uhyre almindelige ”Jesu hellige Hjerte,” som viser den genopstandne Frelser med naglemærkede hænder i halv figur med blikket vendt mod beskueren eller løftet mod himlen. Om hovedet en glorie, af og til dubleret af en fyldig, glorielignende dekoration tæt på billedkanten. Midt for brystet Jesu af kærlighed brændende hjerte med en tragtformet åbning med flamme, på det bredeste sted en tornekrans. Med højre hånd gør Jesus en velsignende bevægelse med to udstrakte fingre, en henvisning til hans to naturer, den guddommelige og den menneskelige. Heller ikke denne Jesus-fremstilling har videre at gøre med den Jesus, vi møder i Bibelen. Udspringet er en højmiddelalderlig kult af Jesu hellige hjerte som symbol på hans kærlighed til mennesket, der fik en renaissance i 1600-tallet. Hertil bidrog dels den franske nonne Marguerite-Marie Alacoques (1647-90) ekstatiske visioner, hvorunder Jesus viste hende sit torneomkransede hjerte med et kors foroven, dels at Jesu hjerte blev et symbol, hvorom katolikker og protestanter efter årtiers krige og endeløse stridigheder kunne forenes.⁹² Den

⁹¹ Signaturen Dossi identificeres undertiden, fejlagtigt, med den italienske renaissancekunstner Giovanni Battista Luteri Dossi, kaldet Dosso Dossi (ca. 1489-1542). Nutidens Dossi er en ubekendt ”Linzer Maler” fra anden halvdel af det 20. århundrede, der, som det er blevet sagt af Wolfgang Brückner, ”die alten Vorlagen frisch” (”Kleinbürgerlicher und wohlstandsbürgerlicher Wandschmuck im 20. Jahrhundert. Materialien zur volkstümlichen Geschmacksbildung der letzten hundert Jahren”, in: *Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde*, 12, 1968, 55). I dette tilfælde er forlæggeren den amerikanske kunstner Warner E. Sallmans maskuline ”Head of Christ,” der så dagens lys første gang 1924 og siden er blevet reproduceret utallige gange. I overensstemmelse med tidsånden i 1950'erne og 1960'erne har Dossi ”opfrisket” sit forlæg ved at nedtone de maskuline træk hos Sallmans Kristus. Om Warner E. Sallman foreligger en omfattende litteratur, bl.a. Jack R. Lundbom, *Master Painter. Warner E. Sallman*, Mercer University Press 1999 og David Morgan (red.), *Icons of American Protestantism. The Art of Warner Sallman*, New Haven/London 1996, hvor det påvises, at Sallmans ”Head of Christ” er baseret på en *Christus consolator* (Jesus trøstermanden) fra 1892, udført af den i sin tid vidt berømte og beundrede franske mestermaler Léon Lhermite (1844-1925). Fra dagens grønlandske vægge går der via Dossi og Warner E. Sallman en lige linie tilbage til 1800-tallets parisiske salonkunst.

⁹² Henrik von Achen, ”Human Heart and Sacred Heart: reining in religious individualism. The heart figure in 17th century devotional piety and the emergence of the cult of the Sacred Heart”, in: Arne Bugge Amundsen/Henning Laugerud (red.), *Categories of Sacredness in Europe, 1500-1800. Conference at the Norwegian Institute in Rome 11-14 October 2001* (Continuity and

første, der kan påvises at have malet Jesu brændende hjerte, er protestanten Lucas Cranach d.æ. Fra det udgangspunkt udviklede motivet sig over flere mellemformer, indtil det i 1700-tallet fandt sin endelige, stadig brugte form, der siden har triumferet blandt andet i Grønland, hvor Jesu hellige Hjerte forekommer på tusindvis af billeder. De nu gængse, indbyrdes tæt beslægtede versioner af Jesu hellige Hjerte-motivet udspringer fra forskellige værksteder, nogle kendte, andre ukendte.

Et tredje meget yndet billede er Jesus, der iført traditionel antikiserende dragt banker på en lukket dør, som ikke har noget udvendigt håndtag og kun kan åbnes indefra. Jesu ansigtsudtryk er mildt og venligt, det er en tålmodigt ventende Frelser, der i et sommerligt middelhavslandskab står og banker på med hyrdestav i hånden. ”Jesus banker på en lukket dør” visualiserer den guddommelige kærligheds møde med menneskets hjerte. Menneskets hjerte er døren, som Jesus kun kan gå ind ad, hvis den åbnes frivilligt. I modsætning til de to lige omtalte ikonografiske grundtyper, er det muligt at finde et bibelsted, som nogenlunde dækker scenen med den bankende Jesus, nemlig Johannes’ Åbenbaring 3,20: ”Se, jeg står for døren og banker på; hører nogen mig og åbner døren, vil jeg gå ind til ham og holde måltid med ham og han med mig.” Men det er ikke sikkert, at dette bibelsted er det ikonografiske og idemæssige udgangspunkt for motivet, det kan også ligge i middelalderlige fromhedsideal. Sin moderne form fik ”Jesus banker på en lukket dør” med et maleri fra 1824 af Philipp Veit, der blev stukket i kobber af Gottfried Rist og ad denne vej nåede vidt omkring.⁹³ Første kendte forekomst i Grønland er fra 1900, hvor motivet anvendtes som frontispice i pastor Andreas Hansens tidsskrift *kristumiunut*

Confessionality. The Lutheran “praxis pietatis” and the Function of the Church Room, 1500-1800, project publication no. 2), Oslo 2003, 131-58.

⁹³ Et ikonografisk stamtræ bag ”Jesus banker på en lukket dør” i Bruno Langner, *Evangelische Bilderwelt. Druckgraphik zwischen 1850 und 1950*, Rothenburg 1992, 14. – Philipp Veit (1793-1877) var medlem af nazarenerne, en tysk-italienske kunstnergruppe i Rom, som Bertel Thorvaldsen stod nær i sine romerår (1797-1838) og jævnligt lod sig inspirere af, blandt andet ved udarbejdelsen af sin store Kristus-figur til Vor Frue Kirke i København, der blev til på samme tid og i samme by som Philipp Veits maleri af Jesus, der banker på en lukket dør. En undersøgelse af nazarenernes betydning for smagsudviklingen i den protestantiske verden (herunder Grønland) ligger uden for rammerne af denne afhandling. Det er bemærkelsesværdigt, at to udløbere af det nazarenske kunstliv i 1820ernes Rom – Thorvaldsens Kristus-figur i gipsafstøbning og ”Jesus banker på en lukket dør” efter Veit – begge er blevet populære på Grønland. Thorvaldsens Kristus og Veits bankende Jesus er to brikker i et stort og kompliceret mentalitets- og smagshistorisk puslespil, som endnu venter på at blive lagt.

atuagagssiat. Den her gengivne version af Jesus, der banker på en lukket dør, ligger tæt på Veits billede fra 1824 og skyldes den senromantiske østrigske maler Hans Zatzka (1859-1945), der i 1920erne under pseudonymet Zabateri var efterspurgt som leverandør af forlæg til tyske ”billedfabrikker.”⁹⁴

Også når det kommer til billeder, hvor den bibelske reference er klar og uomtvistelig, er det Jesus-skikkelsen, opmærksomheden henledes på, ikke den bibelhistoriske fortælling. Således i fremstillinger af Jesus som den gode hyrde, der har dobbelt bibelske forlæg, både lignelsen om hyrden, der vil gå ud i bjerge og ørkener for at frelse det vildfarne får (Luk 15,4-7; Matt 18,12-14), og metaforen, Jesus bruger om sig selv i Johannesevangeliet: ”Jeg er den gode hyrde. Den gode hyrde sætter sit liv til for fårene” (10,11). Bibelforlæggene udnyttes ikke dramatisk, men presses i stedet sammen til en visuel gengivelse af det billede, Kristus bruger om sig selv for at kaste lys over sin natur og sin mission med særlig omsorg for syndere og marginaliserede, hans frelsesgerning. Det samme gælder Den tornekrone Kristus (*Ecce Homo*), der blandt andet forekommer i den italienske maler Guido Renis (1575-1642) bekendte version med Kristi forpinte ansigt i *close-up*. Jesu bøn i Getsemane Have før tilfangetagelsen – en scene, som gennem tiden har grebet mange grønlandske hjerter⁹⁵ – finder vi i to hovedversioner. Den ældste efter et maleri fra 1890 af den i dag næsten glemte berlinermaler Heinrich Hofmann (originalen i Riverside

⁹⁴ Hans Zatzkas (Zabateris) *oeuvre*, der foruden det her viste billede bl.a. rummer en version af Leonardo da Vincis Nadverbillede og en version af Jesu hellige Hjerte (dog ikke den her i artiklen viste), også omfatter kirkeudsmykninger og altertavler (under eget navn), er kortlagt af Wolfgang Brückner, ”Der Wiener Mädel-Maler Hans Zatzka und die Kunst für das Volk”, in: Herbert Nikitsch/Bernhard Tschofen (red.), *Volkskunst. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1995 in Wien*, Wien 1997, 201-34. Det er ingen sag at påvise, at Hans Zatzka sentimentaliserer og måske også trivialisere og banalisere sine motiver; i hvert fald lå hans kunst, både den han udførte under pseudonym og den han udførte i eget navn, langt fra de stilidealer, som prægede 1920ernes ledende kunstkritik. Men hæver man sig op over det, åbner der sig et andet og, som det synes, væsentligere og i hvert fald langt mere interessant perspektiv, nemlig at der bag Zatzkas, Dossis og andre kunstners masseproducerede billeder, som i dag pryder væggene i tusinder af grønlandske hjem, ligger århundreders arbejde med udformningen af centrale religiøse og åndshistoriske motiver og temaer. Man føler, som det er blevet sagt af forfatteren Eugen Roth, én af pionererne i udforskningen af masseproducerede billeder, ”die grosse, verbindende Linie, die von der hohen Kunst hinabreicht in den Alltag [unserer Zeit]” (*Sammelsurium. Freud und Leid eines Kunstsammlers*, München 1955, 93). Man ser – og glædes – ved de linier, der forbinder kunsten tilbage fra de første århundreder af vor tidsregning med folkets hverdagsliv i det 20. og 21. århundrede.

⁹⁵ Cranz (se note 35), 490-91. Se også Kathrine Kjærgaard/Thorkild Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003. Missionsstation, rævefarm, embedsbolig, museum og universitet*, Nuuk 2003, 21-22, 36.

Church, New York), den anden af Josef Untersberger (1864-1933), der gemte sig under pseudonymet Giovanni. Untersbergers enkle og klart pointerede billede i natblå toner, baseret på et maleri af Ludwig Thiersch (1825-1909) i Sankt Lorenz Kirke i Kempten (Allgäu) tæt ved München, blev straks efter sin fremkomst 1917 en succes på det internationale marked for masseproducerede bibelske billeder, hvortil også bidrog, at det til forskel fra Hofmanns billede var i bredt tværformat ("håndklædeformat"), hvad der gjorde det velegnet som sofastykke eller over en dobbeltseng.⁹⁶ I alt skal Giovannis, alias Josef Untersbergers billede være produceret i mere end ti millioner eksemplarer, hvad der gør det til et af den kristne verdens mest udbredte billeder.⁹⁷ I Grønland er Giovannis version af bønnen i Getsemane Have langt almindeligere end Hofmanns, som man i dag stort set kun møder i kirker og kapeller, hvortil det er anskaffet, før Giovannis billede vandt frem. Fælles for de to billeder er, at de samler sig om Jesu person og hans anfægtelser, og at det dramatiske potentiale i fortællestoffet – de romerske soldater, Judaskysset, de sovende disciple og så videre – ikke udnyttes. Korsfæstelsen, der tilbage i 1700- og 1800-tallet var et dominerende motiv både i kirker og i private hjem, er i det 20. århundrede trængt tilbage, men ses dog, blandt andet i en version efter Guido Reni, der – endnu en gang – viser Kristus alene og samler opmærksomheden om frelseshandlingen på bekostning af de blodige begivenheder på Golgatha med snesevis af optrædende og store folkeskarer, som vi finder i Bibelen.

Et almindeligt billede i grønlandske hjem, som mange måske nok vil opfatte som religiøst, men ikke just bibelsk, er skytsenglen, der beskytter børnene, mens de leger ved afgrundens rand og passerer gyngende broer. Også dette billede

⁹⁶ Det "superstore" tværformat (52 x 120 cm), som trykkes tekniske fremskridt i årene efter 1910 åbnede mulighed for, blev første gang benyttet i forbindelse med Giovannis billede af Jesu bøn i Getsemane Have. Wolfgang Brückner, *Die Bilderfabrik. Dokumentation zur Kunst- und Sozialgeschichte der industriellen Wandschmuckherstellung zwischen 1845 und 1973 am Beispiel eines Grossunternehmens* (udstillingskatalog Historisches Museum), Frankfurt am Main 1973, 58, 104, 116-17. – Billedet er siden produceret i alle tænkelige formater helt ned til postkortstørrelse, og de i dag gængse offsettryk er almindeligvis mindre end 52 x 120. Om Josef Untersberger, der fik en lovende karriere under den østrig-ungarske kejser Frans Josefs personlige protektion ødelagt, da han brugte sit umådelige tegnetalent til at eftergøre en pengeseddel, se Margot Lutze, "Die Bildschnitzer und Maler Untersberger. Österreichische Meister religiöser Popularkunst in Gmunden und München zwischen 1860 und 1930", in: *Jahrbuch für Volkskunde*, Neue Folge, 13, 1990, 177-98 og Barbara Auer/Gerhard Auer, "Fromme Bilderlust. "Giovanni" – der Meister des religiösen Schlafkammerbildes", in: *Blickpunkte* (Linz), 44:1, 1999, 26-31.

⁹⁷ Langner (se note 93), 13.

bør dog medregnes blandt de bibelske, i hvert fald hvis man følger Luther og henfører apokryferne til de bibelske skrifter. Englen, der værner om børnene, er en bearbejdelse af et motiv fra den apokryfe *Tobits Bog*, hvor ærkeenglen Rafael fører Tobits søn Tobias sikkert gennem alle farer under en rejse til Medien. I malerkunsten kendes Tobias og englen tilbage fra 1400-tallet, og i de følgende århundreder møder man parret flere steder, således både hos Rembrandt og danske malere som Christian August Lorentzen og Nicolai Abildgaard. Det virkelige gennembrud kom dog først i 1800-tallet – børnenes og den blide forsynstros århundrede – hvor motivet blandt andre blev taget op af danske kunstnere som Albert Kückler, Martinus Rørbye, Ditlev Blunck og Bertel Thorvaldsen. Samtidig begyndte skytsenglen at løsne sig fra Tobias og stikke hovedet frem andre steder, således i H.C. Andersens bekendte eventyr *Reisekammeraten* fra 1835.⁹⁸ Blandt de tyske malere, der meldte sig under skytsenglens faner, var Bernhard Plockhorst, der 1886 fik bragende udstillingssucces i Berlin med et stort maleri af en skytsengel, der passede på to børn, en dreng og en pige, som sorgløst legede ved en klippeafgrund. Billedet blev straks sat i produktion som olietryk på en af tidens store billedfabrikker.⁹⁹ Til Grønland, som takket være herrnhuterne altid havde fingeren på pulsen i Tyskland, nåede skytsenglen i 1890'erne.¹⁰⁰ I løbet af det 20. århundrede har dette ekko fra Det Gamle Testamente såvel som fra den store europæiske malerkunst nået hver eneste afkrog af landet. Da forfatteren Ole Hertz i 1979 til en fjernsynsudsending for børn skulle finde et billede, som alle i Grønland og alle, der havde været i Grønland, kunne nikke genkendende til, faldt valget på skytsenglen.

⁹⁸ Benedikt Otzen, "Historier om dæmoni og forløsning. H.C. Andersens "Reisekammeraten," folkeeventyrene og Tobits Bog", in: Samme, *Jødisk Litteratur på Jesu tid. Udvalgte afhandlinger fra 25 år*, København 2001, 221-47. Se også Carsten Bach-Nielsens introduktion til *Reisekammeraten i H.C. Andersen og skytsenglen, med papirklip af Sonia Brandes*, København 2005.

⁹⁹ Wolfgang Brückner, *Elfenreigen-Hochzeitstraum. Die Öldruckfabrikation 1880-1940*. Mit einem Beitrag von Willi Stubenvoll, Köln 1974, 70.

¹⁰⁰ De første skytsengle, vi har kendskab til i Grønland, hang hos herrnhutermissionæren Traugott Wilhelm Zucker, der afleverede dem sammen med sin grønlandske plejesøn Theodor hos overkateket Niels Lyngge, da herrnhuterne år 1900 forlod landet. Zucker, der havde fået forbud fra de danske myndigheder mod at tage sit grønlandske plejebarn med til Tyskland, kunne ikke få over sit hjerte at efterlade den lille dreng uden hans skytsengle. Lyngge (se note 48), 5. Zuckers skytsengle i deres nye hjem hos Niels Lyngge ses på fig. 22.

I alt udgør de billeder, der fremstiller Jesus alene, afsondret og insulært næppe under 75% af de mange tusinde bibelske billeder, der i dag findes i grønlandske hjem med en markant overvægt for de fire først omtalte grundtyper: Det enkle brystbillede af Jesus Kristus af Dossi efter Sallmans "Head of Christ," Jesu hellige Hjerter, Jesus banker på en lukket dør og Jesus som den gode hyrde. Hvis man regner med 50 000 bibelske billeder i dagens Grønland¹⁰¹ er Jesus alene med beskueren på cirka 35 000 af disse med "Jesu hellige hjerte" som det mest udbredte. Af dette billede, der som nævnt forekommer i et antal indbyrdes let afvigende versioner, findes omkring ti tusinde. Skytsenglen og bibelske scener med flere personer udgør resten. Almindeligst i gruppen af bibelske scener med flere personer er Den sidste Nadver, der findes i flere udgaver, som næsten alle kan føres tilbage til Leonardo da Vincis verdensberømte billede i Milano. Herefter følger Indtoget i Jerusalem og Kristus i kornmarken, der som udgangspunkt har indgangsscenen til evangeliernes beretning om sabbattens vanhelligelse.¹⁰² Yndede motiver på kanten af legendestoffet er Josef med Jesusbarnet og Den hellige familie.

Det tilbagetog, som bibelske billeder har været ramt af i en række lande siden Første Verdenskrig, for eksempel Danmark, hvor de bibelske billeder forsvandt fra væggene i mellemkrigstiden, eller USA, hvor det skete i 1950'erne og 1960'erne,¹⁰³ spores ikke i Grønland, med Nuuk som mulig undtagelse.¹⁰⁴ Kun synes viften af motiver at være blevet indsnævret og stereotypiseret i forhold til, hvad man kunne se i mellemkrigstiden¹⁰⁵ for ikke at tale om 1800-tallet, hvor hele

¹⁰¹ Se note 86.

¹⁰² Matt 12,1-14; Mark 2,23-3,6; Luk 6,1-11.

¹⁰³ I årene efter 1945 var Warner E. Sallmans "Head of Christ" angiveligt det almindeligst forekommende billede i amerikanske hjem. I 1970'ernes *post-Vietnam* Amerika var dette ikke længere tilfældet. Morgan (se note 91), 217.

¹⁰⁴ De færre bibelske billeder på væggene i Nuuk end i resten af landet synes at underbygge den udbredte forestilling, at Nuuk er mere sekulariseret end resten af Grønland. Det skal dog bemærkes, at i en undersøgelse, som SliCA (Den Arktiske Levevilkårsundersøgelse) har foretaget af befolkningens holdninger i tidsrummet 2004-06, giver 93% af Nuuks befolkning udtryk for, at de betragter sig selv som kristne (troende). *Nuuk Nuan'*, udg. Nuuk kommune 2006, 40. Til sammenligning angav 71% af den danske befolkning i 1995, at de er "troende." *Kristeligt Dagblad* 24. juni 2008.

¹⁰⁵ Se f.eks. den i note 25 nævnte billedreportage fra 1939. Blandt forsvundne eller næsten forsvundne motiver kan opstandelsesbilleder: *Noli me tangere* (Havemanden), Vandringer til Emmaus, Nadveren i Emmaus m.fl. Andre motiver, som ikke længere ses, er Marias besøg hos

billedserier blev anskaffet af dem, der ikke ville nøjes med de billeder, butikken førte.¹⁰⁶ Det kan skyldes, at man i dag tager de bibelske beretninger mindre bogstaveligt, end man gjorde for få årtier siden.

Mere jordnært kan det have påvirket billedudvalget, at de bibelske billeder er blevet sværere at få fat på.¹⁰⁷ Fordrevet fra stadig mere strømlinede KGH-butikker, som ikke længere havde og måske heller ikke længere ønskede at have plads til bibelske billeder, har de siden 1960erne måttet købes enten hos private, der på forskellig vis skaffede dem til veje, eller hos alternative forhandlere som Qupaloraarsuk klubbi (Snespurveklubben) i Ilulissat, som er en del af Inuunerup Nutaap Oqaluffia. Her går de til gengæld ”som varmt brød.”¹⁰⁸ Som strejft ovenfor har frikirkerne spillet en betydelig rolle som leverandører af bibelske billeder. Flere informanter oplyser, at deres billeder er kommet til huse fra Pinsekirken eller Inuunerup Nutaap Oqaluffia ”selvom vi ikke er medlemmer.” Dette indtryk bekræftes af forfatteren Ole Hertz, der i begyndelsen af 1970erne så pinsemissionærerne Rune og Gunvor Åsblom komme sejlene til små bygder i Nordgrønland med musik på dækket og bibelske billeder, som de uddelte til alle, der turde trods kateketen og nærme sig de fremmede.¹⁰⁹ I de senere år har man efter et mønster, som er velkendt fra 1600- og 1700-tallets Europa men ikke tidligere set i Grønland, kunnet købe bibelske billeder hos gadehandlere, for eksempel foran Brugsen i Nuuk. En ny mulighed, som har meldt sig inden for de sidste syv-otte år, er indkøb over nettet. Endelig er der i Nuuk inden for de seneste år dukket forretninger op med hastigt skiftende varesortiment, nærmest en mellemting mellem gadehandel og internethandel. I disse forretninger kan man fra tid til anden købe bibelske billeder og forskellige fromhedsartikler. Efter det

Elisabeth (efter Carl Bloch i Frederiksborg Slotskirke), Brylluppet i Kana i Paolo Veroneses udformning, Korsbæringen (da tegneren Jens Rosing i 1946 skulle forestille sig, hvad Samuel Kleinschmidt havde på væggen, valgte han korsbæringen. Wilhelm (se note 56), 239) og ”Jomfru Maria med hånden.” Om sidstnævnte se Hans Christian Gulløv, ”En ten fra Håbets Ø – den grønlandske hånden i kulturhistorisk lys”, in: *Tidsskriftet Grønland*, 1982, 76.

¹⁰⁶ Således fik jordemoder Margr. Höegh, Julianehåb, i 1870 fire litografier (Jesu fødsel, Jesu dåb, Nadverens indstiftelse og Den korsfæstede) som personligt kommissionsgods fra København. Grønlands Styrelse: Specifikation 1825-1900: Julianehåb 1870 (Rigsarkivet).

¹⁰⁷ Flere informanter beklager sig over, at det er svært at få fat på bibelske billeder.

¹⁰⁸ Klubleder Allan Hansen til den ene af forfatterne (TK) under en samtale i klubhuset 5. febr. 2007. Snespurveklubben er et værested for børn og unge i Ilulissat, som har eksisteret siden 1960erne og drives med midler indsamlet i danske frikirkekredse.

¹⁰⁹ Mundtlig meddelelse 10. juni 2007.

oplyste bliver disse ting, som der af og til annonceres for i *Nuuk Ugeavis*, revet væk. Således solgte Jysk (Jysk sengetøjslager) december 2007 flere hundrede bloklys med små andagtsbilleder på.

Bibelkritikken forstået som den tanke, at Bibelen ikke nødvendigvis kan eller for den sags skyld skal tages for pålydende ord for ord, kom ikke til Grønland før under Anden Verdenskrig, hvor Bibelen og dens troværdighed for første gang blev diskuteret blandt elever og lærere på Ilinniarfissuaq (Grønlands Seminarium). ”De Problemer, man herhjemme tumlede med omkring Aarhundredskiftet, men som nu er døende i den Form, hvori de rejstes den Gang, er for Øjeblikket aktuelle blandt Seminariets Elever. Bibelen og dens Beretningers Troværdighed er sat under Diskussion,” som det formuleredes af seminarieforstander Adelbert Fuglsang-Damgaard i befrielsesåret 1945.¹¹⁰ Fuglsang-Damgaard mente, det var ”Paavirkningen fra Naturfagene” og ”Krigsaarenes sekulariserende Tendenser,” der havde skabt en ny mentalitet,¹¹¹ hvis gift endog var trængt ind i hans eget lærerkorps: ”En Del af Lærerne var ikke af Hjertet med til at særpræge Seminariet i kristen Aand.”¹¹² Det skulle vare længe, før der atter skete noget. Dønningerne fra krigsårene lagde sig og i 1950erne stod kirkens autoritet – understøttet, som den var, af en række indfødte prælater af fyrstelig statur som Mathias Storch, Otto Rosing, Anda Høegh, Gerhard Egede, Isak Lund og Karl Chemnitz – uantastet.¹¹³ Alting var, som det altid havde været, Jorden var skabt på seks dage, og præsterne ejede alt, hvad der var af åndelig og kulturel magt. Ikke desto mindre må diskussionen om Bibelen på en eller anden måde have fortsat i det stille og gjort sin virkning – eller måske var det bare den vestlige verdens gennemgribende sækularisering, der slog igennem. I hvert fald blev det på det 29. grønlandske præstekonventet 1962 understreget, at præsterne skulle svare ”ærligt,” når de blev spurgt om for eksempel beretningen om den brændende tornebusk er ”rigtig” eller om Adam og Eva ”virkelig” har levet.¹¹⁴ En vej udenom disse spørgsmål var at nedtone eller helt se bort fra de bibelske fortællinger, specielt dem, der strider

¹¹⁰ Adelbert Fuglsang-Damgaard, ”Seminariet under Krigen”, in: *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 73, 1945, 17.

¹¹¹ Adelbert Fuglsang-Damgaard, ”Godthaab Seminarium 1940-45”, in: *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1946*, København 1946, 121.

¹¹² Fuglsang-Damgaard (se note 110), 17. – Fuglsang-Damgaard sætter ikke navn på, men der er ingen tvivl om, at adressaten for den bitre bemærkning var den populære seminarielærer og forfatter af en lærebog i zoologi, senere MF Augo Lyng (1899-1959), som forstanderen i løbet af krigen fik forflyttet til Egedesminde. Rigtigheden af denne identifikation bekræftes af, Fuglsang-Damgaard lod passagen udgå i det optryk af artiklen, som nogle år senere bragtes i et jubilæumsskrift i anledning af 50-året for den nye seminariebygning (Knud Binzer/Karl Heilmann/Nikolaj Rosing (red.), *ilinniarfigssuak 1907-1957 nagfliútorsiornerne atuagkiak. Godthåb seminarium 1907-1957 jubilæumsskrift*, Godthåb 1957, 176-79). Augo Lyng var i mellemtiden blevet ikke bare nummer ét i Grønland, men én af det danske riges kendteste og mest respekterede personligheder. Hans gamle foresatte følte ikke trang til at genopfriske et tolv år gammelt personligt angreb.

¹¹³ Bent Lumholt, ”Den grønlandske kirke i 80’erne og 90’erne”, in: *Meddelelser om den grønlandske Kirkesag*, 123, 1987, 7.

¹¹⁴ *Grønlands Præstekonvent 1962*, 82.

mod dagligdags fornuft og i stedet samle sig om Jesus-figuren som ven og trøster og udtryk for Guds uendelige kærlighed.

5. *Devotio groenlandorum*

Når så mange har bibelske billeder hængende, er det unødvendigt at spørge, om de betyder noget. Det gør de naturligvis. Men hvad? Det helt dominerende svar på spørgsmålet, hvad billederne betyder, er, at de giver ro, håb, fred i sindet, trøst og tryghed. ”De giver tryghed i hjemmet. Jeg beder til at jeg og mine må være i Jesu varetægt.”¹¹⁵ ”Billedet fortæller os og børnene, at vores Frelser passer på os.”¹¹⁶ Fra et hjem i Sisimiut, hvor Jesus står på reolen i børneværelset, hedder det, at ”det er bevidst at billedet netop er placeret i børnenes soveværelse. Børnene ved, at der ikke er noget at være bange for om natten, når det er mørkt, Jesus holder alt det dårlige væk og passer på børnene.”¹¹⁷ Fra Aasiaat fortæller en mand, at han og hans kone har købt et billede af Jesus til soveværelset, ”fordi sådanne billeder giver tryghed og har grundlag i vores tro.”¹¹⁸ Og det er ikke kun Jesus, der giver trøst og passer på folk, det gør hans sendebude, englener, også: ”Vores Frelser har sendt englener for at de skal passe på os, hvor end vi er. Vores bøn vil altid blive hørt, og vi vil altid blive hjulpet,” forklarer en arbejdsleder i fiskeindustrien.¹¹⁹ ”At have billeder af Frelseren i vores hus er vigtigt for os, det giver en følelse af, at der bliver passet på os. Når vores søn beder aftenbøn, ser han på billedet. Ved sorg og glæde kommer billederne i første række.”¹²⁰ Har man ikke selv et billede og ikke lige kan få fat på et, kan man låne sig frem. Fra Nordgrønland oplyser en kvinde, at ”vi har udlånt et billede til et hus, hvor ”hændelser” mærkes, i håb om, at det vil hjælpe.”¹²¹ Tilsvarende fra Nuuk, hvor ”Jesu Små Søstre” fra tid til anden bliver opsøgt af folk, som vil låne billeder.¹²²

Der er i svarmaterialet adskillige eksempler på brug af billeder i pædagogisk og kateketisk sammenhæng, som man har kendt det siden Hans

¹¹⁵ Kvinde, gift, Sisimiut, grønlandsk besvarelse. RBG 46.

¹¹⁶ Mand, gift, pædagog og lærerstuderende, fire børn, Nuuk, grønlandsk besvarelse. RBN 67.

¹¹⁷ Kvinde, gift, konsulent og kontorleder, tre børn, Sisimiut, dansk besvarelse. RBG 18.

¹¹⁸ Mand, gift, fanger, Aasiaat, grønlandsk besvarelse. RBG 52.

¹¹⁹ Mand, gift, socialmedhjælper og arbejdsleder, tre børn, Maniitsoq, grønlandsk besvarelse. RBG 19.

¹²⁰ Kvinde, gift, lærer, Upernavik, grønlandsk besvarelse RBG 91.

¹²¹ Kvinde, gift, lærer, Upernavik, grønlandsk besvarelse RBG 66.

¹²² Mundtlig meddelelse til forfatterne som opfølgning på besvarelse RBN 65.

Egedes dage. Med afsæt i de bibelske billeder fortæller forældre og bedsteforældre bibelhistorie og beretter for børnene, ”hvad Frelseren har gjort for os. Vi har fortalt vores børn om Frelseren, fra de var små. Og jeg har læst op for vores børn om Frelserens liv,” hedder det.¹²³ Nogen uddyber på forskellig vis brugen af billeder, navnlig gives eksempler på deres betydning for bøn og andagt: ”Når jeg beder morgen- og aftenbøn, knæler jeg under billedet i soveværelset. Det er vigtig for os at have sådanne ting i vores hjem.”¹²⁴ – ”Jeg kigger på billederne, når jeg beder, fordi jeg ved, at vi skal hjem til Vorherre, når vi dør, og at han passer på os.”¹²⁵ En tømmer i Alluitsup Paa i Sydgrønland fortæller, at han kigger på sit billede af Jesus på Oliebjerget, når han beder, ”for at min bøn skal blive hørt.”¹²⁶ Tilsvarende fra en kvinde i Ilulissat: ”Når jeg kigger på mit billede af Jesus som hyrde – og det kigger jeg på hver aften – så tænker jeg på, hvordan dagen er gået. Det kan være jeg tænker på tilgivelse, eller hvis der er sygdom i familien, på styrke i livet. Når vi har haft glæder sammen, frembærer jeg min taksigelse. Når jeg beder aftenbøn, kigger jeg altid på Jesu venlige ansigt og fyldes med fred.”¹²⁷ ”Når jeg går træt i seng, kigger jeg på billedet af Den gode hyrde og falder til ro.”¹²⁸ Således bliver Jesus nærværende i dette og mange andre grønlandske hjem.¹²⁹

Der sker, som allerede omtalt, løbende fornyelser af den samlede billedmasse i de grønlandske hjem gennem køb. Derudover udveksles bibelske billeder som arv og som gaver ved bryllup, dåb, konfirmation, jul og nytår såvel som ved runde fødselsdage og mindre formelle lejligheder som housewarming. Et ægtepar fra Sisimiut fortæller, at de har et stort billede af Frelseren på Oliebjerget hængende over sengen, som manden gav sin kone, da de fik deres første

¹²³ Mand, gift, Ilulissat, grønlandsk besvarelse. RBG 53.

¹²⁴ Kvinde, gift, pensionist, Aasiaat, grønlandsk besvarelse. RBG 54.

¹²⁵ Mand, gift, arbejder i fiskeindustrien, Aasiaat, grønlandsk besvarelse. RBG 44.

¹²⁶ Mand, gift, tømmer, Alluitsup Paa, grønlandsk besvarelse RBG 31.

¹²⁷ Kvinde, gift, tre børn, Ilulissat, grønlandsk besvarelse. RBG 56.

¹²⁸ Kvinde, gift, et barn, Kulusuk, grønlandsk besvarelse. RBG 85.

¹²⁹ Tilsvarende Ane Nakinge fra den lille bygd Tiniteqilaaq på Østkysten: ”Der er kun én ting, jeg tror på her i livet, og det er Frelseren. Det er sådan, at når jeg vågner op om morgenen – jeg plejer at vågne meget tidligt – så har jeg et billede af Jesus på min væg. Når jeg kigger op på det, siger jeg til ham hver morgen: ”Tak fordi du får mig til at vågne op hver eneste morgen, og for at jeg stadig er sund og rask!”” Kirsten Thisted, *Grønlandske fortællere. Nulevende fortællekunst i Grønland*, København 2002, 300.

lejlighed.¹³⁰ En kvinde i Paamiut oplyser, at hun har et billede af Jesusbarnet, der får bryst. Det blev købt lige efter at hun havde født sit første barn ”for at huske tiden omkring den førstefødte.”¹³¹ Hos en ung familie i Nuuk hænger et billede, som en bedstefar for mange år siden købte for sin første løn.¹³² Fra en kvinde i Sisimiut hedder det: ”Da min bedstemor fyldte 75 år, gav vi hende et ur med den sidste nadver med Jesus og hans disciple, fordi jeg syntes, det var et godt billede.”¹³³ Hos en kvinde i Narsaq hænger et billede af Jesus på korset som erindring om en afdød søn.¹³⁴ De bibelske billeder flettes sammen med familiernes historie, i videre forstand forbinder billederne den enkelte med en bredere identitet som kristne og det så selvfølgelig, at nogle af dem, der ikke har bibelske billeder i deres hjem, har fundet anledning til i deres besvarelser at understrege, at fraværet af billeder ikke betyder, at de ikke er kristne og ikke tror på Gud.¹³⁵

Der er adskillige eksempler på, at billeder anvendes som votiv- og erindringsgaver til kirker og kapeller og, i nyere tid, til sygehuse efter et mønster, som er velkendt fra Syd- og Centraleuropa.¹³⁶ Sådanne takke- og votivgaver er registreret i kirke og kapeller i Moriusaq, Tasiusaq, Ukkusissat, Niaqornat, Ikerasak, Saqqaq, Qeqertaq, Qasianguit, Kangatsiaq, Niaqornarsuk, Iginnarfik, Sisimiut, Maniitsoq, Kangamiut, Alluitsup Paa, Narsaq, Nanortalik, Narsaq Kujalleq, Kuummiut og Kulusuk og på sygehuset i Tasiilaq, ofte med forklaringer. Således i kirken i Tasiusaq ved Upernavik, hvor man på bagsiden af et billede med Jesus som den gode hyrde skænket af den alvorligt syge Hansine Rasmussen læser: ”Tasiusaq 2002 mellem 15/5 Maji om natten Upernavik qaamaneq malittuaruk Unissanak. Aqqummik qaamasoqarpoq ingerlaannaraanni. Hjælpe mig Jesus” (Følg lyset uden at standse. Der er lys på vejen, når bare man fortsætter fremad. Hjælpe mig Jesus).

¹³⁰ Kvinde, gift, overassistent, Sisimiut, grønlandsk besvarelse. RBG 90.

¹³¹ Kvinde, gift, arbejder på kontor, Paamiut, grønlandsk besvarelse. RBG 49.

¹³² Ung familie, et barn, Nuuk, grønlandsk besvarelse. RBN 13.

¹³³ Kvinde, gift, to børn under 15, dansk besvarelse. RBG 84.

¹³⁴ Kvinde, pensionist, Narsaq, grønlandsk besvarelse. RBG 10.

¹³⁵ Således et par i Uummanaaq, kontorassistent og rørlægger, grønlandsk besvarelse. RBG 69 og en kvinde, gift, kontorassistent og maskinmester, et barn, Sisimiut, dansk besvarelse. RBG 65.

¹³⁶ Se f.eks. Gábor Barna (udg.), *“Maria hat geholfen” Votivgegenstände in Maria-Radna, I-II* (Devotio Hungarorum 9/I-II), Néprajzi Tanszék, Szeged, 2002.

Da den grønlandske kirke 1. januar 1966 overgik fra Grønlandsministeriet til Kirkeministeriet, blev der sat punktum for den hidtidige praksis, at hvem som helst kunne få hvad som helst hængt op i en kirke. Gaver skulle fremover godkendes af præsten. I denne forbindelse tilrådedes præsterne at fare med lempe, da man trods visse betænkeligheder ved de folkelige gavers kunstneriske kvalitet var af den opfattelse, at ”det ville være synd ud af overdreven iver for at hævde alene det lødiges hjemstedsret i kirkerne brutalt at kvæle folks lyst til at skænke deres kirke et eller andet.”¹³⁷ Denne opfordring synes at være blevet fulgt, i hvert fald fremgår det af ovenstående liste, at folks lyst til at skænke deres kirke billeder og figurer ikke er blevet kvalt. Der kendes kun et enkelt tilfælde (Akunnaaq ved Aasiaat), hvor de kirkelige myndigheder (i dette tilfælde biskoppen) har forlagt en udsmykning fjernet. Der var tale om en stor og meget dominerende udsmykning, som fuldstændig ændrede kirkerummet.¹³⁸

Der er ingen eksempler på, at de sociale myndigheder har modtaget takkegaver i form af bibelske billeder, men nok på, at sociale myndigheder anbefaler dem: ”det er nemlig godt at have et håb at klynge sig til,” som en alkoholkonsulent i Sisimiut citeres for at have sagt til en klient.¹³⁹

Historisk set har billeder og kristendom lige fra Hans Egedes tid været tæt forbundne i Grønland. Hans Egedes og hans efterfølgeres mission var i høj grad en billedbåren mission. Billedet var ikke blot tekstens tjenestepige, dens *ancilla*, men havde og har sit eget liv på en måde, der bringer den tyske filosof Hans-Georg Gadameres tese om det ”religiøse billede[s] værensmagt”¹⁴⁰ eller for den sags skyld den franske kunsthistoriker Jean-Claude Schmitts tanker om ”det religiøse billedes frigørelse [fra teksten]” i erindring.¹⁴¹ ”Tegnet” – billedet – og det som tegnet ”betyder” smelter sammen. Hvad billedet viser *er* faktisk til stede,

¹³⁷ *Grønlands Præstekonvent 1966*, 51.

¹³⁸ Forf. af disse linier er i besiddelse af fotos af den nu fjernede udsmykning.

¹³⁹ Marianne Langvardt, ”Handlingsplanen giver indhold i Karens liv”, in: *Atuagagdlitit/Grønlandsposten*, 12. juni 2007, 6.

¹⁴⁰ ”Die Seinsmacht des religiösen Bildes.“ Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 5. udg. (*Gesammelte Werke*, 1: Hermeneutik I), Tübingen 1986, 147. Her efter Arne Jørgensens da. oversættelse, *Sandhed og metode. Grundtræk af en filosofisk hermeneutik*, Århus 2004, 138.

¹⁴¹ ”L’émancipation de l’image religieuse.“ Jean-Claude Schmitt, *Le corps des images. Essais sur la culture visuelle au Moyen Âge*, Paris 2002, 63.

hvad enten det er den levende kong Christian VI på væggen i Poul Egedes stue 1739, der græd ved tanken om den frygtelige storm, som skulle hjemsøge hans kære grønlandere, eller den levende Jesus Kristus på væggen i dag, som passer på børnene og holder alt det dårlige væk. Smagen har skiftet. Den korsfæstede Kristus er ikke længere som i 1700-tallet det foretrukne motiv, og fremstillingsmåder af Jesus-figuren, som tidligere var i høj kurs, er gledet ud.¹⁴² Men billederne er der stadig. Grønlanderne holder sig Luthers opfordring til at hænge billeder op på væggen efterrettelig, så man altid bliver mindet om Guds ord og værk.¹⁴³ Teologisk anskuet indskriver disse billeder sig i andagtsbilledets historie. Andagtsbilleder kendes i hele kirkens historie som et medium for at skabe og opretholde et forhold til Kristus.¹⁴⁴ At se på billeder, købe dem, give dem væk og modtage dem, bede bønner foran dem, hænge dem op og give dem videre til næste generation er alt sammen en del af en billedbåren trospraksis, en visuel fromhed. Isolationen af Jesus-figuren, der er et gennemgående træk i nutidens bibelske billeder, har rødder tilbage i tiden og kendes i skiftende grad overalt i den kristne verden. Den giver en intimitet og privathed, som appellerer til den enkelte, en opfattelse af Jesus som en personlig ven, der forbliver trofast gennem livet i medgang og modgang, en ledsager, hvis stille nærhed i bønner og dagligdagen er en forsikring om hans næstekærlige nærvær i alle livets forhold.

Tager man grønlanderne på ordet, eller måske snarere på billedet, er de et fromt folk. Kristendommen spiller en rolle i dagligdagen og i hverdagslivet. Der er en grundlæggende tillid til Gud, en urokkelig tro på at Gud og hans budbringere, englene, griber ind i denne verden, således som mange grønlandere

¹⁴² Således den svenske kunstner Bertha Valerius' "spiritistiske Kristus," der var populær i begyndelsen af 1900-tallet og sås i mange private hjem. I dag er det sjældent. Eneste kendte tilbageblevne eksemplar på præstekontoret i Gertrud Rask Kirke, Qaqortoq. Desuden en tegnet kopi i det ikke længere benyttede kapel i Ikkatseq ved Tasiilaq udført 1934 af kateket Ole Borum. Også Karale Andreassen har tegnet Valerius' "spiritistiske Kristus" (Ib Geertsen, *Kårale Andreassen. En østgrønlandsk kunstner*, Nuuk 1990, 144 (afbildet), nuværende opholdssted ukendt). En lignende skæbne er overgået Carl Blochs Kristus-fremstillinger (Kristus velsigner et lille barn, Kristus i Getsemane og *Christus consolator* (Jesus trøstermanden)), som tidligere sås overalt. I dag kun i kirker og kapeller.

¹⁴³ "Denn ichs nicht fur böse achte/ So man solche geschichte auch ynn Stuben und ynn kamern mit den sprüchen malete/damit man Gottes werck und wort an allen enden ymer fur augen hette, und dran furcht und glauben gegen Gott ubet." Martin Luther, *D. Martin Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883 ff, 10:2, 459.

¹⁴⁴ Adolf Spamer, *Das kleine Andachtsbild vom XIV bis zum XX Jahrhundert*, München 1930 (reproudg. 1980).

har oplevet det i farens stund.¹⁴⁵ Kristus er den, der skaber tryghed og sammenhæng i livet, Gud har ikke abdiceret og overladt grønlænderne til deres egen skæbne. De bibelske billeder, som den dag i dag er en del af vægudsmykningen i de fleste grønlandske hjem, er på én og samme tid vidnesbyrd om og udtryk for *devotio groenlandorum* – grønlændernes fromhed.

6. Ekskurs: Masseproducerede billeder i grønlandslitteraturen – en oversigt
Vil man vide mere om de mange tusinde små og store bibelske billeder, der til glæde, trøst og opmuntring har fulgt det grønlandske folk i lyst og nød gennem snart tre hundrede år og skænket glimt af skønhed, håb og værdighed selv i det fattigste hjem – og som er det sidste, der bliver tilbage, når livet svinder bort under det blinkende nordlys over Grønlands fjelde, sådan som journalisten og forfatteren Palle Koch beskrev det efter et besøg på en nedlagt boplads¹⁴⁶ – er der ikke megen hjælp at hente i grønlandslitteraturen. De seneste årtiers internationale interesse for masseproducerede billeder,¹⁴⁷ der også har kunnet mærkes i Danmark¹⁴⁸ og i Sverige,¹⁴⁹ er gået udenom Grønland. Hvis masseproducerede

¹⁴⁵ Grønland har altid været og er stadig ulykkernes og de farefulde situationers land. Uden tro på forsynet går det ikke, og netop den faste forsynstro er da også, hvad kendere af landet har heftet sig ved siden Hans Egedes dage (Knud Balle, "The Church of Greenland and the Present Day", in: Martin Vahl/Georg Carl Amdrup/Louis Bobé/Adolf Severin Jensen (red.), *Greenland*, III: The Colonization of Greenland and its History until 1929, København/London 1929, 254). Der foreligger adskillige beretninger om engles indgriben i situationer, hvor alt håb var ude. Eksemplarisk er Hans L ynges nervepirrende beretning om hans og en kammerats underfulde redning under en tur i fjeldene en varm sommerdag uden for Narsaq, bragt som kronik i dagbladet *Politiken* 19. sept. 1976 (genoptrykt i Bodil Kaalund/Einar Lund Jensen/Inge Lyngge/Robert Petersen (red.), *Hans Lynges. En grønlandsk kulturpioner*, København 2006, 272-76). Et andet eksempel er Sevali fra Jakobshavn, der overlevede et forlis ved foden af en svimlende høj lodret fjeldside uden forland, oven for hvilken han senere blev fundet. Sevali, der af sine landsmænd betragtedes som en moderne Jonas, forsikrede, at en engel bar ham op ad fjeldvæggen. Jon Bichel, *Koloniliv*, København 1924, 76.

¹⁴⁶ "Intet liv omkring husene, ingen børn i løb mod stranden for at møde båden, ingen kuttere til ankers i vigen, ingen jolle i strandkanten, intet tøj til tørre mellem husene ... Vi går rundt mellem tomme huse, og da vi står foran døren til et af dem, griber vi os i at banke på, før vi går ind. Et afpillet rum domineret af den store sovebriks og en gammel rusten ovn af Morsø-slægt. På den ene væg et flosset Kristus-billede i al sin bedrøvelighed. Resterne af et hjem." Palle Koch, *Der skal være så smukt i Grønland*, København 1968, 49-50.

¹⁴⁷ Wolfgang Brückner, *Massenbildforschung. Eine Bibliographie bis 1991/1995* (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 96), Würzburg 2003. Et grundlæggende oversigtsværk er *Populäre Druckgraphik Europas*, som kom i ti bind 1967-79.

¹⁴⁸ V.E. Clausen, *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884* (Danmarks folkeminder 85), København 1985 (1. udg. 1961) og Samme, *Skandinavien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, München 1973, der indgår som et bind af det i foregående note nævnte *Populäre Druckgraphik Europas*. Mikael Andersen, *Udviklingstendenser fra folkeligt grafik til masseproduceret trivialbillede i det 19. og 20. århundrede* [ca. 1979] foreligger kun som upubliceret speciale,

billeder nævnes, er det *en passant* og almindeligvis i et kritisk-ironisk tonefald. ”Längs hela kustan härskar nu en smakförskämning utan gräns,” skrev den flere gange nævnte Ossian Elgström, der under sit besøg i landet 1915 gang på gang måtte græmmes over de utallige ”färgrika bilder, mest religösa, i de mest skrikande kulörer,” som danskerne havde bragt med sig, og hvormed grønlænderne overplastrede deres boliger.¹⁵⁰ Jon Bichel, der var distriktslæge i Egedesminde under Første Verdenskrig, taler med væmmelse om ”farvetrykte tyske Rædsler af ”Jomfru Maria med Barnet” med indtegnet Honningkagehjärte i Brystet og Røg og Ildsluer staaende ud af Kagehjärtets Indkærving,”¹⁵¹ og præsten Mads Rasmussen gav udtryk for det fromme håb, at den ”ret kaotiske Udsmykning af Hjemmene, som er opstaaet ved Berøringen med Civilisationen ... efterhaanden vil give Plads for en sundere Smag, som bedre svarer til Folkets enkle, for Stil anlagte, Skønhedsbegreb.”¹⁵² Etnografen Kaj Birket-Smith gjorde kort proces med vægudsmykningen i grønlændernes huse som ”udklip fra illustrerede blade, af og til et postkort og de mest forfærdelige religiøse billeder.”¹⁵³ Tilsvarende hos to så vidt forskellige typer og temperamenter som den fandenivoldske amerikanske forfatter, billedkunstner og sovjetofile kommunist Rockwell Kent og den konservative direktør for Grønlands Styrelse

Københavns Universitet. Der har været en række udstillinger af masseproducerede billeder, hvoraf desværre kun to er fastholdt i kataloger: Jørn Otto Hansen, *Folkelige bibelbilleder fra det nittende og tyvende århundrede*, Nordjyllands Kunstmuseum, Aalborg 1980 og Mikael Andersen, *Olietryk – en folkelig billedform*, udstillingskatalog Odder Museum og Danmarks Grafiske Museum/Dansk Pressemuseum 1990. Faksimileudgaver af to af de billedalbums, H.C. Andersen samlede til børnene i de familier, han kom i, rummer interessante vidnesbyrd om receptionen af masseproducerede billeder: H.C. Andersen/Adolph Drewsen, *Christines Billedbog*, udg. ved Erik Dal, København 1984 og H.C. Andersen/Adolph Drewsen, *Astrid Stampes Billedbog*, udg. ved Karsten Eskildsen, København 2003.

¹⁴⁹ Centralt står Lund-professoren Nils-Arvid Bringéus, hvis talrige skrifter om emnet frem til 1996 er forteget i Margareta Tellenbach, *Tryckta skrifter av Nils-Arvid Bringéus*, Lund 1996. Bringéus’ seneste bidrag er *Västsvenska kistebrev: Göteborg, Vänersborg, Borås* (Göteborgs Stiftshistoriska Sällskaps skriftserie 7), Göteborg 2003.

¹⁵⁰ Elgström (se note 38), 46, 190. – Om nogle genstande udskåret i hvalrostand, som Elgström så i Aasiaat, udtaler han spottende: ”Det var den ohyggeligsta samling ”Allers Familiejournalers hemslöjd” jag någonsin skådat.” *Sst.*, 209.

¹⁵¹ Bichel (se note 145), 31.

¹⁵² Rasmussen (se note 21), 157.

¹⁵³ Kaj Birket-Smith, *Ethnography of the Egedesminde District. With aspects of the general culture of West Greenland* (Meddelelser om Grønland 116), København 1924, 152. Ligeså med næsten samme ord i 1928, hvor Birket-Smith om billederne på væggene i de grønlandske huse siger, at de ”as a rule are crude chromolithographs with scenes from the Bible.” Kaj Birket-Smith, ”The Greenlanders of the Present Day”, in: Martin Vahl/Georg Carl Amdrup/Louis Bobé/Adolf Jensen (red.), *Greenland, II: The Past and Present Population of Greenland*, København/London 1928, 92.

Knud Oldendow. Rockwell Kent, der tilbragte årene 1932-35 i Illorsuit (Ummannaq distrikt) og Tasiusaq (Upernavik distrikt), affejer billedudsmykningen på væggene i grønlandske hjem som ”Kopier og Forfalskninger af alt det værste Skidt, som laves af hvide Mennesker. Som om kommoden var et Alter hænger der over den et Kromlitografi af en skrækkelig Kopi af en skrækkelig grøn Guido Reni – en grædende Magdalene eller Jesus med et Lam. Og paa hver side af Alteret findes, i Dubletter og arrangeret med nøje Symmetri, alle de Postkort, som Butikken har paa Lager.”¹⁵⁴ Ligeså Oldendow, den forsigtige kongelige embedsmand, der for en gangs skyld lader alle forbehold falde: ”Mange Steder ser man de kendte grifulde, olietrykte Billeder, oftest med religiøse Motiver ... hist og her vil man træffe hele Væggen overklisset med Billeder og Udklip af Alverdens illustrerede Blade. Filmens Stjerner viser deres dristige Skønhed, Østens Feltherrer og Vestens Statsmænd skuler til hinanden – alt marcherer Beskueren forbi og intet af Teksten forstaas af Ejermanen.”¹⁵⁵ Selv den subtilt traditionsbevidste provst Johan Exner (1897-1981), der i 1960 som den danske folkekirkes officielle kunstkyndige udsending berejste Grønland og i sine rapporter talte varmt for bevaring af ”enfoldige alterbilleder og alterbordsprydelse,” vendte sig mod de ”underlødige olietryk, som snarest bør udskiftes til fordel for noget æstetisk bedre.”¹⁵⁶ En undtagelse fra det enslydende kor af ubarmhjertige kritikere er billedkunstneren og forfatteren Hans Lynges indtagende skildring af barndomshjemmet i det gamle Godthåb i årene før Første Verdenskrig: ”På den inderste væg hang to store farvetrykbilleder i glas og ramme. Det ene forestillede en dejlig stor engel som rækker hånden beskyttende hen mod en dreng der forfølger en stor smuk sommerfugl ved afgrundens rand. På det andet billede var der også en stor beskyttende engel. Her plukkede en lille pige blomster ved afgrunden.”¹⁵⁷

Herved er det forblevet. De ikke helt få kunsthistorikere og kunsthistorisk interesserede kunstnere og embedsmænd, der siden 1945 med Philip Rosendahl, Erik Holtved, Eigil Knuth, Jørgen Meldgaard, Hans Lyng,

¹⁵⁴ Rockwell Kent, *Salamina* (oversat af Estrid Bannister), København 1936, 117-18.

¹⁵⁵ Knud Oldendow, *Grønland: Folk og Land i vore Dage*, København 1936, 169-70.

¹⁵⁶ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.80 Mødereferater (Biskoppen) 1951-1960: Grønlandsrapport nr. 3 af provst J. Exner 1960 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

¹⁵⁷ Lyng (se note 48), 5.

Bodil Kaalund og Ib Geertsen i spidsen¹⁵⁸ har skrevet om kunst og billeder i Grønland, er gået andre veje. Deres anliggende har været at få placeret grønlandsk kunst og dens hovednavne – Aron fra Kangeq (1822-69), Jens Kreutzmann (1828-99), Gerth Lyberth (1867-1929), Jakob Danielsen (1888-1938) og Kârale Andreassen (1890-1934) – på den nationale og internationale kunstscene, hvilket må siges at være lykkedes i imponerende grad med Louisiana-udstillingen ”Grønlandsk Kunst fra Aron til i dag” 1969-70 som første store milepæl. For at nå dertil allierede man sig med det tyvende århundredes Gauguin-inspirerede primitivisme; i det portræt, danske intellektuelle tegnede af Grønland, var der ikke plads til folkets billeder, tværtimod. Bibelske billeder var europæiske massevarer, rent kitsch, som blev fortiet og gemt af vejen som en skamfuld hemmelighed.

Afvisningen af folkets billeder og billedsmag har haft sin pris, ikke bare kulturpolitisk og socialt, men også analytisk-videnskabeligt. Ved at ignorere masseproducerede billeder som fremmede for det ”ægte” grønlandske har man afskåret sig selv fra at få øje på den levende kilde, alle grønlandske kunstnere har øst af, og som de hver på sin måde står i gæld til. Det gælder den største af dem alle, Aron fra Kangeq, hvis ”kunstskole” var de masseproducerede billeder af hovedsagelig tysk oprindelse, som fandtes i stort tal i hans barndomshjem ude ved Davis Strædet og rundt omkring i Godthåb distriktet, som han aldrig forlod.¹⁵⁹ Det gælder autodidakten Gerth Lyberth, der ivrigt kopiere masseproducerede bibelske billeder og til overmål havde dem hængende på væggen i udstedsbestyrerboligen i Napassoq.¹⁶⁰ Og det gælder Lauritz Jessen (1917-82), der lærte sig at tegne og male ved at kopiere bibelske billeder fra butikken,¹⁶¹ ligesom det gælder alle de

¹⁵⁸ Der henvises til de fyldige bibliografier i Kaalund (se note 39) og i Kirsten Thisted (udg.), ”Således skriver jeg, Aron.” *Samlede fortællinger og illustrationer af Aron fra Kangeq*, Nuuk 1999.

¹⁵⁹ ”Neu Herrnhut”, in: *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1851, 225-26; ”Bericht des Br[uders] Ernst Reichel von seinem Visitationsbesuch in Grönland, vom 14. April bis 2. November 1859“, in: *sst.*, 1860, 21.

¹⁶⁰ Gerth Lyberths hjem kendes fra et maleri af Harald Moltke udført under et besøg 1902 hos den allerede da navnkundige kunstner, der tjente til livets opretholdelse som udstedsbestyrer i Napassoq ved Maniitsoq. På væggene genkendes en sort/hvid reproduktion af Carl Blochs *Christus consolator* fra 1886 (Landskrona Kirke, Skåne) og en farvereproduktion af Rafaels Sixtinske Madonna (Gemäldegalerie, Dresden). Moltkes maleri, hvis nuværende opholdssted ikke kendes, er gengivet i Mylius Erichsen/Harald Moltke, *Grønland*, København 1906, mellem 96 og 97.

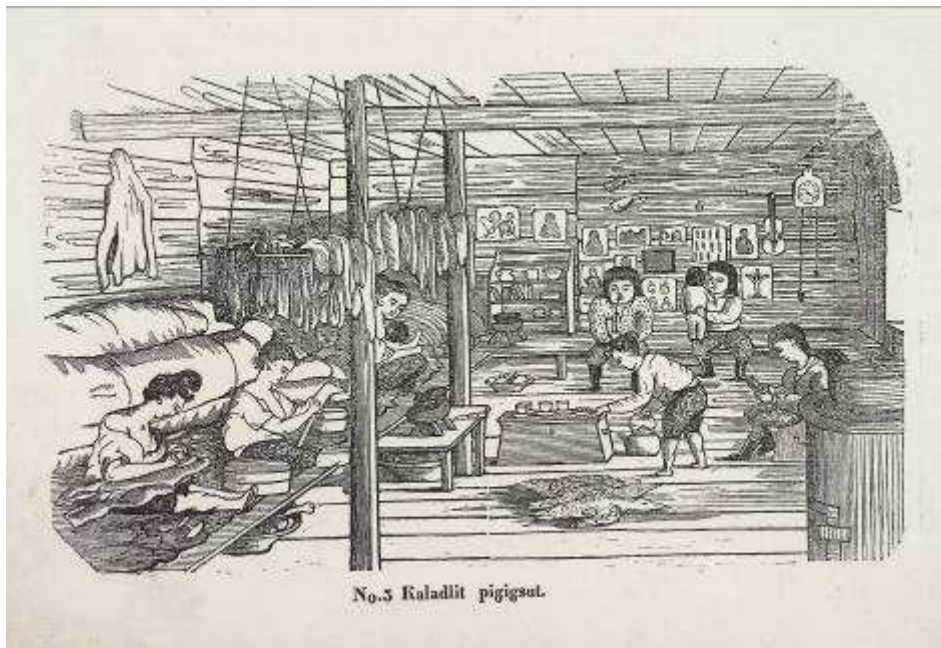
¹⁶¹ Klaus Georg Hansen (red.), *Lauritz Jessen. Oqaluttuatoqqat/Grønlandske myteakvareller*, Nuuk 1994, 18. – Eksempler på Lauritz Jessens kopier i Grønlands Nationalmuseum & Arkiv.

andre frem til i dag inklusive Hans Lyngé, Aka Høegh og den tidligt døde Pia Arke (1958-2007), der som født i Kap Tobin ved Illoqqoortormiut (Scoresbysund) voksede op i Østgrønland. De har alle fra barnsben været omgivet af bibelske billeder og bortset fra årgangene født efter Anden Verdenskrig kun undtagelsesvis set andet.

I intet samfund går de kunstnerisk strømførende lag udelukkende oppefra og ned. Selv de største kunstnere henter kraft og inspiration fra postkort, avisbilleder og simple reproduktioner.¹⁶² Få steder i verden er dette tydeligere end i Grønland, hvor der indtil for få år siden hverken fandtes kunstskeoler eller museer, men derimod mængder af masseproducerede, trykte billeder, hovedsagelig med bibelske subjekter. Disse billeder er ikke et fremmedlegeme i det grønlandske samfund. De er en del af kunstens og samfundets sjæl, og har i krydsningsfeltet mellem det banale og det ophøjede frembragt en egenartet grønlandsk tone.

¹⁶² Prominente eksempler er Vincent van Gogh, Edvard Munch (Rudolf Broby-Johansen, *Imprimatur. En tidebog 1922-1960*, København 1960, 222-23), Fernand Léger (Germain Bazin m.fl. (udg.), *Kindlers Malerei Lexicon*, IV, Zürich 1967, 75) og amerikaneren Jasper Johns (f. 1930) (Richard Dorment, "Lovable in Parts", in: *The New York Review*, 3. april 2008, 8.

7. Billedafsnit

Figur 1. Aron fra Kangeq, *Et velhavende fangerhjem* (1860). På væggen violin, kukur, bibelske billeder, spejl og reol med bøger og porcelæn. I forgrunden til højre en læser. Træsnit, 12,5 x 21,3 cm. Fra Hinrich J. Rink, *Kaladlit Assilialiait*, Godthåb 1860. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Figur 2. Aage Gitz-Johansen, *I Grønlænderhytten* (1933-34). Fra området omkring Maniitsoq. På væggen den tornekrøede Kristus og Jomfru Maria. Olie på lærred, 48,5 x 54,5 cm, Qaqortoq Museum. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 3. *Konfirmation i Qornoq (1972)*. Over konfirmanden Den hellige familie. Under korset Zionskirken i Ilulissat, længere nede et konfirmationstelegram med en tikroneseddel. Fotograf: Hans Christian Gulløv.

Figur 4a og 4b. *Søndagsskolebilleder efter Carl Blochs Scener fra Jesu liv i Frederiksborg Slotskirke (Bedestolen) 1865-79: Jesus i Getsemane og Jesu Opstandelse (1950erne)*, offset, 9,1 x 6 cm, Annette Hansens samling.

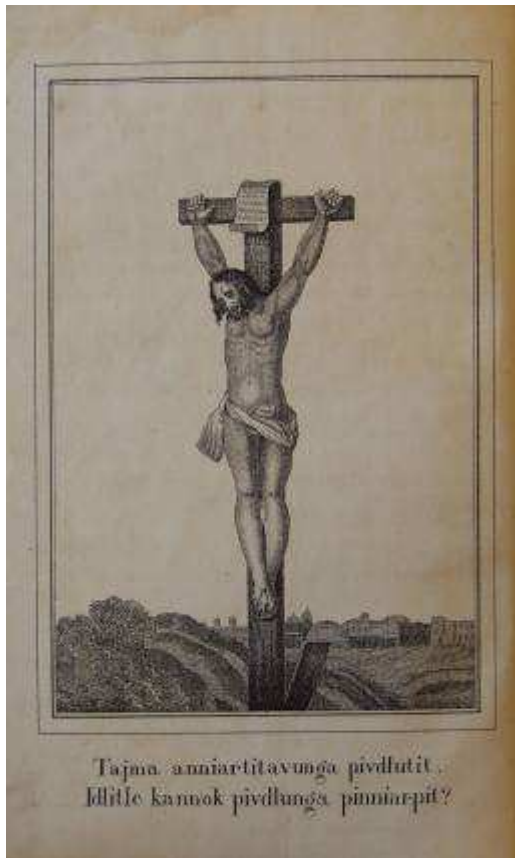

Figur 5. Judithe Therkelsen, Aasiaat, færdiggør sin bryllups gave til et barnebarn: et broderi med en skytsengel (2004). På væggen Den hellige familie. Fotograf: Magnus Therkelsen.

Figur 6. Broche med den tornekrøned Kristus (før 1900). Gave til Sara Rosing fra missionærene på den herrnhutiske missionsstation Ny Herrnhut i Nuuk. Emalje på metal, diameter 3,3 cm, Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu. © Grønlands Nationalmuseum & Arkiv.

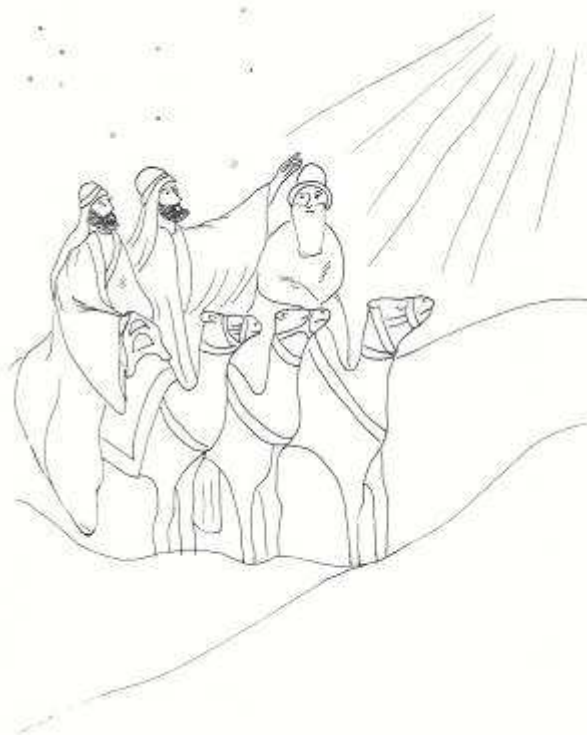
Figur 7. Elektrisk vægur med Den sidste Nadver (1980'erne eller senere). Efter Rubens forlæg, diameter 26,5 cm, Savissivik ved Thule. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

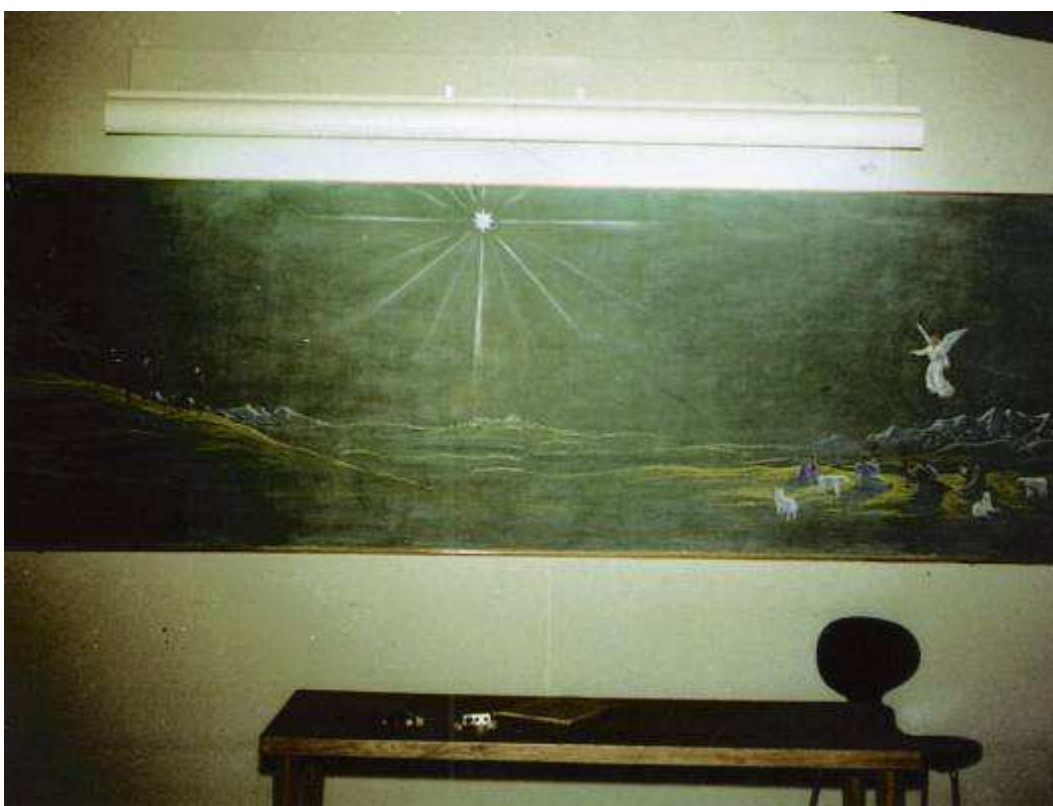
Figur 8. *Kristus på korset*. På korset: Iesus Nazarenus Rex Iudeorum. Teksten under billedet på dansk: Således blev jeg pint for dig. Men hvad vil du gøre for mig? Litografi efter Rubens, 12,4 x 8,4 cm. Frontispice i Peder Kragh, *Erkærsautiksæt, udlut nungudlugit attuægæksæt*, Haderslev 1853. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 9. Søren Holm og Jahn-Nielsen, *David og Goliath*. Stribe fra "Patriarkernes historie." *Atuagagdlituit/Grønlandsposten* 4. marts 1965. Fotograf: Thomas Østergaard.

Figur 10. Pauline Olsen, *De tre vise mænd*, offset efter tuschtegning, 18 x 14,5 cm. Beregnet til farvelægning. Fra *Jiisusip meeraanera*, Nuuk 1979.

Figur 11. Thomas Frederiksen, *De tre vise mænd, stjernen over Bethlehem, og hyrderne på marken* (1962). Tavlebillede på Knud Rasmussenip Højskolia. Fotograf: H.C. Petersen.

Figur 12. Dossi, *Jesus* (1960erne eller senere), offset, 79,5 x 40 cm, Qasiaggianguit. Fotograf: Andreas Kjærgaard.

Figur 13. *Familien Ignatiussen, Tasilaq, klipper julepynt* (1997). Over sofaen Jesu hellige Hjerte. Fotograf: Kristján Fridriksson.

Figur 14. Zabateri (Hans Zatzka), *Jesus banker på en lukket dør* (1980erne eller senere efter forlæg fra 1920erne), offset, 32 x 24,2 cm, Nuuk. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 15. Oswald Völkel, *Jesus som den gode hyrde*. Billeder og skulpturer med Jesus som den gode hyrde kendes fra den tidligste kristne kunst, der overtog motivet fra gammeltestamentlige salmer, profetlitteraturen og antik hyrdepoesi, men tolkede det ud fra evangeliernes brug af billedet om den gode hyrde. I de romerske katakomber (i brug fra omkring år 200 til ind i 500-tallet), hvis billedudsmykning har haft varig betydning for udformningen af den bibelske ikonografi, finder man flere afbildninger af Kristus som den gode hyrde midt i en fåreflok, ofte med et får i armen. Ifølge nyeste forskning lå den bibelske ikonografi fast fra omkring 550. Da "vidste" man hvordan Jesus så ud, og det har man vidst lige siden. Billedet af Kristus som den altopofrende hyrde genoptoges i 1600-tallet og fik med den spanske maler Bartolomé Murillo (1618-82) et gennembrud i en bredere offentlighed. I 1800-tallet arbejdede en række kunstnere, blandt andre Bernhard Plockhorst (1825-1907) videre med motivet med særlig vægt på at visualisere Kristi omsorg og frelsesgerning. Plockhorst udformning af motivet fra 1870erne opnåede gennem massereproducerede gengivelser stor udbredelse og popularitet. I Grønland kan den ses i sort-hvid udgave fra omkring 1900 med dansk tekst i Kullorsuaq Kirke nord for Upernavik. Oswald Völkel (1873-ca.1944) har hentet sin fremstilling af Jesus som den gode hyrde fra Plockhorst (1960erne eller senere efter forlæg fra cirka 1910), offset, 40,5 x 30 cm, Nuuk. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 16. Giovanni (Josef Untersberger), *Kristus på Oliebjerget* (senest 1978 efter forlæg fra 1917), farvelitografi, 35,5 x 56 cm, Saqqaq ved Ilulissat. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 17. *Skytsengel passer på en pige, der plukker blomster på kanten af en afgrund* (1960erne eller senere), farvetryk, 49 x 36 cm, Sarfannguit ved Sisimiut. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 18. Ole Hertz, *Fødselsdagskaffemik i nordgrønlandsk bygd*. På væggen en skytsengel, som passer på to børn. Anvendt i "Legestue" på DR TV 1979, senere i bogen *Tobias har fødselsdag*, 1981. Tusch, blyant og akvarel på gråt karton, 21,5 x 36,1 cm, i kunstnerens eje. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 19. *Den hellige familie* (1960erne eller senere), farvetryk, 30 x 40 cm, Ikerasak i Uummannaq-distriktet. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 20. Gadesælger Kirsten Holm foran Brugsen i Nuuk med bibelske billeder, nøgleringe og andet religiøst nips (juli 2007). Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 21. Alterparti i Moriusaq skolekapel med votivgave: Jesus-figur (Jesu hellige Hjerte) i bemalet gips (2003). Jesus-figuren (39,5 x 14,5 x 10,5 cm) udført 1985 på den amerikanske militærbase i Søndre Strømfjord af Regine Kristiansen (f. 1938) og skænket til skolekapellet i Moriusaq nord for Thule Air Base til minde om hendes bror Ittukusuk Kristiansen (1947-91). Figuren blev opstillet på alterbordet foran den eksisterende alterudsmykning fra 1974 af Marie Haagen-Müller. Ved en storm 2005 blev kapellet beskadiget, og Jesus-figuren ødelagt. Fotograf: Kathrine Kjærgaard.

Figur 22. John Møller, *Syaften for kvinder hos overkateket Niels Lyng i Godthåb* (1918). På væggen to indrammede skytsenglebilleder givet til Lyng-familien år 1900 af herrnhutermissionær Traugott Zucker, et spejl og, længst til venstre, Christian X til hest foran Sorgenfri Slot. Fotografi. Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu, KNK 0011F01566. © Grønlands Nationalmuseum & Arkiv.

FEMTE DEL

Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008*

I et stort samleværk om den danske kirke, som udkom 1943 kort før Anden Verdenskrigs afslutning finder man nedenstående grønlandske sommersøndagsidyl, skrevet af lektor ved *Seminarium Groenlandicum* C.W. Schultz-Lorentzen: ”Det er Søndag. Der er ingen Skib i Havnen. Skibe har altid travlt i den korte Sommertid og forstyrrer altfor ofte Søndagsfreden. Men i Dag hviler alt Arbejde. Fra Koloniens høje Flagstang vajer Dannebrog. Det er Grønlands Flag, og Grønlænderne vil ikke kendes ved noget andet. Det ringer til Kirke, og Folk begynder at komme, uden Hast, i Søndagstøjet. Efterhaanden fyldes Kirken. Der er som hver eneste Søn- og Helligdag Aaret rundt Morgen og Aften grønlandsk Gudstjeneste. Grønlænderne er kirkevante og gennemgaaende ogsaa kirkeglade. De kommer allerede som ganske spæde i Kirke paa Mors Arm – hvor skulde hun ellers gøre af dem? Saa bliver de store nok til at sidde ved Siden af hende, senere sammen med jævnaldrende paa de forreste Bænke, som Børn har for Skik ... Overkateketen læser Indgangs bønnen, klædt i sin sorte grønlandske Anorak. Den bærer alle Mændene, de sidder efter grønlandsk Skik i den ene Side af Kirken. Kvinderne i den anden Side bærer ogsaa i Hovedsagen deres smukke grønlandske Dragter ... Der læses, synges, tales udelukkende Grønlandsk. Saaledes har det altid været. Grønlænderne har haft Ret til uhindret og selvfølgelig at høre deres eget Sprog anvendt i Kirke, i Skole, i Retssal og overalt. Det tjener til Ære for det danske Styre, at det aldrig har villet det anderledes trods Tilskyndelser fra forskellig Side. Grønlænderne forstaar at synge deres Salmer. De har deres egen Salmebog, og de bruger den godt. Jeg ved ikke nogen Sinde i en dansk Kirke at have hørt Mage dertil. Frimodigt fylder de Kirken

med deres Sang, Kvinderne med høje, noget metalskingre Sopraner, Mændene med deres dybe Bas. De kæreste Salmer synger de af sig selv uden Indøvelse flerstemmigt. De giver sig hen i Salmesangen. Den er en Oplevelse. – Saa læser Præsten Tekststykkerne og prædiker. Det grønlandske Sprog har i Løbet af de to Aarhundreder lært sig at blive et brugbart Redskab for det kristne Evangelium, Maaske er det den danske Præst, der prædiker paa Grønlandsk, maaske hans grønlandske Medhjælper. Stille, i dyb Andagt følger Menigheden Gudstjenesten, og den slutter med stor Altergang.”¹ Den grønlandske kirke var, det ved vi ikke kun fra denne, men også fra talrige andre skildringer, dybt forankret i samfundet, og da der ikke var trosfrihed – Grundloven gjaldt ikke på Grønland – var der ikke noget, som kunne true den. Kirkegangsprocenten var næsten hundrede, gudstjenesten var ugens samlings- og højdepunkt for enhver.² På én gang gudsdyrkelse og adspredelse i et land uden hørbar radiofoni, uden dagspresse, uden biografer og med få og dårlige forbindelser. Kirken behøvede ikke at opsøge folk, de kom ganske af sig selv som noget naturligt. De var kirkens børn og hørte hjemme i kirken, hvor lille og fattig den end var.³

1. Religionsfriheden og de fremmede tros- og kirkesamfund

Sådan var det indtil grundlovsændringen den 5. juni 1953, hvor Grønland som oversøisk amt blev en ligestillet del af riget. Derefter var det ikke længere sådan. Kirkerne var stadig fulde, men man kunne ikke længere vide sig fri for andre kirke- og trossamfund, idet der med Grundloven kom religionsfrihed, en virkning af de nye tider, som kirken modtog uden større begejstring.⁴ Der var imidlertid

* Indleveret til *Fortid og Nutid* april 2009.

¹ Christian Wilhelm Schultz-Lorentzen, ”Den grønlandske Kirke,” i Aage Falk-Hansen (red.), *Den danske Kirke og vor Slægt*, Odense 1943, II, s. 396-404 (397-98).

² Et par senere eksempler: Grete Rendal (udg.), *Breve 1946-1950 [fra og til] Distriktslæge Jørgen Rendal, Nanortalik*, [Nuuk 2003], s. 56 (1947); Helge Schultz-Lorentzen, ”Præsten kommer til Bopladsen,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 76, 1948, s. 3-7 (1948); Kristian Lauritzen, *Min grønlandskrønike. Oplevelser og betragtninger i perioden mellem kolonistyre og hjemmestyre*, Nuuk 2007, s. 50 (1956).

³ Sml. Jørgen Felbo, ”Grønlands kirke – en svigtet opgave?” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 96, 1961, s. 2-7 (4).

⁴ Jeg har ikke fundet præster, som offentligt har udtalt sig mod religionsfriheden, og det ville da også være højst overraskende, hvis de som kongelige embedsmænd undsagde Grundloven. Men der er temmelig sikre tegn på, at ikke alle har holdt sig inden for Grundlovens rammer i lukkede forsamlinger. Se *Grønlands Præstekonvent 1962*, s. 39, hvor formanden i et kort offentligt

ingen vej udenom. Samfundet var under hastig social og økonomisk forandring⁵ og nu også åbnet for andre trossamfund. Man frygtede hvad der skulle ske.

Det, der stod på spil, var ikke bare kirkens enhed, men samfundets sammenhængskraft. Det var i hvert fald, hvad redaktør Jørgen Felbo gjorde gældende: ”For min skyld måtte hele Grønland gerne blive katolsk, men jeg frygter opdelingen og splittelsen i det lille grønlandske folk, der i dag er usikker på alt mellem himmel og jord, men som dog hidtil har haft et samlingspunkt og ståsted i kirken, der var bindeleddet mellem gammelt og nyt og repræsenterede et Grønland, der ikke måtte forsvinde.”⁶ Forstander for Pastoralseminariet i København Louis Christian Brøndum (1906-88), der i disse år engagerede sig stærkt i grønlandske forhold,⁷ var inde på noget lignende: ”Det er ingen ulykke, om nogle få grønlandere hist og her bliver gendøbt eller bliver katolikker. Men det vil være en stor ulykke, hvis der på dette område kommer et større skred, for hvis kristentroen og tilhørsforholdet til kirken bliver gjort til noget usikkert og

tilgængeligt resumé af forhandlinger på et lukket møde om sektvæsenet fandt anledning til at understrege, at der var religionsfrihed i landet.

⁵ Der foreligger utallige beskrivelser af de dramatiske sociale og økonomiske processer, som var i gang. Efterfølgende stammer fra én af kirkens mænd, pastor Holger Balle: ”[Grønland] er, ikke mindst i disse år, *modsatningernes* land, brydningernes land, landet hvor alt forandres så hurtigt, at man blot efter et par års fravær opdager, at der er sket så meget, at man knap kan kende det hele igen. Modsatningerne er så store mellem ”storbyerne” og bopladserne, at man må tænke på forskellen mellem stenalderen og atomalderen. Det er landet i smeltingen, landet hvor der ustandselig laves om på alt. Bopladser, hvor der har boet mennesker i århundreder, forlades, og småbyer får fordoblet deres indbyggertal på ganske få år, Overgangen fra fangst til fiskeri er ikke blot en *forandring*, men en *omvæltning*, en revolution.” Herefter går Balle over til at forklare, hvorledes fangerens liv var spændende og dramatisk og krævede dertil hørende egenskaber som mod, snarrådighed, evnen til hurtige beslutninger, evnen til at yde det utroligste og ikke mindst følelsen af den mest intense taknemmelighed, når man, måske efter en langs tids sultperiode, fik en sæl. ”Fiskerens liv er helt anderledes ensformigt. Og hvad taknemmeligheden angår, – jo vist kan han da være taknemlig, når han kommer hjem med sin last fisk; men sjældent eller aldrig med fangerens klare fornemmelse af at have oplevet noget enestående, af at det daglige brød ikke er en selvfølge, men en gave.” Holger Balle, ”Grønlands kirke i en brydningstid,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 91, 1958, s. 4-9 (6).

⁶ Jørgen Felbo, ”Grønlands kirke – en svigtet opgave?” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 96, 1961, s. 2-7 (7).

⁷ Brøndum var den danske kirkes udsending i Grønland sommeren 1956, hvor han bl.a. skulle vejlede kateketerne i prædikenforberedelse (L. Brøndum, ”Indtryk fra rejse i Vestgrønland sommeren 1956,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 87, 1956, s. 2-6 (3)). I forlængelse af denne rejse udarbejdede Brøndum en lille prædike-lære, som blev oversat til grønlandsk af Holger Balle (*okalüssinex okalüssinigssamutdlo piarêrsarnex*, [København ca. 1957]). Brøndum var tillige konsulent for seminariet i Godthåb med særlig henblik på bogindkøb og sørgede for, at seminariet var ajour, bl.a. drog han omsorg for, at biblioteket ikke skulle savne Leif Søndergaards *Bibelhistorie for Børn* (1959) med Gunnar Sneums illustrationer og den kendte religionspædagog Aage Nørfelts omstridte *Børnenes bibelhistorie* (1958). 22.06.03 Godthåb Præstegæld: 1.1.1.2. Udgående skrivelser 1960: Til Rektor, Godthaab (brev af 5. jan. 1960) (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

diskutabelt, forsvinder dermed en fast grund og afstivning, som trods alt endnu for stort set alle grønlandere er af aldeles afgørende betydning, og som for mange er det eneste faste, der er at falde tilbage på i denne uhyre vanskelige overgangstid. *Det vil ikke blot være kirkeligt-konfessionelt uheldigt, men det vil også mentalhygiejnisk set være en katastrofe.*⁸ Også forholdet til Danmark kunne bringes i fare af de fremmede trossamfund. Således var pastor Harald Nielsen i Sukkertoppen (Maniitsoq) af den opfattelse, at nye kirkesamfund ville appellere til ikke danskvenlige, således som man havde set det på Færøerne, hvor ”en yderliggående døberbevægelse efterhånden helt dominerer inden for de kredse, der er mest fjendtlig stemt mod Danmark ... Dette bliver også tilfældet i Grønland efter hvad jeg kan dømme og efter hvad mennesker som kender til forholdene og også interesserer sig for kirkelige forhold, mener.”⁹

Noget af det første, man i denne situation kastede sig over, var kirkeudsmykning. Det kan lyde mærkeligt i danske øren, men i grønlandsk sammenhæng var det ikke så urimeligt. Helt tilbage fra 1700-tallet havde billeder og kirkeudsmykning spillet en stor rolle i den grønlandske verden.¹⁰ ”Hvor vilde jeg ønske, at hele den danske Menighed vilde føle et Kald til at forskønne baade Kirker og Kapeller [i Grønland]. Det vilde glæde Grønlænderne, der har udpræget Sans for alt, hvad der er smukt,” som Københavns og dermed Grønlands biskop Hans Fuglsang-Damgaard skrev 1954 i *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, ”Jeg vilde gerne, at man i Grønland skulde have baade smukke Kirker og Kirkegaarde.”¹¹ Fuglsang-Damgaard siger intet om andre trossamfund. Det var der til gengæld andre, der gjorde, blandt andre kæmner i Nanortalik Helge Knudsen, der frygtede, at den katolske kirke med sine processioner og ritualer, sit væld af kunst, farver og stemninger ville virke tiltrækkende på det farve- og billedglade grønlandske folk,

⁸ Louis Christian Brøndum, ”Problemer omkring Grønlands kirke,” *Tidsskriftet Grønland*, 1961, s. 223-33 (232); fremhævnningen Brøndums.

⁹ 21.01.00: Provsten for Grønland: 1.4.1.2. Journalsager J.nr.40-40.1: 1953-1963 Alm. Indberetning 40.0: Alm. Indberetning for kirkelige forhold 1955: Almindelig beretning om forholdene i Sukkertoppens præstegæld 1954 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

¹⁰ Kathrine Kjærgaard og Thorkild Kjærgaard, ”Prints and pictures in Greenland 1721-1900,” i: Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*. Rovereto (Tn) 2008, s. 269-83.

¹¹ Hans Fuglsang-Damgaard, ”Hilsen til Den grønlandske Kirkesags Venner,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 83, 1954, s. 1-3 (3).

som mange steder meget mod sin vilje måtte nøjes med ”kirkestuernes” triste grå farve. ”Findes der ikke såvel grønlandske som danske kunstnere, som kan være med til at imødegå de grå vægges tristhed?”¹² spurgte han og inviterede Statens Kunstfond og private kunstfonde til kulturkamp. L.C. Brøndum støttede Knudsen og brugte lejligheden til at lange ud efter de hjemmegjorte ting, som medlemmer af menigheden havde for vane at skænke kirkerne, og som de med selvfølgelighed forventede ville få plads på alteret eller i hvert fald på væggene: ”Jeg mener ikke, at ethvert stykke velment husflid skal anbringes på kirkens alter, men der *er* jo adskillige grønlandske kunstnere, som vi alle ved kan udføre særdeles smukke ting i sten, ben eller træ – eller som kunstmalere!” Hans forslag var en kunstnerisk oprustning: grønlandske kirker og kapeller skulle udsmykkes med passende motiver, fortrinsvis af grønlandske kunstnere og med benyttelse af grønlandske materialer.¹³ Også Jørgen Felbo interesserede sig stærkt for den katolske kirke, som han antog ville formå at bygge og indrette kirker, ”der vil tale til grønlændernes farveglæde og festhungrende sjæle.” Der var gjort alt for lidt for at lade de grønlandske kirkers indre fremtræde skønt og festligt: ”Alt dette ydre, vil man sige ... Javel, men grønlænderne elsker fest og farver og kommer selv i kirken ved højtiderne i festligt og farverigt skrud.”¹⁴ En anden røst, der meldte sig, var den københavnske provst Svend Borregaard. Også han talte varmt for at de grønlandske kirker ikke måtte stå tilbage for de romersk-katolske, om end han tvivlede på, at katolikkerne ville forsøge at overføre deres pragtfulde katedraler til

¹² Helge Knudsen, ”Den grønlandske kirke – og Sct. Peters,” *Kristeligt Dagblad* 6. maj 1958 (kronikken).

¹³ L. Brøndum, ”Grønlandske kirker er triste og uskønne,” *Atuagaglliutit/Grønlandsposten* 9. okt. 1958. Brøndum talte ikke for døde øren. På præstekonventet 1962 gav flere præster udtryk for, at der ”i kirkerne ofte fandtes dårlig kunst, som man ikke burde have stående fremme,” og at man som præst ofte blev præsenteret for gaver af ”tvivlsom skønhed.” Dette støttedes af formanden, der sagde, at det kunne blive præstens ubehagelige pligt at sige nej til af og til, ”når en gave var af for dårlig kvalitet og smag.” *Grønlands Præstekonvent 1962*, s. 24-25. Ligeså nogle år senere: ”Der findes ikke få kedelige eksempler på, at meget uheldige såkaldte kristelige skilderier misklæder kirkerne og kun befinder sig der, fordi man ikke har kunnet sige nej til en gave,” som formanden Svend Erik Rasmussen udtrykte det. Han advarede dog samtidig mod at være for kritisk: ”På den anden side behøver man heller ikke være bange for at fire lidt på sin fine kunstneriske smag. Det ville være synd ud af overdreven iver for at hævde alene det lødiges hjemstedsret i kirkerne brutalt at kvæle folks lyst til at skænke deres kirke et og andet.” *Grønlands Præstekonvent 1966*, s. 50-51.

¹⁴ Jørgen Felbo, ”Grønlands kirke – en svigtet opgave?” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 96, 1961, s. 2-7 (6).

Grønland.¹⁵ Og heri fik han ret. Da katolikkerne omsider indfandt sig i 1960, var det under yderst beskedne former; det første kirkerum var et gammelt amerikanske militærtelt, et såkaldt Jamesway-telt.¹⁶ Processioner, ritualer og anden katolsk pragtudfoldelse blev der ikke meget af.

Den mest umiddelbare trussel mod den grønlandske kirke kom fra en helt anden kant end katolikkerne, nemlig fra en række ”fremmede” tros- og kirkesamfund, som uventet hurtigt¹⁷ benyttede sig af den nyindførte religionsfrihed til at sende missionærer til Grønland, i første omgang pinsebevægelsen og syvendedags adventisterne; de første meldte sig i Julianeåb (Qaqortoq) i Sydgrønland allerede 1954, året efter åbningen. Men det betød ikke, at man havde taget fejl, når man lige fra begyndelsen havde talt om udsmykning og billeder som værn mod de trusler, den grønlandske kirke stod overfor. For hvis der var noget, de nye kirkesamfund gjorde det i, så var det billeder. Folk strømmede til missionsmøder i forsamlingshuset, hvor trækplasteret var lysbilleder af Jesu liv, som fremvistes under musikledsagelse; pinsebevægelsen havde nemlig både grammofon og harmonikaer, og det var kun begyndelsen. Rigtig fart tog begivenhederne, da adventistpræsten Andreas Nielsen senere på året kom til byen, så der nu var to frikirker: ”I begyndelsen benyttede han forsamlingshuset til sine bibelske foredrag til fuldt hus med bibelske lysbilleder. Men da alle ugedagene var fyldt for forsamlingshuset, blev det vanskeligt for ham at fortsætte. Han lånte [entreprenørfirmaet] Asmussen & Webers kantine, hvor han holdt foredrag med bibelske billeder ... Fra januar så det ud til, som om de fra begge sider konkurrerede med folkekirken ved at melde til voksenmøder og børnemøder med lysbilleder og musik,” som en tydeligt rystet pastor Bendt Lyngø berettede til sin overordnede 20. april 1955.¹⁸ Året efter hedder det fra præsten i

¹⁵ Svend Borregaard, ”Indtryk og tanker fra en Grønlandsrejse 1961,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 98, 1962, s. 1-7 (5).

¹⁶ Finn Lyngø, ”Den katolske kirke i Grønland – status og målsætning,” *Tidsskriftet Grønland*, 1966, s. 39-48 (40). Første præst var den senere lektor i historie ved Københavns Universitet Michael Wolfe.

¹⁷ *Uventet hurtigt*: Således fremstilles sagen almindeligvis. Nogle må dog have haft en fornemmelse af, hvad der var i gære. I hvert fald er det en kendsgerning, at man med midler fra Høhnes legat 1952, altså før grundlovsændringen, købte 10 eksemplarer af Michael Neiiendam, *Frikirker og Sekter* (3. udg. 1948) til fordeling blandt landets 17 præster. *Grønlands Præstekonvent 1952*, s. 6.

¹⁸ 21.01.00 Provsten for Grønland: 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Præstegældenes alm. Indberetninger 1954/55: Alm. Indberetninger for kirkelige forhold 1955: Indberetninger om

Nanortalik Andreas Høegh, at der kom mange mennesker til pinsemissionens møder ”for at se billeder som blev vist gennem lysbilledapparat og høre musik for de spiller på grammofon og harmonika.”¹⁹

De kirkelige myndigheder fulgte opmærksomt med i hvad der skete. Et helt afsnit i præsternes årlige indberetninger til provsten i Godthåb (Nuuk) var reserveret rapportering om de nye trossamfund og deres aktiviteter i præstegældene.²⁰ Også på præstekonventerne var de nye trossamfund et vigtigt punkt, således i 1962, hvor ”de andre trossamfund” blev behandlet for lukkede døre. Af det kortfattede officielle referat fremgår blot, at formanden som allerede nævnt havde understreget, ”at der var religionsfrihed i landet, hvorfor en kamp ført mod de andre trossamfund med andet end rent åndelige våben måtte misbilliges. Han gjorde gældende, at det heller ikke ville være tilfredsstillende blot at kaste sig ud i polemik, men at den fornemste opgave for præsterne var positivt at gøre rede for den evangelisk-lutherske tro.”²¹ Heller ikke på det lokale niveau sad man med hænderne i skødet. I Uummanaq holdt den senere provst

kirkelige forhold i Julianehåb præstegæld for året 1954/55 ved Bendt Lyngge 20. apr. 1955 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

¹⁹ 21.01.00 Provsten for Grønland 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Indberetning over kirkeligt arbejde i Nanortalik præstegæld i året 1956/57 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²⁰ Som eksempler anføres her et par indberetninger til provsten fra Nanortalik: Andreas Høegh 1957: ”Indberetning over kirkeligt arbejde i Nanortalik præstegæld i året 1956/57. *Sekter*: en af Pinsemissionens 2 mænd i Julianehaab hr. Aasholm [Rune Åsblom] er kommen her til Nanortalik med sin familie. Han har bygget sig et stort hus med en mødesal i stueetagen og en lejlighed i anden etagen. De voksne og børn blev inviteret hver for sig, og jeg ved, at flere mennesker kom til møderne. Efter påsken holdt de møder hver søndag.” 21.01.00: Provsten for Grønland 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Almindelig indberetning 40.0: Indberetninger Nanortalik Præstegæld (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv); sammesteds fra lyder det 1962, nu med Elias Lauf som indberetter: ”Pinsemissionen som holder til i Nanortalik trykker stadig pjecer og opbyggelige blade til uddeling gratis, som bliver læst flittigt, fordi man ikke har noget andet ... De benytter forsamlingshuset til deres møder.” 21.01.00: Provsten for Grønland 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Almindelig indberetning 40.0: Visitatsprovsten i Sydgrønland til Provsten: Indberetning (Sydprøven 31. dec. 1962) (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²¹ *Grønlands Præstekonvent 1962*, s. 39. Den åndelige oprustning mod andre trossamfund foregik, som tidligere berørt ved indkøb af bøger til fordeling blandt præster og kateketer af hensyn til disses mulighed for, som det hed, ”fortsat orientering vedr. forskellige kirkesamfund og sekter som har gæstet eller forventes at gæste Grønland.” Pengene kom fra Høhnes legat. Blandt indkøbene kan nævnes den bekendte norske teolog Einar Mollands *Konfessionskunnskap. Kristenhetens trobekjennelser og kirkesamfund* (1953), K.E. Skydsgaards *Ja og Nej. Til Forståelse af Forholdet mellem Katolicisme og Protestantisme* (1953), Svend Borregaards *Enhed og Splittelse* (1953) samt Michael Neiiendams *Hvem tror hvad. Lommevejviser i folkekirkelige, frikirkelige og sekteriske samfundslære* (1952), foruden den allerede nævnte *Frikirker og Sekter*. 21.01.00 Provsten for Grønland: 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 45-45.6: 1954-1963: j.nr. 45: Til Det grønlandske lektorat, 9/6-56: ang. bøger til kateketer og præster g[en]ne]m Høhnes legat (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

Svend Erik Rasmussen bibeltimer for menigheden med tilfredsstillende fremmøde. Beskedent mente han, at det nok til dels skyldtes, at han fristede med lysbilleder bagefter. ”Det trækker altid nogle flere til. Der må noget til at trække ”husarerne” indenfor,” som han skrev i sin indberetning til provsten.²² I Julianehåb påbegyndte Bendt Lyngé et arbejde særlig rettet mod børn med børnegudstjeneste hver anden søndag og børnefortælling i syklubbens hus øvrige søndage; desuden lysbilledforedrag med bibelske billeder.²³ I Nanortalik og ude i bygderne længere nede mod Kap Farvel havde pastor Jørgen Petersen succes med lysbilledforedrag.²⁴ I Kuummiut på Østkysten viste overkateket Hendrik Abelsen som led i menighedsarbejdet lysbilleder med bibelske motiver.²⁵ Dette arbejde blev støttet af Udvalget for den grønlandske Kirkesag, som besluttede at stille lysbilledserier, blandt andet om Hans Egede, om herrnhuterne og om kirken under nyordningen efter 1953 til rådighed.²⁶

2. Kunst og kirke

Lysbilledforedrag var al ære værd, men det var på et højere niveau, hovedslaget mod de invaderende kirkesamfund skulle stå. Det mente ledende grønlandske debattører som Jørgen Felbo, Helge Knudsen og andre, det mente danske observatører som L.C. Brøndum og Svend Borregaard og det mente den for sin indsats på det kirkeæstetiske område i danske kredse bredt respekterede provst

²² 21.02.00 Provsten for Grønland: 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Dagbogsudskrifter 40.1: Uddrag af Umanak Præstegælds dagbog 1959 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²³ 21.01.00 Provsten for Grønland: 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Præstegældenes alm. Indberetninger 1954/55: Alm. Indberetninger for kirkelige forhold 1955: Indberetninger om kirkelige forhold i Julianehåb præstegæld for året 1954/55 ved Bendt Lyngé 20. apr. 1955 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²⁴ Nanortalik 15. jan. 1961 ”Hvad siger kirkeloven,” 22. og 29. jan. handlede det om dåben og 26. febr. om lysning til ægteskab og vielse – alle dage med lysbilleder bagefter og alle dage for fuldt hus. I skolen i Aappilattoq holdt han foredraget om dåben lørdag den 4. marts 1961 og dagen igen i Frederiksdal. 21.01.00: Provsten for Grønland 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Dagbogsudskrifter 40.1: Udskrift af dagbogen for Nanortalik Præstegæld 1960 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²⁵ 21.01.00: Provsten for Grønland 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963: Alm. Indberetning 40.0: Almindelig indberetning om de kirkelige forhold i Angmagssalik distrikt 1962: Otto Sandgreen til Provsten for Grønland jan. 1963 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²⁶ Q 10.50.01 Den grønlandske kirkesag: 04.80 Mødereferater (Biskoppen) 1951-1974: Mødereferater samt diverse vedrørende 1961: Referat af møde i forretningsudvalget for Den grønlandske Kirkesag afholdt i bispegården tirsdag den 29. okt. 1963 kl. 15 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv). Det har ikke været muligt at opspore disse lysbilledserier og der foreligger naturligvis den mulighed, at de aldrig blev til noget.

Johan Exner, som i 1959 på opfordring af biskop Fuglsang-Damgaard og i kontakt med Ministeriet for Grønland havde været Den danske Folkekirkes officielle udsending i Grønland. I sin rapport havde han blandt andet kritiseret de ”underlødige olietryk,” han havde set på en del altre; de burde snarest udskiftes med noget æstetisk mere tilfredsstillende.²⁷ Af samme mening var det indflydelsesrige Udvalget for Den grønlandske Kirkesag, der omkring 1960 begyndte at interessere sig for udsmykning af grønlandske kirker, navnlig nødlidende kapeller på udsteder og bopladser som én af sine primære opgaver, efter at det oprindelige mål – at støtte Kap York missionen i Thule – for længst var nået.²⁸ Og ikke mindre vigtigt: Ved at hejse kunstens flag kunne grønlandske debattører finde fælles fodslag med den samtidige danske debat, om end udgangspunktet for den danske diskussion om kunst og kristendom var et helt andet end i Grønland.

I Grønland var udgangspunktet kampen mod sekter og andre trossamfund, i Danmark var det sekulariseringen og de tomme kirker, om hvilke daværende kirkeminister Bodil Koch i et avisinterview august 1962 udtalte, at de ikke fyldes ved råb om, at de er tomme, men ved at kirken går ud på den slagmark, som pløjes op af blandt andet den moderne kunst.²⁹ Skulle kirkerne

²⁷ Johan Exner, *Grønlandsrapporter 1960*, (Ministeriet for Grønland) [1960], s. 32.

²⁸ Se f.eks mødereferat fra 7. okt. 1965, hvori nogle tilbageskuende bemærkninger. Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: Protokol 1960-1967: 04.10. [Mødereferater]: Udvalgets årsmøde i bispegården den 7. okt.1965: Udsmykning af grønlandske kirker (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

²⁹ Lisbeth Smedegaard-Andersen, *Mytens forladte huse – Dansk kirkekunst efter 1946*, København 1999, s. 112. Debatten om forholdet mellem kunst og kirke, som Bodil Koch greb ind i 1962, kan føres tilbage til 1958, hvor arkitekt Richard Jensen i en artikel i det høj Kirkelige tidsskrift *Under Guds Ord* henlede opmærksomheden på de strålende resultater, der i Frankrig var kommet ud af at få berømte kunstnere som Henri Matisse, Pierre Bonnard, Fernand Léger og Georges Rouault til at udsmykke kirker. Selvom kun få af disse kunstnere var bekendende kristne, var resultatet vellykket og arkitekten foreslog noget lignende i Danmark (Lisbeth Smedegaard-Andersen, *Mytens forladte huse – Dansk kirkekunst efter 1946*, København 1999, s. 43). Tidsskriftet *Kirkens Verden* (fra 1959) blev et forum for teologer og kirkefolk, der interesserede sig for den bildende kunst og dens muligheder inden for kirken. Skelsættende blev en bog af ovennævnte Johan Exners søn Johannes Exner i samarbejde med Tage Christensen, *Kirkebygning og Teologi* (1965). Kirkeministerens tanker vandt ikke bifaldt overalt. Den lutherske kirke var i mange gejstliges øjne først og fremmest ordets kirke. Arkitektur og kunst kunne få en plads i kirken af æstetiske grunde, men nogen betydelig rolle kunne kunsten aldrig få. For 1950ernes og 1960ernes danske teologer var det afgørende, at den evangelisk-lutherske kirkes bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (1530) ikke har nogen særlig omtale af billeder, idet Luther anså billeder for *adiaphora*, det vil sige unødvendige for frelsen. Der står heller ikke noget om billeder i *Den danske Kirkeordinans* (1537/39). Fra Tidehverv til K.E. Løgstrup betonedes, at kirken er ramme om Guds ord, alt andet

fyldes, gik vejen over den moderne kunst. Sagen lå tydeligvis ministeren på sinde, og ved årsskiftet 1963/64 vendte hun tilbage med en kronik i *Kristeligt Dagblad* med titlen ”Hvordan kan kirken blive folkets marv og kraft?” Her fremlagde hun sine tanker om nødvendigheden af at konfrontere den evangelisk-lutherske arv med tidens strømninger også selv om det var af ikke-kirkelig art. Teologer skulle ”følge med tiden” og begynde at interessere sig for, hvad der skete indenfor moderne naturvidenskab, filosofi, politik, psykologi, litteratur og kunst.³⁰

3. Udsmykning af de nye kirker

Den brede dansk-grønlandske konsensus, der i begyndelsen af 1960erne tegnede sig om nødvendigheden af en æstetisk oprustning af den grønlandske kirke gav sig udslag i forskellige tanker om, hvad der kunne nås med grønlandske kunstnere. Hvad angik alterborde, knæfald, antependier og kirkeskibe havde man ingen problemer med at komme videre. Med grundlæggeren af foreningen Grønlandsk Folkekunst Birte Christensen (f. 1919, gift med landshøvding N.O. Christensen) som ledende kraft fandt man hurtigt frem til en stiliseret ”kunstnerisk” version af grønlandsk husflid, som man siden har været enig om at påskønne og rutinemæssigt griber tilbage til.³¹

Det var om de store krævende opgaver som alterudsmykninger og lignende, interessen – og problemerne – samlede sig. En vanskelighed, som straks meldte sig, når det kom til større udsmykningsarbejder som altertavler, var manglen på egnede grønlandske kunstnere, en vanskelighed, som ikke blev mindre af, at man hverken kunne få øje på Otto Lauf (f. 1932), der 1962 havde udført et stort, meget vellykket alterbillede med hyrderne på marken til Itilleq Kirke ved Sisimiut, eller på Hans Lyng (1906-88), uanset at han ved begyndelsen af 1960erne just havde to store kirkeudsmykningsopgaver bag sig. Den ene var et maleri forestillende Hans Egede, prædikende fra en båd i Godthåbsfjorden, som

er udenomsværker. Lisbeth Smedegaard-Andersen, *Mytens forladte huse – Dansk kirkekunst efter 1946*, København 1999, s. 114-15.

³⁰ *Kristeligt Dagblad* 31. dec. 1963.

³¹ Resultaterne af dette virke ses overalt i de grønlandske kirker og kapeller. Det vrirler med bedeskamler og knæfald betrukket med sælskind, enkelte steder tillige dekoreret med kajaker, isbjørne, hundespand m.m., man finder altertæpper af isbjørneskin og antependier med brodere grønlandske blomster og planter. Som kirkeskibe er ophængt kajaker og konebåde. For en nogenlunde dækkende oversigt over kirkeinventar, se Otto Sandgreen, *Nunatsinni oqaluffiit./Grønlands kirker*, Nuuk 1991 med oplysninger om anskaffelsestidspunkt og givere.

han havde malet på bestilling af forhenværende udstedsbestyrer Andreas ”Suko” Lund Drosvad, og som nu hang i Prøven (Kangersuatsiaq) Kirke som ”Suko”s afskedsgave til sin nordgrønlandske bygd (1955). Den anden var to malerier til Qassiarsuk Kirke på det gamle Brattahlid, forestillende henholdsvis Jesu dåb og en scene fra koppepidemien 1733, bestilt af lokale fåreholdere i anledning af bygdens 25-års jubilæum (1961). Årsagen til den systematiske forbigåelse af Otto Lauf, som blev spist af med 300 kroner for sit billede til Itilleq Kirke,³² er uvis. I Hans Lynges tilfælde skyldtes forbigåelsen utvivlsomt hans skilsmisse fra den sydgrønlandske præst og digter Henrik Lunds datter Mathilde Lund, Grønlands første skilsmisse, som vakte stor opsigt og inderligt mishag i kirkelige kredse.³³ Tilbage af grønlandske kunstnere, som havde vist, at de kunne arbejde i stort format, var kun Jens Rosing (1925-2008), der i 1963 havde forestået udsmykningen af Grønlands seminarium, Ilinnarfissuaqs daværende kantine.

Den første sag, som meldte sig, var altertavlen til en ny kirke, som 1964 var under opførelse i Egedesminde (Aasiaat). Udvalget for den grønlandske kirkesag ønskede at der efter dansk model blev udskrevet en konkurrence blandt grønlandske kunstnere.³⁴ Det var en idé, som havde været fremme flere gange, allerede i 1958 havde L.C. Brøndum været inde på det, og i 1960 havde Holger Balle, der på dette tidspunkt var præst i Godthåb, foreslået, ”at der udskrives en konkurrence mellem kunstnere i Grønland, og at de bedste arbejder købes og anbringes i grønlandske kirker. Der søges især udarbejdet alterbilleder og andre billeder, krucifikser, lysestager, lysekroner, evt. kirkeruder i mosaik m.v., og der bør opmuntres til benyttelse af egne materialer (vegsten, hvalrostand, m.m) i så

³² 22.08.01: Sisimiut præstegæld 11.12: Afsendte breve 1962-1964: Udgået post 1962: Jens Chr. Chemnitz til provsten i Godthåb Svend Erik Rasmussen 18. sept. 1962 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv). Otto Laufs motiv er hentet fra den grønlandske salmedigter Rasmus Berthelsens julehymne *Guuterput*, ifølge traditionen digtet på grundlag af et syn, Rasmus Berthelsen havde Julenat, hvor han så hyrderne på marken og hørte englesangen. Hymnen spiller en stor rolle i Grønland og har karakter af ”nationalsalme;” under afsyngelsen af sidste vers rejser folk sig op.

³³ Det ene af de to billeder i Qassiarsuk Kirke – Jesu dåb – hævdes i øvrigt at være direkte vendt mod pinsemissionen. Der er altså tale om et ”beredskabsbillede” i den standende kamp mod indtrængende kirkesamfund. Men denne indsats i den grønlandske kirkes tjeneste var ikke nok til at gøre den fraskilte Hans Lynges, der i flere år havde levet sammen med en kvinde, han ikke var gift med, acceptabel for det højere gejstlige hierarki. Først da han i en årrække havde været gift med lægen Inge Lynges svandt modstanden ind, i kirken vandt Hans Lynges dog aldrig indpas.

³⁴ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: Protokol 1960-1967: 04.10. [Mødereferater]: Udvalgets årsmøde i bispegården den 7. okt. 1963 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

vid udstrækning, som disse materialer egner sig til brug.”³⁵ Men da det hurtigt stod klart, at der ikke var andre grønlandske kunstnere, man kunne eller måske snarere ville bruge end Jens Rosing, bøjede Kirkesagen af og man bad i stedet Jens Rosing lave et udkast.³⁶ Jens Rosings forslag, som generøst blev honoreret med 5000 kroner, blev bifaldet af menighedsrepræsentationen i Egedesminde, derpå af Kirkesagens forretningsudvalg, som videresendte sagen til Ministeriet for Grønland med anmodning om de nødvendige midler til projektets gennemførelse. ”Når den grønlandske kirkesag går så stærkt ind for dette projekt, skyldes det ønsket om at lade god grønlandsk kunst præge landets kirker,” og man fandt netop, at Jens Rosings udkast var ”i bedste forstand grønlandsk,” som det hed i en medfølgende skrivelse affattet af Københavns biskop Willy Westergaard Madsen, der havde afløst sin forgænger Fuglsang-Damgaard som formand for Kirkesagen.³⁷ Fra Ministeriet udgik herefter en ansøgning til den dengang ganske nye Statens Kunstfond,³⁸ der som ventelig bevilgede det ønskede beløb (32 500 kr.) til altertavlens udførelse.³⁹

Jens Rosings alterudsmykning i Egedes Kirke i Egedesminde er et smedejernsindrammet stentøjsrelief (280 x 120 cm) med stærk nopret bund, inddelt i fire felter og skildrer ”Skaberen og skabningen.” Foroven til venstre Kristus, til højre stjernehimlen med Karlsvognen og Polarstjernen, en erindring om, hvor på jordkuglen vi befinder os. I nederste venstre felt havet med fiskene, til højre landet med planter og dyr; en kvan med frøtunge skærme, og, som repræsentant for dyrene, en lille edderkop, der tillige hentyder til byens grønlandske navn Aasiaat, ”edderkoppestedet.”⁴⁰ Helt i tidens ånd blev der ved

³⁵ 22.06.03 Godthåb Præstegæld: 1.1.1.2. Udgående skrivelser 1960: Ang. udsmykning af grønlandske kirker: brev af 23. nov. 1960 til lektor Aage Bugge (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

³⁶ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: Protokol 1960-1967: 04.10. [Mødereferater]: formandsberetning, Udvalgets årsmøde 7. okt. 1964 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

³⁷ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 11.12 2: Modtagne og afsendte breve 1945-1967: Den grønlandske Kirkesag til Ministeriet for Grønland 12. aug. 1964 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

³⁸ RA: Statens Kunstfond: Udsmykningssager 1964, jour. 51-83; 64/64 Kirke i Egedesminde: Ministeriet for Grønland til Statens Kunstfond (Rigsarkivet, København).

³⁹ RA: Statens Kunstfond: Udsmykningssager 1964, jour. 51-83; 64/64 Kirke i Egedesminde: Statens Kunstfond til Ministeriet for Grønland 15. febr. 1965 (Rigsarkivet, København).

⁴⁰ På den oprindelige skitse var der på en af kvanskærmene en stor edderkop, der firede sig ned, men menighedsrepræsentationen havde forlangt edderkoppen fjernet, hvad den dog ikke helt blev. Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag 04.80 Mødereferater 1961-74: Mødereferater samt diverse

afsløringen talt meget om kunst og kunstens betydning. ”Det er omtrent første gang, at vi har kunnet forsyne en kirke i Grønland med et kunstnerisk arbejde, som virkelig er af værdi,” udtalte provst Svend Erik Rasmussen, der her tillod sig at se bort fra en række ældre kirkebilleder af høj standard blandt andre Johan Christoffer Mielches billede af Den gode Hyrde, som kom til Egedesminde 1910 og havde hængt i den gamle kirke til den blev revet ned for at give plads til den nye.⁴¹ ”Jeg håber, denne udsmykning må betyde begyndelsen til, at også kirker i Grønland må blive – ikke kunstmuseer, men – levende bygninger, hvor der forefindes smukke og værdifulde ting.”⁴² I Egedesminde var man godt tilfreds, i hvert fald kroede byens præst Karl Skou sig vældigt: ”Med denne tavle har man virkelig indført noget nyt og tiltrængt i de grønlandske kirker, og vi håber, at andre fremtidige bykirker må få noget lignende.”⁴³ Det samme gjorde Kirkesagen: ”Kirkesagen har forsøgt at koncentrere sine kræfter om udsmykning af kirkerne, idet vi gerne ville medvirke til, at god og grønlandsk kunst kom til at præge de nye kirker. Dette har givet sig sit første synlige udtryk i altertavlen til den nye kirke i Egedesminde.”⁴⁴

Ingen synes at have lagt mærke til, at Jens Rosings stentøjsaltertavle ikke blot adskilte sig materialemæssigt fra, hvad man hidtil havde set af kirkekunst i Grønland. Også, og måske navnlig adskilte den sig ved sit indhold fra, hvad man hidtil havde set. Hvor kirkekunsten, som man havde kendt den i Grønland siden 1700-tallet havde insisteret på Kristus som frelser og forsoner, præsenterede Jens Rosing et andet budskab: Himlen, havet og Jorden anerkendtes nok som skabte, men der siges intet om frelse og forløsning, og Jesusfiguren er blot til stede som en kølig konstatering af kristendommen som historisk og kulturel størrelse i Grønland. Maskeret bag kunst er Jens Rosings altertavle i Egedesminde det første eksempel på sekulariseret modernisme i Grønland og

vedrørende 1964: Referat af møde i Gerlev præstegård 14. sept. 1964: Ang. udsmykning af Egedesminde kirke (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv). Se også Simon Pasternak, *Fortælleren Jens Rosing*, Nuuk 1999, s. 41-43.

⁴¹ I dag i Kitsissuarsuit Kirke (Hunde Ejlande).

⁴² *Grønlands Præstekonvent 1966*, s. 8.

⁴³ Karl Skou, ”Egedes Kirke” i Egedesminde,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 102, 1966, s. 54-57 (55).

⁴⁴ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.80 Mødereferater 1961-74: Mødereferater samt diverse vedrørende 1964: Referat af udvalgsmøde i Den grønlandske Kirkesag, afholdt i bispegården 7. okt. 1965 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

dermed et radikalt opgør med de bibelske forestillinger, som siden 1700-tallet, havde gjort verden beboelig for grønlænderne.⁴⁵ Det druknede i begejstringen over at have fået noget kunst, der var udført af en grønlænder.

Næste store opgave var en ny kirke i den ekspanderende industriby Christianshåb (Qasigiannnguit) i Diskobugten. Denne gang var man i god tid, og efter opfordring fra konstitueret provst Mads Lidegaard og menighedsrepræsentationen i Christianshåb lod Kirkesagens forretningsudvalg efter et møde den 21. september 1965 vide, at den kunstneriske konkurrence, som ikke blev til noget i forbindelse med Egedesminde Kirke, nu skulle udskrives.⁴⁶ Men heller ikke denne gang lykkedes det at få en konkurrence i gang, og Jens Rosing blev atter bragt på tale. Da man imidlertid var af den opfattelse, at Statens Kunstfond (som man som den selvfølgerligste ting i verden gik ud fra ville betale) kun ville give tilskud til samme kunstner én gang, måtte man prøve at finde en anden grønlandsk kunstner eller, hvis det var umuligt, en dansk. Det viste sig, som man næsten kunne vente, stadig umuligt at komme på andre grønlandsfødte kunstnere end Jens Rosing. Løsningen var imidlertid ikke langt væk. Sommeren 1966 var kirkeminister Bodil Koch ledsaget af senere departementschef Maria Topp i Grønland, hvor de havde lejlighed til at drøfte sagen med provst Svend Erik Rasmussen. Ved den lejlighed blev Sven Havsteen-Mikkelsens navn bragt på bane, og det stod hurtigt klart, at han ville være et godt bud på en kunstner til den forestående opgave i Christianshåb.⁴⁷ Sven Havsteen-Mikkelsen, der også var god ven af kirkens arkitekt Ole Nielsen, var en kunstner efter ret Bodil Kochs hoved, mere end nogen anden arbejdede han ”på den slagmark, som pløjedes op af blandt andet den moderne kunst.”⁴⁸ Grønlænder var han ganske vist ikke, men gennem sin morfar, Ammassaliks (Tasiilaqs) opdager, premierløjtnant Gustav Holm og gennem sin stedfar, polarforskeren og inspektør for Østgrønland Ejner Mikkelsen

⁴⁵ Kathrine Kjærgaard, ”Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie” (ovenfor).

⁴⁶ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: Protokol 1960-1967: 04.10. [Mødereferater]: Udvalgets årsmøde i bispegården 7. okt. 1965: Udsmykning af grønlandske kirker (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

⁴⁷ Q 10.50.01 Den grønlandske kirkesag 04.80 Mødereferater (Biskoppen) 1961-1974: Referat af forretningsudvalget afholdt i bispegården 9. jan. 1967 kl. 14 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv); Q 10.50.01 Den grønlandske kirkesag 04.80 Mødereferater 1961-74: Mødereferater og diverse vedrørende 1966: Referat af møde i forretningsudvalget 15. nov. 1966 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

⁴⁸ Se også Mikael Wivel, *Sven Havsteen-Mikkelsen. Det kristne spor*, København 2004.

såvel som gennem et mangeårigt samarbejde med Jens Rosing var han tæt knyttet til Grønland. Forretningsudvalget i Den grønlandske Kirkesag tilsluttede sig forslaget, og først på året 1967 henvendte man sig til kunstneren med henblik på at få udarbejdet en skitse, som man ville betale med indtil 5000 kr.⁴⁹

Forslaget fra Sven Havsteen-Mikkelsen, som hurtigt blev færdigt, var en stor, bagfra belyst glasmosaik, 128 cm høj og 360 cm bred, svarende til alterbordets længde i den nye kirke, med kunstnerens egne ord et kæmpemæssigt ”smykkeskrin,” hvori de ”bibelske motiver” ville lyse ned mod menigheden,⁵⁰ ”også i mørketiden,” som kirkens arkitekt Ole Nielsen ved en senere lejlighed fandt anledning til at bemærke.⁵¹ Motivet var, stadig med Sven Havsteen-Mikkelsens ord, ”korset – lysende som en sol – sat ind i den grønlandske verden! mennesker, konebåd og kajak, narhval, grønlandshval, delfin, bjørn, sæl, sol og måne – og de onde ånder, der som skygger jages på flugt.”⁵² Skitsen blev godt modtaget og da Svend Erik Rasmussen senere i en ansøgning til Statens Kunstfond skulle beskrive projektet, skete det med følgende ord: ”Der bliver et spil i alle mulige smukke farver, brudt gennem tykt glas. Motivet er ganske domineret af et stort kors, om hvis fire ender der er lagt en forgyldt solskive, således at dette hovedmotiv på én gang symboliserer langfredag og påskemorgen. Omkring dette solkors grupperer sig selve ”skabningen”: menneskene – i grønlandsk skikkelse – dyrene: en isbjørn, en hval, delfinen og fiskene. Livet i hverdagen er symboliseret af kajakken og konebåden, og øverst i tavlen lyser solen, månen og stjernerne i stærke farver. Yderst i feltet er de gamle hedenske ånder symboliseret som skygger, der viger for kristendommens lys.” Han sluttede af med at give udtryk for sin overbevisning om, at altertavlen, der ikke ville blive billig, ville blive ”en enestående kunstnerisk attraktion i Grønland – og jo da først

⁴⁹ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: Protokol 1960-67: 04.10 [Mødereferater]: Ekstraordinært udvalgsmøde afholdt i pastoralseminariets lokaler, Valkendorfsvej 23, den 13. jan. 1967: Punkt. 7. Udsmykning af Christianshåb kirke (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

⁵⁰ Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 11.12 2: Modtagne og afsendte breve (Næstformanden) 1945-1967: Brev fra Sven Havsteen-Mikkelsen til Det Grønlandske Lektorat 25. feb. 1967 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

⁵¹ F31-383 (Udsmykningopgaver): J.nr.2-68: Kirkeministeriet til Statens Kunstfond 3. apr. 1968, herunder bilag: brev fra Ole Nielsen til Kirkeministeriet 28. marts 1968 (Statens Kunstfond, København).

⁵² Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 11.12 2: Modtagne og afsendte breve (Næstformanden) 1945-1967: Brev fra Sven Havsteen-Mikkelsen til Det Grønlandske Lektorat 12. sept. 1967 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

og fremmest stærk forkyndelse i kunstens sprog af det kristne budskab.”⁵³ Igen, som i Egedesminde, var det ”kunsten,” der stod i centrum. Fra Kirkesagen vandrede ansøgningen videre til Kirkeministeriet, hvor ministeren ikke længere var Bodil Koch, men en nytiltrådt Arne Fog Pedersen. Det bremsede dog på ingen måde sagen. Den nordisk og nationalt engagerede højskolemand og progressive teolog Arne Fog Pedersen var ikke den, der spændte ben for en Sven Havsteen-Mikkelsen, og få dage senere afgik fra Kirkeministeriet en ansøgning til Statens Kunstfond, hvis billedkunstneriske udsmykningsudvalg gav tilsagn om at afholde samtlige udgifter i forbindelse med udførelsen af altertavlen,⁵⁴ som stod klar ved kirkens indvielse den 23. marts 1969.

Atuagadliutit/Grønlandsposten, som var repræsenteret i Christianshåb ved indvielsen af sin chefredaktør, en veloplagt Jørgen Fleischer, var godt tilfreds med det lysende smykkeskrin: ”Sven Havsteen-Mikkelsen har med sin farvesætning ramt plet. Det er netop sådan, folk i Grønland forestiller sig, at en farvekomposition skal være. Det er morsomt at høre gamle koner, der er dygtige til skindbroderi, snakke sammen: – Manden må jo have haft farvesans. Det er som et smukt skindbroderi. En kunstner kan ikke få større anerkendelse i Grønland.”⁵⁵ Biskop Westergaard Madsen, der som Grønlands biskop forestod kirkens indvielse, svang sig endnu højere op da det kom til den nye altertavle, ”hvis forkyndelse er et stærkt udtryk for, at i det åndelige og timelige mørke er der kun én ting, der kan jage skygger på flugt, og det er korset, som har sin plads midt i Guds sol.” Han følte sig overbevist om, at ”denne altertavle stærkere og stærkere vil komme til at tale til menigheden om Guds underfulde indgriben i vor tilværelse.”⁵⁶

Her kom den veltalende biskop imidlertid ved en slags freudiansk fortalelse til at røre ved det ømme punkt, for hvis der var noget, Sven Havsteen-Mikkelsens altertavle netop ikke gjorde, så var det at vidne om Guds underfulde

⁵³ F31-383 (Udsmykningsopgaver): J.nr. 2-68: Brev fra Kirkeministeriet til Statens Kunstfond 3. apr. 1968 (Statens Kunstfond, København). Svend Erik Rasmussens beskrivelse også bragt i *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*: ”Spændende kunstværk,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 106, 1968, s. 30-31 (31).

⁵⁴ F31-383 (Udsmykningsopgaver): J.nr. 2-68: Kopi af brev fra Statens Kunstfond til Sven Havsteen-Mikkelsen 1. okt. 1968 (Statens Kunstfond, København).

⁵⁵ Jørgen Fleischer, ”Historisk kirkeindvielse,” *Atuagadliutit/Grønlandsposten* 2. apr. 1969, s. 11.

⁵⁶ W. Westergaard Madsen, ”Kirkeindvielse i Christianshåb,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 107, 1969, s. 29-30 (30).

indgriben. Da biskoppen og de mange andre fornemme gæster var rejst igen, og feststemningen havde lagt sig lidt, begyndte det at gå op for folk, at man i Grønland nu havde ikke blot ét, men to spektakulære eksempler på sekulariseret modernisme i det offentlige rum, og at den bibelske fromhed, som havde så fast greb i befolkningen måtte se sig truet indefra af ”afmytologiseringens” teologi – Rudolf Bultmann (1884-1976), Karl Barth (1886-1968) og deres danske disciple – der via kunsten nu også havde nået Grønlands fjerne kyster. Det oprindelige formål med den kunstneriske oprustning var kampen mod sekterne, nu var man pludselig et helt andet sted. Man begyndte at drøfte kunstnerens forhold til den kristne tro,⁵⁷ hvad en fornærmet Sven Havsteen-Mikkelsen fnysende afviste berettigelsen af: ”Hvis kirkens sag ikke betød noget for mig, ville jeg slet ikke male altertavler,” som han skrev til arkitekt Ole Nielsen.⁵⁸

Der skulle ikke gå mere end et par år, før denne ulmende konflikt brød ud i lys lue. Anledningen var det næste store kirkebyggeri, Hans Egede Kirke i Godthåb. Ideen om at udskrive en konkurrence blandt grønlandske kunstnere om en altertavle, som man gerne så udformet i grønlandske materialer, for eksempel halv-ædelstene, blev endnu en gang drøftet⁵⁹ – med samme negative resultat som tidligere, samtidig med at det af forskellige veje blev klart, at arkitekten, der også denne gang var Ole Nielsen, gik ind for, at Sven Havsteen-Mikkelsen skulle anvendes. Der var spændinger i luften, som der dog blev lagt låg på. Kirken skulle være færdig til jubilæumsfestlighederne i anledning af 250-året for Hans Egedes landing den 3. juli 1971, og udsmykningsspørgsmålet måtte derfor udskydes til efter indvielsen, hvor Tronfølgeren og prins Henrik havde meldt deres ankomst.

Ved kirkens indvielse bød der sig en storartet lejlighed til at komme ud af konflikten, idet Tronfølgeren på kongehusets vegne uventet (men måske vidende om de problemer, der havde været) overrakte kirken et korsfæstelsesbillede af 1930ernes store danske monumentalist Stefan Viggo

⁵⁷ Fremgår af senere korrespondence mellem Sven Havsteen Mikkelsen og arkitekt Ole Nielsen. Sven Havsteen-Mikkelsen: privatarkiv: Godthåb. Ole Nielsen: Kopi af brev fra Sven Havsteen-Mikkelsen til Ole Nielsen 8. dec. 1971 (Olav Havsteen-Mikkelsen, Ærøskøbing).

⁵⁸ Sven Havsteen-Mikkelsen: privatarkiv: Godthåb. Ole Nielsen: Kopi af brev fra Sven Havsteen-Mikkelsen til Ole Nielsen 8. dec. 1971 (Olav Havsteen-Mikkelsen, Ærøskøbing).

⁵⁹ Gudrun Chemnitz’ privatarkiv: Forhandlingsprotokol for menighedsrepræsentationen i Godthåb by 1964-78 (deponeret i tårnrummet, Hans Egede Kirke, Nuuk).

Pedersen. Var det blevet hængt op, havde modstanderne af Sven Havsteen-Mikkelsen kunnet ånde lettet op og Ole Nielsen havde kunnet lade sagen falde uden at tabe ansigt; majestæten er der som bekendte ingen der modsætter sig. Men sådan gik det ikke. Som noget aldeles uhørt i Danmark, tillod arkitekten sig at afvise kongehuset gave. ”Aldrig i livet – ikke i min kirke! skal han have sagt.⁶⁰

Man kunne have troet, at Ole Niensens kredit hermed var brugt op, men det var tilsyneladende ikke tilfældet, i hvert fald ikke endnu. I november måned 1971 stillede Kirkeministeriet 5000 kroner til rådighed til udformning af en skitse til altertavle til Hans Egede Kirke i Godthåb, og opgaven blev efter arkitektens ønske overdraget Sven Havsteen-Mikkelsen. Men den gode stemning, som havde omgærdet de to tidligere projekter – Egedesminde og Christianshåb – var væk. Af et brev fra ministeriet, som Ole Nielsen lagde ved, da han tog kontakt til kunstneren, fremgår, at menighedsrepræsentationen i Godthåb ifølge landsprovst Kristian Lauritsen havde udtrykt ønske om, at kunstværket ikke ville blive alt for særpræget, og at man ville sætte pris på et bibelsk og et kristeligt motiv.⁶¹ ”Det er åbenbart Christianshåb, der spørger,” noterede Havsteen-Mikkelsen i et brev til arkitekten⁶² uden måske helt at gøre sig klar, hvor alvorligt menighedsrepræsentationens høfligt formulerede ønske om ”et bibelsk og kristeligt ikke alt for særpræget billede” skulle forstås. Sven Havsteen-Mikkelsen sendte tre skitseforslag til Ole Nielsen, et ovalt billede forestillende Kristus, der stiller stormen, et højt-stillet forestillende Golgata og endelig en frise med den samlede lidelseshistorie. Selv troede kunstneren mest på Golgata-billedet – en glasmosaik i kasse med indlagt lys i størrelsen 3 x 4 meter – som han mente, ville passe bedst til kirkens arkitektur. Budgettet var på godt 200 000 kroner, materialer og supplerende udgifter iberegnet.

⁶⁰ Oplyst mundtligt (2006) af daværende provst Kristian Lauritsen. Billedet hænger i dag på bagvæggen i den tilstødende menighedssal, som inddrages i gudstjenesterummet ved særlige lejligheder ved at skyde en foldedør til side. Den tiltænkte plads for alteret har det aldrig fået. Der hænger i dag som en stadig erindring om de stridigheder, der rystede den godthåbske menighed i begyndelsen af 1970'erne, et simpelt trækors oplyst bagfra af nogle nøgne elpærer, det eneste man dengang kunne blive enige om.

⁶¹ Sven Havsteen-Mikkelsen: privatarkiv: Godthåb. Ole Nielsen: Brev fra Ole Nielsen til Sven Havsteen-Mikkelsen 4. dec 1971 (Olav Havsteen-Mikkelsen, Ærøskøbing).

⁶² Sven Havsteen-Mikkelsen: privatarkiv: Godthåb. Ole Nielsen: Kopi af brev fra Sven Havsteen-Mikkelsen til Ole Nielsen 8. dec 1971 (Olav Havsteen-Mikkelsen, Ærøskøbing).

Som det eneste blev Golgata-billedet forelagt provst og menighedsrepræsentation. Hvad Kristian Lauritsen mente er det ikke lykkedes forfatteren af disse linier at få ud af ham, men det er mit bestemte indtryk, at han ikke var særlig ivrig efter at se Sven Havsteen-Mikkelsens forslag realiseret. Til gengæld ved vi fra en beretning nedfældet af menighedsrepræsentationens mangeårige formand Gudrun Chemnitz ret nøje, hvordan stemningen var i dén forsamling: ”Så kom udkastet. Det var meget dystert mørkt i farven. Det var kaldt påskemorgen. Korsene på Golgata, farverne var lilla og sort meget svagt lys viste påskemorgenrøden. Det var ligesom den ikke passede til os grønlandere.”⁶³ Hvordan det alligevel kunne ende med, at menighedsrepræsentationen efter lange forhandlinger tøvende godkendte skitseforslaget på et møde i maj 1973, dog med den bemærkning, at man håbede, ”at farverne bliver noget tydeligere end angivet på skitsen”⁶⁴ lader sig næppe helt udrede. Med menighedsrepræsentationens lunkne godkendelse hjemme kunne man gå til Statens Kunstfond, men her strandede sagen, og januar 1974 indløb et afslag. Sven Havsteen-Mikkelsen mente som så mange andre kunstnere før og efter ham, at det skyldtes, at hans aktier i Kunstfondens ledelse ikke stod særlig højt, og at der forelå et tilfælde af personlig forfølgelse. ”Husets arkitekt, Grønlands provst, menighedsrepræsentation og dertil Kirkeministeriet ser det gerne – medens et ret tilfældigt udvalg siger nej,” skrev han til Ole Nielsen.⁶⁵ Her tog han imidlertid munden temmelig fuld, for han var på ingen måde uvidende om den modstand, som hans kunst havde vakt i Grønland siden 1969. Det var Kunstfonden næppe heller. Det forekommer overvejende sandsynligt, at bevidstheden om modvilje i Grønland mod Sven Havsteen-Mikkelsen – kombineret med irritation over, at arkitekt Ole Nielsen ikke greb den løsning, der bød sig, da Tronfølgeren overrakte Stefan Viggo Pedersens billeder – har spillet ind i Statens Kunstfonds overvejelser. I Grønland spores ingen beklagelse over sagens udfald. Den dansk-grønlandsk alliance fra 1960erne om nødvendighed af

⁶³ Gudrun Chemnitz privatarkiv: Alteret i Hans Egede kirken (deponeret i tårnrummet Hans Egede Kirke, Nuuk).

⁶⁴ Sven Havsteen-Mikkelsen: privatarkiv: Godthåb. Ole Nielsen: Brev fra Ole Nielsen til Sven Havsteen-Mikkelsen 2. juni 1973 (Olav Havsteen-Mikkelsen, Ærøskøbing).

⁶⁵ Sven Havsteen-Mikkelsen: privatarkiv: Godthåb. Ole Nielsen: Kopi af brev fra Sven Havsteen-Mikkelsen til Ole Nielsen 5. feb 1974 (Olav Havsteen-Mikkelsen, Ærøskøbing).

at få moderne kunst ind i kirken var definitivt krakeleret, og man har ikke siden forsøgt sig med moderne kirkekunst i Grønland.⁶⁶

4. Tilbage til bibelsk fromhed

Nyere grønlandske kirkeudsmykninger har ensidigt koncentreret sig om det, der også var en del af udgangspunktet – grønlandske kunstnere og grønlandske materialer. I forbindelse med Kirkefondets opførelse af en ny kirke i bygden Attu under Kangatsiaq præstegæld mellem Sisimiut og Aasiaat, skrev generalsekretær i Kirkefondet Gunnar Hermansen i 1973, hvor striden i Godthåb endnu ikke var afsluttet, men hvor resultatet lå i luften, at ”tanken er, at kirken i Agto i videst mulig udstrækning skal opføres af grønlændere – og udsmykkes af grønlændere med grønlandsk kunst.”⁶⁷ Der skulle ikke være nogen altertavle, men til gengæld hænger der lidt til siden for alteret ned fra loftet et stort krucifiks med en lavstammet eskimoisk Kristus af drivtømmer og rensdyrtak udført af den lokale grønlandske kunstner Hans Alaufesen. Kirkeskibet er en drengekajak i normal størrelse, skænket til kirken ved indvielsen 1974 af befolkningerne i de nu nedlagte bygder i Attu-området.⁶⁸

Ligeså den beundrede og feterede Aka Høeghs kirkeudsmykninger fra 1980erne, hvor hovedanliggendet igen er at indskrive de klassiske kristne symboler indskrives i en grønlandsk stoflighed og en grønlandsk kontekst. Hendes alterkors i Eliaskirken i Maniitsoq er af drivtømmer. Det skal, forklarer hun, symbolisere det livgivende træ, som er kommet drivende udefra på samme måde som kristendommen. Korset er udsmykket med udskårne, malede blomster, den arktiske alperose, der ligesom kristendommen findes overalt i Grønland. Alter og døbefont er udført i granit fundet i Maniitsoq-området, og døbefonden til overmål udsmykket med fisk, som der er masser af i Grønland. I Tasiilaq på Østkysten, som fik en ny kirke 1985, og hvor det endnu en gang var Aka Høegh, som fik opgaven, anvendte hun på ny, drivtømmer fra de nordsibiriske flodmundinger, her

⁶⁶ Sven Havsteen-Mikkelsen forslag blev senere realiseret næsten uændret i Alderslyst Kirke i Silkeborg. Afbildet i Mikael Wivel, *Sven Havsteen-Mikkelsen. Det kristne spor*, København 2004, s. 32 og s. 83.

⁶⁷ Gunnar Hermansen, ”Ny kirke i Agto,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 111, 1973, s. 15-17 (16).

⁶⁸ Otto Sandgreen, *Nunatsinni oqaluffiit/ Grønlands kirker*. Nuuk 1991, s. 89.

en lærkerod, som efter sin lange rejse over Polarhavet er stillet med bunden i vejret på et isbjørneskind. Alteret er af hvalbarder, kommer fra de hvaler der ligesom kristendommen rejser hele verden rundt. Øverst i loftet en frise med vandrende fugle, symboliserende livets gang, desuden en nattehimmel med stjerner på, hvor hver enkelt af byens beboere har fået lov til at male sin egen stjerne. Det er kristendommen som del af den grønlandske natur, det er landskabet som del af den kristne fortælling. Der er ingen brud, der er ingen tvivl. Og herved er det blevet, hvad kirkekunst angår. Kåstat Lunds enorme udsmykning i Gertrud Rasch kirke i Qaqortoq af Jesus omgivet af grønlandske børn i nationaldragter understreger Grønlands plads i den bibelske fortælling.

Seneste erhvervelse af kirkekunst i Grønland er ganske undtagelsesvis af en dansk kunstner, nemlig Esben Hanefeldt Kristensen, hvis yderst konventionelle passionsserie – af alle steder – har fået plads i Hans Egede Kirke i Nuuk på de samme vægge, hvortil Sven Havsteen-Mikkelsens tvivlende, afmytologiserende glasmosaik i 1974 endte med at blive forment adgang. En rimelig og kunstnerisk tilfredsstillende løsning på den aldrig rigtig afsluttede udsmykning af Hans Egede Kirke ville være at hænge Dronningens gave fra 1971 på den tiltænkte plads.

Billedstriden er afsluttet og freden er genoprettet i Grønland, næsten ligeså harmonisk som vi kender det fra C.W. Schultz-Lorentzens sommerlige Godthåb-skildring fra 1943. Men hvad med sekterne? Fik man bugt med dem? Nej, det gjorde man ikke. De stortrives i dagens Grønland mere end nogensinde.

5. Billedafsnit

Otto Lauf. *Hyrderne på marken* (også kaldet *Guuterput*). Olie på lærred. 150 x 100 cm. 1962. Alterbillede. Itilleq Kirke. Foto: forf.

Jens Rosing. *Skaberen og skabningen*. Brændt glaseret keramik (stentøj) i fire felter. 230 x 115 x 5 cm. Indsat i stålramme. Alterbillede Egede Kirke, Aasiaat. Foto: forf.

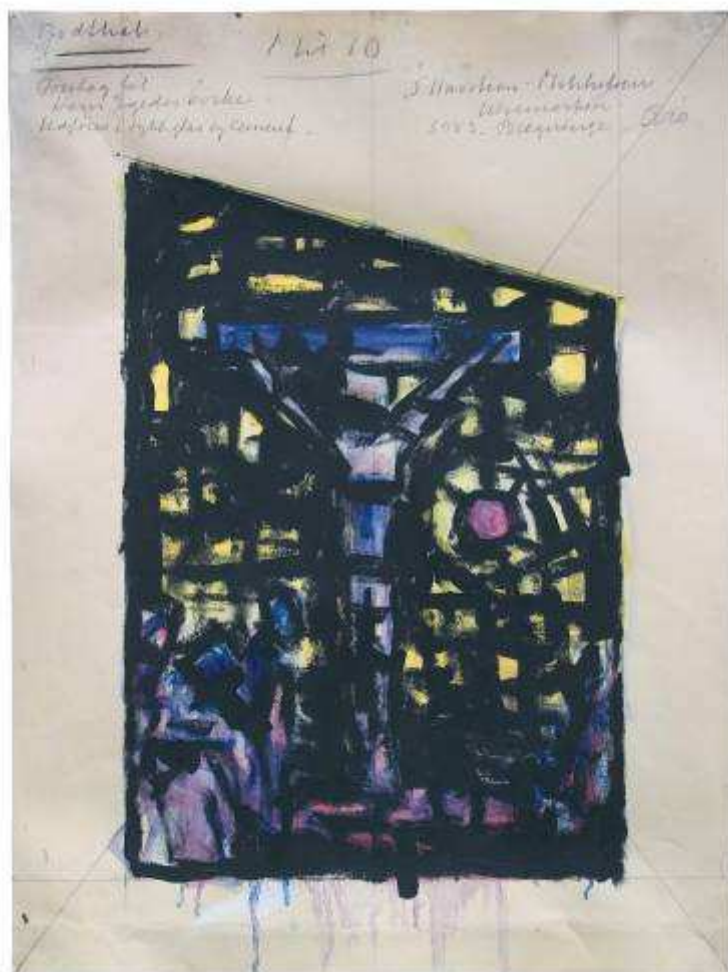
Sven Havsteen-Mikkelsen. *Korset i den grønlandske verden* (også kaldet: *Evangeliets lys i det eskimoiske univers*). glasmosaik i fem felter. 128 x 365 cm. 1969. Indsat i letmetalkasse. Glarmesterarbejde udført af L. Freese & Sønner, København. Alterbillede Pavia Kirke, Qasianguit. Foto: Andreas Kjærgaard.

Stefan Viggo Pedersen.
Korsfæstelsen. Olie på lærred. 187 x
149 cm. Hans Egede Kirkes
menighedssal, Nuuk. Billedets
tilblivelsestidspunkt ukendt. Et
næsten identisk billede fra 1945 i
Bigum Kirke, Nørlyng herred,
Viborg Amt. Gave fra Tronfølgeren
(Margrethe II) ved kirkens indvielse
1972. Foto: Andreas Kjærgaard

Sven Havsteen-Mikkelsen. *Korsfæstelsen*.
Skitse til glasmosaik til Hans Egede Kirke,
Godthåb (Nuuk). Blyant og akvarel på papir,
44 x 66 cm. 1972 eller 1973. Olav Havsteen-
Mikkelsens samling. Foto: Andreas
Kjærgaard.

Aka Høegh: Alterkors af drivtømmer med udskårne, malede arktiske alperoser. Drivtømmer, oliemaling. 164 x 110 x 20 cm. 1981. Foto: forf.

Aka Høegh: Døbefont. Lærketræ. Drivtømmer fra Sibirien, fundet drivende ud for Qaqortoq. Højde 78,5 cm, diameter 100 cm. 1986. Aka Høegh har formuleret sine tanker om døbefonten i følgende ord: Den store rod har samlet vand for at leve, så vender man den, så det store træ giver livet videre til barnet. Rodens næring bliver givet videre i dåben. Foto: forf.

Kåstat Lund. *Jesus og børnene*. Airbrush på træ og akryl på mur. 383 x 588 cm. 1996. Gertrud Rasch Kirke, Qaqortoq. Foto: forf.

Esben Hanefeldt Kristensen,
Indtoget i Jerusalem. Akryl på masonit. 25 x 25 cm. 2001. Foto: Andreas Kjærgaard.

SJETTE DEL

Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger*

Jeg frågade en gång en grönlänning vilka han ansåg vara landets främsta personligheter, och svaret kom utan tvekan: Hans Egede och Gertrud Rask. Men vem kommer då som nummer tre? frågade jag. Grönlänningen tvekade ett ögonblick och svarade så: Någon nummer tre finns inte i den rücken.

Erik Martinsson.¹

Kommer man som fremmed til Grønlands hovedstad og største by Nuuk, er noget af det første, man lægger mærke til, den mægtige bronzestatue af Grønlands apostel og byens grundlægger, Hans Egede, som med hyrdestaven i højre hånd og Bibelen i venstre fra sin plads på Kirkebakken ved siden af Domkirken (Vor Frelser Kirke) skuer ud over den arktiske metropol, som han grundlagde under navnet Godthåb 1728. Bevæger man sig fra Kirkebakken ud i byen, støder man igen og igen på Hans Egede. Vi møder ham i Domkirken, endda i flere versioner, og vi møder ham på rådhuset, hvor han kommer os i møde på de gobeliner, som pryder byrådssalen. I spisesalen på alderdomshjemmet hænger et maleri af Hans Egede, som prædiker fra en båd udført den danske billedkunstner Bodil Kaalund, og på endevæggen i gymnasiekollegiets kantine har Hans Egede sammen med hustruen Giertrud Rasch en fremtrædende plads på den grønlandske kunstner Jens Rosings storslåede apoteose i keramik over Grønlands historie gennem fire tusinde år. Bymuseet i "Niels Lynges Hus" på Gertruds Rasksvej har Hans Egede i den næppe mere end 18 år gamle Hans Lynges udformning fra begyndelsen af 1920erne, indrammet af to små billeder af Verdens Skabelse og Adam og Eva i Paradisets Have. I Grønlands Landsting fortæller en pompøs vase i kongeligt

* Trykt i Håkon Brun (red.), *Fra oprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken i Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 126-66.

¹ Erik Martinsson, *Hans Egede – Grønlands apostel*. Stockholm 1956, s. 3.

dansk porcelæn om Hans Egedes ankomst til Grønland den 3. juli 1721. Der er Hans Egedes Hus, byens ældste fra 1728, der er Hans Egedesvej, hvor man på Nationalmuseet finder en montre med ”Hans Egedes krucifiks,”² der er Hotel Hans Egede (med Gertrud Rask Spisehus), og uden for det nordiske kulturhus Katuaq bag en beskyttende kæde finder man den sten ved hvilken Hans Egede ifølge en sen legende bad for grønlændernes frelse. Ved udkanten af det gamle Godthåb ligger Hans Egede Kirke indviet i 1971 – tohundredoghalvtredsåret for Hans Egedes ankomst – foran hvilken et mindesmærke i grønlandsk marmor for de omkomne efter skibet *Hans Egede*, sænket på vej til Amerika 1942 af en tysk ubåd.³ Inde i kirken bag prædikestolen to små sten fra Håbets Ø, en erindring om det sted hvor Hans Egede og hans hustru første gang forkyndte kristendommen for grønlænderne, i kirkerummets modsatte ende pendantbilleder af ægteparret malet i Bergen før afrejsen til Grønland. I forstaden Nuussuaq på vej til lufthavnen er der ingen museer, ingen kirker og ingen offentlige monumenter, men Hans Egede er der alligevel – det sørger gadens kunstnere for, idet portrætter af Hans Egede jævnligt dukker op på boligblokkenes betonvægge. Tager man op og ned langs Grønlands skærgårdskyst ud mod Davis Strædet, følger Hans Egede med. Det første sted, man støder på ham, hvis man svinger mod nord, er i den danske arkitekt Holger Jensens monumentale vægudsmykning fra 1980 af kirken i den lille bygd Napasoq, med en knælende Hans Egede på en klippe efter ankomsten til Grønland 1721; i baggrunden skibet *Haabet*. Derefter toner missionæren frem gang på gang indtil Kangersuatsiaq, en lille bebyggelse langt oppe Melvillebugten, hvor han for sidste gang viser sig på et maleri af Hans Lynges. Mod syd følger han den rejsende helt ned til Kap Farvel. Kun i Thuleområdet længst mod nord og på Østkysten ser man næsten ikke Hans Egede. På frimærker er Grønlands apostel et genkommende motiv, senest var han på julemærket 2003, tegnet af den grønlandske billedkunstner Lisa Lynges Hesseldahl.

² Således kaldet. Der er tale om en 5 cm høj malmstøbt krucifiksfigur fra ca. 1700, opsat på et nyere benkors. Efter en familietradition fundet af missionær og seminarieførstander Carl Emil Janssen (1813-84) i Hans Egedes hustomt i Godthåb. Købt af Nationalmuseet i København 1929, senere ført til Grønland.

³ Mindesmærket afsløret 9. juli 1945. Gitz-Johansen, ”Gensynet med Grønland,” i: samme, *Træsnit. 1897 – 20. aug. – 1957*, udg. af en kreds af venner på Gitz-Johansens 60-årsdag. Skjern 1957, s. 21-24, her: 21.

Også i Norge og i Danmark er Hans Egede et navn, man jævnligt støder på. Børnehaver, plejehjem, kirker og gader i snesevis er opkaldt efter ham. Man træffer ham på museer og på teaterscenen, man møder ham i romaner, digte og fortællinger for børn og voksne. Han har lagt navn til videnskabelige belønningsmedaljer, og man lærer om ham i skolen, ligesom missionærens kontrafej har prydet både danske og norske frimærker. Tilsyneladende er alt gået efter en snor, Hans Egedes eftermæle lyser klart og tydeligt i de tre lande, hvor han virkede og levede. Grønlands apostel er med provst over Dalarna i Trondheim Stift, Hans Steenbuchs ord på hans desværre forsvundne gravsten på den såkaldte Høyers kirkegård ved Sankt Nikolaj Kirke midt i København ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Dannemark, Men Udødelig i Grønland.”⁴ Helt så ligetil, som man kunne tro, har det imidlertid ikke været. Ved nærmere eftersyn viser det sig, at Hans Egedes eftermæle har været underkastet stærkt svingende historisk-politiske og ideologiske konjunkturer, og at resultatet langt fra var givet på forhånd. Hans Egede-receptionen har tidligere været behandlet af den danske grønlandshistoriker Louis Bobé og af den norske præst og kunsthistoriker Hans Christen Mamen,⁵ men cursorisk og uden bemærkninger om de dramatiske ændringer fremstillingen af grønlandsmissionæren har undergået gennem tiden.

1. Hans Egede i Danmark-Norge frem til rigernes adskillelse 1814

Da Hans Egede døde i Stubbekøbing på øen Falster den 5. november 1758 tooghalvfjerds år gammel med Grønlands navn på læberne i sin sidste bøn, som det senere blev berettet,⁶ var det en berømt mand, der gik bort. Herom vidner den storstilede bisættelse med ringning fra alle byens klokker,⁷ herom vidner

⁴ Citeret efter Christopher Giessing, *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere med hosføyede Slægt-Registrere og Stam-Tavler*, I-III. København 1779-1786, I, s. 64.

⁵ Louis Bobé, *Hans Egede. Grønlands Missionær og Kolonisateur* (Meddelelser om Grønland, 129:1). København 1944; Hans Christen Mamen, ”Hans Egede slik kunstnerne har sett ham,” i: Olav Guttorm Myklebust (red.), *Hans Egede. Studier til 200-årsdagen for hans død 5. nov. 1958* (Avhandlinger utg. av Egede Instituttet, 8). Oslo 1958, s. 261-78. Tidligere versioner af nærværende artikel i Tine Reeh & Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen, 28. april 2006*. København 2006, s. 215-45 og i *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2006-07*, s. 73-97. Bortset fra billedstoffet, som er forskelligt, overflødiggjør nærværende udgave tidligere versioner.

⁶ Christopher Giessing (se note 4), s. 62.

⁷ Louis Bobé (se note 5), s. 272; Hans Egede, *Relationer fra Grønland 1721-36 og Det gamle Grønlands ny Perlustration 1741*, udg. Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 54). København 1925, s. XII-XIV.

nekrologer og kunsthæderige latinske mindetale i tidens førende aviser og tidsskrifter, herom vidner den højstemte ligtale af sognepræst i Nakskov, provst Ole Frantsen Dorph over ordene: ”Der kom et menneske, udsendt af Gud, hans navn var Johannes. Han kom for at aflægge vidnesbyrd, han skulle vidne om lyset, for at alle skulle komme til tro ved ham” (Joh 1,6-7).⁸ Det gjorde indtryk, at hans værker blev oversat til en lang række sprog og vandt anerkendelse overalt i Europa,⁹ navnlig gav hovedværket *Det gamle Grønlands Nye Perustration* fra 1741 genlyd mange steder, også hvor man mindst skulle vente det. Således lå Hans Egedes bevægende beretning, at grønlænderne lagde et hundehoved ved små børns grave ”i den Tanke, at som smaa Børn ere u-forstandige, Hunden da skal støve og viise dem Veyen til Siælens Land”¹⁰ til grund for en passage i den store tyske 1700-tals digter Friedrich Gottlieb Klopstocks mesterværk *Der Messias*.¹¹ Alligevel var det kun ganske få, som vidste, hvordan Hans Egede så ud, og han nåede ikke selv at se et kobberstik med sit portræt – den eneste måde, hvorpå et billede i 1700-tallet kunne nå ud til en bredere kreds. Ved grønlandsmissionærens død var de eneste vidnesbyrd om hans udseende en håndfuld malerier i familiens eje. Det tidligste malet i Bergen 1718 af en ubekendt kunstner før afrejsen til Grønland, i dag i Hans Egede Kirke i Nuuk, hvor det som omtalt hænger på bagvæggen side om side med et pendantbillede af hustruen Giertrud Rasch.¹² Derudover var der et fra 1740 af Johan Hörner, én af Københavns fremtrædende

⁸ Finn Gad, ”Tohundredåret for Hans Egedes død,” *Tidsskriftet Grønland*, 1958, s. 463-69, her: 463.

⁹ Louis Bobé (se note 5), s. 257.

¹⁰ Hans Egede (se note 7), s. 376.

¹¹ Friedrich Gottlieb Klopstock, *Werke und Briefe: Historisch-kritisch Ausgabe* (udg. Horst Gronemeyer & Elisabeth Höpker-Herberg & Klaus Hurlebusch & Rose-Maria Hurlebusch): Abteilung Werke, IV, 1-6: *Der Messias*. Berlin/New York 1974-99, 1, 16. sang, vers 333-39.

¹² Disse to billeder er – sandsynligvis ved Hans Egedes død 1758 – kommet til Hans Egedes og Giertrud Raschs yngste datter Petronelle (1716-1805), gift 1741 med sognepræst Jørgen Nielsen Saabye, hvis efterslægt 1845 skænkede dem til Sankt Knuds Kirke i Odense på Fyn. Her var de indtil de i 1971, 250-året for Hans Egedes ankomst til Grønland, på foranledning af daværende formand for kirkens menighedsråd læge Niels Sigurd Jacobsen blev skænket til den nyopførte Hans Egede Kirke i Nuuk. Kopieret flere gange: kopi fra det 18. århundrede (Hans Egede alene) i Vågan Kirke; kopi fra det 19. århundrede (begge) på Etnografisk Museum i Oslo (Signe Rinks samling); kopi (begge), formentlig fra det 19. århundrede, i Grønlands Styrelse på hjørnet af Slotsholmsgade og Christiansgade i København. Udstillet på Grønlandsudstillingen 1921 i St. Nikolaj Kirkebygning (Louis Bobé (red.), *Grønlandsudstillingen 1721-1921, St. Nikolaj Kirkebygning*. København 1921, s. 5, kat.nr. 1-2). Ses på et foto fra direktørkontoret umiddelbart før Styrelsens overflytning til nye lokaler på Christianshavn (*Grønlandsposten* 16. jan 1949, s. 16). Nuværende opholdssted ubekendt; kopi (begge), før 1913, på passagerskibet *Gertrud Rask*; tabt ved skibets forlis 1942.

portrætmalere, formentlig udført som bryllupsgave til datteren Petronelle (i dag på Frederiksborgmuseet i Hillerød). Det tredje, som stadig er i privateje og tilskrives den dansk-tyske hofmaler Johann Georg Ziesenis, stammer ligesom Hörners fra et af de første år efter hjemkomsten til København 1736.¹³ Disse tre portrætter, der danner det ikonografiske grundlag for alle senere Hans Egede-billeder, viser samstemmende en mager, alvorligt udseende mand med blå øjne og enkle, faste træk omkring den fremspringende næse. Hårfarven er skjult af den for det tidlige 1700-tal så karakteristiske paryk, der gjorde unge mænd ældre og værdigere, end de var, og forlenede halvskaldede, grånende mænd med et anstrøg af ungdommelighed. Et socialt komediespil, der gennem årene jævnedes vejen for talrige ægteskaber mellem par af ulige alder, således Hans Egedes med den tretten år ældre Giertrud Rasch, og varede ved, indtil den franske revolution i 1790'erne fejede den gamle verden med al dens "hykleri" til side. Pibekrave og sort præstekjole afrunder alle tre malerier. Stadig i familiens eje, er "Hans Egedes stok" med Hans Egedes portræt udkåret af hvalrostand af sønnen Poul Egede før 1740.

Uden portrætlighed er en fremstilling af Hans Egede på et sølvkrus, udført af den førende guldsmed i Bergen Johannes Johannessen Reimers, skænket til Hans Egede 1715, mens han endnu var præst i Nordnorge. Indgraveret i låget scener fra en strid om nogle fiskeindtægter, som Hans Egede havde som kapellan i Vågan med sin vicepastor Jacob Parelius – en sag som afslører andre, mindre ydmyge og måske mindre sympatiske sider af den unge Hans Egede, end dem, vi plejer at høre om. Dette krus, som antages at have været med i Grønland, kom hurtigt efter Hans Egedes død ud af familiens eje og er indgraveret med fremmede initialer. Efter at have været som forsvundet fra jordens overflade dukkede det op igen 1873 og befinder sig i dag på Frederiksborgmuseet.¹⁴ Ligeledes uden

¹³ Dette billede har været kendt gennem J.G. Schleuens nedenfor omtalte stik fra 1764, men i øvrigt vides intet om dets skæbne, før det 1921 dukkede op på Grønlandsudstillingen i St. Nikolaj Kirkebygning, jf. Louis Bobé (se note 12), s. 5, kat.nr. 3. Ejer var kemikeren Vilhelm Jørgensen (1844-1925), der havde skabt sig en formue ved en metode til oprensning af grønlandsk kryolit. I 1921 havde Vilhelm Jørgensen ophold på landstedet Løndal ved Silkeborg i Jylland, hvor billedet stadig befinder sig (Lars Kolinds samling).

¹⁴ Frederiksborgmuseet, inv.nr. B 3723. Det har været almindeligt antaget, at sølvkruset er skænket Hans Egede af den fattige nordnorske fiskermenighed som hædersgave til en elsket og afholdt sjælesørger, som de mente havde lidt overlast i provsteretten, hvor han tabte to gange. Dette er, utvivlsomt med rette, for nylig bestridt af Kjell Furuset, som er af den opfattelse, at kruset er

portrætlighed er det billede af Hans Egede, som findes på Bergens Octroyerede Groenlandske Compagnies segl udført 1723 af kantor ved Bergens katedralskole Peder Stub (ca. 1694-1747). På seglet Hans Egede som Grønlands apostel omgivet af knælende grønlandere – et vidnesbyrd om, at den så ofte omtalte bekymring for de gamle nordboeres skæbne, som ganske rigtigt var udgangspunktet for Hans Egedes interesse for Grønland, ikke spille nogen videre rolle, da det ”Høye og Hellige Werck” flere år senere omsider kom i gang.¹⁵ Samtidig med Hans Egede, men med en tilblivelseshistorie som ikke i sig selv har med ham at gøre, er en præstetavle fra Vågan Kirke, som viser kirkens præster og biskopper efter Reformationen med Hans Egede som præst nummer femten (i dag på Tromsø Museum).¹⁶ Også dette billede af Hans Egede er uden portrætlighed. Endelig skal for fuldstændighedens skyld nævnes, at der fra 1700-tallet findes to portrætter, som, utvivlsomt med urette, bærer Hans Egedes navn: et basreliefportræt af malet gips i forgyldt rokokoramme på Nationalmuseet i København¹⁷ og en miniature, hvis nuværende opholdssted er ukendt, men som i 1930'erne var i Århus-grossererens Kai Wohlerts eje.¹⁸

bestilt og givet til Hans Egede af hans velhavende ven og støtte i Vågan Jens Hasselberg. (”Ei ny tolking av Hans Egedes sølvkanne,” *Norsk tidsskrift for misjon*, 2003: 4, s. 201-06). Det er tillige Kjell Furuset's opfattelse, at striden med vicepastoren, såvel som to andre sager, som han har fremdraget fra Hans Egedes første år i Vågan, har bidraget til hans beslutning om at drage til Grønland. Kjell Furuset, ”To hittil ukjente rettsaker mot Hans Egede,” *Norsk tidsskrift for misjon*, 2003: 4, s. 195-200. Der findes en større litteratur om Hans Egedes sølvkrus, her skal blot nævnes Hother Ostermann, ”Hans Egedes norske hædersgave,” *Det Grønlandske Selskabs Aarskrift 1936*. København 1936, s. 5-26 og Sigurd Grieg, ”Hans Egedes sølvkanne,” *Norveg. Tidsskrift for folkelivsgranskning*, 1953, s. 97-114. En kopi af sølvkruset blev 1972 skænket menigheden i Godthåb af Vågefjord menighed (Gudrun Chemnitz' privatarkiv: Menighedsrepræsentationen 1972-75: Gaver som Edvard Ruud gav os (deponeret på loftet i Hans Egedes Kirke i Nuuk)). Nuværende opholdssted ukendt.

¹⁵ Hos Hans Egede selv indtraf skiftet fra at ville opsøge de gamle nordboere til at ville missionere for hedningerne senest 1711, altså mindst ti år før han drog til Grønland. Se Hans Egedes forslag til kongen om de hedenske grønlanderes omvendelse af 21. dec. 1711. *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og Breve til Oplysning om Grønlands Besejling, Kolonisation og Missionering*, udg. ved Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 55:3). København 1936, s. 32-44.

¹⁶ Kjell Furuset, ”Vågan kirke i Sigvard Kildals ”Tavle over bisper, præster og reformatorer”,” *Årbok for Vågan 2001*, s. 70-77, her: 71-73 (afbildet).

¹⁷ Inv. nr. 52/1892.

¹⁸ Hother Ostermann, *Nordmænd paa Grønland 1721-1814*, I-II. Oslo 1940, I, planche 38.

I 1760erne, hvor nye ideer om borgerdyd og kærlighed til fædrelandet og dets historie voksede frem,¹⁹ begyndte Hans Egedes stjerne at stige. Indsatsen på Grønland blev ikke længere, som der havde været tendens til det navnlig i 1740erne, hvor rigets finanser var pressede, bedømt ud fra en økonomisk synsvinkel. Genoprettelsen af den siden 1400-tallet tabte forbindelse med Grønland fremstod nu som en fortjenstfuld og patriotisk handling ved én af landets egne sønner. Et vidnesbyrd herom er, at der inden for en kortere årrække kom ikke mindre end tre forskellige kobberstik med Hans Egedes portræt. Det første – Hans Egede i halv figur med Bibelen i højre hånd udført af Johan Samuel Lymann efter Johan Hörners maleri – kan dateres til 1760, idet det af forfatteren og embedsmanden Bolle Willum Luxdorps dagbøger fremgår, at et af ham affattet på stikket indgraveret latinsk hyldestdigt blev udarbejdet i begyndelsen af marts dette år.²⁰ Fire år senere kom et stik af J.G. Schleuen efter Ziesenis' maleri og endelig 1778 et stik af Meno Haas efter ungdomsbilledet fra 1718, et skulderstykke, hvor klædedragten er moderniseret med en hvid bladkrave i stedet for pibekraven. Foran den ovale ramme en hylde med bøger og manuskripter, forneden – som en hilsen fra den europæiske latinitets sidste årti – en gentagelse af Luxdorps hyldestdigt fra 1760.

Et gennembrud som fælles dansk-norsk ikon fik Hans Egede 1777 med historikeren Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, hvor vi møder Hans Egede ikke mindre end tre gange. Første gang i kapitlet ”Menneskekærlighed,” hvor der berettes om hans og hustruens opofrende indsats under den frygtelige koppeepidemi, som ramte Grønland 1733-34, og som på få måneder bortrev omkring 85% af befolkningen i Godthåb-området.²¹ Anden

¹⁹ Ole Feldbæk, ”Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse,” *Fortid og Nutid*, 31, 1984, s. 270-88; Samme (red.), *Dansk Identitetshistorie*, 1: Fædreland og modersmål 1536-1789. København 1991.

²⁰ *Luxdorps Dagbøger, indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personalhistorie*, I: 1745-73, udg. Eiler Nystrøm. København 1915-30, s. 109-10. *Weilbach Dansk Kunstnerleksikon*, 4. udg. fejdaterer stikket til 1758 (artikel ”Lymann”).

²¹ Hother Ostermann, *Den grønlandske Missions og Kirkes Historie*. København 1921, s. 42. Tilsvarende dødstal kendes fra koppers hærgen i resten af Den nye Verden. Medicinhistorikere forklarer de ekstremt høje dødstal med, at de amerindianske befolkninger efter mange tusinde års adskillelse fra den eurasiske verden ikke havde noget immunforsvar over for en række af Den gamle Verdens smitsomme sygdomme, hvoraf kopper var den værste, men ikke den eneste. For en nyere, afbalanceret diskussion af koppeepidemien ved Godthåb 1733-34 se Ole Marquardt, ”The Importation of European diseases to Greenland and the great smallpox epidemic in the Nuuk

gang under kapitlet ”Standhaftighed,” hvor der bringes en sytten sider lang lovprisning af missionen i Grønland, den 750 sider lange bogs længste enkeltafsnit. Tredje gang Hans Egede nævnes er under overskriften ”Trofasthed,” hvor Mallings meddeler træk ved Hans Egedes optræden over for en gammel fanger, der var nedtrykt, fordi han havde fået at vide af en angakok, at han skulle dø. Med denne heltekåring i en bog, der var udarbejdet på bestilling af gehejmestatsminister Ove Høegh-Guldberg til brug i skolen i Danmark og Norge,²² var Hans Egede rykket ind i tvillingerigets panteon, hvor han – den norskfødte borgersøn af gammel dansk-norsk æt, der sammen med sin trofaste hustru så godt som ene mand havde genrejst Norgesvældet i vest – fik plads på linie med søhelten Peder Tordenskiold, Ludvig Holberg og navnkundige middelalderkonger som Harald Hårderåde og Valdemar den Store. Til Mallings bog sluttede sig de følgende år genealogen Christopher Giessings *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere* (1779-86), der begynder med en syvogtres sider lang lovprisning af Hans Egede (og hvis første bind oprindeligt, som en hilsen til Hans Egede, var tænkt udsendt i 1771, halvtredsåret for den grønlandske missions begyndelse), og den unge Nicolai Frederik Severin Grundtvigs overstrømmende hyldelse til Hans Egede, først i *Verdens Krønike* fra 1812,²³ dernæst i *Roskilde-Riim* fra 1814.²⁴ Med *Mærkværdige Mænds Levnetsbeskrivelser* (1800) af den kendte tyske filantrop Christian Gotthilf Salzmann blev Hans Egede som Grønlands apostel løftet op i det panamerikanske panteon og anbragt på linie med navne som Christopher Columbus, Benjamin Franklin og William Penn.

Ove Mallings bog kom som en gave for datidens kunstnere. Blandt de første, der greb det dugfriske materiale, var digteren Johannes Ewald og hofbilledhugger Johannes Wiedewelt, der fra sin fremskudte post som direktør for Kunstakademiet i flere år havde arbejdet med at finde passende kunstneriske udtryk for fædrelandskærlighed. Wiedewelt lod et eksemplar af *Store og gode*

region in 1733-34,” i: Michèle Therrien (udg.), *Proceedings of the First IPSSAS Seminar*, Nuuk 2002. Nuuk 2004, s. 131-44.

²² Erik Hansen, ”Efterskrift,” i: *Ove Malling, Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*. København 1992, s. 567-87, her: 572-79.

²³ Nicolai Frederik Severin Grundtvig, *Udvalgte Skrifter*, II, udg. af Holger Begtrup. København 1905, s. 361.

²⁴ Sst., s. 534-38.

Handlinger indbinde gennemskudt med folioark, hvorpå han noterede ideer til malerier, medaljoner, skulpturer og vignetter.²⁵ Ved beretningen om de koppesygge foreslog han et maleri, hvor man ”Ud i en Hytte seer Hans Egede blant Syge og Elendige Grönländere; nogle ere døde; Egede rekker haanden til en gammel paa sit yderste Liggende Grönländer, i det han taler til ham; Fruen sitter og plejer nogle Börn.” Missionsvirksomheden tænkte Wiedewelt illustreret med et maleri, hvor ”Hans Egede Prædiker for Grönländerne. En hob Grönländere, af gamle og unge, tilhører ham med meget Opmærksomhed: Grönländerne bruger Buger og pile.” Også fortællingen om Hans Egede og fangeren, der troede, han skulle dø, fordi en angakok havde sagt det, havde Wiedewelt et forslag til, nemlig en vignet med ”En ussell grönlan[d]sk Hytte mellem Klipper og Is; omkring den gaar nogle Rens-Dyr.” Johannes Wiedewelts eget bidrag til Hans Egedes og Giertrud Raschs ikonografi blev en mindestele af norsk marmor rejst 1779 i den patriotiske mindelund, der i disse år blev indrettet ved Jægerspris på Sjælland.²⁶ En anden kunstner, som tog fat på Mallings stof, var maleren Erik Pauelsen (1749-90), der – til dels under ret nærgående udnyttelse af nogle af de ideer, Wiedewelts utrættelige hjerne fostrede, og som Pauelsen under ikke nærmere kendte omstændigheder må være blevet givet adgang til – frembragte en række tegninger og malerier med scener fra *Store og gode Handlinger*. Som stik udført af Johann Friderich Clemens og andre af tidens kobberstikkere opnåede Pauelsens billeder stor udbredelse, og de prydede de næste tyve-tredive år indsat bag glas i smukke empirerammer væggene i danske og norske hjem fra Nordkapp til Altona, tvillingemonarkiets forpost i syd.²⁷ Blandt de motiver, som ad denne vej nåede ud i den brede dansk-norske offentlighed, var *Hans Egede plejer koppesygge Grönlændere*, der viser Hans Egede og hans familie – den milde, godgørende hustru der bøjer sig over et sygt barn og to lyse, ranke døtre, der diskret går deres værdige forældre til hånde – som en slags grønlandsk statholder- eller

²⁵ NKS 111¹ folio: Ove Malling, *Store og gode Handlinger*, vol. I: Johannes Wiedewelts eksemplar (Det kgl. Bibliotek, København).

²⁶ Hakon Lund, *Mindelunden ved Jægerspris*. København 1976, s. 22.

²⁷ I sine erindringer fra barndommens København beretter kunsthistorikeren Niels Lauritz Høyen (1798-1870), at han har set Erik Pauelsens billeder ”paa hundrede Steder hænge rundt omkring paa Væggene hos Borgerfolk ... det var Billeder som Enhver den Gang ejede, og som gjorde umaadelig Lykke.” *Skrifter*, III, udg. J.L.Ussing. København 1876, s. 216. – *I smukke empirerammer*: et eksemplar af *Hans Egede plejer koppesygge grönlændere* i glas og ramme fra omkring 1800 blev 1890 erhvervet af Nationalmuseet i København, inv.nr. 117/1890.

vicekongefamilie.²⁸ Langt fra virkeligheden under koppeepidemien, som vi kender den fra historiebøgerne, men egnet til at vække fædrelandskærlighed. Som vidnesbyrd om dette motivs popularitet og helt usædvanlige gennemslagskraft kan anføres, at det oplevede den sjældne ære at komme på kongeligt porcelæn.²⁹ Også på denne måde kom Hans Egede og Giertrud Rasch op på side med de kongelige, som ellers var de eneste, af hvem der fremstilledes portrætter på porcelæn – en kostbar genre med få købere.

Den patriotiske mindekult for Hans Egede slog også rod i Grønland. Det begyndte allerede, mens han endnu levede, nemlig i 1746, hvor 25-året for landingen blev fejret.³⁰ I 1760 blev en ny koloni, Egedesminde (det nuværende Aasiaat), opkaldt efter ham, og i 1775 fejredes han i stor skala i forbindelse med indvielsen af Den Blå Kirke i Holsteinsborg (Sisimiut), byens første kirke, der stadig står, i dag som en del af Sisimiut Museum. Indvielsesfestlighederne, der var henlagt til den af hedningemissionen yndede Helligtrekongersdag – dagen hvor hedningerne første gang mødte Messias – begyndte med klokkeringning og kanonskud fra et ved kolonien beliggende handelsskib. Herpå fulgte processioner, taler, prædikener og salmesang på dansk og på grønlandsk. Til sidst vist fra et af kirkevinduerne et ”Illuminations-Stykke,” det vil sige et maleri på papir eller tyndt bomuldsstof, gennemvædet med olie, hvad der betød, at motivet ved belysning bagfra fremstod med klare, lysende farver.³¹ Midt i billedet ifølge missionær Hans Jørgen Jægers stolte beretning ”Sal. Hr. Biskop Hans Egedes Portrait, holdende paa en Bog i den eene Haand, og leggende den anden Haand paa en ung Grønlænders Hoved, som bukker sig til hans venstre Side.” Over dette portræt stod skrevet ”Denne Discipel dør ikke” samt ”Denne [Hans Egede] var

²⁸ Der er en slående parallel mellem Erik Pauelsens billede af Hans Egede, der plejer de kopper syge grønlandere, og den franske maler Antoine-Jean Gros’ lidt senere fremstilling af Napoleon hos de pestrante i Jaffa (*Bonaparte visitant les pestiférés de Jaffa*, 1804, Musée du Louvre). – I begge billeder åbenbarer den sande fyrstelige karakter sig i modet til at møde dem, der er ramt af forfærdelige sygdomme.

²⁹ Et eksemplar på Nationalmuseet i København, inv.nr. IX/1109/1889.

³⁰ *Collect paa Jubelfesten* (med grønlandsk tekst). Eneste kendte eksemplar af dette vidnesbyrd om festligholdelse af 25-årsdagen for landingen i ”The Krabbe Library,” Stanford University Library.

³¹ Illuminationsbilleder blev brugt som festdekoration i 1700-tallet og langt op i 1800-tallet, jf. Hannemarie Ragn Jensen, ”Lunds festdekoration,” i: Keld de Fine Licht (red.), *Forblommet Antik. Klassicisme i dansk arkitektur og havekunst. Studier tilegnet Hakon Lund 18. oktober 1988*. København 1988, s. 182-91, her: 185.

den første, som den høieste Gud bragte til at vise Eders Saligheds Vei." Øverst i billedet en sky, hvor ud fra Herrens fremstrakte hånd med kirkens navn Bethel på et blad. Endelig, som billede på Hans Egedes indsats i kongens og Kristi tjeneste, selvopofrelsens symbol, en pelikan som hakker i eget bryst for at føde sine unger, samt en gruppe grønlandere der peger på et skriftbånd med ordene fra Salmernes Bog (132,7): "Vi vil gaae ind i Herrens Boelig: vi vil tilbede for Hans Fødders Fodskammel."³² Desværre er der ingen vidnesbyrd om, hvordan dette storartet iscenesatte billedshow, der i januarmørket kunne ses over hele den lille koloni, blev modtaget af befolkningen. Men da der fra anden side foreligger vidnesbyrd om, at billeder blev modtaget med et overvældende følelsesvolumen,³³ har vi lov at tro, at forestillingen ikke har forfejlet sin hensigt, som var at slå fast, at kristendommen og den dansk-norske kongemagt takket være Hans Egede nu atter havde slået rod i Grønland.

For Hans Egedes eftermæle blev Napoleonskrigene et skæbnsvangert vendepunkt, idet de førte til opløsning af den dansk-norske union ved freden i Kiel natten mellem den 14. og den 15. januar 1814. Hvor danske og norske før i samdrægtighed havde kunnet hylde Hans Egede og Giertrud Rasch, var dette nu ikke længere muligt. I Norge, hvor ægteparret ved siden af den nationale berømmelse havde nydt betydelig lokal anseelse, navnlig i landets nordlige egne, og hvor Egedes skrifter om Grønland var blevet yndet læsning,³⁴ ville man helst ikke høre mere om dem. Dels fordi Hans Egede, skønt født og opvokset i Norge, var nært knyttet til Danmark, hvor han tilbragte de sidste mange

³² Poul Egede, *Efterretninger om Grønland, uddragne af en Journal holden fra 1721 til 1788*. København [1788], s. 242-46.

³³ Kathrine Kjærgaard & Thorkild Kjærgaard, "Prints and pictures in Greenland 1721-1900," i: Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX/Bilderhandel und Bildverbreitung im 18. und 19. Jahrhundert*. Rovereto (Trento) 2008, s. 201-12, her: 203-04; Poul Egede & Niels Egede, *Continuation af Hans Egedes relationer fra Grønland samt Niels Egede: Beskrivelse over Grønland [1770]*, udg. Hother Ostermann (Meddelelser om Grønland, 120). København 1939, s. 71 (reaktion på kongebilleder). Ældste kendte reaktion fra det arktiske område på europæisk billedkunst stammer fra 1577, hvor den britiske opdagelsesrejsende Martin Frobisher præsenterede en eskimo i Davis Stræde-området for et maleri forestillende en af hans venner, som tidligere var ført til Europa. Manden talte til maleriet af sin ven, og da det ikke svarede, blev han vred. Til sidst gav han op i den forvisning, at europæere kunne få folk til at leve og dø, som det passede dem. Verena Traeger, *Eskimo-Abbildungen als ethnographische Quellen (1500-1800)*. Wien 1995, s. 80-81.

³⁴ Om læsning af Hans Egedes skrifter i Norge bemærkninger i Hother Ostermann (se note 18). Se også Jostein Fet, *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo 1995, s. 263, 374.

år af sit liv og lå begravet, dels fordi stormagterne ved Kielerfreden til nordmændenes forbitrelse havde ladet Grønland (sammen med Island og Færøerne) gå til Danmark, uanset at det hørte til det gamle norske middelalderrige.³⁵ I Danmark, hvor sorgen over tabet af Norge var dyb – det var en verden, der gik under, da Danmark-Norge, det ”stammedjærreste træ, den gamle bøg i Norden”³⁶ vaklede og styrtede – havde man i det nationalt-patriotisk bevidste borgerskab ingen problemer med at vedkende sig tidligere norske landsmænd som Hans Egede, men man var lidt undselig ved at tage dem til indtægt for Danmark, da ”de Norske jo ikke længer vedkomme os,” som det så vemodigt blev formuleret af digteren Bernhard Severin Ingemann.³⁷ Ser man bort fra selv samme Ingemann, der fra barnsben havde en personlig forbindelse til Egede-familien, som han 1821 i hundredåret for Hans Egedes landing på Grønland kvitterede for med digtet *Et helligt Kors staar høit i Nord*,³⁸ og eventyrdigteren H.C. Andersens smukke billede af Grønlands apostel som et af de tre flammende hjerter i det danske rigsvåben,³⁹ veg nationalromantikken, der

³⁵ I dag snart 200 år efter Kielerfreden er det gået i glemmebogen hos de fleste, i hvert fald i Danmark, at Grønland indtil 1814 betragtedes som et norsk anliggende, og at den myndighed, der fra den fælles dansk-norske rigshovedstad København blev udøvet over Grønland, ansås for afledt af den norske kongemyndigheds forening med den danske 1537. I samtiden var der ingen tvivl om, at det hang sådan sammen. Ludvig Holberg omtaler i sin folkeret genbosættelsen på Grønland 1721 som et rent norsk anliggende: ”De Norske have udi disse Tider bemægtiget sig det Land [Grønland] ved Strat David” (*Naturens og Folke-Rettens Kundskab*, 5. udg. København 1763, s. 155, min fremhævelse). Det samme kan udledes af oktroyen til Bergens Grønlandske Compagnie af 5. febr. 1723, der omtaler Grønland som ”det under Vort Rige Norge henhørende Land,” jf. *Diplomatarium* (se note 15), s. 90. I overensstemmelse hermed lå sager angående Grønland frem til 1814 under de såkaldte norske kontorer i regeringsbyen København (Gunnar Isachsen, *Grønland og grønlandsisen*. Oslo 1925, s. 192-93). Også i fredstraktatens formulering, at Norge afhændes til Sverige ”ses dépendences, la Grönlande, les isles de Ferröe et l’Islande non comprises,” ligger en utvetydig anerkendelse af Grønland som en del af Norge.

³⁶ Jens Baggesen, citeret efter Jens Vibæk, *Danmarks historie*, 10: Reform og Fallit 1784-1830. København 1964, s. 410.

³⁷ B.S. Ingemann, *Landsbybørnene: Nyheds-Roman i 4 Dele*, I. København 1943 (1. udg. 1852), s. 196.

³⁸ Første gang trykt i Steen Steensen Blicher, *Bautastene*. København 1823, s. 43-46. Nævnes kan også Ingemanns grønlanderroman *Kunnuk og Naja eller Grønlanderne* (1842), en hyldelse til Egede-familien baseret på dagbøger ført af Hans Egede Saabye, en dattersøn til Hans Egede, der 1770-78 virkede som missionær i Christianshåb (Qasigiannnguit). Inge Kleivan, ”Digteren B.S. Ingemann og Grønland,” *Tidsskriftet Grønland*, 1961, s. 241-69.

³⁹ I eventyret *Holger Danske* (1845). Her en beskrivelse af det danske rigsvåben med det tre løver og dets tre hjerter, som bliver til flammer. Den første flamme melder om kongedatteren Leonora Christine, den anden om søhelten Iver Hvidtfeld, den tredje om ”Grønlands usle Hytter hvor Præsten Hans Egede stod med Kjærlighed i Ord og Gjærning, Flammen var en Stjerne på hans Bryst, et Hjerte til det danske Vaaben.” H.C. Andersen, *Eventyr*, II: 1843-45, udg. Erik Dal & Erling Nielsen. København 1964, s. 100. Nogenlunde tilsvarende i den sene *Gudfaders Billedbog* (1868), hvor det hedder: ”Nu kommer Frederik IV’s Tid! ... Der kom en Luftning fra Grønlands

borttrængte 1700-tallets helstats-patriotisme, uden om grønlandsmissionæren. Der blev stille om Hans Egede, og Erik Pauelsens motiv med missionæren og de koppesyge grønlandere forsvandt fra væggene, efterhånden som den generation der havde rod i 1760erne, 1770erne og 1780erne gik i graven.

2. Hans Egede i Grønland

Det eneste sted inden for det gamle dansk-norske rige, hvor alt fortsatte som hidtil, var Grønland. Skibene kom fra København, som de altid havde gjort, og den detalje, at København ikke længere var hovedstad for en europæisk stormagt, men for et lille, krigstræt land, og at nytilkomne missionærer, handelsbetjente og embedsmænd nu alle var født i Danmark, hvor de tidligere næsten alle havde været født i Norge,⁴⁰ spillede ingen rolle så meget mere som det norske islæt i Grønland forblev markant langt op i 1800-tallet; således blev der talt norsk i kolonibestyrerboligen i Jakobshavn (Ilulissat) i hvert fald til 1877, muligvis endda længere,⁴¹ ligesom der helt frem til i dag anvendes en række norske ord i dansk-grønlandsk, som ikke bruges i Danmark (fjeld, elv, bygd, rækling og så videre). Også i grønlandsk var der norske spor, som viste stor modstandskraft, således talordene, hvor danske betegnelser var længe om at fortrænge de norsk-grønlandske former, som havde vundet hævd siden 1721 og var kalkeret over norske talord (fire-ti, fem-ti, seks-ti og så videre).⁴² For grønlanderne var det som talte, at forbindelsen med den omliggende verden blev genoptaget efter

Kyst, en Duft som fra Bethlehems-Landet; den meldte om Evangeliets Lys ved Hans Egede og hans Huustro.” H.C. Andersen, *Eventyr*, V: 1867-74, udg. Erik Dal & Erling Nielsen. København 1967, s. 62. En sen pendent til Ingemanns Hans Egede-digt er Christian Richardts digt til Giertrud Rasch: ”Grønlander-Præstens Viv/som fløj over vilde Vande/paa Haabets vaade Vinde./for Is-Ørknens Sjæle/et Fredens Ord at bringe” (*Samlede Digte*, II. København 1895, s. 188-91). Nævnes kan også den ellers ukendte Vilhelm Martensens anonymt udsendte digt fra 1886: *Til Minde om Hans Egede, ”Grønlands Apostel.”*

⁴⁰ Et umiddelbart indtryk af nordmændenes talmæssige overvægt på Grønland før 1814 får man ved at stille Hother Ostermanns kollektive biografier af henholdsvis norske og danske på Grønland i 1700-tallet over for hinanden: *Nordmænd paa Grønland 1721-1814* (Oslo 1940) i to svære bind på i alt 1078 sider og *Danske i Grønland i det 18. aarhundrede* (København 1945), et étbindsværk på 390 sider.

⁴¹ Eigil Knuth, *Fridtjof Nansen og Knud Rasmussen. En slægtsstudie*. København 1948, s. 7, 18-19; Kurt L. Frederiksen, *Kongen af Thule*. København 1995, s. 19.

⁴² Skiftet fra norsk til dansk stil i talordene kan følges i bibeloversættelserne, se f.eks. Johannes Åbenbaring (7,4), hvor ”ét hundrede fireogfyre tusind” til og med oversættelsesrevisionen fra 1936, gengives som: ”uuntritilingnik sisamanigdlu kulilingnik sisamanigdlu tûsintigdlit” (ethundrede-fire-ti-fire-tusind) (*Testamentitâk* 1961). I den nyeste grønlandske oversættelse fra 2000 står ”144.000,” der læses som på dansk.

Napoleonskrigenes afspærring, der havde ført til desperat mangel på krudt og andre livsvigtige varer, og at priserne på tran, der indtil fremkomsten af petroleum i 1860erne var stærkt efterspurgt blandt andet til belysningsformål i Europas byer, var gode og stigende. Den kristent-patriotiske mindekult for Hans Egede, der var blevet hjemløs i hans søndersplittede hjemland, fortsatte i Grønland som om intet var hændt. Hundredåret for landingen 1721, som der ikke blev gjort meget ud af i Danmark endsige i Norge, fejredes med festgudstjenester i alle danske kolonier og på de herrnhutiske missionsstationer.⁴³ Efter Missionskollegiets anordning blev der prædikeret over Efeserbrevets lovprisning af Guds forsyn og frelsesplan (Ef 1,3-14) samt messet en kollekt som missionær Otto Fabricius havde udfærdiget.⁴⁴ I Egedesminde var jubelfesten blevet forberedt gennem måneder med højtlesning fra Hans Egedes dagbøger, som den utrættelige missionær Peder Kragh oversatte til grønlandsk. På selve dagen talte Kragh så varmt om, hvad ”denne Guds Mand og nidkjære Hedningeapostel havde gjort og udstaaet af Kjærlighed til og inderlig Lyst, at lære deres Forfædre om det Livsens Ord,” at menigheden brast i gråd. ”Sangen var efter Prædikenen meget svag, da Mængden for Graad ikke kunde frembringe en Tone.”⁴⁵ Bistået af skrifter som den norskfødte købmand Johan Christian Mørchs stærkt idealiserende *Grönlændernes første Præsts Hans Egedes Aften-Samtaler med sine Disciple* fra 1810erne, som gennem utallige afskrifter i grønlandsk oversættelse spredtes over hele landet og læstes til laser,⁴⁶ trængte

⁴³ Foruden den danske-norske statsmission var der fra 1733 helt frem til år 1900 herrnhutiske missionærer i Grønland. På én af de herrnhutiske missionsstationer, Lichtenau i Sydgrønland, fejredes 100-årsdagen for Hans Egedes ankomst på storslået vis med et missionsfremstød mod syd. Den 3. juli 1821 drog missionær Conrad Kleinschmidt med tre hjælpere ud på en rejse, som førte dem til området omkring Kap Farvel. Henrik Wilhjelms, ”af tilbøjelighed er jeg grønlandsk” – *Om Samuel Kleinschmidts liv og værk* (Det Grønlandske Selskabs skrifter, XXXIV). København 2001, s. 46.

⁴⁴ Hother Ostermann (se note 21), s. 228.

⁴⁵ *Udtog af Missionair P. Kraghs Dagbog*, I. Haderslev 1875, s. 157-58.

⁴⁶ Først i 1837 blev ”aftensamtalerne” udgivet af Peder Kragh i to udgaver, en grønlandsk og en dobbeltsproget (dansk og grønlandsk): Johan Christian Mørch, *Grönlændernes første Præsts Hans Egedes Aften-Samtaler med sine Disciple, forfattede efter [Joachim Heinrich] Campe af Johan Christian Mørch og nu udgivne af Peter Kragh/ Kaladlit Pelleserkângoâta Hans Egedib Okallöutèi Unnukorsiuutit ajokærsukkaminut, agleksimagalloæt Johan Christian Mørch-mit, mânalo titârnekartisimarsut Peter Kragh-mit*. København 1837. – Hans Egedes aftensamtaler kom i store oplag og hørte til 1800-tallets mest yndede tekster. Af KGHs regnskabsoversigt for kolonien Christianshåb, handelsåret 1838/39, fremgår, at allerede året efter udgivelsen havde hver tiende voksen i kolonien købt aftensamtalerne, og at den fandtes i mere end hver fjerde familie. Niels Frandsen, ”Lært at læse – og hvad så? Grønlandske bøger i Nordgrønland 1791-1850,” *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 98/99, s. 201-15, her: 214. Efterspurgt endnu ved midten af 1900-tallet, således bestilte præsten i Ummannaq i 1943 tredive eksemplarer, jf.

Hans Egede ind i den grønlandske forestillingsverden og antog som ophavsmand til helbredelser, mirakuløse hændelser og bevægende omvendelsesscener en forklaret, apostolsk skikkelse. Det var denne helgenkårede landsfader, han, der under koppeepidemien havde ”gjort det imod os, som neppe vore Landsmænd skulde have gjort ... underholdt os med Føde, naar vi intet havde, og begravet vore Døde, som ellers havde henligget ujordede,”⁴⁷ der kom inspektør for Sydgrønland Hinrich Johannes Rink i møde, da han i midten af 1800-tallet indsamlede grønlandske folkesagn.⁴⁸

I 1830erne, hvor Hans Egede forsvandt fra væggene og fortonede sig i den kollektive bevidsthed i Danmark og Norge, blev han mere og mere synlig i Grønland. I 1837 ophængtes på bestilling af den lokale menighed et portræt af ham i Frelserens Kirke (i dag ”den gamle kirke”) i Julianehåb (Qaqortoq) efter den af Meno Haas fastlagte type, udført af Rudolf Carlsen (1812-92), et af de unge talenter, som i disse år flokkedes om maleren Christoffer Wilhelm Eckersberg på Kunstakademiet i København.⁴⁹ En hovedrolle i udviklingen af den grønlandske Hans Egede-ikonografi spiller Aron fra Kangeq, der i en række dramatiske, suverænt komponerede akvareller skabte et storslået, sindrigt udtænkt billedepos over sit fædrelands historie i tre store cykler, der i mangt og meget

22.15.01 Uummanaq Præstegæld: 7.3.1.0. Regnskaber 1940-1944: Regnskab 1943/44: Bogregnskab (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv, Nuuk).

⁴⁷ Johan Christian Mørch (se note 46), s. 26-28. Replikken kan føres tilbage til Hans Egedes dagbogsoptegnelse fra den 2. marts 1734.

⁴⁸ H. Rink, *Eskimoiske Eventyr og Sagn oversatte efter de indfødte Fortælleres Opskrifter og Meddelelser*. Med forord af Helge Larsen. København 1982 (1. udg. 1866-71); se også Kirsten Thisted, ”Således skriver jeg, Aron.” *Samlede fortællinger og illustrationer af Aron af Kangeq*, I-II. Nuuk 1999, s. 61, 365-66. En anden sag er, at den civilisationskritiske Hinrich Rink, der endte sine levedage i Kristiania (jf. Sigrid Undset, ”Familien Rink – Heinrich J. Rink og Signe Rink,” i: samme, *Artikler og taler fra krigstiden*, udg. A.H. Winsnes. Oslo 1952, s. 86-98), ikke satte stor pris på Hans Egede. H. Rink, sst., s. 26-28.

⁴⁹ I årene 1835-37 samlede menigheden i Julianehåb ind til to malerier med bibelske billeder og senere til to malede portrætter af Hans Egede og hans søn Poul Egede, jf. 234 Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset: 1828-58 Missionsberetninger m.m. for Grønland: Grønlandske Missions-Beretninger for 1836-37: Julianehåb (Rigsarkivet i København). Formentlig har man fra grønlandsk side henvendt sig til Kunstakademiet, måske endda C.W. Eckersberg personligt, der som ved andre lignende lejligheder har peget på en af sine talentfulde elever, i dette tilfælde Rudolf Carlsen (1812-92), der er mester ikke bare for de to signerede Egede-portrætter, men også for de to store usignede bibelske billeder i svære rammer (*Jesu Døb og Nadveren i Emmaus*), der den dag i dag pryder væggene i den gamle kirke i Qaqortoq. Når Rudolf Carlsen i modsætning til andre af Eckersbergs elever er ukendt i nordisk kunsthistorie, skyldes det, at han 1839, 27 år gammel, udvandrede til Sydamerika, som hans liv og værk tilhører. Portrætterne af Hans Egede og Poul Egede blev før opsendelsen til grønland vist på Charlottenborgudstillingen 1838 (*Fortegnelser over de ved det Kongelige Akademi for de skønne Kunster udstillede Kunstværker*. København 1838, s. 5, nr. 84-85).

bringer den europæiske højromantik i erindring: Først en fjern heroisk tid, hvor det grønlandske folk hærdedes gennem kampe med nordboerne, dernæst en periode med moralsk og socialt forfald, hvor forfølgelse, mord, hævn drab, kannibalisme og mareridtsagtig overtro hørte til dagens orden, indtil folket ved Hans Egede og få år senere de herrnhutiske missionærers ankomst befriedes og forenedes under korset til en kristen nation. Til udbredelse af Arons billeder, der kunstnerisk set var påvirket af masseproducerede europæiske billedtryk ("neuruppinere"), som han kendte fra sin barndom i Kangeq,⁵⁰ bidrog H.J. Rink, der i 1860'erne fra "Inspecteurs Bogtrykkeri" i Godthåb i samarbejde med litograf Lars Møller udsendte farvetrykte billedark med tegninger af Aron, der som "Grønlandske Billeder" blev sat til salg i butikken,⁵¹ hvorfra de som i sin tid Erik Pauelsens illustrationer til Mallings *Store og gode Handlinger* fandt vej ud blandt godtfolk. Denne gang ikke dansk-norske borgerhjem, men velstillede grønlandske huse, hvor nogle af de penge, man fik ind på salg af spæk, blev brugt på billeder.⁵² Det er en udbredt misforståelse, at de mange penge, der strømmede til Grønland i årene mellem 1815 og 1870 – Grønlands sande guldalder – bare blev brugt på tobak, sukker og kaffe.

Aron var ikke portrætmaler, og hans billeder af Hans Egede har ikke portrætlighed. Det første egentlige portræt af missionæren, der vides at være blevet fremstillet i Grønland, er et træsnit formentlig udført af salmedigter og seminarielærer Rasmus Berthelsen (1827-1901), indsat i en lille bog om Hans

⁵⁰ Kathrine Kjærgaard & Thorkild Kjærgaard (se note 33).

⁵¹ Dateringen af "Grønlandske Billeder" efter H.J. Rinks brev af 5. april 1864 til historikeren C.C. Rafn, trykt i Benedict Grøndal (udg.), *Breve fra og til Carl Christian Rafn, med en Biographie*. København 1869, s. 251. – Tilfældet ville, at Grønland i den danskuddannede litograf Lars Møllers person havde et grafisk geni, der med et efter europæisk målestok beskedent udstyr var i stand til at opnå resultater, som stod mål med hvad samtidens bedste europæiske litografiske anstalter kunne præstere, jf. Knud Oldendow, *Bogtrykkerkunsten i Grønland og mændene bag den*. København 1957, s. 138-46. For Aron, der i dag har status af grønlandsk nationalkunstner, henvises til *Weilbach Dansk kunstnerleksikon*, 4. udg. (Sys Hartmann) og *Allgemeine Künstlerlexikon/Thieme-Becker*, 2. udg. (Thorkild Kjærgaard) og den dér anførte litteratur.

⁵² Kathrine Kjærgaard & Thorkild Kjærgaard (se note 33). – Af de her omtalte billedark kendes to, ét på Grønlands Nationalmuseum & Arkiv (KNK 2015x5), ét i dansk privateje (Børresens samling). Det vides ikke, hvor mange forskellige ark, der kom i serien "Grønlandske Billeder," heller ikke hvor stort oplaget var. I dag er de sjældne. – Også i sine egne bøger brugte Rink illustrationer af Aron. Således i *Danish Greenland: its People and its Products*. København/London 1877 (repro 1974).

Egede, som udkom i Godthåb 1857.⁵³ Snart efter fulgte avisen *Atuagagdlitit*, der udkom fra 1861 og i mange år uddeltes gratis til alle husstande i Grønland, hvor den blev en vigtig del af underholdningen de lange vinteraftener.⁵⁴ Her blev der bragt talrige artikler om missionen og om Hans Egede, i 1871 – 150-året for landingen – ledsaget af et smukt og omhyggeligt gennemarbejdet litografisk portræt *kalâtdlit palasiorkartok* (grønlændernes præst) udført af Lars Møller efter et litografi fra 1845 af Eckersberg-eleven Peter Gemzøe, der igen baserede sig på det tidligere nævnte bergensiske maleri af den unge Hans Egede fra 1718.⁵⁵ Samme billede blev produceret som enkeltbladstryk til ophængning. Siden begyndelsen af 1870'erne, altså i mere end 125 år, har der næppe været nogen i Grønland, som ikke har kendt Hans Egedes ansigtstræk.

Hans Egede blev allemandseje og dukkede op i snart sagt enhver sammenhæng. I den grønlandske salmebog, hvor man hidtil kun havde kendt ham som forfatter og oversætter, blev der i 1876-udgaven optaget en salme om *angut kujagissagssaussok* (den mand, vi er så megen tak skyldig).⁵⁶ I kirken hyldedes han i stadig mere uforbeholdne vendinger, ikke blot af danske missionærer som Peder Kragh, men også af præsteviede grønlandere som overkateket Jens Chemnitz, der i 1886 fra sin prædikestol i den nu mere end hundrede år gamle Blå Kirke i Holsteinsborg talte indtrængende til menigheden om Grønlands apostel og hans betydning ”for os Grønlændere” i anledning af tohundredåret for missionærens fødsel.⁵⁷ I skolen dukkede Hans Egede op, snart i den norskfødte kunstner Louis Moes streg, hvor han sås sammen med sin søn Poul i færd med at

⁵³ *Hans Egede. Kalâtdlit palaserkâta pissartagainik suliarissainigdlo, sujugdlîtldlo kigdormôrtumik ilerkokarnerânik* (Hans Egede. Grønlændernes første præsts oplevelser og om vore forfædres genstridige skikke). Godthåb 1857. Som forlæg for Rasmus Berthelsens træsnit er foreslået Meno Haas' stik af Hans Egede. Knud Oldendow (se note 51), s. 44.

⁵⁴ Knud Oldendow, *Den grønlandske Samfundslære/Kalâdlit inuiakatigîgtut nålagkersugaunerat*. Godthåb 1931, s. 211.

⁵⁵ *Atuagagdlitit* 1871, sp. 2549-50. Af Giertrud Rasch et tilsvarende litografi 1875-76 (nr.11-12); et portræt af Poul Egede var bragt allerede 1861 (nr. 3; også som enkeltbladstryk).

⁵⁶ Salmen, oprindeligt skrevet af missionær Thøger Sørensen som hyldestdigt til Hans Egede 1871 (trykt i *erkainiutigssat kalâtdlit Kristumiokalerkârneranik*. København 1871, der rummer i alt tre salmer og en prædiken til minde om Hans Egede), blev optaget som nr. 407 i salmebogen af 1876, *kristumiutut tugsiautit*. I den nuværende salmebog *Tussiutit* er Thøger Sørensens digt fra 1871 optaget som nr. 269 under titlen *Kalâtdlit sujuaisavta*.

⁵⁷ 22.15.01 Holsteinsborg Missionariat 1885/86: Jens Chemnitz til Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet 16. april 1886 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv).

undervise grønlænderne i den rette tro,⁵⁸ snart som de koppesyges barmhjertige plejer, hvor den danske tegner Carl Heinrich Frantz Schmidt 1886 havde leveret en ny, mere realistisk version af scenen end den, hvormed Erik Pauelsen hundrede år tidligere havde smykket danske og norske hjem. Det fornemme, næsten kongelige interiør er erstattet af en hytte fyldt med mennesker. I forgrunden Hans Egede med paryk og sort dragt stående med hænderne på en døende grønlænders bryst og pande. Kors og bredt sørgeflor om billedrammen understreger situationens alvor.⁵⁹ Også landskabet og topografien blev en del af erindringsrummet for Hans Egede. Det begyndte med Egedesminde tilbage i 1700-tallet, senere er steder som "Hans Egedes sommerboplads" i Godthåbsfjorden, "Hans Egedes prædikestol" på Hamborgerland nord for Maniitsoq og "Hans Egedes kilde" på en ø i den grønlandske skærgård med det sigende navn "Udsigten til himlen" kommet til. Om det så var bergensisk kunstindustri fra begyndelsen af 1700-tallet, kunne den påkalde sig ærbødig interesse i Grønland, hvis det havde noget at gøre med Hans Egede. I 1876 bragte *Atuagagdliutit* en lang illustreret artikel om ovenfor omtalte sølvkrus, som Hans Egede fik, mens han var præst i Vågan.

I 1877 bestilte missionær og seminarieforsøger i Godthåb Nikolaj Edinger Balle hos den overvintrende danske grønlandsmaler Jens Erik Carl

⁵⁸ Moes fremstilling af Hans Egede, der sammen med sin søn Poul forkynder kristendommen for grønlænderne ved hjælp af billeder, blev udført til William Møllerup, *Danmarks Historie i Billeder*. København 1898. Udbredt som anskuelsesbillede i skolen både i Grønland og i Danmark, men så vidt vides ikke i kunstnerens hjemland Norge, hvor man i årene omkring Første Verdenskrig ikke hørte meget om Hans Egede i skolen. Se også Inge-Birgit Thuesen, "Anskuelsesbilleder i Danmarks Pædagogiske Bibliotek," i: *Årbog for Dansk Skolehistorie*, 1980, s. 87-100, her: 91. Hans Christen Mamen meddeler, at "Louis Moes maleri som viser far og sønn mens de preker for eskimoerne" hænger på præstekontoret i den nu nedlagte mineby Qullissat (Hans Christen Mamen (se note 5), s. 264). Dette beror på en misforståelse, Louis Moes billede blev aldrig udført som maleri. Det omtalte billede fra Qullissat, et smukt indrammet litografi, er bevaret og befinder sig i dag i privateje i Nuuk (Kaj Kleists samling). Af Moes billede er for nylig lavet et surrealistisk "efterbillede" af den unge tjekkiske kunstner Martin Velíšek som illustration til en udgave af Knud Rasmussens myter og sagn fra Grønland: *Grónské mýty a pověsti*. Prag 1998, s. 306.

⁵⁹ Original på Frederiksborgmuseet, inv.nr. A 10 448. Første gang brugt som forlæg for xylografi i *Illustreret Tidende* 31. jan. 1886. Udgivet som enkeltbladstryk flere gange, sidst 1955 på foranledning af tømremester i Julianehåb Pavia Høegh til fordeling i grønlandske skoler og kirkebygninger og salg til private, jf. 22.01.03 Lichtenau præstegæld: 1.3.1.2. Modtagne breve til præstegældet 1953-55: Provsten for Grønland: Cirkulære 469 til præsterne i Grønland, Godthåb 18. juni 1955 (Grønlands Nationalmuseum & Arkiv, Nuuk). Hænger i dag (2003) i kirkerne i Saattut, Ikerasak, Saarloq og Narsaq Kujalleq samt på Qasianguit Museum, hvortil det er kommet fra en af distriktets nedlagte bygger.

Rasmussen⁶⁰ et maleri af Hans Egede knælende i sneen ved en klippeblok i bøn for grønlandernes frelse til ophængning i kirken. Det fromme, mesterligt udførte billede af Grønlands apostel, som har lagt vandringsstaven og afført sig vanter og hue, før han med hænderne for brystet løfter sit ansigt mod Herrens åsyn og beder for det arbejde, han skal i gang med, vakte berettiget beundring og blev populært i menigheden. Fotograf John Møller, grundlægger og indehaver af Godthaabs Fotografiske Anstalt, fremstillede i 1919 en fotogravure, som yderligere bidrog til billedets berømmelse, både i byen og ude på kysten.⁶¹ I 1930erne havde billedet af Hans Egede i bøn for grønlandernes frelse brændt sig så dybt ind i den kollektive bevidsthed, at man begyndte at udpege en sten tæt ved det nuværende nordiske kulturhus Katuaq i Nuuk som Hans Egedes bedesten. Da man et par årtier senere ville fjerne bedestenen for at give plads til et byggeri, rejste der sig så stor modstand, at forehavendet blev opgivet.⁶² Den 29. august 1998 på byens 270 års

⁶⁰ Om J.E.C. Rasmussen findes en romanbiografi af Carsten Jensen, *Sidste rejse*. København 2007. Derudover henvises til den almindelige kunsthistoriske litteratur som fortegnet i *Weilbach Dansk Kunstnerleksikon*, 4. udg.

⁶¹ I 1919 foreslog førstepræst i Julianehåb, Erik Jespersen, John Møllers fotogravure udsendt til alle ”kolonibyerne”(byer med egen kolonibestyrer, af dem var der 13) til udhandling i butikkerne i forbindelse med det forestående 200-årsjubelæum for Hans Egedes landing. Grønlands Styrelse 78: Kirke og Skolebygninger 1917-24: Erik Jespersen til Styrelsen for Kolonierne i Grønland 26. aug. 1919 (Rigsarkivet, København). Forslaget tiltrådtes af inspektøren for Sydgrønland (skrivelse fra Carl Frederik Harries 30. dec. 1919 til Grønlands Styrelse). Fotogravuren efter Rasmussens maleri blev produceret i hundredvis af eksemplarer på Godthåbs Fotografiske Anstalt, og fandtes ifølge Erik Martinsson endnu i 1952 i de fleste grønlandske kirker foruden i ”en mändg hem” (*Grönländska strandhugg*. Stockholm 1953, s. 80). I dag sjældent; eneste kendte eksemplar i Sisimiut Kirke (præsteværelset). Det tekniske grundlag for fotogravuren, en fotografisk glasplade, er mirakuløst bevaret og findes i dag på Grønlands Nationalmuseum & Arkiv, inv.nr. KNK 11-474D. – I 1907 blev Rasmussens maleri kopieret af en bror til John Møller, den tidligt afdøde Stephen Møller (1882-1909), der huskes ikke bare som talentfuld kunstner, men også som grundlægger af Peqatigiinniat, en religiøs-national vækkelsesbevægelse. Det er uvist med hvilket formål den idealistiske og karismatiske Stephen Møller kopierede Rasmussens billede. Det sandsynligste er, at han gjorde det for at hjælpe den nygangsatte Thule-missionen, som lå Peqatigiinniat stærkt på sinde. I hvert fald skænkede han maleriet til Den grønlandske Kirkesags missionsbasar 1908, hvis overskud gik til Thule-missionen. ”Mindre Meddelelser,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 11, 1908, s. 11-14, her: 14. Stephen Møllers kopi af Rasmussens billede var i dansk privateje indtil 1990erne, hvor den blev testamenteret til Nationalmuseet i København, som overdrog det til Grønlands Nationalmuseum & Arkiv (inv.nr. KNK 1239x9). En anden kopi af Rasmussens billede i Davidskirken på Østerbro i København, udført 1944 af læge Regnar Wilhelm Gerhardt Bentzen (1869-1950).

⁶² Sagen blev drøftet på et møde i menighedsrepræsentationen for Godthåb by 19. sept. 1966. Menighedsrepræsentationen var helt på det rene med, at Rasmussens billede var fri fantasi. Det blev oplyst, at legenden om Hans Egedes bedesten ikke kendtes før slutningen af 1930erne: ”Ikke engang gamle godthåbere (f.eks. Niels Lyng) havde hørt om dette før den tid.” Menighedsrepræsentationen indstillede til det kommunale byggeudvalg, at stenen blev liggende af hensyn til dem, som den betød noget for. Forhandlingsprotokol for Menighedsrepræsentationen i Godthåb by 1964-78: Møde 19. sept. 1966 (deponeret i Hans Egede Kirke, Nuuk).

fødselsdag blev stenen, der nu kaldes "Hans Egedes knælesten," indhegnet og forsynet med et bronzeskilt med forklarende tekst. Hans Egede, nærværende overalt, blev det lysende forbillede for alle grønlandere, således storfanger Enok Kristiansen fra bopladsen Igdlumiut ved Jakobshavn, der i 1914 besluttede at bryde op med sin familie og drage ud som missionær til polareskimoerne i Thule, som i sin tid Hans Egede var brudt op med sin familie fra det trygge nordnorske præstekald for at tage til Grønland: "Nu vilde altsaa denne Mand, der ansaas for at være en Støtte indenfor sit lille Samfund, bryde op med Kone og Børn og begive sig ud paa en farefuld og lang Rejse for at tilbringe Resten af sit Liv blandt fremmede Hedninger!"⁶³

Under indtryk af den stadig tydeligere positionering af Hans Egede som nationalt ikon og samlingspunkt for den grønlandske nation begyndte myndighederne i København, der hidtil havde forholdt sig afventende, at ændre signaler. I 1894 opsendtes to store, smukt huggede marmorrelieffer af Hans Egede og Giertrud Rasch udført af billedhugger Andreas Paulsen (1836-1915) til ophængning i Vor Frelser Kirke i Godthåb, den by som Hans Egede havde grundlagt,⁶⁴ og da tohundredårsdagen for Hans Egedes landing nærmere sig, blev alle sejl sat til. Jubilæet 1921 blev en mægtig dansk-grønlandsk manifestation – den første – med festgudstjenester, biskoppelige hyrdebrev, kongebesøg og mindeskrifter, hvortil blandt andre Grønlands første store indfødte forfatter, digterpræsten Henrik Lund fra Narssaq bidrog med et digt om Hans Egede og hans kone, *Hans Egede Gertrud Rask-ilo*.⁶⁵ I Angmagssalik (Tasiilaq) på Østkysten blev jubilæumsdagen den 3. juli 1921 brugt til at sætte kronen på det værk, Hans Egede havde påbegyndt tohundrede år tidligere med dåb af de sidste

⁶³ Knud Rasmussen, *Fra Verdens Ende. Mænd og Kvinder i Kap York Missionen*. København 1918, s. 8.

⁶⁴ Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet: 1. kontor: grønlandske missionsregnskaber: breve fra ministeriet 1889-1900: Breve 1891/92 (Rigsarkivet, København); Bendt Lyng, "Lidt om Godthaabs Kirke," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 65, 1937, s. 10-13; her: 12. Der har været tvivl om kunstnerens identitet. I *Trap Grønland* (København 1970) omtales han som "billedhugger Poulsen" (s. 446); ligeså i Erik Horskjær (red.), *De danske Kirker*, 19: Bornholm, Færøerne, Grønland. København 1970, s. 243: "en billedhugger ved navn Poulsen." Se også Otto Sandgreen, *Nunatsinni oqaluffit/Grønlands kirker*. Nuuk 1991, s. 148 følger Horskjær. *Dansk Biografisk Leksikon* har det forkert i artiklen om Hans Egede (bd. 4, s. 113), men rigtigt i artiklen om Giertrud Rasch (bd. 11, s. 644).

⁶⁵ Trykt i *erkáissutigssat. Hans Egede-p nagdliútorsiuutauneranik*. Nuuk 1921. Et andet digt af Henrik Lund, skrevet i samme anledning, har fundet vej til den grønlandske salmebog i hvis seneste udgave, *Tussiutit*, det har nr. 271.

hedninger, i alt 23 voksne og børn blev døbt, hvorefter alle femhundredede tilstedeværende gik op til Christian Rosings præstebolig, hvor der blev budt på te i haven. ”Og mens de var dér, blev der af overkateketerne Sejer Abelsen og Julius Olsen fortalt mere udførligt om Hans Egede. Til slut takkede østlændingene, med [overkateket] Karl Andreassen som talerør, missionærene fra Vestgrønland.”⁶⁶ I Godthåb brugte polarforskeren Knud Rasmussen tohundredårsfestlighederne og kongebesøget som baggrundskulisse for igangsætning af den 5. Thulekespedition (1921-24), der gik fra Grønland til Stillehavet.⁶⁷

Det var også ved tohundredårsfesten, at Godthåb fik den mægtige Hans Egede-statue af billedhugger August Wilhelm Saabye, som siden har domineret byens skyline på samme måde som Frihedsgudinden dominerer indsejlingen til New Yorks havn.⁶⁸ Resten af landet blev betænkt med gipsmedaljoner til ”kolonikirkerne” efter den dengang meget benyttede danske billedhugger August Hassels bronzerelief af Egede-parret, som samme år blev opsat i København ved Sankt Nikolaj Kirkes nordøstlige hjørne til erindring om det sted, hvor Hans Egede og Giertrud Rasch lå begravet.⁶⁹ Til de mange udsteder og bopladser med små kapeller, som der dengang endnu fandtes en forbløffende mængde af, kunne der ikke blive gipsmedaljoner, men adskillige steder kom der, ofte efter forudgående indsamling, en fotogravure af Johan Hörners maleri af Hans Egede eller andet tilsvarende.⁷⁰ I kolonien Uummannaq ville man ikke nøjes

⁶⁶ Otto Sandgreen (se note 64), s. 243.

⁶⁷ De nærmere omstændigheder omkring den idémæssige (og måske endda økonomiske) sammenhæng mellem tohundredårsdagen for Hans Egedes ankomst til Håbets Ø og Knud Rasmussens 5. Thule-ekspedition 1921-24 er ikke undersøgt. Knud Rasmussens egen rejseberetning (*Fra Grønland til Stillehavet: Rejser og Mennesker fra 5. Thule-Ekspedition 1921-24*. København 1925) såvel som forskelligt billedmateriale fra ekspeditionen antyder en tæt, af eftertiden fortiet sammenhæng.

⁶⁸ Der var blevet samlet ind til et Hans Egede-monument i Godthåb siden 1911. Trods alle anstrengelser lykkedes det ikke at få finansieringsgrundlaget på plads så tidligt, at statuen, en gentagelse af den figur, som blev opstillet ved Frederiks Kirke (Marmorkirken) i København 1913, kunne være klar til den 3. juli 1921. Afsløringen af monumentet blev derfor udsat til den 30. juli året efter, hvor den blev fejret med gudstjenester, taler og stort udendørs kaffemik for Godthåbs befolkning. Frederik Balle, ”Brev fra Godthaab,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 47, 1923, s. 1-4.

⁶⁹ I dag (2003) bevaret i Sisimiut, Sarfannguaq, Qeqertarsuatsiaat (Fiskenæsset), Narsaq Kujalleq og på museet i Paamiut, hvortil medaljonen er kommet fra en af distriktets nedlagte bygder.

⁷⁰ Fotogravurer efter Johan Hörners maleri blev i årene efter 1920 anskaffet bl.a. til bygderne Saarloq og Qassimiut i Sydgrønland, begge steder efter forudgående indsamling i menigheden. Ministeriet for Grønland, KGH, pk. 81, Rekvisitioner 1918-27: førsteprest Gerhard Egede til Grønlands Styrelse 19. marts 1921; Grønlands Styrelse [J] 78: Kirke og Skole Bygninger, Fartøjer

med Hassels gipsrelief, i hvert fald fik man også et Dannebrog broderet med Hans Egedes navnetræk og årene 1721-1921, som blev taget frem til jul og ved andre særlige lejligheder.⁷¹ Ligeså i Jakobshavn (Ilulissat), hvor vi i Zionskirken finder et smukt, i litteraturen uomtalt Hans Egede-portræt i gips af den tidligt døde billedhugger Hans Kristian Holter (1890-1922), som må være anskaffet 1921 eller umiddelbart herefter. Et markant udtryk for mellemkrigstidens opfattelse af Hans Egede som begyndelsen på det moderne Grønland er den senere politiker, seminarielærer Augo Lynges fremtidsroman fra 1931 henlagt til trehundredårsjubilæet for Egedes ilandstigning på Håbets Ø (*ukiut 300-nngornerat*, da. *Trehundrede år efter...*, 1989). I 1721 fik Grønland kontakt med den omgivende verden; i 2021, trehundrede år senere, er man takket være Hans Egede blevet en del af det moderne teknologiske samfund, som Augo Lynges udmalede med stor fantasi og ikke ringe forudseenhed.⁷² Helt i overensstemmelse med den landsfaderlige rolle, Hans Egede havde fået, blev det i 1942, midt under Anden Verdenskrig, hvor Grønland var adskilt fra Danmark, foreslået at ophøje den 3. juli til Grønlands nationaldag. Det blev ikke gennemført, men i 1954 ophøjedes dagen til national flagdag⁷³ og højtideligholdtes som nationaldag frem til 1983, hvor den 21. juni udpegedes som nationaldag.⁷⁴

I private hjem blev billeder af Hans Egede almindelige fra slutningen af 1800-tallet. Da den i dag næsten glemte forfatterinde Karen Plovgaard, hvis grønlandserfaringer stammede fra 1920erne og 1930erne, i 1943 i romanen *Menneskenes Land* skulle beskrive et typisk grønlandsk fangerhjem, lod hun den rødmalede hessianbetrukne væg være dekoreret med billeder af Hans

og inventarier 1917-24: Grønlands Styrelse til førstepresten i Julianehåbs Præstegæld 23. okt. 1920 (Rigsarkivet, København).

⁷¹ Isobel Wylie Hutchison, *On Greenland's Closed Shore. The Fairyland of the Arctic*. Edinburgh/London 1930, s. 243.

⁷² Sml. Kirsten Thisted, "Nationalfølelse og skriftsprog – et studie i de første grønlandske romaner," *Danske Studier*, 85. 1990, s. 109-29, her: 127.

⁷³ Frederik Nielsen, "En grønlandsk nationaldag," *Atuagaglliutit/Grønlandsposten* 5. nov. 1952, s. 397-98; Inge Kleivan "Greenland's National Symbols," *North Atlantic Studies*, 1:2, 1991, s. 4-16, her: 8-9.

⁷⁴ Svend Erik Rasmussen, "I anledning af et jubilæum," *Tidsskriftet Grønland*, 1971, s. 208-16. Den 3. juli har bevaret sin status som flagdag og opføres i Grønlands Hjemmestyres officielle kalender som *Hans Egedep ullua/Hans Egedes dag*. I Nuuk fejres dagen med procession gennem byen, som afsluttes på Kirkebakken med salmesang og kransnedlæggelse ved Hans Egede-monumentet (se illustration s. 241).

Egede og Giertrud Rasch.⁷⁵ En Hans Egede-platte, som blev tegnet af Jens Rosing og fremstillet 1971 på Den kongelige Porcelainsfabrik i København i anledning af tohundredhalvtredssåret for ankomsten til Grønland, blev solgt i ikke færre end 10 088 eksemplarer⁷⁶ og ses endnu i mange grønlandske hjem.⁷⁷ På frimærke så man første gang Hans Egedes ansigt 1958 i tohundredåret for hans død, hvor det grønlandske postvæsen udsendte et mindemærke med den danske illustratør og frimærkeskaber Viggo Bangs (f. 1919) omhyggeligt udførte tegning efter Johan Hörners maleri på Frederiksborgmuseet. Siden har Jens Rosing leveret forlæg til flere frimærker med motiver fra Hans Egedes liv.⁷⁸

Blandt de grønlandske kunstnere fra det tyvende århundrede, som har beskæftiget sig med Hans Egede, kan ud over de allerede nævnte anføres Gerth (Gêrtêrak) Lyberth (1867-1929),⁷⁹ Lauritz Jessen (1917-82),⁸⁰ Kåle Rosing (1911-74),⁸¹ Leif Sørensen,⁸² Knud Wincentzen (1940-2005)⁸³ og ikke mindst Hans Lyng (1906-88), der i sit lange kunstnerliv gang på gang vendte tilbage til sin fjerne slægtning Hans Egede, hvis navn han bar. I 1978, hvor Godthåb blev 250 år, fik han til opgave at udforme en Godthåbsmedalje. Som motiv valgte han Hans Egede prædikende fra en båd i Godthåbsfjorden, omgivet af grønlandere i konebåde og kajaker. Om dette har Hans Lyng forklaret, at ”taler fra båden altid har fascineret mig. Så vidt jeg ved har Jesus gjort det på Genezareth sø, Hans Egede i Godthåbsfjorden og Aksel Larsen⁸⁴ ved Knippelsbro. Og et gammelt

⁷⁵ Karen Plovgaard, *Menneskenes Land*. København 1943, s. 66. Andre eksempler: Einar Storgaard, *Under Dannebrog og Tricoloren paa Grønlands Østkyst*. København 1926, s. 128, hvor forfatteren under et besøg hos en grønlander ser den ovenfor omtalte gipsmedaljon efter August Hassels relief af Hans Egede og Giertrud Rasch. Denne gipsmedaljon, som også kendes fra andre private interiører (se f.eks. Margrethe Sørensens fotoalbum fra 1920'erne, Maniitsoq Museum), må have eksisteret i et betydeligt antal eksemplarer.

⁷⁶ *KGH-orientering*, 46, marts 1972, s. 29.

⁷⁷ I Fradley Garner, *Jakobshavn. A Town in Greenland* (København 1977, s. 24) et interiør fra Ilulissat med Hans Egede-platten på væggen.

⁷⁸ Ib Eichner-Larsen, ”Hans Egede-frimærkerne. Tre særmærker i anledning af 250-året for Hans Egedes ankomst til Grønland,” *Tidsskriftet Grønland*, 1971, s. 184-87.

⁷⁹ Isobel Wylie Hutchison (se note 71), s. 121.

⁸⁰ Flere værker i Lauritz Jessens produktion fremstiller Hans Egedes virke på Grønland, herunder hans møde med de lokale shamaner (angakokker).

⁸¹ *Grønlandsposten* 16. okt. 1949 (forsiden).

⁸² Hans Egede-skulptur i fedtsten og hvalrostand. Præstekontoret, Nuuk.

⁸³ *Hans Egede prædiker for grønlandere*. Olie på lærred. 65 x 99,5 cm. 1977. Sømandshjemmet i Sisimiut.

⁸⁴ *Aksel Larsen*: dansk politiker (1897-1972).

kobberstik med Hans Egede i båden glemmer jeg aldrig.”⁸⁵ Mod slutningen af sit liv blev Hans Lynges engageret til at tegne forlæggene, *kartonerne*, til det største og mest ambitiøse udsmykningsarbejde i Grønland nogensinde, en gobelinudsmykning af byrådssalen i Nuuk, som først stod helt færdig 1998, ti år efter kunstnerens død. Her kommer Hans Egede til syne to gange: første gang som prædikende fra en båd, anden gang på en scene henlagt til Vor Frelsers Kirkes indre, hvor der på gobelinen er indvævet en gengivelse af Andras Paulsens Hans Egede-relief fra 1894.⁸⁶ Et påtænkt sceneri med Hans Egedes og den nyudnævnte kongelige guvernør Claus Paars’ ankomst til Godthåb 1728 med ”mange skibe i havnen, officerer til hest, soldater, der slæber på kanoner, og grønlandere som bange tilskuere m.m.,” som Hans Lynges længe tumlede med og skrev om til sin ven og kunstnerkollega Bodil Kaalund,⁸⁷ blev aldrig afsluttet og må undværes i byrådssalens grandiose vue over Nuuks og Grønlands historie. Det kan beklages, men anfægter i øvrigt ikke Hans Egedes status som *nationbuilder*. Den står og falder ikke med en gobelin mere eller mindre.

3. Hans Egede i Danmark og Norge efter 1814

Hvad den generation af fremragende danske og norske kunstnere, som voksede frem i 1800-tallet, havde kunnet få ud af Hans Egede, hvis ikke den danske og norske nationalromantik havde forkastet grønlandsmissionæren, kan vi kun gisne om. Helt dødt var træet dog ikke, men det varede længe, før det atter satte friske skud, og da fra et andet sted på stammen. Udgangspunktet var ikke længere Hans Egede som national figur, men den europæiske hedningemission og de religiøse rørelser, som greb om sig efter den franske revolutions ugudelighed. Overalt i det nyvakte Europa dannedes private missionselskaber. Det Danske Missionselskab

⁸⁵ Erling Frederiksen, ”Hans Lynges. Billedhugger, fortæller, politiker,” *Nordisk Kunst & Design*, 1978:2, s. 14-17, her: 15. Det af Hans Lynges omtalte ”kobberstik” er én af J.E.C. Rasmussens nedenfor omtalte xylografiske illustrationer til et mindeskrift om Hans Egede fra 1886 af Hans Martin Fenger, som ganske sikkert stod på reolen i det godthåbske overkatekethjem, hvor Hans Lynges voksede op. Hans Lynges vedgår her arv og gæld til et billede, som han genbrugte flere gange, første gang da han som ung mand malede det billede af Hans Egede i båden, som stadig findes i barndomshjemmet på Gertrud Rasksvej (det nuværende Nuuk Bymuseum).

⁸⁶ Bodil Kaalund, *Den røde tråd. Grønlands vævede historie*. Nuuk 2001 med gengivelse af samtlige gobeliner. For de her omtalte, se s. 46-47 og 56-59.

⁸⁷ Bodil Kaalund (se note 86), s. 30. Kompositionsudkast i kunstnerens skitsebog (Inge Lynges samling).

(DMS) blev stiftet den 17. juni 1821, blandt andet med det formål at støtte missionen på Grønland. Det Norske Misjonsselskap (NMS) stiftedes 1842.

I det europæiske missionsmiljø fik man hurtigt øje på Hans Egede. I 1832 udkom i Tyskland *Hans Egede und seine Gattin unter den heidnischen Grönländern* af Heinrich Müller, en rigt illustreret skildring af Hans Egede i den vanskelige dobbeltrolle som samvittighedsfuld biedermeierfamiliefar og modig, opofrende missionær kaldet til at bringe evangeliet til verdens yderste egne. Ti år senere fulgte Gustav Nieritz med bogen *Hans Egede, der Grönlandsfahrer*. Gustav Nieritz' bog kom i adskillige oplag og blev oversat til flere sprog, men ikke til dansk eller norsk.⁸⁸ Med disse værker, der behændigt forenede to centrale 1800-tals temaer – drømmen om den lykkelige familie og fascinationen af et eventyrligt liv i civilisationens grænseegne, som mange vil kende blandt andet fra amerikaneren James Fenimore Coopers nybyggerromaner – opnåede Hans Egede ny berømmelse. Af bidrag fra den angelsaksiske verden til Hans Egede-litteraturen kan nævnes to illustrerede værker fra henholdsvis 1863 og 1873, *Lives of Missionaries: Greenland*, som blev udsendt anonymt af Society for Promoting Christian Knowledge og *The Story of Moravian Missions in Greenland and Labrador* af Jane Laurie Borthwick med et fyldigt afsnit om Hans Egede.⁸⁹

a. Danmark

Først 1886, i tohundredåret for Hans Egedes fødsel sprang gnisten tilbage til Danmark. Straks efter årsskiftet bragte *Illustreret Tidende* en artikel med det tidligere omtalte xylografi efter Carl H.F. Schmidts tegning af Hans Egede og de koppesyge. Samme år udgav den danske teolog Hans Martin Fenger (1850-1930),

⁸⁸ Ungarsk: *Egede János, a grönlandi utazo. Elbeszéles az ifjuság szám*. Pest 1847. Blandt andre oversættelser kan nævnes en engelsk fra 1873: *Hans Egede Missionary to Greenland*. Philadelphia 1873. Om Gustav Nieritz, se Klaus Dieter Füller, *Erfolgreiche Kinderbuchautoren des Biedermeier. Christoph von Schmid, Leopold Chimani, Gustav Nieritz, Christian Gottlob Barth. Von der Erbauung zur Unterhaltung* (Kinder- und Jugendkultur, -litteratur und -medien, 42). Frankfurt am Main 2006.

⁸⁹ Jane Laurie Borthwick, "Hans Egede," i: *The Story of Moravian Missions in Greenland and Labrador*. London 1873, s. 21-40. Det kan tilføjes, at Hans Egede stadig har absolut topstatus i internationale kirke- og missionsmiljøer, således udsendte det amerikanske Christian History Institute 1997 en tegnefilm med illustrationer af Ben Horsthuis i serien *Children's Heroes from Christian History*, hvor vi møder Hans Egede i selskab med ingen ringere end grundlæggeren af det første nyere missionselskab, indianermissionær William Carey (1761-1834), skaberen af den engelske søndagsskole Robert Raikes (1735-1811) og Østens apostel Sundar Singh (1889-ca.1929).

der havde gjort sig bemærket med en kirkehistorisk afhandling om grønlandsmissionen, et folkeligt mindeskrift om Hans Egede med en række klare, ligefremme billeder af missionærens liv og færdene udført med sikkert blik for fortættede og poetiske øjeblikke af J.E.C. Rasmussen – den samme Rasmussen, som nogle år forinden under et vinterophold i Godthåb havde malet Hans Egede knælende i sneen i bøn for grønlænderne. Vi ser det første hus blive rejst på Håbets Ø efter landingen 1721, vi ser Hans Egede prædike fra en båd i Godthåbsfjorden, vi ser ham lære grønlænderne at bede, vi ser ham med de koppesyge, vi ser ham på rejse i åben båd på det oprørte polarhav, og vi ser ham vandrende gennem is og sne fra hytte til hytte.⁹⁰ Med dette værk, der kom i flere optryk, og hvis forfatter som Holmens Provst og kgl. konfessionarius snart skulle blive en af den københavnske kirkeverdens mest indflydelsesrige personer, smeltede de mange forbehold og hæmninger, der siden 1814 havde været over for Hans Egede. Man glemte, at Grønland egentlig var et norsk projekt, og man glemte, at ”de norske ikke kommer os ved.” Frederiksborgmuseet i Hillerød bestilte, utvivlsomt på direkte foranledning af historikeren Edvard Holm,⁹¹ en buste af Hans Egede til sit nationale portrætgalleri hos den dengang meget søgte billedhugger Theobald Stein, Louis Moe tegnede ham til William Møllerups danmarkshistoriske billedbog,⁹² der blev opkaldt en gade efter ham på Østerbro i København (1899), og da KGH (Den Kongelige Grønlandske Handel) i 1905 lod bygge et nyt, moderne stålskib, fik det navnet *Hans Egede* og en galionsfigur med apostlens ansigtstræk.⁹³ I 1913 blev Hans Egede indskrevet i rækken af danske kirkefædre med opstillingen af August Saabyes statue ved Frederiks Kirke

⁹⁰ Hans Martin Fenger, *Hans Egede. Mindeblade om Grønlands Apostel*. København 1886.

⁹¹ Povl Eller, ”Brygger J.C. Jacobsens plan over historiske fremstillinger på Frederiksborgmuseet [1884, med bemærkninger af professor Edvard Holm],” *Danske Magazin*, 8. rk., 5, 1989, s. 309-36, her: 336.

⁹² Jf. note 58.

⁹³ Senere kolonibestyrelse Aage Bistrup beretter i sine erindringer, at galionsfiguren med grønlandsmissionærens ansigt blev slået af under en sejlads i isfyldt farvand syd for Upernavik 1923, hvor Bistrup var med (*Grønland – mine Længsels Land*. København 1945, s. 94-95). Galionsfiguren blev fundet, men ikke genpåsats og dens senere skæbne er ukendt. Siden blev det glemt, at *Hans Egede* nogensinde havde haft en galionsfigur, og da Jens Rosing 1994-96 tegnede en frimærkeserie til det grønlandske postvæsen med galionsfigurer fra grønlandsskibe, kom Hans Egede ikke med, hvorimod man huskede, at *Gertrud Rask*, søsterskibet til *Hans Egede*, bygget 1913 og som *Hans Egede* forlist 1942 under Anden Verdenskrig, havde en galionsfigur med Gertrud Raschs ansigtstræk, jf. Mads Lidgaard, *Frimærkerne fortæller om Grønland*. Nuuk 2000, s. 132-33.

(Marmorkirken) i København, den samme figur som siden 1922 har stået på Kirkebakken i Nuuk. Her ved Marmorkirkens sydvestlige hjørne står Hans Egede i dag mellem den jævnaldrende pietistiske biskop og salmedigter Hans Adolph Brorson og hans lidt yngre landsmand, salmedigteren Johan Nordal Brun. Også den naturvidenskabelige verden tog Hans Egede, der i øvrigt var en lidenskabelig kemiker⁹⁴ og fortrinlig kartograf, til sig; i 1916 indstiftede Det Kongelige Danske Geografiske Selskab en Egede-medalje, hvis forside smykkes med et portræt efter den af Meno Haas fastlagte type udført af medaljør Sophus Lindahl.⁹⁵ Om det så var danskerne i Amerika, fik de øje på Hans Egede. Forfatteren og fotografen Jacob Riis, den uden sammenligning berømteste danskamerikaner i generationen før Første Verdenskrig, publicerede 1909 i tidsskriftet *The Outlook* en artikel om Grønlands apostel, illustreret af den dengang velkendte amerikanske tegner William Oberhardt.⁹⁶ Den 3. maj 1921, på tohundredårsdagen for Hans Egedes ombordstigning på skibet *Haabet* i Bergen, afholdtes under overværelse af kongeparret en mindegudstjeneste i Vor Frelzers Kirke i København, hvor en til lejligheden affattet kantate af biskop Christian Ludwigs blev sunget. Den 12. maj åbnede en stort anlagt grønlandsudstilling i Sankt Nikolaj Kirkebygning,⁹⁷ og den 6. juni fejrede Københavns Universitet sin gamle student, ”den nordnorske præst [som] til Nordens hjerte bandt den gådefulde ø,”⁹⁸ med en mindefest, som afsluttedes med, at Studentersangforeningen fremførte B.S. Ingemanns *Et helligt Kors staar høit i Nord* på melodi af Andreas Peter Berggreen. Højdepunktet blev nået, da Christian X og dronning Alexandrine den 12. juni 1921 tiltrådte den første kongerejse til Grønland. Under kongeparrets ophold i Godthåb modtog Sydgrønlands Landsråd den tidligere nævnte porcelænsvase med skibet *Haabet*

⁹⁴ Ifølge Gerhard Peter Brammer opbyggede Hans Egede i grønlandsårene et bibliotek med ikke mindre end 60 kemiske forfattere repræsenteret. Også i sine sidste år i Stubbekøbing var Egede ”idelig beskæftiget” i det laboratorium, han dér havde ladet indrette. ”Minde-Tale over Hans Egede,” *Nyt theologisk Bibliotek*, 6, 1824, s. 65-117; her: 111-12.

⁹⁵ Rudi Thomsen, ”Grønlandske medaljeminder,” *Tidsskriftet Grønland*, 1957, s. 1-10, her: 6-8

⁹⁶ Jacob Riis, ”Hans Egede. The Apostle of Greenland,” *The Outlook*, 1909, s. 921-32. Det følgende år, 1910, publicerede Jacob Riis et værk med titlen *Hero Tales of the far North*, hvor Hans Egede også er med.

⁹⁷ Louis Bobé (se note 12).

⁹⁸ [Program for] *Universitetets Mindefest i Anledning af To Hundredåret for Hans Egede Ankomst til Grønland*. – *Københavns Universitet, den 6. juni 1921*. København 1921 (Københavns Universitets Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Afdeling for Eskimologi og Arktiske Studier).

udført af marinemaler Christian Benjamin Olsen, som i dag er i Grønlands Landstings varetægt. Motivet blev samtidig sat i handlen som platte af Den kongelige Porcelainsfabrik i København.⁹⁹

I tiden under og efter Anden Verdenskrig møder vi Hans Egede og hans hustru, sommetider endda deres børn i litteraturen, i billedkunsten, på teatret, i historieskrivningen såvel som på frimærker, på platter og på bogomslag.¹⁰⁰ Men det skal med, at det er, som ophavsmand til ”en af de faa af de evangeliske Missioner – hvis ikke den eneste – der har nået det Maal at være bleven en Folkekirke, hvis Medlemmer alle er barnedøbte,”¹⁰¹ Egede huskes. Den plads på forreste række i det nationale panteon, som Hans Egede fik i 1700-tallet, og som han mistede 1814, har han aldrig fået igen. Det er senest blevet bekræftet i 1990erne, hvor der ikke blev plads til Hans Egede på Bjørn Nørgaards nationalhistoriske gobeliner i Riddersalen på Christiansborg (dronning Margrethe IIs gobeliner).

b. Norge

Bortset fra missionstidsskrifter og kristelige kalendere, hvor man ikke kunne få nok af hedningepresten med det forklarede Johannesansigt vandrede over is og

⁹⁹ Fremstillet i 1100 eksemplarer. Diameter 23 cm, pris 20 kroner. Venligst oplyst af museumsleder Steen Nottelmann, Royal Copenhagen. Afbildet i *Den kongelige Porcelainsfabriks platter*. København 1970, fig. 201.

¹⁰⁰ Drengbøger: H.K. Sandholdt, *Mellem is og sne*. København 1950, hvor forsiden viser Hans Egedes sønner Niels og Poul i leg med grønlandere. Andre eksempler er Nils Hydén, *Polarmattens Apostel* (Liv og Daad, 4). København 1948, på omslaget en velsignende Hans Egede i *close-up* foran en gruppe indiansk udseende grønlandere. For et voksent publikum: Peter Freuchen, *Hvid mand*. København 1943; Niels Aage Barfoed, *Et helligt kald*. København 1950; Jacob Bech Nygaard, *Haabets Ø*, 3. oplag. København 1971 (1. udg. 1953) med Henrik Hansens omslag, der viser den nyankomne Hans Egede på vej mod land i en båd, mens grønlandere strømmer til. Senest Palle Petersens to romaner *Pok Grønlander* og *Aja ajaja* (henholdsvis 1982 og 1996, begge stærkt Hans Egede-kritiske). – Billedkunst: Michael Buchwald udførte 1992 et såkaldt efterbillede af Johan Hörners Egede-portræt på Frederiksborgmuseet. – Historieskrivning: Den ”fuldstændige Biographie af Egede, som historisk og psykologisk rigtigt fremstillede ham i Forhold til sin Tidsalder,” som G.P. Brammer efterlyste 1824 (se note 94), og som det 19. århundrede ikke kunne levere, kom 1944 med Louis Bobés store biografi (se note 5). – Teater: *Hans Egede eller Guds ord for en halv tønde spæk* af Sven Holm. Premiere 1979, Folketeatrets Store Scene på Nørregade i København; året efter nyopsat på Odense Teaters Værkstedsscene. På Musikteatret Undergrunden i Værløse nord for København uropførtes 2001 dukkeoperaen *Egede*, som tegner et syrligt billede af missionæren; stadig på repertoire. – Frimærker: Hans Egede-portræt af maleren og grafiker Povl Christensen (1909-77) efter den af J.S. Lyman fastlagte type (AFA 513). – Platter: Den kongelige Porcelainsfabriks mindeplatte 1971 (se note 76-77).

¹⁰¹ Christian Wilhelm Schultz-Lorentzen, ”Fra Mission til Kirke,” i: Christian Ludwigs (red.), *1721-1921. To hundredaarsdagen for den grønlandske Missions Begyndelse*. København 1921, s. 9-34, her: 9.

sne under det blinkende nordlys med hyrdestaven i hånd,¹⁰² var der i 1800-tallet stille om Hans Egede i hans fødeland Norge. Henrik Wergeland slog tonen an med sin kuldslåede karakteristik af Frederik IVs sidste år (1720-30) om hvilke han har at melde: ”Tordenskjold tog Marstrand og Fæstningen Carlsteen. Uagtet alle disse Seire, vandt dog Norge Intet ved Freden. Islænderen Thormodus Torfesen, Forfatter af en Norges Historie, og Præsten Hans Egede fra Nordland, bekjendt af sin apostoliske Nidkjerhed forat christne Grønlænderne, levede paa denne Tid.”¹⁰³ Det fristede ikke til at gå videre. En gade opkaldt efter Hans Egede i Gamlebyen i Kristiania 1877¹⁰⁴ og en bog fra 1895 om hans ungdom før afrejsen til Grønland af historikeren Ole Andreas Øverland¹⁰⁵ og et par spydige bemærkninger af Fritjof Nansen¹⁰⁶ var, hvad det kunne blive til, hvis man ser bort fra Amerika, hvor Johan Arndt Bergh i Chicago udsendte *Hans Egede Grønlands Apostel. Et Mindeskrift til 200-Aarsdagen, den 31te Januar 1886*. Modsætningen mellem dansk og norsk havde tydeligvis mindre betydning blandt norsk-amerikanerne i Amerika end hjemme i Norge, hvor ideen om danskertiden som den ”uægte lodning” beherskede scenen.

Tohundredårsdagen for Hans Egedes afrejse fra Bergen blev højtideligholdt med mindegudstjeneste i Bergen Domkirke ved biskop Peter Hognestad og stiftsprovst Carsten Hansteen, ligesom det blev markeret i byens missionshus og i Bergens historiske forening.¹⁰⁷ Størst anerkendelse fik Hans Egede i Videnskapselskapet i Kristiania, hvor kirkehistorikeren Oluf Kolsrud mandede sig op til at indrømme, at Egede var et lysende navn i Norges historie, men ”nordmennerne ser ikkje so lett glansen fraa det, for vi deler Egedes minne med vaart broderfolk som hausta frukterne av livsverket hans,” og at det er ”saart

¹⁰² Se f.eks. Joh. Flood, *Grønland. Missionshistorie i Fortællinger*. Christiania 1872 og *Norsk Missionstidende*, 1886, s. 113-18. Her et litografisk portræt af Hans Egede, udført af Sørensen efter den af J.G. Schleuen fastlagte type.

¹⁰³ Henrik Wergeland, *Samlede Skrifter: trykt og utrykt* (udg. Herman Jæger & Didrik Arup Seip), IV,2: Avhandlinger; Oplysningsskrifter: 1834-1837. Oslo 1924, s. 274. En næsten ligelydende formulering i hans *Udtog af Norges Historie til Brug i Borger- og Almueskoler*, sst., s. 363.

¹⁰⁴ Egedes gate mellem St. Halvards plass og Arups gate.

¹⁰⁵ O.A. Øverland, *Hans Egedes ungdom*. Kristiania 1895.

¹⁰⁶ Einar-Arne Drivenes, Harald Dag Jølle og Ketil Zachariassen (red.), *Norsk Polarhistorie*, 2: Vitenskapene, Oslo 2004, s. 24.

¹⁰⁷ Hans Reynolds, *Grønland: Vestre Bygdi*. Oslo 1926, s. 187-90.

aa staa att ved den tome vogga.”¹⁰⁸ Derefter atter tavshed og kølig stemning, hvortil striden med Danmark om Østgrønland bidrog,¹⁰⁹ også efter dommen ved Den Internationale Domstol i Haag 1933, hvor Norge måtte se sit utvivlsomme historiske krav på Grønland afvist – først og fremmest formentlig på grund af et forhold, som hverken nævnes i dommen eller i dens præmisser, nemlig De Forenede Staters afvisning af nye europæiske magter på den amerikanske hemisfære (”Monroedoktrinen”). Mange fortsatte med at drømme om en genrejsning af Norgesvældet. Således Knut Hamsun, der beklagede ”Danmarks ran av Grønland” og kort efter den tyske besættelse af Norge 1940 henvendte sig til rigsudenrigsminister Joachim von Ribbentrop med et forslag om, at Tyskland støttede en deling af Grønland mellem Norge og Danmark, så Norge fik Øst-, Syd- og Vestgrønland, området for den gamle nordbobo-sætning, mens Danmark som en anerkendelse af Knud Rasmussens indsats kunne få Thuleområdet. Senere på året var Hamsun i Berlin for personligt at drøfte sagen med von Ribbentrop.¹¹⁰

Der skulle intet mindre end en verdenskrig til for at ændre dette. Danskehjælpen under krigen og efterkrigstidens sympatibølge for det danske broderfolk betød, at man nu også i Norge omsider forsonede sig med Hans Egede og tog ham til sig. I 1946 stiftedes Egede Instituttet i Oslo af professor Olav Guttorm Myklebust som ”norsk centralorgan for fremme af missionsforskning og formidling af kundskab om mission,” og i tohundredåret for hans død 1958 opførte det norske radioteater den islandske dramatiker Davíð Stefánssons Hans Egede-skuespil *Landið gleymda* fra 1956 med indledningsforedrag af kirkehistorikeren Einar Molland. Isen var brudt, næsten-tabuiseringen af Hans Egedes navn, som havde varet i mere end 125 år, var ophævet. I Nordnorge, hvor Hans Egede aldrig helt var gledet ud af mindet – således hang der som nævnt et gammelt portræt af ham i Vågan Kirke – var man først til at genindsætte ham på

¹⁰⁸ Oluf Kolsrud, ”Hans Egede og Grønland,” *Forhandlinger i videnskapselskapet i Kristiania 1921*. Kristiania 1922, s. 53-65, her: 65.

¹⁰⁹ I 1926 påbegyndte Oslo Etnografiske Museum skriftserien *Norge og Grønland*, hvoraf tre bind nåede at udkomme. Det første bind (1926) er en omhyggelig, men ukommenteret tekstudgave af Hans Egedes hovedværk, *Det gamle Grønlands nye Perlustration eller Naturel-historie* fra 1741. Hans Egede var uomgængelig, men ikke så meget som ét anerkendende ord var der råd til i disse år, hvor nordmændenes nerver sad uden på tøjet, når talen faldt på Grønland.

¹¹⁰ Jørgen Haugan, *Solgudens fall. Knut Hamsun – en litterær biografi*. Oslo 2004, s. 309-10. Tilsvarende tanker i den ishavskomité, som nedsattes af regeringen marts 1941, og blandt hvis medlemmer var Adolf Hoel og Gustav Smedal. Einar-Arne Drivenes m.fl. (se note 106), s. 250-54.

pladsen som én af landet store sønner. I 1961 grundlagde folkemindesamleren Edvard Ruud ”Hans Egedes Minne” i Elgnes, det første monument for Hans Egede i Norge,¹¹¹ og i Harstad, Hans Egedes fødeby, fik maleren Axel Revold overdraget den opgave at sætte det berømte bysbarn et æresminde i udsmykningen af den høje, trekantede gavl, der løftede sig over alteret i byens nye modernistiske kirke tegnet af arkitekt Jan Inge Hovig.

Resultatet af den 71-årige Matisse-elevs arbejde blev et aldeles overvældende otte meter højt, ti meter bredt oliemaleri. Det kæmpemæssige, næsten fyrre kvadratmeter store triangulære billedfelt er med et ornamenteret, horisontalt bånd delt i to lige store felter. I det øvre felt forkynder Jesus siddende på en klippeblok Bjergprædikenens nye retfærdighed for en talrig siddende og stående skare, i det nedre felt forkynder Hans Egede de samme ord for en gruppe grønlanderne i et snelandskab og fortsætter dermed her ved verdens yderste rand det arbejde, som Jesus havde påbegyndt 1700 år tidligere i Galilæa. Bag grønlanderne snedækkede hytter en fjord med svømmende isskasser og et gletscherlandskab. Hans Egede er ikke Jesus. Hvor Jesus suverænt ekstemperer, må Hans Egede, Herrens præsteklædte tjener holde sig til Ordet, som det står skrevet i den bibel, han har i hånden, og han må undvære glorien og det himmelske lys, som stråler ned over Jesus; men han har dog nordlyset, der som et flammende tæppe strækker sig hen over himlen, og ud fra den lille stenkirke bag ham stråler et genskær af det himmelske lys. En træffende visuel fremstilling af den Johannes-rolle, som Egede med navnet Hans (Johannes) så at sige havde fået i dåbsgave og så sig selv i: Han var ikke selv lyset, men han skulle vidne om lyset og dermed føre Grønland og grønlanderne tilbage i Guds frelseshistorie.

Trods et lidt uegalt helhedspræg, som først og fremmest skyldes, at Bjergprædikenen i øverste felt ikke er et nyt billede, men en gentagelse af en mere end tredive år gammel, ikke anvendt udsmykning til Frogner Kirke i Oslo, er Axel Revolds arbejde i Harstad Kirke, som skulle blive ét af hans sidste, ikke desto mindre et betydeligt værk. Kunstneren har levet sig ind i og forstået Hans Egedes og hans tids typologiske forestillingsverden. Hans Egede *var* Johannes og hans indsats en del af den endnu ikke afsluttede bibelske fortælling. Bjergprædikenen i

¹¹¹ Edvard Jentoft Ruud, ”Kirken ”Hans Egedes Minne” i Nordnorge,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 105, 1967, s. 3-8.

Galilæas middelhavslandskab og Hans Egedes forkyndelse i isens verden er to episoder af samme historie, Guds plan med mennesket og lader sig derfor, som Revold gør det, indskrive i samme billedflade. Grønland var blevet genopdaget for at Kristus kunne lade sig genfinde i hedningernes hjerte og Det gamle Testaments profetier om, at alle hedninger en gang skulle prise Gud, dermed gå i opfyldelse, som Hans Egede skrev til kongen i 1711. Den anakronistiske middelalderkirke med granitportal bag missionæren er en påmindelse om, at den kirke, der i dag består i Grønland gennem Hans Egede, har rod i den norske middelalderkirke.

Ud over Revolds billede finder vi i Harstad Kirke, i indgangspartiet, et bronzerelief af Egede-parret, som man kan forestille sig, de har set ud mod slutningen af Giertrud Raschs liv, ældet og mærket af mere end ti års slid på Grønland. Det er tydeligt, at kunstneren Johan Bernitz Hygen (der foruden at være billedhugger også var professor i teologi ved Universitetet i Oslo) med dette dobbeltportræt, digtet over de portrætter, som blev malet af missionærparret i Bergen før afrejsen til Grønland, søger at fortrænge den gængse, glansbilledagtige opfattelse af Hans Egede og hans hustru og give plads for et realistisk, psykologisk mere overbevisende billede.¹¹²

Oslo, denne for Hans Egede så ukendte og fremmede by, knyttet som han var til det gamle Norge og dets to store byer Bergen og Trondheim, erobrede han 1965 med anbringelsen af Nicolai Schiølls (1901-84) friske og ungdommelige, næsten sportsmandsagtige skulptur i byens centrum, umiddelbart neden for de Deichmannske Søjler og tæt ved Trefoldighedskirken på en parkeringsplads med biler og junkies – en placering, der er blevet kritiseret som uværdig for en mand som Hans Egede. Selv ville den lidenskabelige forkæmper for Guds Riges fremgang og menneskenes frelse sandsynligvis finde placeringen i orden.¹¹³ Af denne skulptur en replik ved kirken i Harstad. Siden er blandt andet kommet et frimærke med Hans Egedes kontrafej (1986), tegnet og graveret af

¹¹² Oprindeligt udført til Hans Egedes Minne i Elgsnes. Originalen tabt under en brand i 1970'erne. I dag kendes relieffet i fem afstøbninger, hvoraf den ene som nævnt i Harstad Kirke. De fire andre i Korskirken i Bergen, i Gertrud Rask Kirke i Qaqortoq, på bispekontoret i Nuuk og i Hans Egedes Minne i Elgsnes, hvor det tabte eksemplar er erstattet af et nyt.

¹¹³ Første var det meningen, at statuen skulle opstilles uden for domkirken i Oslo, men Oslo Kommune foretrak en placering ved byens største kirke, Trefoldighedskirken. Nils Bloch-Hoell, "Ved avdukningen af Egede-monumentet i Oslo," *Norsk tidsskrift for misjon*, 19:2, 1965, s. 65-68.

Knut Løkke-Sørensen efter den kopi af 1718-portrættet, der hænger i Vågan Kirke.¹¹⁴ På frimærket konturerne af et gammelt kort over Norge og Grønland, en sjælden påmindelse om, hvad der også var Hans Egedes anliggende: Olavsriget genopstandelse, Norges og de norrøne bygders forening i kristen ånd, *Norvegia sacra*.

Karl Erik Harr har skildret Hans Egede adskillige gange, blandt andet på en altertavle i kapellet Hans Egedes Minne i Elgsnes. Harrs altertavle er et triptykon med Kristus i midten, omgivet af Petter Dass, Nordlands store præst og salmedigter fra 1600-tallet, og en knælende Hans Egede umiddelbart efter ankomsten til Grønland. I baggrunden en grønlander i kajak og skibet *Haabet*. En engel peger på skriftstedet, som også er gengivet under altertavlen: ”Gå difor ut og gjer alle folkeslag til læresveinar.” Lukkes altertavlen, kommer Vorherre til syne, svævende over vandene i færd med at skabe Nordland. Altertavlen er en hyldest til to store nordnorske præsteskikkelser, hvis indflydelse rækker langt ud over deres hjemstavn: ”Som Vårherre skaper Nordland – slik skaper de to kirkefedrene ny verdene i sine kirkesogn.”¹¹⁵

Inden for litteraturens og dramatikens verden blev tavsheden omkring Hans Egede brudt af en andengenerations norskamerikaner Erling Nicolai Rolfsrud med romanen *White Angakok: Hans Egede and the Greenlanders* (1952). I 1978 kom Kåre Holts gribende portrætroman *Sønn av jord og himmel*. Troubadouren Geirr Lystrup står bag balladen *Fru Rask og Hans Egede* (1979) og Paal-Helge Haugen har skrevet libretto til Kjell Habbestads kammeropera *Hans Egedes natt* (1995).¹¹⁶ Scenen er henlagt til Hans Egedes sidste leveår i Stubbekøbing, hvor han en efterårsnat hjemsøges af et persongalleri fra fortiden med Giertrud Rasch i spidsen, som tvinger ham til at holde dommedag over sig selv. Første gang opført i Kulturhuset i Harstad ved Festspillene i Nord-Norge (FINN) maj 1995 med Njål Sparbo i titelrollen som Hans Egede.¹¹⁷ I mere end 125 år kunne der næsten ikke tales om Hans Egede i Norge. Det er der nu rådet bod på, dog med den indskrænkning, at det er som kirkelig skikkelse og

¹¹⁴ *Norsk Filatelistisk Tidsskrift*, 1986:7, s. 358-59.

¹¹⁵ Brev af 24. april 2005 fra Karl Erik Harr til forf.

¹¹⁶ Paal Helge-Haugen, *Hans Egedes natt. Kammeropera i ei akt*, i: samme, *To spel*. Oslo 1995.

¹¹⁷ Morten Johan Svendsen, ”Hans Egedes natt,” *Nordlys* 2. juni 1995.

missionær af international klasse, han huskes, ikke som genrejser af Norgesvældet, trods frimærket fra 1986 der forsigtigt antyder et andet perspektiv. Den plads i det nationale norske panteon, som Hans Egede tabte hin skæbnsvangre nat i Kiel mellem den 14. og den 15. januar 1814, har man ikke villet give ham tilbage. I den femtenbinds *Norges historie*, som Bergen-professoren Knut Mykland udgav 1976-80 bliver Hans Egede kun lige nævnt,¹¹⁸ mens Petter Dass får adskillige sider. I det stort anlagte officiøse værk om den norske nation med forord af Kronprinsen, som blev udsendt 2004 i anledning af hundredåret for opløsningen af den svensk-norske personalunion, er Hans Egede end ikke nævnt.¹¹⁹

4. Hans Egede i de revolutionære, postkoloniale strømninger

Natten til den 1. maj 1973 blev Hans Egede-statuen i Nuuk overhældt med rød maling.¹²⁰ Rygtet om begivenheden gik som en løbeild gennem byen, og den følgende morgen fandt man ved statuens fod en eternitplade med påskriften: ”tanaanginnerpa tarnnittinik toquttisoq atarqisavarput?” (Var det ikke ham, der dræbte vore sjæle? Skal vi vedblive at ære ham?).¹²¹ Antikolonialismen og ideen om den hvide mand som undertrykker af oprindelige folk havde nået Grønland. Det var den foreløbige kulmination på en strømning, der kan spores tilbage til 1963, hvor lærer Apollôrak Mogensen vakte vældigt røre ved at fordriste sig til, kun 31 år gammel, i et radioforedrag at tale om ”danskernes forbrydelser på Grønland lige fra Hans Egedes tid, nemlig at de har taget vores kultur fra os uden at give os noget andet i stedet,”¹²² og som senere blev taget op af den unge digter

¹¹⁸ Bind 8 af Ståle Dyrvik, s. 340-41.

¹¹⁹ Tove Bull & Harald Norvik (red.), *Norge – Portrett av en nasjon*. Lysaker 2004.

¹²⁰ H.C. Gulløv & Hans Kapel, *Haabets Colonie 1721-1728. A historical-archaeological investigation of the Danish-Norwegian colonization of Greenland* (Publications of the National Museum, Ethnographical Series, XVI). København 1979, s. 212-13; Frederik Nielsen, *Mit land – hvorhen går din fremtid?* Nuuk 1999, s. 140.

¹²¹ Citeret efter et interview med hovedgærningsmanden i avisen *Sermitsiak* nogle måneder senere, hvor han, om hvis identitet der stadig (2008) hersker tvivl, bl.a. forklarer, at han i opråbet efterladt ved statuens fod havde benyttet den nye grønlandske retskrivning, som just var blevet indført til erstatning for den gamle fra midten af 1800-tallet, men indlagt nogle fejl, for at man ikke skulle rette mistanke mod eleverne på Ilinniarfissuaq (Grønlands Seminarium), der på dette tidspunkt var det eneste sted i landet, hvor den nye retskrivning blev brugt (Benthe Hjort Christiansen, ”Derfor hældte jeg rød maling i hovedet på Hans Egede-statuen,” *Sermitsiak* 18. jan. 1974, s. 4).

¹²² Citeret efter Niels Højlund, *Krise uden alternativ. En analyse af dansk grønlandsdebat*. København 1972, s. 141.

Aqqaluk Lyngé, der med ”tak til Machiavelli” beskyldte Hans Egede for iskold kynisme: ”enten må man vinde menneskene for sig/ eller også må man udrydde dem.”¹²³ Hans Egede og Giertrud Rasch – ”en vranten præst og en halvgammel kone,” som det spottende lød fra forfatteren Ole Korneliussen,¹²⁴ – blev ikke længere automatisk forbundet med fremskrift. En anden, som tog bolden op, var senere landsstyreformand Lars Emil Johansen, der ved festlighederne i Godthåb i anledning af tohundredoghalvtredsåret for Hans Egedes ankomst til Grønland sagde, at Egede havde fået ”det grønlandske folk til at føle sig fremmede i deres eget land.”¹²⁵ Hvad der lå i det, klargjorde det eksperimenterende grønlandske Tuukkaq-teater, som i anden halvdel af 1970erne fik stor succes med forestillingen *Inuit* (Mennesker) om grønlændernes syndefald og fordrivelse fra paradiset ved Hans Egedes ankomst.¹²⁶

På billedsiden finder vi den sydgrønlandske kunstner og kateket David Gabrielsens (1927-85) forbitrede tegninger mast ned i det lidt for tynde papir med kuglepen, om dengang missionen og alkoholen kom til landet.¹²⁷ Også rockmusikken meldte sig under antiimperialismens og Hans Egede-kritikkens faner. I 1980 udsendte gruppen Piitsukkuts albummet *Inuiaat naqisimaneqartugat kattutta* (Undertrykte i alle lande, lad os forenes!), hvis sidste sang *Palasi* (Missionæren) handler om Hans Egede. ”Den vredeste grønlandske sang nogen sinde. Nærmest en grønlandsk udgave af Bob Dylan 1963,” som det er blevet sagt.¹²⁸ På pladecoveret af den nordgrønlandske kunstner Tikkili Pjetturssons en dobbelteksporeret Hans Egede som gøgleragtig præst fægtende med et kors og

¹²³ Fra digtet *Ode til danaiderne (Dansk imperialism i Grønland)*. Digtet er skrevet 1969 og første gang brugt på en plakat tegnet af den danske kunstner og filmmager Per Kirkeby. Trykt i det københavnske venstrefløjstidsskrift *Politisk Revy* 1971 (7. årg., nr. 154). Her efter Aqqaluk Lyngé, *Til hæder og ære/ Tupigusullutik angalapput*. København 1983, s. 26-27.

¹²⁴ Ole Korneliussen, *Putoq*. Nuuk 1973, da. oversættelse Christian Berthelsen, *Grønlandsk litteratur. Kommenteret antologi*. Århus 1983, s. 260.

¹²⁵ Landsrådsmedlem Lars Emil Johansens tale den 3. juli 1971. Arkivfond nr. A250: Godthåb By. Taler fra Godthåbs 250 års jubilæumsfest (Arktisk Institut, København). Det mener han stadig. I en tale 2007 i anledning af partiet Siumuts 30-årsdag sagde han, at ”nogen har taget vores land og kuét vores folk ... danskerne skummer fløden af det grønlandske samfund.” *Atuagagdliutit/Grønlandsposten* 12. juni 2008, s. 10.

¹²⁶ Birgit Kleist Pedersen, ”Den ædle vilde som projekt. Synet på forfædrene i den grønlandske litteratur i perioden 1970-1990,” *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning 1997*, s. 153-73, her: 165.

¹²⁷ David Gabrielsen er ikke nævnt i den kunsthistoriske litteratur. Repræsenteret på Narsaq Museum.

¹²⁸ Steen Deertz, ”Polar pop og inuit rock,” www.musikbibliotek.dk/7810.

som gejstlig mørkemand i spidsen for et industrielt-kapitalistisk optog med ryggede skorstene og skræmmende øde betonmiljøer, der som en rasende Leviathan kaster sig over den blide grønlandske sommeridyl med træhuse og legende børn. Et sagtomdigt, melankolsk-resigneret udtryk for kulturtabet ved mødet med kristendommen i Hans Egedes skikkelse giver den purunge Bent Søholms linoleumstryk fra hans tid på Kunstsolen i Nuuk (1989). Sidste skud på Hans Egede-kritikken er en stencil af graffiti-kunstneren Nuumigoq, som 2005 dukkede op på en betonmur i Nuuk-forstaden Nuussuaq og siden er set i forskellige varianter rundt om i byen: En rød spejlvendt Hans Egede på hvid baggrund efter den af J.S. Lymann 1760 fastlagte type med ordet UNDSKYLD i billedkanten forneden og til højre.

Hvordan synet på Hans Egede udvikler sig i Grønland afhænger af, i hvilken retning det grønlandske samfund bevæger sig i det 21. århundrede – om man fastholder tilknytningen til de to gamle moderlande Norge og Danmark og dermed den historiske forbindelse til Norden og Europa, eller om man søger nærmere tilknytning til USA, eventuel indlemmelse i De Forenede Stater på lige fod med Puerto Rico. Indtil videre har Hans Egede ikke noget at være ked af. Den kritik af hans indsats, der tog fart, da en dåse rød maling blev hældt over hans hoved en forårsnat 1973, og som blev en del af den politiske og kulturelle proces, der førte til Grønlands Hjemmestyre 1979, har dybest set kun profileret hans indsats og fremmet en udvikling i tråd med hans ideer. Grønland er i dag ikke blot det eneste eksempel på en protestantisk mission, som har ført til dannelse af en folkekirke, hvor alle er barnedøbte, det er også det eneste eksempel på, at en protestantisk mission har ført til en selvstændig nationsdannelse. En nation der trods sin ringe størrelse målt i indbyggerantal lyser med en særlig styrke som det eneste land på den vestlige halvkugle, hvor den oprindelige amerindianske befolkning har bevaret sit sprog, ikke bare som forsømt dagligsprog, med stadig færre brugere, men som regeringssprog.

Opretholdelse og bevarelse af det grønlandske sprog var ikke en tilfældighed, det var en konstituerende del af Hans Egedes program.¹²⁹ Heri blev han støttet af det multikulturelle dansk-norske monarkis mest indflydelsesrige kulturpolitikere som historikeren Peter Frederik Suhm og Bolle Willum Luxdorph. Sidstnævnte engagerede sig personligt i det grønlandske sprogs ve og vel, blandt andet ved at støtte Poul Egedes oversættelse til grønlandsk af Thomas à Kempis' *De imitatione Christi*, der udkom 1787 med titlen *Christus-mik mallingnairsut pivdlugit*.¹³⁰ Med stolthed føjede man grønlandsk til den i forvejen anseelige række af sprog – islandsk, samisk, færøsk, dansk, norsk og tysk – på hvilke Gud blev lovprist og kongen hyldet inden for det mægtige nordatlantiske imperium, som fra Danmarks og Norges kyster strakte sig vestover til Grønland og det sagnomspundne yderste Thule. Også almindelige avislæsere fik lejlighed til at stifte bekendtskab med det nye, eksotiske sprog, som var dukket op. Således aftrykte *Adresseavisen (Københavns Adresse-Contoires med Posten forsendende Efterretninger)* den 5. maj 1773 på forsiden et grønlandsk brev dateret Holsteinsborg, Grønlandernes Land, den 29. august 1771, hvor Ludvig og Jonas og en række andre storfangere fortæller, at de har sendt tre gange tyve tønder hvalolie fra fire hvalfisk til København med kongens hvalskib og til gengæld beder om at få en kirke opsendt, ”fordi de troendes Hob hos os mangfoldig tiltager,” som det hedder i den hosføjede oversættelse. I de dengang meget udbredte stambøger, hvor folk på få linier præsenterede sig selv så fordelagtigt som muligt, dukker indførsler på grønlandsk op fra 1780erne. Grønlandsk var blevet et sprog, man var stolt af at beherske.¹³¹

Med hensyn til sproget, men i øvrigt også på andre ikke uvæsentlige punkter¹³² adskiller det historiske forløb i Grønland sig fra, hvad vi ser i resten af

¹²⁹ Birgitte Jacobsen & Karen Langgård & Kirsten Thisted, ”Sprog, sprogpolitik, litteratur og medier,” i: Kirsten Thisted (red.), *Grønlandsforskning. Historie og perspektiver*. København 2006, s. 217-50, her: 225.

¹³⁰ Poul Egede (se note 32), s. 270; *Luxdorfs Dagbøger* (se note 20), s. 332, 352, 374, 387.

¹³¹ Vello Helk, *Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 237). Odense 2001, s. 110-11.

¹³² Navnlige er der grund til at hefte sig ved det lave voldsniveau i Grønland sammenlignet med hvad vi møder på resten af den amerikanske halvkugle. Der kendes fra 1700- og 1800-tallet ingen eksempler på, at dansk-norske, efter 1814 danske har dræbt grønlandere. Voldsniveauet mellem dansk-norske og grønlandere, senere mellem danske og grønlandere var bemærkelsesværdigt lavt, og langt lavere end imellem europæerne indbyrdes for ikke at tale om voldsniveauet mellem grønlanderne indbyrdes. Nævnes kan også retshåndhævelsen, hvor den dansk-norske, senere den

den amerikanske verden, som fire store europæiske sprog- og kulturområder – fransk, engelsk, spansk og portugisisk – delte mellem sig. For disse latinske (for Englands vedkommende: semi-latinske) lande med dybe rødder i det romerske verdensimperium gjaldt, at kun deres eget sprog og deres egen samfundsorganisation duede, med tragiske følger for Den nye Verdens oprindelige kulturer. Hans Egede, hvis åndelige bagage var Luther og en skare tyske missionsteologer fra 1600-tallets slutning, som han havde studeret flittigt, og hvis skrifter han hyppigt citerede fra,¹³³ tilhørte den germanske kulturkreds. I den mente man, at folket skulle og alene kunne nås gennem modersmålet og dets egen kultur. Kun på denne måde kunne menneskene forløses og Guds frelsesplan ske fyldest. I 1844 skrev Heinrich Steffens, en anden europæisk berømt nordmand, der som Hans Egede skulle komme til at tilbringe det meste af sit liv uden for sit fødeland, at Tyskland var kaldet til at befri folkeslagene, ”ikke ved at paatvinge dem sine Ejendommeligheder, men ved at gøre dem opmærksom paa deres eget Væsen og deres egen Historie.”¹³⁴ Det var netop, hvad Hans Egede og hans efterfølgere gjorde på Grønland.¹³⁵ I dag, hvor Hitler for generationer har ødelagt Tysklands renommé, virker tanken om Tyskland som folkenes befrier nærmest forrykt. Det er glemt, at ”den tyske linie,” Heinrich Steffens’ idé om en

danske mission aldrig benyttede sig af vold, men indskrænkede sig til at idømme indfødte grønlandere symbolske straffe, hvor forbud mod at deltage i nadveren var blandt de mest anvendte; selv for meget grove forbrydelser som manddrab blev disse straffe brugt. Det af jurister verden over i høje toner priste ”gerningsmandsprincip,” som er kodificeret i den grønlandske straffelov af 1954 (”verdens mest avancerede straffelov”), og som indebærer, at der ved domsafsigelsen først og fremmest lægges vægt på at sikre gerningsmandens resocialisering og genintegrering i det sociale fællesskab, mens gengældelsesaspektet er så godt som fraværende, må historisk-analytisk ses som en fortsættelse af den dansk-norske missions retshåndhævelse, hvorimod forbindelsen til ældre eskimoisk tradition med højt indhold af hævn og gengældelse forekommer særdeles tvivlsom. Omvendelse til kristendommen var i Grønland, som det fremgår af adskillige omvendelsesberetninger, identisk med at give afkald på hævn. Se f.eks. Joh. Flood (se note 102), s. 92-93 og ”Af Brev fra Missionær Sejer Abelsen, Angmagssalik,” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 36, 1917, s. 1-3.

¹³³ Heriblandt Philipp Jakob Spener, Heinrich Müller, Christian Gerber, Johann Arndt og Christian Scriver.

¹³⁴ Heinrich Steffens, *Was ich erlebte*, X. Breslau 1844, s. 442 (”Deutschland ist berufen, alle kultivierten Völker zu befreien, nicht dadurch, dass er seine Eigentümlichkeit fremden Völkern aufzudringen suchte, vielmehr dadurch, dass es ein jedes Volk nach sich selbst und nach seiner besonderen Geschichte hinwies”). Den danske oversættelse skyldes Carl Roos (*Germanica*. København 1938, s. 61).

¹³⁵ Omvendelse til kristendommen var ikke uforeneligt med dette. Dels var omvendelse efter Hans Egedes og missionens opfattelse blot at ”gøre dem [grønlanderne] opmærksom på deres eget væsen” og historiske kaldelse, dels foregik al omvendelse i frihed. Tvangsomvendelse er aldrig blevet anvendt i Grønland.

grundmodsatning mellem germansk og romansk ånd, hvor den første er individuel, den anden abstrakt forstandsmæssig, indtil Anden Verdenskrig nød bred anerkendelse overalt i Norden, ikke mindst i Norge.¹³⁶ Grønland, hvis skæbne så afgørende skiller sig fra den, der blev resten af den amerikanske verden til del, er et levende vidnesbyrd om, men at det ikke kun var ord, men at der var realiteter bag forestillingen om, at hvert eneste folk, selv det mindste, havde krav på anerkendelse og respekt. Opgaven var ikke at dominere, men, som en del af Guds plan med verden hos alle folkeslag at vække bevidstheden om eget væsen og egen historie.¹³⁷ Det er nordmanden Hans Egedes fortjeneste, at han – hjulpet af den ambitiøse og historisk bevidste dansk-norske statsmagt¹³⁸ *in its finest hour* efter afslutningen af Den store nordiske Krig 1720 – drejede historiens hjul og forhindrede, at det lille grønlandske folk på det nordøstlige hjørne af den amerikanske hemisfære blev overladt til den ubarmhjertige skæbne som underkuet og udnyttet kolonifolk uden eget sprog og ribbet for kultur, som det syntes forudbestemt til, da hollandske og engelske hvalfangere i midten af 1600-tallet sejlede ind i Davis Strædet og begyndte at slå deres handelsboder op på Grønlands lange kyst.¹³⁹

¹³⁶ Valborg Erichsen, *Henrik Wergeland i hans forhold til Heinrich Steffens*. Kristiania 1920, s. 30. – Et sidste ekko efter disse tanker er Knut Hamsuns famøse opråb fra maj 1940, hvor Hitlers hære stod i landet: ”NORDMENN! Kast børsa og gå hjem igjen. Tyskerne kjemper for oss alle og knekker nu Englands tyranni mot oss og alle nøytrale.” Hamsuns tragedie var, at han ikke forstod, at Hitler ikke var lærling af Schiller, Goethe eller for den sags skyld Heinrich Steffens’ multikulturelle universalisme. Om nogens var Hitler de af Hamsun så foragtede amerikaneres lærling: ”Volga skal være vores Mississippi,” erklærede Hitler 1941 med en hentydning til den grusomme skæbne, der var overgået indianerne øst for Mississippi. Ved andre lejligheder sammenlignede Hitler kampen mod partisaner i de besatte lande med indianerkrigene i Nordamerika. William H. McNeill, ”Watch on the Rhine,” *New York Review* 22. juni 2006, s. 50-52. En dansk parallel til Knut Hamsun er nobelpriskandidaten Valdemar Rørdam, som få dage efter Hitlers angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941 hyldede Føreren og Tyskland – ”vort Europas Hjerte, som Steffens varslede” – med digtet *Saa kom den Dag, som vi har ventet længe!* Se Hans Hertel, ”Kaj Munk og Valdemar Rørdam,” i Hans Kirchhoff (red.), *Sådan valgte de – syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid*. København 2008, s. 169-93.

¹³⁷ Sml. Søren Forchhammer, ”Kringletyveriet og de ”Communale Raad” i Grønland,” *Tidsskriftet Grønland*, 2004, s. 59-73; her: 64-65.

¹³⁸ Det glemmes ofte, at Danmark-Norge siden ophøret af forbindelsen med nordboerne brugte enhver lejlighed til at gøre opmærksom på, at Grønland ansås for en del af riget. En symbolsk markering af dette på højeste niveau var optagelsen af Grønlands våbenmærke, en gående, senere siddende isbjørn i blå felt i det store rigssægl, som blev fremstillet i forbindelse med Enevældens indførelse 1660, første gang anvendt ved beseglingen af Enevældens grundlov, Kongeloven (1665). Finn Gad, *Grønlands Historie*, I: Indtil 1700. København 1967, s. 286 med planche XXXI.

¹³⁹ Dette i tilslutning til Erling Danbolt, ”Den ukjente Egede,” *Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 44, årg., 1973, s. 1-26, her: 1-2.

5. Billedafsnit

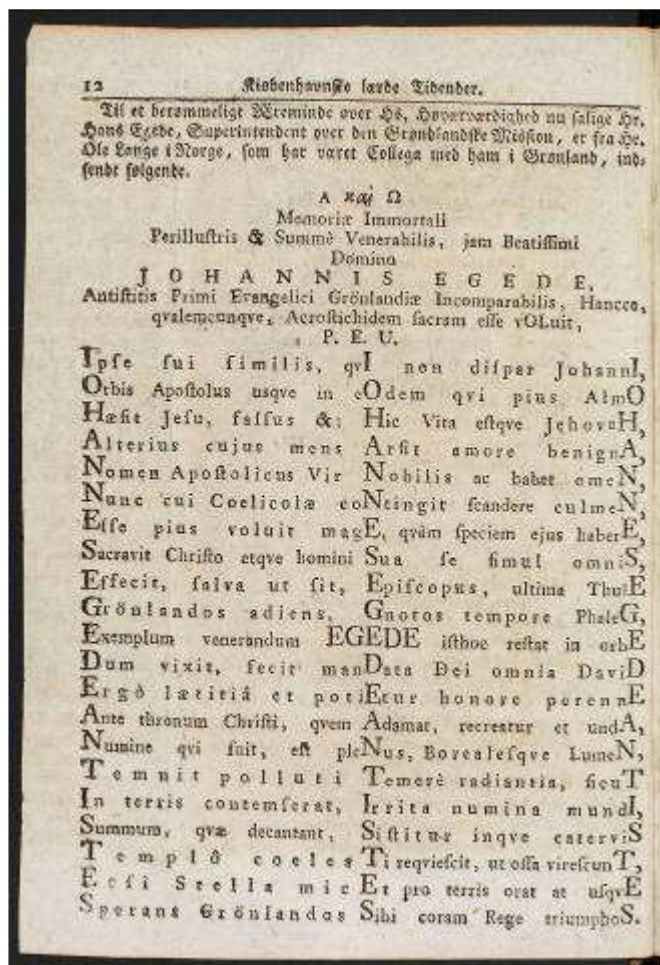

Med stav i højre hånd og Bibelen i venstre skuer Hans Egede fra toppen af Kirkebakken ud over den by, han grundlagde 1728 og gav navnet Godthåb. I dag Nuuk, Grønlands største by med 16 000 indbyggere og sæde for Grønlands Hjemmestyre. Billedet er taget i oktober og kransen, som blev lagt på landingsdagen den 3. juli, er visnet. August Wilhelm Saabye. 1922. Bronzestatue. 285 x 107 x 144 cm. På soklen: HANS EGEDE. Replik af statue ved Frederiks Kirke (Marmorkirken) i København (1913). Foto: forf. 2005.

Til venstre: Hans Egede i præstekjole, 32 år gammel. Ubekendt bergensisk kunstner. 1718. Olie på lærred. 78 x 61,5 cm. Hans Egede Kirke i Nuuk. Foto: Andreas Kjærgaard.

Til højre: Giertrud Rasch, 45 år gammel. Guldsmykke om halsen og kniplinger på hovedlin og krave fortæller, at hendes mand ikke længere blot er en simpel nordlandspræst, men har lagt billet ind på en mere betydningsfuld post i verden. På grundlag af dette portræt har Kåre Holt givet følgende karakteristik af Hans Egedes tretten år ældre hustru: "Ansigtet langt og smalt, det har et litt sultent uttrykk. Munnen er sammenknepen og slett ikke uvennlig, nesepartiet for stort til at hun egentlig kan sies å være en vakker kvinne. Øynene er kloke, med en viss resignert munterhet. Hun venter seg ikke de store gleder i livet. Men hun har sin pessimisme under kontroll. Maleren lar oss ane at hun har hatt en tung og sterk kropp" (*Sønn av Jord og Himmel*, s. 42). Ubekendt bergensisk kunstner. 1718. Olie på lærred. 78 x 61,5 cm. Hans Egede Kirke i Nuuk. Foto: Andreas Kjærgaard.

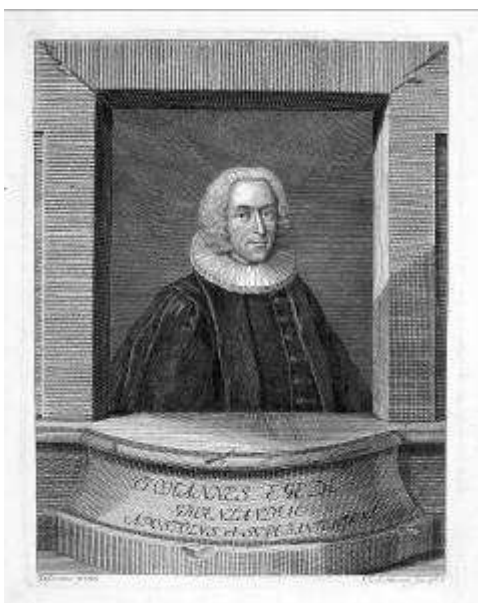

Ved Hans Egedes død den 5. november 1758 forfattede Ole Lange, tidligere missionær i Grønland og sognepræst i Aurskog, Akershus Stift, et latinsk mindedig over Hans Egede. Et kunstfærdigt udformet akrostikon på 21 strofer i heksametre, hvor alle verslinier begynder og slutter med bogstaver, som læst lodret danner ordene IOANNES EGEDE ANTISTES (Hans Egede, forstander). Som et særligt raffinement danner de samme bogstaver en lodret midterakse, der på midten krydses af ordet EGEDE, hvorved afdødes navn former et kors i tekstbilledets midte. Forfatterens initialer er gemt i overskriftens "VOLuit." Teksten på dansk: Alfa og Omega./Til uødeligt minde/om den højberømmelige og højærværdige, nu højsalige/Hr./Johannes Egede,/den første uforlignelige evangeliske forstander for Grønland, er dette/lille akrostikon efter fattig evne viet./Sig selv lig, men ikke ulig den Johannes, der som/verdens fromme apostel også bestandig var grebet af den/hulde Jesus, bekendte også han: her er livet og Jehova;/hans godsindede ånd flammede af kærlighed til den anden [Johannes],/og som en ædel apostelmand har han hans navn som et varsel [for sin virksomhed]./ Han, som det nu er timedes at bestige en himmelbeboers tinde,/ville hellere være from end at bære et skin deraf til skue,/hellige helt sig selv og sit til Kristus og mennesket/og udvirkede som biskop, at det yderste Thule blev frelst/ved at han rejste til Grønlanderne, kendt fra Pelegs tid./Han står i denne verden, denne EGEDE, som et æreværdigt eksempel./Medens han levede, fulgte han alle Davids Guds bud./Altså vil han få evig glæde og ære/foran Kristi trone, som han elsker, og lad ham kvæges af vand,/han som var opfyldt af Gud og er det, en Nordens glans./Han foragter den besmittede verdens falske guder og deres/forgæves strålen, som han havde foragtet dem på Jorden,/og han stilles øverst iblandt de skarer der afsynger [lovsang],/hviler i det himmelske tempel, indtil hans bene genopstår [”grønnes”]./ Som en stjerne må han stråle, og han beder for landene/ i et evindeligt håb om Grønlands sejr ved Kongens bistand (oversættelse Otto Steen Due). *Kiøbenhavnske lærde Tidender* 11. januar 1759. 17,1 x 10,3 cm (sidens mål). Foto: Det kgl. Bibliotek, København.

Stokkehoved med Hans Egedes portræt. Hans Egedes ældste søn og i mange år nærmeste medarbejder, Poul Egede, var en habil kunstner, hvis værker dog så godt som alle er sporløst forsvundne. Forsvundne er de bibelske billeder, han tegnede for grønlænderne i missionens pionerår efter 1721. Forsvundne er også – med dette stokkehoved som eneste kendte undtagelse – de små plastiske figurer, han gennem et langt liv ubesværet skar i ben og træ, og som vi sidste gang hører om 1780, hvor den 72-årige biskop under et besøg på det lollandske landsted Pederstrup hos senere statsminister Christian Ditlev Reventlow udskar en hu, "nach dem mir die Finger juckten," som Reventlow skrev et par dage senere. Poul Egede. Senest 1740. Hvalrostand. 4,5 x 9,8 x 2,7 cm. Monteret på 86 cm lang bambusstok. Har været i Hans Egedes eje. Poul Egede Glahns samling. Foto: Andreas Kjærgaard.

Hans Egede omgivet af knælende grønlandere. Forneden grønlander med fangstredskaber i kajak og "hvalfisk." Bergens Octroyerede Groenlandske Compagnies segl afspejler det dobbelte formål med grønlandsmissionen som formuleret i kompagniets oktroj af 5. februar 1723: (1) "Guds Ære og den Christelige Religions Forplantelse" (2) at fremme handelen mellem Grønland og Norge. Seglet blev anvendt fra 1723 til 1728, hvor staten overtog besejlingen af Grønland, og aktiviteterne samledes i København. Seglaftryk i inspektoratet for det Bergensk-Grønlandske kompagnis arkiv 1725-27 i Statsarkivet i Bergen efter ikke-bevaret seglstampe graveret af bergensereren Peder Stub. 1723. Diameter: 3,4 cm. Foto: Statsarkivet i Bergen.

Hans Egede. J.G. Schleuen efter maleri af Johann Georg Ziesenis. 1764. Kobberstik. 27 x 21 cm. På soklen JOHANNES EGEDE GROENLANDIAE APOSTOLUS et SUPERINTENDES (Hans Egede, Grønlands apostel og biskop). © Statens Museum for Kunst, København.

Hans Egede tilretteviser en angakok (shaman), som havde hekset for sit dødssyge barn. Den 25. januar 1724, to et halvt år efter ankomsten til Grønland, blev Hans Egede kaldt til et hus med et barn, som lå for døden. Efter at have bebrejdet den grædende fader, der var angakok, at han havde hekset over barnet, indvilgede Egede, som indtil da havde undladt at døbe grønlændere af frygt for at "vanhellige dette [Daabens] hellige Sacramente," i at døbe barnet og dermed

skænke det "Frelse og Salighed." Dette barn blev "dend første Grøde af disse hedenske Grønlænder[e], hvilcke alle dend Almechtige gode Gud dog omsider indsamle udi sit Naadis Rige, til en glædelig og overflødig Høst." Bagefter bad alle i huset om at blive døbt, hvilket Hans Egede afviste. En afgørende sejr var imidlertid vundet, og beretningen om den første dåb og Guds "førstegrøde" i Grønland indgik i kredsen af fortællinger om Hans Egede, som Aron fra Kangeq illustrerede i en række tegninger, hvoraf nogle er endt i Oslo, blandt andre denne, der som litografi opnåede stor udbredelse og har været med til at forme opfattelsen af Hans Egedes virke. Derudover giver tegningen indblik i *compact living*, som praktiseredes overalt i Grønland i 1700-tallet og endnu var almindelig på Arons tid i midten af 1800-tallet: Fælleshuse med op til tyve familier, hver med en briks mellem to stolper. For enden af briksen en tranlampe til lys og madlavning, over briksen en stang med kamikker og tøj til tørre. I disse huse med snesevis af mennesker stuvet sammen på få kvadratmeter og brændende lamper døgnet rundt blev temperaturen så høj, at tøj var unødvendig, selv i den strengeste vinter. Børn løb nøgne rundt, voksne dækkede underlivet med diminutive bukser, den såkaldte husdragt. Luften var tyk af sved, mad, blod, fækalier og urin. Aron fra Kangeq. Senest 1864. Akvarel, brunt blæk og blyant på papir, opklæbet på gråt papir. 7,1 x 9,1 cm. Kunsthistorisk Museum, Universitetet i Oslo. Inv.nr. 30047-4. Foto: Ann Christine Eek.

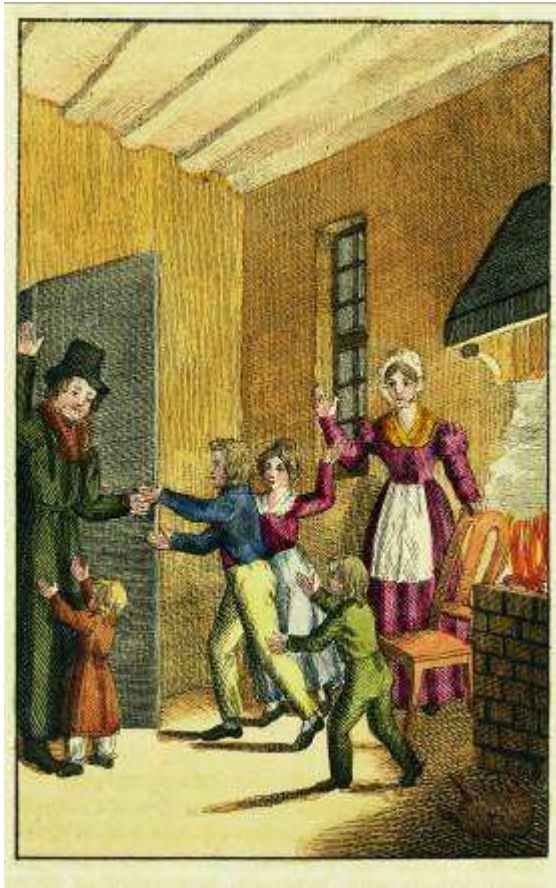
Hans Egede prædiker for grønlændere på en sommerboplads. Et anakronistisk træk er missionærens europæiske 1800-tals rejsetelt med flag mellem grønlandske skindsommerterte. I baggrunden fjelde med ansigter af Jesus og disciplene.

Lauritz Jessen. 1982. Tilhører Aage Hans Olsen, Sisimiut. Foto: Sermitsiaq.

Giertrud Rasch og Hans Egede plejer de koppesyge. Traditionelt er koppesygens hærgen ved Godthåb 1733-34 blevet fremstillet med Hans Egede i forgrunden og Giertrud Rasch i baggrunden. Da Hans Lynge 1961 modtog en opfordring til at male to alterbilleder til Qassarsuk Kirke i Sydgrønland, hvor det ene skulle forestille Jesu dåb, men han selv måtte bestemme motivet til det andet, greb han lejligheden til at vende op og ned på det hævdevundne ved at vise Hans Egede stående i baggrunden som en bleg, lidt bange udseende mand, der rådvildt løfter hænderne i bøn, mens en handlekraftig Giertrud Rasch, ”Grønlands Jeanne d’Arc,” som Hans Lynge andetsteds har benævnt hende, tager sig af de syge, der fylder hver krog af huset. For billedets udformning kan det have spillet ind, at det er blevet til samme år som den 55-årige kunstner blev gift med den mere end 20 år yngre læge Inge Overgaard fra Vestjylland, en dansk udgave af Hans Egedes nordlandsjente. Hans Lynge. 1961. Olie på lærred. 110 x 80 cm. Qassarsuk Kirke. Foto: forf.

Hans Egede prædiker for grønlænderne fra en båd (også kaldet: Hans Egedes ankomst til Godthåb). Det høje, kantede fjeld i baggrunden er Hjørtetakken (1180 m) sydøst for Nuuk. Mette Lise Rössing. 1992. Efter forlæg af Hans Lynge bearbejdet af Bodil Kaalund 1990-91. Gobelin. 225 x 256 cm. Byrådssalen, Nuuk Rådhus. Foto: Andreas Kjærgaard.

Kald og familie. Hans Egede træder ind ad døren til den varme, lune præstegård i Vågan efter en rejse til Trondheim. En lettet Giertrud Rasch og fire børn flokkes om den lykkeligt tilbagekomne mand og far. Da Egede kort efter røber, at han har planer om at tage til Grønland og har været i Trondheim for at tale om det med biskop Peder Krog, falder stemningen til under nulpunktet. Håndkoloreret litografi efter forlæg af ubekendt kunstner. 11,8 x 7,5 cm. Fra Heinrich Müller, *Hans Egede und seine Gattin unter den heidnischen Grönländern. Ein schönes Lebensbild für Jung und Alt.* Neuhaldensleben [1832], s. 3. Foto: Det kgl. Bibliotek, København.

Egede og hans Familie plejer de af Kopperne angrebne Grønlændere; foroven en Mark med ubegravede Lig, forneden en Begravelse. Hans Peter Hansen efter tegning af J.E.C. Rasmussen. 1886. Xylografi (træsnit). 2,6 x 8,7 cm; 8,9 x 8,7 cm; 2,4 x 8,7 cm. Fra H.M. Fenger (se note 90), s. 50.

Hans Egede. Theobald Stein. 1889. Gips. 71,5 x 56,5 x 34,5 cm. Frederiksborgmuseet, inv.nr. A 446. Deponeret i Palæet i Roskilde, Landemodesalen (Roskilde Stiftsøvrighed & Bispekontor). Foto: forf.

I 1979 vakte forfatteren Sven Holm opsigt på Folketeatret i København med *Hans Egede eller Guds ord for en halv tønde spæk* i teaterdirektør Preben Harris' opsætning. Det Hans Egede-kritiske stykke begynder med Egedes ankomst til Grønland 1721, fortsætter med Godthåbs grundlæggelse 1728-29 (akt II-III) og slutter ved Gertrud Raschs død 1735 umiddelbart før Hans Egede forlader Grønland (akt IV). Scenebillede med Hans Egede (Erik Wedersø) og Gunvor (Kirsten Olesen), en tidligere luder, der er kommet til Grønland som frigiven fra det berygtede københavnske kvindefængsel Spindehuset. Hans Egede er kommet i tvivl om berettigelsen af sin mission og beklager sig over, at han fryser forfærdeligt. Han er som "grebet af en ishånd." "Måske er dine knogler ved at blive kolde," siger Gunvor og tager Hans Egedes hånd, "jeg kan huske hvordan det var at have de gamle mænd hos sig i sengen. De vil trøstes og man stryger dem med hænderne, men varmen når aldrig rigtig ind i knoglerne på dem" (akt IV, 2. scene). Foto. 1979. Folketeatret.

Hans Egedes strid med sin embedsbroder Jakob Parelius i Lødingen. Den årelange strid mellem Hans Egede og Jakob Parelius om nogle fiskeindtægter fra Vågan Kirke, som fra gammel tid tilkom præsten i Lødingen, kulminerede februar 1714, hvor Parelius ved sin ankomst til Vågan Kirke fandt Hans Egede stående foran alteret og for øjnene af en måbende menighed forhindrede Parelius i at få sin hævdvundne ret i forbindelse med altergangen. Denne i dansk-norsk kirkehistorie ret enestående episode indbragte Egede en bøde fra provsteretten og pålæg om for fremtiden at lade Parelius få de indtægter, som tilkom ham. Som andetsteds omtalt er der i nyere tid rejst tvivl om retmæssigheden af Hans Egedes handlemåde i denne sag. I billedets øverste venstre hjørne det tidligere omtalte sølvkrus i hvis låg episoden også er afbildet. Andreas Bloch. Senest 1895. Akvarel, blyant og tusch på karton. 28,5 x 22,5 cm. Tilhører Kathrine og Thorkild Kjærgaard. Efter denne akvarel et litografi anvendt på omslaget af O.A. Øverlands bog fra 1895 om Hans Egedes ungdom.

To episoder af Guds store frelsesplan: Jesus prædiker for folket i Galilæa og Hans Egede prædiker for folket i Grønland. Axel Revold. 1958. Olie på masonit. 790 x 1025 cm. Harstad Kirke. Foto: forf.

Ægteparret Giertrud Rasch og Hans Egede. Johan Bernitz Hygen. 1964. Bronzerelief. 41 x 56 cm. Harstad Kirke. Foto: forf.

Hans Egede. Nicolay Schiöll. 1965. Bronze. 255 x 93 x 93 cm. Foran på granitsoklen HANS EGEDE, bagpå GRØNLANDS APOSTEL. På bronzeskilt: NIC. SCHIÖLL HANS EGEDE 1965 EJER: OSLO KOMMUNE samt støbemærke fra Kristiania Kunst & Metalstøberi A/S Oslo. Ved Trefoldighedskirken i Oslo. I baggrunden de Deichmanske søjler. Foto: forf.

Kristus med glorie og lammet med sejrskorset ved sin fod foran Nordhavets bølger omgivet af, til venstre, Peter Dass i præstekjole på vej i åben båd under en engel med trompet – en hentydning til Peter Dass' litterære hovedværk *Nordlands Trompet* – og, til højre, Hans Egede knælende på Grønlands

kyst under en engel med opslået Bibel. Under altertavlen Matthæusevangeliets missionsbefaling (28,19): GÅ DIFOR UT OG GJER ALLE FOLKESLAG TIL LÆRESVEINAR. Karl Erik Harr. 1985. Olie på træ. Midterfeltet 92,5 x 82 cm. Sidefelterne 90 x 37 cm. Hans Egedes Minne, Elgsnes. Foto: forf.

Hans Egede med et kort over Norgesvældet. Tegnet og graveret af Knut Lökke Sørensen 1986. Frimærke. 2,4 x 3,6 cm. © Norges Postvesen.

Ajoqersuisut tikiummata imigassaq tikiutegataavoq (Da præsterne kom tog de alkoholen med). I og uden for flasken et mylder af indianske, eskimoiske og afrikanske ansigter. Øverst til venstre den europæiske præst, som er kommet med alkoholen. Med vemod har kunstneren, den sydgrønlandske overkateket David Gabrielsen, tænkt tilbage på Poul Grønlænders brev fra 1765 til Poul Egede i København, hvori de berømte ord: "Pavia! Vi ere virkelig fornøiede med

vore Vilkaar. Kiød og Fisk er al vor Føde, det lekre falder kun sielden for, men desto kiere, naar det kommer. Det iiskolde Vand er vor Drik, det ledsker og berøver ikke Forstanden ei heller skiller os ved vore naturlige Kræfter som den galgiørende Drik, eders Folk finder saa stor Smag udi." Poul Egede (se note 32), s. 235. Med Hans Egede og danskerne kom ulykkerne til Grønland. Sign. Dagabri betegnende David Gabrielsen. Kuglepen på papir. 19,5 x 29,5 cm. Det tidligere familiecenter ALLU i Alluitsoq. Foto: forf.

Hans Egede. Nuumigoq (pseudonym). 2005. Stencil på beton. Qaava, Nuuk-forstaden Nuussuaq. Foto: forf.

KILDER OG LITTERATUR

UTRYKT

Grønlands Nationalmuseum & Arkiv

21.01.00: Provsten for Grønland 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 40-40.1: 1953-1963.

21.01.00 Provsten for Grønland: 1.4.1.2. Journalsager J.nr. 45-45.6: 1954-1963.

22.15.01 Uummanaq Præstegæld: 7.3.1.0. Regnskaber 1940-1944.

22.12.01 Jakobshavn Præstegæld 0.5.5.0, nr. 1: Missionsprotokol 1750-1891.

22.12.01 Ilulissat Præstegæld: 1.3.1.2. Indgående Skrivelser 1926-1935.

22.10.01 Aasiaat Præstegæld: 1.1.0.0. Udgående Skrivelser 1927-1933.

22.15.01 Holsteinsborg Missionariat 1885/86.

22.08.01 Sisimiut Præstegæld: Indkomne skrivelser og telegrammer og cirkulærer fra landshøvding og landsprovst [1951].

22.08.01: Sisimiut Præstegæld 11.12: Afsendte breve 1962-1964.

22.08.01: Sisimiut Præstegæld: 13.12: Modtagne breve 1961-62.

22.06.03 Godthåb Præstegæld: 1.1.1.2. Udgående skrivelser 1960.

22.01.03 Lichtenau Præstegæld: 1.3.1.2. Modtagne breve til præstegældet 1953-55.

Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.10 Mødeprotokol 1941-1959.

Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.10 Protokol 1960-1967 [Mødereferater].

Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 04.80 Mødereferater (Biskoppen) 1951-1974.

Q 10.50.01 Den grønlandske Kirkesag: 11.12 2: Modtagne og afsendte breve 1945-1967.

KNK/J. 2631 P: sag om Igalikostempel (Grønlands Nationalmuseum).

Maniitsoq Museum
Margrethe Sørensens fotoalbum

Det Kongelige Bibliotek, København
Ledreborg 339,4°: Hans Egede. Et till Ellefve Capitler udaf Skabelsens-Bog.
Ofversatte udj Grønlændernis Sprog.

NKS 1411 8°: Hother Ostermann: Dagbøger Aug. 1901- Marts 1903.

NKS 111¹ folio: Ove Malling, Store og gode Handlinger, vol. I: Johannes Wiedewelts eksemplar.

Rigsarkivet, København
Danske Kancelli: Forskellige institutioner: Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset 1785-1856. Grønlandsk (og ostindisk) missions brevbog 1785-1830 m.m.

234: Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset: 1772-1854: Grønlandske missionsregnskaber 1801-1822.

234: Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset: 1828-58
Missionsberetninger m.m. for Grønland.

Den Kongelige Grønlandske Handel: Grønlands Styrelse: Specifikationer 1825-1901.

Grønlands Styrelse [J] 78: Kirke og Skole Bygninger, Fartøjer og inventarier 1917-24.

Ministeriet for Grønland, KGH, pk. 81, Rekvisitioner 1918-27.

Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet: 1. kontor: grønlandske missionsregnskaber.

Statens Kunstfond: Udsmykningsager 1964.

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster m.m
Hof- og Stadsretten: Københavns Skiftekommission: Forseglingsprotokol Protokol 3 B/297 3/6-1789.

Statens Kunstfond, H.C. Andersens Boulevard 2, København
F31-383 (Udsmykningsopgaver): J.nr. 2-68.

Arktisk Institut, Strandgade, København
Arkivfond nr. A250: Godthåb By. Taler fra Godthåbs 250 års jubilæumsfest
(Arktisk Institut, København).

Gudrun Chemnitz' privatarkiv (deponeret på loftet i Hans Egedes Kirke, Nuuk)
Menighedsrepræsentationen 1972-75.
Forhandlingsprotokol for Menighedsrepræsentationen i Godthåb by 1964-78.

Mettelene Bjerres privatarkiv, Møgellosevej 26B, Rødding
Bjerres gæstebog fra Upernaviarssuk.

*Sven Havsteen-Mikkelsens privatarkiv, Olav Havsteen-Mikkelsen, Øsemarksvej
10, Ærøskøbing*
Godthåb.

Inge Lynges privatarkiv, Sprydet 5, Helsingør
Hans Lynges skitsebog

Annelise Jessen, Torpedammen 100, Brøndby
Lauritz Jessens papirer

Kathrine og Thorkild Kjærgaard
"Religiøse billeder – Nuuk" (RBN 1-68).
"Religiøse billeder – Grønland" (RBG 1-117).

FILM, TV, CD MED MERE

Sykes, Peter og John Kirsch, *Jesus*, versioneret til grønlandsk, 1994 (1. udg. 1979)
(film)

*(Children's) Heroes from Christian History, 2: William Carey, Robert Raikes,
Hans Egede, Sundar Singh, tegn. Ben Horsthuis, Christian History Institute 1997*
(film).

Isens kirker TV-udsendelse produceret af Vagn Olsen, sendt første gang på DR 2
november 2005 (TV).

Piitsukkut, *Inuiaat naqisimaneqartugat kattutta* (Undertrykte i alle lande, lad os
forenes!) 1980 (LP/CD).

Lystrup, Geirr, *I Menneskenes Land*, 1979 (LP/CD).

TRYKT

Abelsen, Sejer, "Af Brev fra Missionær Sejer Abelsen, Angmagssalik," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 36, 1917, s. 1-3.

von Achen, Henrik, "Human Heart and Sacred Heart: reining in religious individualism. The heart figure in 17th century devotional piety and the emergence of the cult of the Sacred Heart," i Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud (red.), *Categories of Sacredness in Europe, 1500-1800. Conference at the Norwegian Institute in Rome 11-14 October 2001* (Continuity and Confessionality. The Lutheran "praxis pietatis" and the Function of the Church Room, 1500-1800, project publication no. 2), Oslo 2003, s. 131-58.

Adolfsen, Nukannguaq, Marianne Krog, Aviaja Rohmann Pedersen, Emilie Steenholdt og Henrik Wilhjelm, "Uanstændig og misvisende fremstilling af grønlandsk kristendom," *Tidsskriftet Grønland*, 2002, s. 137-52.

Adresseavisen (Kjøbenhavns Adresse-Contoires med Posten forsendende Efterretninger) 5. maj 1773.

Amdrup, Georg Carl, Louis Bobé, Adolf Severin Jensen og Hans Peder Steensby (red.), *Grønland i Tohundredaaret for Hans Egedes Landing*, I-II, København 1921.

Andersen, H.C., *Eventyr*, udg. Erik Dal & Erling Nielsen, II: 1843-45, København 1964; V: 1867-74, København 1967.

Andersen, H.C. og Adolph Drewsen, *Christines Billedbog*, udg. Erik Dal, København 1984.

Andersen, H.C. og Adolph Drewsen, *Astrid Stampes Billedbog*, udg. Karsten Eskildsen, København 2003.

Andersen, Mikael, *Udviklingstendenser fra folkelig grafik til masseproduceret trivialbillede i det 19. og 20. århundrede* (upubliceret speciale, Københavns Universitet), København [ca. 1979].

Andersen, Mikael, *Olietryk – en folkelig billedform* (udstillingskatalog Odder Museum og Danmarks Grafiske Museum/Dansk Pressemuseum), 1990.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2. udg., London/New York 1991 (1. udg. 1983); da. overs. ved Lars Jensen: *Forestillede fællesskaber. Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*, Roskilde 2001.

Apustilit suliaannik allakkat (Apostlenes gerninger), grl. overs. ved Kristian Olsen, tegn. af Annie Vallotton, København 1982.

Arvidsson, Bengt, "Fysikoteologiska aspekter i bildkonsten efter reformationen," i Martin Blindheim m.fl. (red.), *Tro och bilde i Norden i Reformasjonens århundre*, Oslo 1991.

Assmann, Jan, *Religion und kulturelle Gedächtnis*, München 2000; eng. overs. ved Rodney Livingstone: *Religion and Cultural Memory. Ten Studies*, Stanford 2006.

Atuagagdliutit 1861-76.

Atuagagdliutit/Grønlandsposten 1956-2008.

Auer, Barbara og Gerhard Auer, "Fromme Bilderlust. "Giovanni" – der Meister des religiösen Schlafkammerbildes," *Blickpunkte* (Linz), 44:1, 1999, s. 26-31.

Auerbach, Erich, "Figura," *Archivum Romanicum*, 22, 1938, s. 436-89; da. overs. ved Anton Jørgensen i *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 2, 1999, s. 95-148.

Auerbach, Erich *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, Tübingen 1946; da. overs. ved Helge Hultberg: *Mimesis. Virkelighedsgengivelsen i den vesterlandske litteratur*, København 1965.

Axtell, James, "The Power of Print in the Eastern Woodlands," *The William and Mary Quarterly*, ser. 3, 44, 1987, s. 300-09.

Bach-Nielsen, Carsten (udg.), *H.C. Andersen og skytsenglen*, med papirklip af Sonia Brandes, København 2005.

Bagge, Mikala, "Nogle tekniske undersøgelser i forbindelse med konserveringen af maleriet fra Sisimiut gamle kirke," *Tidsskriftet Grønland*, 1987, s. 117-23.

Bak, Ove (red.), *Nanortalik*, København 1981.

Balle, Ester, *Øst, vest – Grønland bedst. En sygeplejerskes erindringer*, Nuuk 2006.

Balle, Frederik, "Brev fra Godthaab," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 47, 1923, s. 1-4.

Balle, Holger, "Grønlands kirke i en brydningstid," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 91, 1958, s. 4-9.

Balle, Knud, "Fra Grønlands nordligste Præstegæld," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 6, 1907, s. 1-9.

- Balle, Knud, "The Church of Greenland and the Present Day," i Martin Vahl, Georg Carl Amdrup, Louis Bobé og Adolf Severin Jensen (red.), *Greenland*, III: The Colonization of Greenland and its History until 1929, København/London 1929, s. 243-67.
- Balling, Jakob, "Kongen – himmelens repræsentant," *Vor Viden*, 1959-60, s. 11-18.
- Balling, Jakob, *Poeterne som kirkelærere*, København 1983.
- Balling, Jakob, "Bibelen: Frelseshistorie og Verdenshistorie," i Sigfred Pedersen (red.), *Bibelsk teologi*, Århus 2000, s. 9-20.
- Balling, Jakob, *Historisk Kristendom*, København 2003.
- Barfoed, Niels Aage, *Et helligt kald*, København 1950.
- Barna, Gábor (udg.), "Maria hat geholfen." *Votivgegenstände in Maria-Radna*, I-II (Devotio Hungarorum 9/I-II), Néprajzi Tanszék, Szeged, 2002.
- Behrens, Wilhelmine, *Ethnographisk Beskrivelse over Nord-Grønland*, København 1860.
- Bendixen, Ole, "Den grønlandske General-Takst og Handel og Omsætning ved Kolonierne i gamle Dage," *Det grønlandske Selskabs Aarskrift 1917*, København 1918, s. 1-9.
- Berg, Maxime, *Luxury & Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Oxford 2005.
- Bergh, Johan Arndt, *Hans Egede Grønlands Apostel. Et Mindeskrift til 200-Aarsdagen, den 31te Januar 1886*, Chicago 1886.
- Bergmann, Lorenz, *Grev Zinzendorf og hans indsats i kirkens og missionens historie*, I-II, København 1957-61.
- Bergsland, Knut og Jørgen Rischel (red.), *Pioneers of Eskimo Grammar. Hans Egede's and Albert Top's early Manuscripts on Greenlandic* (Travaux du cercle linguistique de Copenhague, 21), København 1986.
- Bergsøe, Vilhelm, *Danske Medaljer og Jetons*, København 1893.
- Bertelsen, Alfred, *Neuro-pathologiske Meddelelser fra Grønland*, II: Profeter og djævlebesatte, København 1914.
- Berthelsen, Christian, "Hvad man læser i Grønland," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 69, 1941, s. 15-18.

- Berthelsen, Christian, *Grønlandsk litteratur: en kommenteret antologi*, Århus 1983.
- Besterman, Theodore, *Voltaire*, Chicago 1976 (1. udg. 1969).
- Beurdeley, Cécilie og Michel Bourdeley, *Castiglione, peintre jésuite à la cour de Chine*, Paris 1971.
- bîblimik okalugtuautika* (Min bibelhistorie), grl. overs. af *My Book of Bible Stories*, Holbæk 1985.
- Bichel, Jon, *Koloniliv*, København 1924.
- Biibili, Biibilimi oqaluttuat ilaat* (Bibelen – udvalgte bibelfortællinger), ill. af Esben Hanefeldt Kristensen, København 2000.
- Billed-Bladet* 1939.
- Birket-Smith Kaj, *Ethnography of the Egedesminde District. With aspects of the general culture of West Greenland* (Meddelelser om Grønland, 116), København 1924.
- Birket-Smith, Kaj, "The Greenlanders of the Present Day," i Martin Vahl, Georg Carl Amdrup, Louis Bobé og Adolf Jensen (red.), *Greenland, II: The Past and Present Population of Greenland*, København/London 1928, s. 1-207.
- Bistrup, Aage, *Grønland – mine Længsles Land*, København 1945.
- "Blandede meddelelser," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 80, 1952, s. 27-29.
- Blankenburg, Walter, "Die Musik der Brüdergemeine in Europa," i Mari P. van Buijtenen, Cornelis Dekker og Huib Leewenberg (red.), *Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien*, Utrecht 1975, s. 351-86.
- Blicher, Steen Steensen, *Bautastene*, København 1823.
- Bloch-Hoell, Nils, "Ved avdukningen af Egede-monumentet i Oslo," *Norsk tidsskrift for misjon*, 19:2, 1965, s. 65-68.
- Bluhme, Emil, *Fra et Ophold i Grønland 1863-64*, København 1865.
- Blunt, Wilfred og William Stearn, *Linnaeus: The Compleat Naturalist*, Princeton University Press 2001.
- Blæsild, Benno, "Frihedstro og fasces. Spekulationer over et maleri på Sisimiut Museum," *Tidsskriftet Grønland*, 1987, s. 105-16.

- Bobé, Louis, "Hollænderne paa Grønland," *Atlanten. Medlemsblad for Foreningen "De danske Atlanterhavsøer,"* 1915, s. 257-84.
- Bobé, Louis (red.), *Grønlandsudstillingen 1721-1921, St. Nikolai Kirkebygning.* København 1921.
- Bobé, Louis, *Hans Egede. Grønlands missionær og kolonisator* (Meddelelser om Grønland, 129:1), København 1944.
- Bomholt, Julius, *Grønland foran en ny epoke,* København 1950.
- Boolsen, Merete Watt, *Fra spørgeskema til statistisk analyse – genveje til pålidelige og gyldige analyser på et samfundsvidenskabeligt grundlag,* København 2004.
- Borregaard, Svend, *Enhed og Splittelse,* København 1953.
- Borregaard, Svend, "Indtryk og tanker fra en Grønlandsrejse 1961," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag,* 98, 1962, s. 1-7.
- Borthwick, Jane Laurie, *The Story of Moravian Missions in Greenland and Labrador,* London 1873.
- Brammer, Gerhard Peter, "Minde-Tale over Hans Egede," *Nyt theologisk Bibliotek,* 6, 1824, s. 65-117.
- Brander Jonsson, Hedvid, *Bild och fromhetsliv i 1800-talet Sverige* (Acta Universitatis Upsaliensis. Ars Suetica, 15), Uppsala 1994.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Bildlore: Studiet av folkliga bildbudskap,* Stockholm 1981.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Västsvenska kistebrev: Göteborg, Vänersborg, Borås* (Göteborgs Stiftshistoriska Sällsksaps skriftserie, 7), Göteborg 2003.
- Broby-Johansen, Rudolf, *Imprimatur. En tidebog 1922-1960,* København 1960.
- Bruun, Mette Birkedal, "Tidebønner i La Trappe. Tidens ritualisering og ritualen i tiden," i Mette Birkedal Bruun og Kim Esmark (red.), *Ritualer i kontekst* (Kirkehistoriske Fragmenter, 2), København 2004, s. 103-26.
- Brückner, Wolfgang, *Die Bilderfabrik. Dokumentation zur Kunst- und Sozialgeschichte der industriellen Wandschmuckherstellung zwischen 1845 und 1973 am Beispiel eines Grossunternehmens* (udstillingskatalog Historisches Museum), Frankfurt am Main 1973.
- Brückner, Wolfgang, *Elfenreigen-Hochzeitstraum. Die Öldruckfabrikation 1880-1940.* Mit einem Beitrag von Willi Stubenvoll, Köln 1974.

Brückner, Wolfgang, "Der Wiener Mädel-Maler Hans Zatzka und die Kunst für das Volk," i Herbert Nikitsch og Bernhard Tschofen (red.), *Volkskunst. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1995 in Wien*, Wien 1997, s. 201-34.

[Brückner, Wolfgang], *Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner*, I-XII (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kultur-Geschichte, 77-88), Würzburg 2000.

Brückner, Wolfgang, "Kleinbürgerlicher und wohlstandsbürgerlicher Wandschmuck im 20. Jahrhundert. Materialien zur volkstümlichen Geschmacksbildung der letzten hundert Jahren," *Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde*, 12, 1968, s. 35-66.

Brückner, Wolfgang, *Massenbildforschung. Eine Bibliographie bis 1991/1995* (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte, 96), Würzburg 2003.

Brøndum, Louis Christian, "Indtryk fra rejse i Vestgrønland sommeren 1956," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 87, 1956, s. 2-6.

Brøndum, Louis Christian, *okalüssinek okalüssinigssamutdlo piarêrsarneq* (Prædiken og dens forberedelse), grl. overs. ved Holger Balle [København ca. 1957].

Brøndum, Louis Christian, "Grønlandske kirker er triste og uskønne," *Atuagagdliutit/Grønlandsposten* 9. oktober 1958.

Brøndum, Louis Christian, "Problemer omkring Grønlands kirke," *Tidsskriftet Grønland*, 1961, s. 223-33.

Bull, Tove og Harald Norvik (red.), *Norge – Portrett av en nasjon*, Lysaker 2004.

Bunyan, John, *kristumiup kilangmut avkusinikut ingerdlanera. singnagtugkatut takordlûgak*, 1-2, grl. overs. ved Knud Balle af af *Pilgrim's Progress*, Nuuk 1910-13 (2. udg. 1937).

Christian VI's Bibel, København 1740.

Christiansen, Benthe Hjort, "Derfor hældte jeg rød maling i hovedet på Hans Egede-statuen," *Sermitsiak* 18. jan. 1974, s. 4.

Christensen, Helge, *Tre Besøg i Grønland*, København 1954.

Christensen, Victor P., "Et Gibserkatalog fra 18. Aarhundrede," *Fra Arkiv og Museum*, 2. serie, I, 1919.

Christie, Sigrid, *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, I-II (Norske Minnesmerker: Norges Kirker), Oslo 1973.

Clausen, V.E., *Populäre Druckgraphik Europas - Skandinavien - Vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, München 1973, it. overs.: *Stampe popolari scandinave*, Milano 1972.

Clausen, V.E., *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884* (Danmarks folkeminder, 85), København 1985 (1. udg. 1961).

Collect paa Jubelfesten, København 1746.

Comenius, Johann Amos, *Orbis sensualium pictus*, Nürnberg 1658.

Cranz, David, *Historie von Grönland*, I-III, Barby 1765-1770 (repro Hildesheim 1995).

Dalager, Lars, *Grønlandske Relationer: indeholdende Grønlændernes Liv og Levnet, deres Skikke og Vedtægter, samt Temperament og Superstitioner tillige nogle korte Reflectioner over Missionen sammenskrevet ved Friderichshaabs Colonie i Grønland Anno 1752*, udg. Louis Bobé (Det Grønlandske Selskabs Skrifter, II). København 1915.

Danbolt, Erling, *Misjonstankens gjennombrudd i Norge*, I: Misjonsappelens tid 1800-1830 (Skrifter utg. av Egede Instituttet til fremme av misjonskunnskap og misjonsgranskning, 1), Oslo 1946.

Danbolt, Erling, "Poul Egede," *Norsk tidsskrift for misjon*, 14, 1960, s. 13-27.

Danbolt, Erling, "Den ukjente Egede," *Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 44. årg., 1973, s. 1-26.

De Jong, Cornelis, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart*, I-III, Pretoria-Johannesburg 1972-79.

Den danske Salmebog, København 2003.

Debray, Régis, *Vie et mort de l'image. Une histoire du regard en Occident*, Paris 1992.

Deertz, Steen, "Polar pop og inuit rock," www.musikbibliotek.dk/7810.

Demarée, Gaston R. og Astrid E.J. Ogilvie, "The Moravian missionaries at the Labrador coast and their centuries-long contribution to instrumental meteorological observations," *Climatic Change*, 91:3-4, 2008, s. 423-50.

Derham, William, *Physico-Theology Or, A Demonstration of the Being and Attributes of God*, London 1713.

Derham, William, *Astro-Theology Or, A Demonstration of the Being and Attributes of God, From A Survey of the Heavens*, London 1726.

Derham, William, *Astro- et Physico-Theologie eller de synlige himmelske Corporers og Jordens utallige Creatures og Naturs Betragtning, til et øyensynligt og overbevisende uomstødeligt Beviis, at der er en Gud til, og at han er det høyeste Gode, det allerbeste, allerviseste og almægtige høyeste Væsen*, oversættelse ved Svend Gradmand, København 1759.

Diamond, Lucy, *okalugtuat mardluk*, grl. overs. ved Svend Borregaard og Hans Lennert af *Two Stories Jesus Told*, ill. Kenneth Inns, København [u.å.].

Diamond, Lucy, *Jisuse nukagpiaraugatdlarmat*, grl. overs. ved Svend Borregaard og Hans Lennert af *The Little Lord Jesus*, ill. Kenneth Inns, København [1964].

Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og Breve til Oplysning om Grønlands besejling, kolonisation og missionering, udg. Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 55:3), København 1936.

Dorment, Richard, "Lovable in Parts," *The New York Review* 3. april 2008, s. 8.

Dowley, Tim, *Jairusip pania*, grl. overs. ved Ulrik Kreutzmann af *Jairus' datter*, ill. Roma Bishop, Nuuk 1996.

Dowley, Tim, *Niviarsiaaraq*, grl. overs. ved Ulrik Kreutzmann af *Pigen som hjalp hærføreren*, ill. Roma Bishop, Nuuk 1996.

Dowley, Tim, *Rut*, grl. overs. ved Ulrik Kreutzmann af *Rut*, ill. Roma Bishop, Nuuk 1996.

Dowley, Tim, *Mirjam*, grl. overs. ved Ulrik Kreutzmann af *Mirjam*, ill. Roma Bishop, Nuuk 1996.

Dowley, Tim, *Nukappiaraq*, grl. overs. ved Ulrik Kreutzmann af *Drengen som hjalp Jesus*, ill. Roma Bishop, Nuuk 1996.

Dowley, Tim, *Daavi*, grl. overs. ved Ulrik Kreutzmann af *David*, ill. Roma Bishop, Nuuk 1996.

Drivenes, Einar-Arne og Harald Dag Jølle (red.), *Norsk Polarhistorie*, 2: Vitenskapene, Oslo 2004; 3: Rikdommene, Oslo 2004.

Dyrvik, Ståle, *Norges historie*, 8: Den lange fredstiden, Oslo 1978.

Dörfel, Marianne, "Zur Übernahme der Pädagogik des Comenius durch Paul Eugen Layritz [1707-88]," *Unitas Fratrum. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine*, 32, 1992, s. 65-90.

Egede, Hans, *Elementa fidei christianae ... in usum christianae grönlandicae juuentutis collecta per H.E.* (Dele af den kristne tro, sammendraget af H[ans]

E[gede] til brug for den kristne grønlandske ungdom, grl. med latinsk titel), København 1742.

Egede, Hans, *Relationer fra Grønland 1721-36 og Det gamle Grønlands ny Perlustration*, udg. Louis Bobé (Meddelelser om Grønland, 54), København 1925.

Egede, Hans, *Omstændelig og udførlig Relation Angaaende Den Grønlandske Missions Begyndelse og Fortsættelse*, København 1738 (repro 1971).

Egede, Hans, *Det gamle Grønlands Nye Perlustration eller Naturel-Historie og Beskrivelse over det gamle Grønlands Situation, Luft, Temperament og Beskaffenhed*, udg. O. Solberg (Norge og Grønland, 1), Oslo 1926 (1. udg. 1741).

Egede, Hans, *A Description of Greenland*, London 1744.

[Egede, Niels], "Niels Egedes Dagbog 1759-61," udg. Louis Bobé, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1943*, København 1943, s. 7-61.

Egede, Niels, *Tredie Continuation Af Relationerne Betreffende Den Grønlandske Missions Tilstand Og Beskaffenhed, Forfattet i Form af en Journal Fra Anno 1739 til 1743*, København [1744] (repro 1971).

Egede, Niels og Poul Egede, *Continuation af Hans Egedes relationer fra Grønland samt Niels Egede: Beskrivelse over Grønland [1770]*, udg. Hother Ostermann (Meddelelser om Grønland, 120), København 1939.

Egede, Poul, *Continuation af Den Grønlandske Mission. Forfattet i Form af en Journal fra Anno 1734 til 1740*, København 1741 (repro 1971).

Egede, Poul, *Dictionarium Grönlandico-Danico Latinum*, København 1750.

Egede, Poul, *Grammatica Gronlandica Danico-Latina*, København 1760.

Egede, Poul, *Efterretninger om Grønland uddragne af en Journal holden fra 1721 til 1788*, København [1788].

Egholm, Liv, "Mikrohistorie," *Den jyske historiker*, 85, 1999, s. 20-46.

Egholm, Liv, *Rejseberetninger som kulturelle tegn. En mikrohistorisk undersøgelse af mødets betydning i teori og praksis* (ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet), Odense 2004.

Eichner-Larsen, Ib, "Hans Egede-frimærkerne. Tre særmærker i anledning af 250-året for Hans Egedes ankomst til Grønland," *Tidsskriftet Grønland*, 1971, s. 184-87.

Elgström, Ossian, *Moderna Eskimåer. Skildringar från en resa i Västgrönland sommaren 1915*, Stockholm 1916.

Eller, Povl, *Salvingerne på Frederiksborg*, Hillerød 1976.

Eller, Povl (udg.), ”Brygger J.C. Jacobsens plan over historiske fremstillinger på Frederiksborgmuseet [1884, med bemærkninger af professor Edvard Holm],” *Danske Magazin*, 8. rk., 5, 1989, s. 309-36.

Erichsen, Mylius og Harald Moltke, *Grønland*, København 1906.

Erichsen, Valborg, *Henrik Wergeland i hans forhold til Heinrich Steffens*, Kristiania 1920.

erkainiutigssat kalâtdlit Kristumioakalerkârneranik, København 1871.

erkáissutigssat. Hans Egede-p nagdliütorsiutauneranik, Nuuk 1921.

Exner, Johan, *Grønlandsrapporter 1960*, (Ministeriet for Grønland) [1960].

Exner, Johannes og Tage Christensen (red.), *Kirkebygning og Teologi*, København 1965.

Fabricius, Otto, *Fauna Groenlandica*, København 1780.

Fabricius, Otto, ”Om Driv-Isen i de Nordlige Vande og fornemmelig i Davids-Strædet. Læst den 27. Febr. 1784,” *Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabers Selskabs Skrifter*, Tredje Deel, København 1788, s. 65-84.

Fabricius, Otto, ”Krøl-Nereiden (*Nereis Cincinnata*). Beskrevet og afbildet ved O[tto] Fabricius,” *Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabers Selskabs Skrifter*, Tredie Deel, København 1788, s. 191-201.

Fabricius, Otto, *Bibelingoak Merdlâinnut* (lille bibel for børn), København 1818.

Felbo, Jørgen, ”Grønlands kirke – en svigtet opgave?” *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 96, 1961, s. 2-7.

Feldbæk, Ole, ”Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse,” *Fortid og Nutid*, 31, 1984, s. 270-88.

Feldbæk, Ole, (red.), *Dansk Identitetshistorie*, 1-4, København 1991-92.

Fenger, Hans Martin, *Bidrag til Hans Egedes og den grønlandske Missions Historie 1721-1760*, København 1879.

Fenger, Hans Martin, *Hans Egede. Mindeblade om Grønlands Apostel*, København 1886.

Fet, Jostein, *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Oslo 1995.

Fienup-Riordan, Ann, *Eskimo Essays. Yup'ik Lives and How We See Them*, New Brunswick/London, 1990.

Fillmore, M., *bîbliutigâ Jîsusimik okalugtuarpok: mêtkanut bîbilime okalugtuat*, grl. overs. af *Min bibel fortæller om Jesus: bibelberetninger for børn*, ill. M.S. Romaiser, Nuuk 1975.

Fischer, Erik, *Moderne dansk Grafik 1940-1956 (Kunst i Danmark)*, København 1957.

Fleischer, Jørgen, "Historisk kirkeindvielse," *Atuagagdliutit/Grønlandsposten* 2. april 1969.

Fleischer, Jørgen, *Forvandlingens år: Grønland fra koloni til landsdel*, Nuuk 1996.

Fleischer, Jørgen, *Glimt – af mennesker og steder*, Nuuk 2000.

Flood, Joh., *Grönland. Missionshistorie i Fortællinger*, Christiania 1872.

Forchhammer, Søren, "Kringletyveriet og de "Communale Raad" i Grønland," *Tidsskriftet Grønland*, 2004, s. 59-73.

Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog ("Kingos salmebog"), København 1699.

Fortegnelser over de ved det Kongelige Akademi for de skjønnne Kunster udstillede Kunstværker, København 1838.

Frandsen, Niels H., "Literacy and Literature in North Greenland 1791-1850," *Études Inuit Studies*, 23, 1999, s. 69-90.

Frandsen, Niels H., "Lært at læse – og hvad så? Grønlandske bøger i Nordgrønland 1791-1850," *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 98/99*, Nuuk 1999, s. 201-15.

Frederiksen, Erling, "Hans Lynge. Billedhugger, fortæller, politiker," *Nordisk Kunst & Design*, 1978:2, s. 14-17.

Frederiksen, Kurt L., *Kongen af Thule*. København 1995.

Freedberg, David, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*, Chicago/London 1991 (1.udg. 1989).

Frei, Hans W., *The Eclipse of Biblical Narrative. A Study in Eighteenth and Nineteenth Century Hermeneutics*, New Haven/London 1974.

Freuchen, Peter, *Hvid mand*, København 1943.

Frye, Northrop, *The Great Code: The Bible and Literature*, London 1982; da. overs. ved Ole Lindegaard Henriksen: *Den store kode. Bibelen og litteraturen*, Århus 1992.

Fuglsang-Damgaard, Adelbert, "Seminarieret under krigen," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 73, 1945, s. 15-21.

Fuglsang-Damgaard, Adelbert, "Godthaab Seminarium 1940-45," *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1946*, København 1946, s. 118-30.

Fuglsang-Damgaard, Hans, "Hilsen til Den grønlandske Kirkesags Venner," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 83, 1954, s. 1-3.

Funch, Johan Christian Vilhelm, *Syv Aar i Nordgrønland*, Viborg 1840.

Furuset, Kjell, "Vågan kirke i Sigvard Kildals "Tavle over bisper, prester og reformatorer"," *Årbok for Vågan 2001*, s. 70-77.

Furuset, Kjell, "Ei ny tolking av Hans Egedes sølvkanne," *Norsk tidsskrift for misjon*, 2003: 4, s. 201-06.

Furuset, Kjell, "To hittil ukjente rettsaker mot Hans Egede," *Norsk tidsskrift for misjon*, 2003: 4, s. 195-200.

Füller, Klaus Dieter, *Erfolgreiche Kinderbuchautoren des Biedermeier. Christoph von Schmid, Leopold Chimani, Gustav Nieritz, Christian Gottlob Barth. Von der Erbauung zur Unterhaltung* (Kinder- und Jugendkultur, -litteratur und -medien, 42). Frankfurt am Main 2006.

Fægteborg, Mads, "Kridtpiber, tobak og en apostel i Stubbekøbing," i Håkon Brun (red.), *Fra opprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken på Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 227-245.

Gad, Finn, "Tohundredåret for Hans Egedes død," *Tidsskriftet Grønland*, 1958, s. 463-69.

Gad, Finn, *Grønlands Historie*, I-III, København 1969-74; eng. overs.: *The History of Greenland*, I-III, London 1970-83.

Gad, Finn, *Fire detailkomplekser i Grønlands historie 1782-1808*, København 1974.

Gad, Finn, "Skielderiet i Sions Kirke," *Tidsskriftet Grønland*, 1977, s. 1-8.

Gad, Finn, "Lidt mere om "Skielderiet i Sions Kirke"," *Tidsskriftet Grønland*, 1982, s. 347-51.

Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 5. udg. (*Gesammelte Werke*, 1: Hermeneutik I), Tübingen 1986; da. overs. ved Arne Jørgensen: *Sandhed og metode. Grundtræk af en filosofisk hermeneutik*, Århus 2004.

Gagnon, François-Marc, *La conversion par l'image. Un aspect de la mission des Jésuites auprès des Indiens du Canada au XVIIe siècle*, Montréal 1975.

Gagnon, François-Marc og Nicole Cloutier, *Premiers peintres de la Nouvelle-France*, I-II (Collection civilisation du Québec: Série art et métiers, 16-17), Québec 1976.

Galster, Georg, *Danske og norske Medailler og Jetons ca. 1533-ca. 1788*, København 1936.

Gam, Mikael, *Beretning om det grønlandske skolevæsen 1950-52*, Godthåb 1953.

Garff, Synne, *Biibili Minnernut*, grl. overs. ved Karl-Peter Olsvig Andersen af *De Mindstes Bibel*, ill. Lilian Brøgger og Cato Thau-Jensen, København 2007.

Garner, Fradley, *Jakobshavn. A Town in Greenland*, København 1977.

Geertsen, Ib, *Kârale Andreassen. En østgrønlandsk kunstner*, Nuuk 1990.

[Gerike, Carl Friedrich August], "Aus einem Brief des Br. Gerike, Friedrichthal [Südgrönland] den 25. Juli," *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1871.

Giessing, Christopher, *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere med hosføyede Slægt-Registrere og Stam-Tavler*, I-III, København 1779-1786.

Gilberg, Rolf, "When the "Moon Beings" visited The Only People in the World. The first ethnographical notes on the Inughuit, a North Greenland Inuit people," *Cultural and Social research in Greenland 95/96* (Essays in Honour of Robert Petersen) Nuuk 1996, s. 54-72.

Ginzburg, Carlo, "Spor. Indicie-paradigmets rødder," i samme, *Spor. Om historie og historisk metode*, red. Morten Thing i samarbejde med Gert Sørensen, København 1999, s. 79-110.

[Gitz-Johansen,] "Gensynet med Grønland," i samme, *Træsnit. 1897 – 20. aug. – 1957*, udg. af en kreds af venner på Gitz-Johansens 60-årsdag. Skjern 1957.

Glacken, Clarence J., *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley/Los Angeles/London 1976 (1. udg. 1967).

[Glahn, Henric Christopher], *Anmærkninger til Cranz' Historie von Grönland*, København 1771.

Glahn, Henric Christopher, "Fortegnelse paa Sal. Biskop Paul Egedes Skrivter," *Minerva*, 1790, s. 193-207.

Glahn, Henric Christopher, *Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns dagbøger for aarene 1763-64, 1766-67 og 1767-68*, udg. Hother Ostermann (Det grønlandske Selskabs Skrifter, IV), København 1921.

de Graaf, Anne, *Meeqqat Biibiliat* (Børnenes Bibel), grl. overs. ved Helena Jensen af *Children's Bible Storybook*, ill. José Pérez Montero, Nuuk 2006.

Grieg, Sigurd, "Hans Egedes sølvkanne," *Norveg. Tidsskrift for folkelivsgranskning*, 1953, s. 97-114.

Grundtvig, Nicolai Frederik Severin, *Udvalgte Skrifter*, II, udg. Holger Begtrup, København 1905.

Grøndal, Benedict (udg.), *Breve fra og til Carl Christian Rafn, med en Biographie*, København 1869.

Grønlands Præstekonvent 1952-1977.

"[Grønlandske Breve]," *Dansk Religions-Blad*, 5. årg., nr. 41, 1829.

Grønlandsposten 1949.

Gulløv, H.C., "En ten fra Håbets Ø – den grønlandske håndten i kulturhistorisk lys," *Tidsskriftet Grønland*, 1982, s. 73-81.

Gulløv, H.C. og Hans Kapel, *Haabets Colonie 1721-1728. A historical-archaeological investigation of the Danish-Norwegian colonization of Greenland* (Publications of the National Museum, Ethnographical Series, XVI), København 1979.

Hahn, Hans-Christoph og Hellmut Reichel (red.), *Zinzendorf und die herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*, Hamborg 1977.

Hans Egede. Kalàtdlit palaserkâta pissartagainik suliarissainigdlo, sujugdliãdlo kigdormôrtumik ilerkokarneránik (Hans Egede. Grønlandernes første præsts oplevelser og om vore forfædres genstridige skikke), Godthåb 1857.

Hansen, Andreas, "Brev til "Meddelelser"," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 12, 1909, s. 1-7.

Hansen, Jørn Otto, *Folkelige bibelbilleder fra det nittende og tyvende århundrede* (udstillingskatalog Nordjyllands Kunstmuseum), Aalborg 1980.

Hansen, Klaus Georg (red.), *Lauritz Jessen. Grønlandske myteakvareller*, Nuuk 1994.

[Hansen, Johannes], *Den grønlandske kateket Hansêraks Dagbog om den danske konebådsekspedition til Ammassalik i Østgrønland 1884-85*, udg. William Thalbitzer (Det grønlandske Selskabs Skrifter, VIII), København 1933.

Hansen, Poul, *Historien om mit liv. En grønlandsk fangers hverdagsliv og hans fortællinger om fortiden*, da. overs. ved Regitze Margrethe Søby, Nuuk 2000.

Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997.

Haug, Helmut, *Silarsuup pinngortitaanera* (Da Gud skabte jorden), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1984.

Haug, Helmut, *Juullip oqaluttuaa* (Julefortællingen), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1979.

Haug, Helmut, *Erneq tammaraluartoq* (Den fortabte søn), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1979.

Haug, Helmut, *Jiisusi Zakæusilu* (Jesus og Zakæus), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1980.

Haug, Helmut, *Jiisusi ilivermit makissimavoq* (Jesus er stået op af graven), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1980.

Haug, Helmut, *Jiisusip tumartorsimasoq ajorunnaarsikkaa* (Jesus helbreder en lam mand), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1981.

Haug, Helmut, *Samariamiumik naakkinnittumik* (Den barmhjertige samaritaner), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1981.

Haug, Helmut, *Jonas* (Jonas), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1982.

Haug, Helmut, *Noap umiarsuaa* (Noas ark), grl. overs. ved Kristian Olsen efter da. udg. ved Halfdan Høgsbro og Anker Nielsen, tegn. Kees de Kort, København 1983.

Haugan, Jørgen, *Solgudens fall. Knut Hamsun – en litterær biografi*, Oslo 2004.

Hauser, Michael, *Liturgical Texts and Hymns used by The Mission of The Moravian Brethren in Greenland. An Annotated Bibliography* (upubliceret manuscript), Grønlands Universitetsbibliotek 2003.

Haven, Margaret J. Cushman, *bibilime okalugtuat* (Fortællinger fra bibelen), grl. overs. ved Knud Balle, Nuuk 1927 (2. udg. 1951-57).

Havsteen, Sven Rune, "En musikteologisk topos i en grønlandsk fortælling," *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 2003, Nuuk 2003, s. 87-92.

Havsteen, Sven Rune, "Music and Christianity in 18th century Greenland," i Michèle Therrien (red.), *Dynamics and Shifting Perspectives. Arctic Societies and Research. Proceedings of the First IPSSAS Seminar, Nuuk 2002*, Nuuk 2004, s. 267-74.

Havsteen, Sven Rune, "Quid commisisti, o dulcissime puer? En musikalsk meditation over korsbegivenheden," i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen, 28. april 2006*, København 2006, s. 129-40.

Havsteen, Sven Rune, "Musikalsk renæssance og praxis pietatis i den lutherske tradition," *Fønix*, 2007, s. 40-48.

Held, Julius S., *The Oil Sketches of Peter Paul Rubens: a critical catalogue*, I-II, Princeton University Press 1980.

Helge-Haugen, Paal, *Hans Egedes natt. Kammeropera i ei akt*, i samme, *To spel*, Oslo 1995.

Helk, Vello, *Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 237), Odense 2001.

Hellerup Menigheds Blad 1959-63.

Henare, Amiria, Martin Holbraad og Sari Wastell (red.), *Thinking Through Things. Theorising Artefacts Ethnographically*, London/New York 2007.

Hertel, Hans, "Kaj Munk og Valdemar Rørdam," i Hans Kirchhoff (red.), *Sådan valgte de – syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid*, København 2008.

Holberg, Ludvig, *Naturens og Folke-Rettens Kundskab*, 5. udg., København 1763.

- Hole, William, *bibilip ássiliartai* (Billeder fra bibelen), København 1954.
- Holm, Sven, *Hans Egede eller Guds ord for en halv tønne spæk* (skuespil i 4 akter med et forspil), København 1979.
- Holt, Kåre, *Sønn av jord og himmel*, Oslo 1978.
- Horskjær, Erik (red.), *De danske Kirker*, 19: Bornholm, Færøerne, Grønland, København 1970.
- Hutchison, Isobel Wylie, *On Greenland's Closed Shore. The Fairyland of the Arctic*, Edinburgh/London 1930.
- Hydén, Nils, *Polarnattens Apostel* (Liv og Daad, 4), København 1948.
- Højlund, Niels, *Krise uden alternativ. En analyse af dansk grønlandsdebat*, København 1972.
- Høyen, Niels Lauritz, *Skrifter*, III, udg. J.L.Ussing, København 1876.
- Haagen, Birte, *Kristoffersen. En grønlandsk billedhuggerfamilie*, København 2004.
- Haar, Helge og Jens Nørregaard, *Kirkehistoriske Læsestykker*, II: Nyere og nyeste Tid, København 1978 (1. udg. 1934).
- Ihrer, G. m.fl., "Bericht von Lichtenau in Grönland vom Juni 1837 bis dahin 1838," *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, 1840, s. 491-511.
- Ivangkiiliu Johannesip allagaa* (Johannesevangeliet), grl. overs. ved Kristian Olsen, tegn. af Annie Vallotton, København 1984.
- Ivangkiiliu Lukasip allagaa* (Lukasevangeliet), grl. overs. ved Kristian Olsen, tegn. af Annie Vallotton, København 1980.
- Ivangkiiliu Markusip allagaa* (Markusevangeliet), grl. overs. ved Kristian Olsen, tegn. af Annie Vallotton, København 1984.
- Ivangkiiliu Mattæusip allagaa* (Matthæusevangeliet), grl. overs. ved Kristian Olsen, tegn. af Annie Vallotton, København 1985.
- Illustreret Tidende* 1886.
- Ingemann, B.S., "Kunnuk og Naja eller Grønlænderne. Fortælling i tre Bøger," i *To Fortællinger*, København 1903 (1. udg. 1842).
- Ingemann, B.S., *Landsbybørnene: Nytids-Roman i 4 Dele*, I, København 1943 (1. udg. 1852).

Ingerslev, Poul, *Fra åndemanere til Familiejournaler. En analyse af den danske eksport af kristendom til Angmagssalik 1894-1921* (Institut for praktisk teologi og religionsvidenskab, Københavns Universitet), København 1975.

Irwin, Robert, *Af begær efter viden. Orientalisterne og deres fjender*, oversat af Claus Bech efter *For Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies* (2006), København 2007.

Isachsen, Gunnar, *Grønland og grønlandsisen*, Oslo 1925.

Ivngerutit okko 119 ("Rasmus Bruuns salmebog"), København 1761.

Jacobsen, Birgitte, Karen Langgård og Kirsten Thisted, "Sprog, sprogpolitik, litteratur og medier," i Kirsten Thisted (red.), *Grønlandsforskning. Historie og perspektiver*, København 2006, s. 217-50.

Janssen, Carl Emil, *En Grønlandspræsts Optegnelser 1844-49*, udg. Julius Clausen og Peter Frederik Rist (Memoirer og Breve, 19), København 1913.

Jensen, Adolf S., "Naturforskeren Otto Fabricius," i Bjørn Kornerup m.fl. (red.), *Biskop Dr.theol. Otto Fabricius. Et Mindeskrift i Hundreaaret for hans Død* (Meddelelser om Grønland, 62:3), København 1923, s. 331-99.

Jensen, Carsten, *Sidste rejse*. København 2007.

Jensen, Hannemarie Ragn, "Lunds festdekoration," i Kjeld de Fine Licht (red.), *Forblommet Antik: klassicismer i dansk arkitektur og havekunst. Studier tilegnet Hakon Lund 18. oktober 1988*, København 1988, s. 182-91.

Jensen, Johannes V., *Bøgernes Bjerg* (Essays om Bøger, 2), København [1956].

Jensen, Jørgen I., *Den fjerne kirke*, København 1995.

Jensen, Jørgen I., *Mødepunkter. Teologi – Kultur – Musik*, København 2004.

Jensen, L.A., "Grønlandsk husflid som erhverv og fritidsbeskæftigelse," *Det Grønlandske Selskabs Årsskrift 1950*, København 1950, s. 81-93.

Jones, William, *The Jubilee Memorial of the Religious Tract Society: Its Origins, Proceedings and Results*, London 1850.

Kausemann, Josef, *ernek támaraluartok* (Lignelsen om den fortabte søn), illustrationer af Erich Remmers, Nuuk [u.å.].

Kent, Rockwell, *Salamina*, da. overs. ved Estrid Bannister, København 1936.

KGH-orientering, 46, marts 1972.

Kierkegaard, Søren, *Om begrebet Ironi* (Søren Kierkegaards Skrifter, 1, udg. Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Johnny Kondrup og Finn Hauberg Mortensen), København 1997 (1. udg. 1841).

Kjeldgaard-Pedersen, Steffen, "Reformationen," *Fønix*, 2003:2, s. 94-110.

Kjeldstadli, Knut, *Fortiden er ikke hvad den har været – en indføring i historiefaget*, da. over. ved Claus Bryld, Roskilde 2001.

Kjærgaard, Kathrine, "Hans Egede – et studie i kirkehistorisk ikonografi 1718-2005," i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til professor Steffen Kjeldgaard-Pedersen*, 28. april 2006, København 2006, s. 215-45.

Kjærgaard, Kathrine, "Som i et spejl – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år," *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2006-07*, Nuuk 2008, s. 73-97.

Kjærgaard, Kathrine, "Berømmelig i Norge, Roesværdig i Danmark, Men Udødelig i Grønland," i Håkon Brun (red.), *Fra oprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken på Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 126-66.

Kjærgaard, Kathrine og Thorkild Kjærgaard, *Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003: missionsstation, rævefarm, embedsbolig, museum, universitet*, Nuuk 2005 (1. udg. 2003).

Kjærgaard, Kathrine og Thorkild Kjærgaard, "Prints and pictures in Greenland in the 19th century," i Alberto Milano (red.), *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*. Rovereto (Tn) 2008, s. 269-83.

Kjærgaard, Thorkild, "– at erobre verden. Interview med billedkunstneren Anne-Birthe Hove," *Neriusaaq/Kunst og kultur*, 16. årg., nr. 3, 2005, s. 25-26.

Kleivan, Inge, "Digteren B.S. Ingemann og Grønland," *Tidsskriftet Grønland*, 1961, s. 241-69.

Kleivan, Inge, "Greenland's National Symbols," *North Atlantic Studies*, 1:2, 1991, s. 4-16.

Kleivan, Inge, "Undervisningsbøger fremstillet til den grønlandske skole – og til Ilinniarfissuaq frem til midten af det 20. århundrede," i Daniel Thorleifsen (red.), *Ilinniarfissuaq ukiuni 150-ini/ Festskrift i anledning af Ilinniarfissuaqs 150-års jubilæum i 1995*, Nuuk 1995, s. 138-91.

Kleivan, Inge og Birgitte Sonne, *Eskimos: Greenland and Canada* (Iconography of Religions, VIII: Arctic Peoples, 2), Leiden 1985.

- Klopstock, Friedrich Gottlieb, *Werke und Briefe: Historisch-kritisch Ausgabe*, udg. Horst Gronemeyer, Elisabeth Höpker-Herberg, Klaus Hurlebusch og Rose-Maria Hurlebusch, Abteilung Werke, IV, 1-6: Der Messias, Berlin/New York 1974-99.
- Knudsen, Helge, "Den grønlandske kirke – og Sct. Peters," *Kristeligt Dagblad* 6. maj 1958.
- Knuth, Eigil, *Billedhugger i Angmagssalik*, København 1943.
- Knuth, Eigil, *Fridtjof Nansen og Knud Rasmussen. En slægtsstudie*, København 1948.
- Koch, Bodil, "Hvordan kan kirken blive folkets marv og kraft?" *Kristeligt Dagblad* 31. dec. 1963.
- Koch, Palle, *Der skal være så smukt i Grønland*, København 1968.
- Kolsrud, Oluf, "Hans Egede og Grønland," *Forhandlinger i videnskapselskapet i Kristiania 1921*, Kristiania 1922, s. 53-65.
- Den kongelige Porcelainsfabriks platter*, København 1970.
- Korneliussen, Ole, *Putoq*, Nuuk 1973.
- Kornerup, Bjørn m.fl. (red.), *Biskop Dr.theol. Otto Fabricius. Et Mindeskraft i Hundredeaaret for hans Død* (Meddelelser om Grønland, 62:3), København 1923.
- Kornerup, Bjørn, "Oplysningstiden 1746-1799," i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.), *Den danske kirkes historie*, V, København 1951, s. 237-494.
- Kragh, Peder, *Erkærsautiksæt, udlut nungudlugit attuægæksæt* (Ord at tænke over, til daglig læsning), Haderslev 1853.
- [Kragh, Peder], *Udtog af Missionair P. Kraghs Dagbog*, I-II, Haderslev 1875.
- kristumiunut atuagagssiat* 1900-13.
- kristumiutut tugsiautit erinagdilit erinakangitsutdlo* (salmebog med tekst- og bønnebog), København 1876.
- Krogh, Tyge, *Oplysningstiden og det magiske, henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København 2000.
- Kryger, Karin, "Tegninger efter afstøbninger [og kobberstik]," i Pontus Kjerrman m.fl., *Spejlinger i gips* (udstillingskatalog, det Kongelige Danske Kunstakademi 22. sept.-7. nov. 2004), København 2004, s. 212-91.

Kögel, Heinrich August, Carl Julius Spindler og Matthäus Warmow, "Bericht von Lichtenau in Grönland vom Juli 1870 bis Ende Juni 1871," *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1872, s. 192-218.

Kaalund, Bodil, *Grønlands Kunst. Skulptur, Brugskunst, Maleri*, København 1973 (2. udg. 1990); eng. overs.: *The Art of Greenland: Sculpture, Crafts, Painting*, Los Angeles 1983.

Kaalund, Bodil, *Den røde tråd. Grønlands vævede historie*, Nuuk 2001.

Kaalund, Bodil, Einar Lund Jensen, Inge Lynge og Robert Petersen (red.), *Hans Lynge. En grønlandsk kulturpioner*, København 2006.

LaCoque, André og Paul Ricoeur, *Thinking Biblically: Exegetical and Hermeneutical Studies*, Chicago 1998.

Lange, Ole, "Til et berømmeligt Æreminde over Hs. Høyærværdighed nu salige Hr. Hans Egede, Superintendent over den Grøndlandske Mission," *Kiøbenhavnse lærde Tidender* 11. jan. 1759, s. 12.

Lange, Ulrik (red.), *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, Roskilde 2002.

Langgård, Karen, "Påskesalmen i den grønlandske salmetradition," i Sven-Åke Selander og Christer Pahlmblad (red.), *Luthersk predikan i Norden, II*, København 2001, s. 249-64.

Langgård, Karen, "Hans Egede og den grønlandske skønlitteratur – med fokus på hans salmer og deres plads i den grønlandske salmetradition," i Håkon Brun (red.), *Fra oprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken på Grønland*, Kabelvåg 2008, s. 107-25.

Langkjær, Michael A., "Religion og økonomi. Grænser mellem fysikoteologi, moralfilosofi og praktisk landbrugsøkonomi i 1700-tallets Danmark," i Dan H. Andersen m.fl. (red.), *Landbrug, Lokalhistorie og Langtfra Danmark. Festskrift til Erik Helmer Pedersen i anledning af hans 70 års fødselsdag lørdag den 6. juli 2002*, Odense 2002, s. 22-46.

Langner, Bruno, *Evangelische Bilderwelt. Druckgraphik zwischen 1850 und 1950*, Rothenburg 1992.

Langvardt, Marianne, "Handlingsplanen giver indhold i Karens liv," *Atuagagdlitit/Grønlandsposten* 12. juni 2007, s. 6.

Lauridsen, P., *Bibliographia Groenlandica* (Meddelelser om Grønland, 13), København 1890 (repro 1979).

- Lauritzen, Kristian, *Min grønlandskrønike. Oplevelser og betragtninger i perioden mellem kolonistyre og hjemmestyre*, Nuuk 2007.
- Lausten, Martin Schwarz, "Dansk jødisk historie og grønlandsk kirkehistorie," i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen, 28. april 2006*, København 2006, s. 201-14.
- Lehmann, Johann m.fl., "Bericht von Neuhernhut in Grönland vom Ende Juni 1835 bis dahin 1836," *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1837, s. 898-919.
- Leine, Kim, *Kalak. Erindringsroman*, København 2007.
- Lerch, Dominique, *Imagerie Populaire en Alsace et dans l'Est de la France*, Nancy 1992.
- Levi, Giovanni, "On Microhistory," i Peter Burke (red.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991, s. 93-113.
- Lidegaard, Mads, "Profeterne i Evighedsfjorden. Habakuk og Maria Magdalena," *Tidsskriftet Grønland*, 1986, s. 177-244.
- Lidegaard, Mads, *Frimærkerne fortæller om Grønland*, Nuuk 2000.
- Lindegaard-Petersen, V., "Præsteklæder," *Kirke-Leksikon for Norden*, III, København 1911, s. 637-40.
- von Linné, Carl, *Systema naturae per regna tria naturae: secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis*, Magdeburg 1758 (1. udg. 1735).
- Lorck, Josias, *Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den Königl. Dänischen Reichen und Ländern*, I, København/Leipzig 1756.
- Lumholt, Bent, "Den grønlandske kirke i 80'erne og 90'erne," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 123, 1987, s. 5-11.
- Lund, Hakon, *Mindelunden ved Jægerspris*, København 1976.
- Lund, Jacob Johan, *Første Missionair paa Grønland, Biskop Hans Egedes Levnet*, København 1778.
- Lundblom, Jack R., *Master Painter. Warner E. Sallman*, Mercer University Press 1999.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming, *På sporet af dansk identitet*, København 1992.
- [Luther, Martin], *D. Martin Luthers Werke*, Weimar 1883-1966, 10:2.

Die Luther-bibel von 1534, I-II, Köln 2002 (facsimileudg.).

Lutze, Margot, "Die Bildschnitzer und Maler Untersberger. Österreichische Meister religiöser Popularkunst in Gmunden und München zwischen 1860 und 1930," *Jahrbuch für Volkskunde*, Neue Folge, 13, 1990, s. 177-98.

Luxdorps Dagbøger, indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personalhistorie, I: 1745-73, udg. Eiler Nystrøm, København 1915-30.

Lykke, Ole og Poul Madsen (udg.), *Grønland i Billeder: Grønlandsmaleren Emanuel A. Petersen*, København 2005.

Lyngé, Aqqaluk, *Til hæder og ære/ Tupigusullutik angalapput*, København 1983.

Lyngé, Augo, "Min tid som elev og lærer ved seminariet," i Knud Binzer, Karl Heilmann og Nikolaj Rosing (red.), *ilíniarfígssuak 1907-1957 nagfliútorsiornerne atuagkiak/ Godthåb seminarium 1907-1957 jubilæumsskrift*, Godthåb 1957, s. 119-26.

Lyngé, Bendt, "Lidt om Godthaabs Kirke," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 65, 1937, s. 10-13.

Lyngé, Finn, "Den katolske kirke i Grønland – status og målsætning," *Tidsskriftet Grønland*, 1966, s. 39-48.

Lyngé, Hans, *Grønlands indre liv. Erindringer fra barndomsårene*, Nuuk 1981.

Löwith, Karl, *Weltgeschicthe und Heilsgeschichte. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz 1967 (1. udg. 1953).

Madsen, W. Westergaard, "Kirkeindvielse i Christianshåb," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 107, 1969, s. 29-30.

Malling, Ove, *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, udg. Erik Hansen, København 1992 (1. udg. 1777).

Mamen, Hans Christen, "Hans Egede slik kunstnerne har sett ham," i Olav Guttorm Myklebust (red.), *Hans Egede. Studier til 200-årsdagen for hans død 5. nov. 1958* (Avhandlingar utg. av Egede Instituttet, 8), Oslo 1958.

Marquardt, Ole, "The Importation of European diseases to Greenland and the great smallpox epidemic in the Nuuk region in 1733-34," i Michèle Therrien (udg.), *Dynamics and Shifting Perspectives. Arctic Societies and Research. Proceedings of the First IPSSAS Seminar, Nuuk 2002*, Nuuk 2004, s. 131-44.

- [Martensen, Vilhelm,] *Til Minde om Hans Egede. "Grønlands Apostel"* København 1886.
- Martinsson, Erik, *Hans Egede – Grönlands apostel*, Stockholm 1956.
- Martinsson, Erik, *Grönländska strandhugg*, Stockholm 1953.
- McNeill, John, *Something New Under the Sun. An Environmental History of the Twentieth Century*, London 2001.
- McNeill, William H., "Watch on the Rhine," *New York Review* 22. juni 2006, s. 50-52.
- Melville, Herman, *Moby-Dick: or, The Whale*, New York 2003 (1. udg. 1851).
- Meeqqanut biibeli* (Børnebibel), grl. overs. ved Otto Sandgreen af *Bibel för barn*, ill. Ulf Löfgren, Qeqertarsuaq 1998.
- Milano, Alberto og Sergio Rouzzier, *Fabbrica d'immagni*, Milano 1993.
- "Mindre Meddelelser," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 2, 1906, s. 9-11; 5, 1907, s. 12-15; 11, 1908, s. 11-14.
- Molland, Einar, *Konfesjonskunnskap. Kristenhetens trosbekjennelser og kirkesamfunn*, Oslo 1953.
- Mollerup, William, *Danmarks Historie i Billeder*, København 1898.
- Morgan, David, *Icons of American Protestantism. The Art of Warner Sallman*, New Haven/London 1996.
- Morgan, David, *Visual Piety. A History and Theory of Popular Religious Images*, Berkeley/Los Angeles/London 1998.
- Muhle, Carl Adolf, *Om Emancipationen af Færøerne og Grønland*, Tórshavn 1970 (1. udg. 1835).
- Müller, Heinrich (I), *Evangelische Schluss-Kette und Krafft-Kern Oder Gründliche Auslegung der gewöhnlichen Sonntags-Evangelien*, Frankfurt am Main 1698.
- Müller, Heinrich (II), *Hans Egede und seine Gattin unter den heidnischen Grönländern. Ein schönes Lebensbild für Jung und Alt*, Neuhaldensleben [1832].
- Müller, Karl, *Der Weg des Matthäus Stach. Ein Lebensbild des ersten Grönland-Missionar der Brüdergemeine*, Berlin 1926.

Mørch, Johan Christian, *Grønlændernes første Præsts Hans Egedes Aften-Samtaler med sine Disciple, forfattede efter [Joachim Heinrich] Campe af Johan Christian Mørch og nu udgivne af Peter Kragh/ Kaladlit Pellešekângocéta Hans Egedib Okallōutèi Unnukorsiutit ajokærsukkaminut, agleksimagalloæt Johan Christian Mørch-mit, mânalo titârnekartisimarsut Peter Kragh-mit*. København 1837.

Mørch, Søren, *Store forandringer – 61 fortællinger om, hvordan verden blev moderne*, København 2009.

Nachrichten aus der Brüdergemeine 1838.

Nagy, Sigrid, *Es wuchs ein Baum im Paradies*, Wartburg 2003.

Neiiendam, Michael, *Frikirker og Sekter* (3. udg.), København 1948.

Neiiendam, Michael, *Hvem tror hvad? Lommevejviser i folkekirkelige, frikirkelige og sekteriske samfunds lære*, København 1952.

”Neu Herrnhut,” *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1851, s. 223-41.

Nielsen, Erik A., *Solens fødsel*, København 1998.

Nielsen, Erik A., *Skrevet af Helligånden: poetisk bibellæsning*, København 2005.

Nielsen, Frederik, ”En grønlandsk nationaldag,” *Atuagagdliutit/Grønlandsposten*, 23, 1952, s. 397-98.

Nielsen, Frederik, *Mit land – hvorhen går din fremtid?* Nuuk 1999.

Nielsen, Lauge O., ”Ateismens mørke: forsynstro og atomistisk naturfilosofi hos Walter Charleton (1602-1707),” *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 1992, s. 280-309.

Nieritz, Gustav, *Hans Egede, der Grønlandsfahrer. Eine Jugend-Erzählung*. Berlin. 4. auf. Wesel [1878] (1. udg. 1842); ungarsk overs.: *Egede János, a grönlandi utazo. Elbeszéles az ifjuság szám*, Pest 1847; eng. overs.: *Hans Egede Missionary to Greenland*, Philadelphia 1873.

Nordman, C.A. og Nils Cleve (red.), *Suomen Kirkot/Finlands Kyrkor*, III, Helsinki 1964.

Norsk Filatelistisk Tidsskrift 1986:7.

Norsk Missionstidende 1886.

Nuuk Nuan', udg. Nuuk kommune, Nuuk 2006.

Den Nye Psalme-Bog (”Pontoppidans Salmebog”), København 1740.

- Nygaard, Jacob Bech, *Haabets Ø*, 3. oplag, København 1971 (1. udg. 1953).
- Nørfelt, Aage, *Børnenes bibelhistorie*, København 1958.
- Nørr, Erik og Jesper Thomassen (udg.), *Nordatlanten og Troperne. Forvaltningshistoriske kilder fra Færøerne, Grønland, Island og Tropekolonierne* (Kilder til dansk forvaltningshistorie, V), København 2007.
- Oeder, Georg Christian, *Icones Flora Danicæ, plantarum in regno Daniæ*, København 1761.
- Oldendow, Knud, *Grønland: Folk og Land i vore Dage*, København 1936.
- Oldendow, Knud, *Den grønlandske Samfundslære/Kalâdlit inuiakatigîgtut nâlagkersugaunerat*, Godthåb 1931.
- Oldendow, Knud, *Grønlandervennen Hinrich Rink* (Det grønlandske Selskabs Skrifter, XVIII), København 1955.
- Oldendow, Knud, *Bogtrykkerkunsten i Grønland og mændene bag den*, København 1957.
- Om Christendommens Udbredelse paa Grønland* (Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse, 29), 1888 (1. udg. 1859).
- Ostermann, Hother, *Den grønlandske Missions og Kirkes Historie*, København 1921.
- Ostermann, Hother, *Den norske grønlandsprest, provst Jørgen Sverdrup. Et arktisk livs- og tidsbillede fra det 18de aarhundrede*. Kristiania [1921].
- Ostermann, Hother (udg.), *Dagbøger av normenn på Grønland før 1814* (Norges Svalbard- og Ishavs-Undersøkelser, 33), Oslo 1935.
- Ostermann, Hother, "Hans Egedes norske hædersgave," *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1936*, København 1936, s. 5-26.
- Ostermann, Hother, "Grønlands ældste kirke," *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1937*, København 1937, s. 78-83.
- Ostermann, Hother, "Fra Arkivernes Gemmer. Bidrag til belysning af liv og forhold i fortidens Grønland. II," *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1939*, København 1939, s. 54-98.
- Ostermann, Hother, *Nordmænd paa Grønland 1721-1814*, I-II, Oslo 1940.
- Ostermann, Hother, *Danske i Grønland i det 18. aarhundrede*, København 1945.

Otzen, Benedikt, "Historier om dømoni og forløsning. H.C. Andersens "Reisekammeraten," folkeeventyrene og Tobits Bog," i samme, *Jødisk Litteratur på Jesu tid. Udvalgte afhandlinger fra 25 år*, København 2001, s. 221-47.

Panofsky, Erwin, *Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance*, Oxford 1939.

Panofsky, Erwin, *Billedkunst og billedtolkning: udvalgte artikler*, København 1983.

Pasternak, Simon, *Fortælleren Jens Rosing*, Nuuk 1999.

Paulusip Romamiunut allagai (Paulus' brev til romerne), grl. overs. ved Kristian Olsen, tegn. Annie Vallotton, København 1985.

Pedersen, Birgit Kleist, "Den ædle vilde som projekt. Synet på forfædrene i den grønlandske litteratur i perioden 1970-1990," *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning 1997*, s. 153-73.

Pedersen, Olaf, *Naturerkendelse og Theologi – i historisk belysning*, Herning 1999 (1. udg. 1996).

Petersen, Nils Holger, "Ritual og teologi i J.P.E. Hartmann og H.C. Andersens Liden Kirsten (1846)," *Transfiguration – Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 2002, s. 77-92.

Petersen, Nils Holger, "Kunstarternes historie som kirkehistorisk arbejdsfelt," i Tine Reeh og Anna Vind (red.), *Reformationer. Universitet – Kirkehistorie – Luther. Festskrift til Steffen Kjeldgaard-Pedersen, 28. april 2006*, København 2006, s. 115-28.

Petersen, Nils Holger, "Religious Judgement or Ghost Story: Modern Productions of Mozart's Don Giovanni," i Bent Holm m.fl. (red.), *Religion, Ritual, Theatre*, Frankfurt am Main 2009, s. 159-78.

Petersen, Nils Holger, "Representation in European Devotional Rituals: The Question of the Origin of Medieval Drama in Medieval Liturgy," i Eric Csapo m.fl. (red.), *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond: from Ritual to Drama*, New York 2009, s. 329-60.

Petersen, Palle, *Pok Grønlander*, København 1982.

Petersen, Palle, *Aja ajaja*, København 1996.

Petersen, Ricard, *Jiisusip meeraanera* (Jesu barndom), ill. Jette Jørgensen, Nuuk 2000.

Petersen, Robert, "De tidlige norske salmedigtere i Grønland," *Norsk tidsskrift for misjon*, 1986, s. 38-62.

Petersen, Robert og Jørgen Rischel, "Sproglig indledning og kommentar til Resens tysk-grønlandske ordliste [med efterfølgende ordliste]," *Tidsskriftet Grønland*, 1985, s. 156-92.

Petterson, Christina, "'Kap farvel til Umanarssuaq.'" Bibel- og menneskesyn i Paul Egedes fortale til oversættelsen af det Ny Testamente til grønlandsk," *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 2007, s. 103-15.

Pieske, Christa, *Der Patenbrief*, Berlin 1942.

Pieske, Christa, „Wandschmuck des 19. und 20. Jahrhunderts: Andenken an Kommunion und Konfirmation,“ *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 22, 1976, s. 181-220; 23, 1977, s. 160-210.

Plovgaard, Karen, *Menneskenes Land*, I-II, København 1943.

Politisk Revy 1971.

Populäre Druckgraphik Europas, 1-10, München 1967-79.

Poulsen, Bo, "Sekulariserede søslanger – Natursyn i 1700-tallets Danmark-Norge," *Den jyske Historiker*, 2004, s. 52-72.

Rasmussen, Knud, *Fra Verdens Ende. Mænd og Kvinder i Kap York Missionen*, København 1918.

Rasmussen, Knud, *Fra Grønland til Stillehavet: Rejser og Mennesker fra 5. Thule-Ekspedition 1921-24*, København 1925.

Rasmussen, Knud, *Mindeudgave*, III, København 1935.

Rasmussen, Knud, *Grónské mýty a pověsti* (Grønlandske myter og sagn), tjekkisk overs., ill. Martin Velíšek, Prag 1998.

Rasmussen, Mads, *Jeg véd et Land. Billeder og Skildringer fra Grønland*, København 1925.

Rasmussen, Svend Erik Rasmussen, "I Kirke hos Fangeren Tito paa Bopladsen Tuperssuarta," *Jyllands-Posten* 1. april 1962.

Rasmussen, Svend Erik, "Sognebesøg pr. hundeslæde: en nordgrønlandsk skitse," *Tidsskriftet Grønland*, 1962, s. 151-57.

Rasmussen, Svend Erik, "Spændende kunstværk," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 106, 1968, s. 30-31.

Rasmussen, Svend Erik, "I anledning af et jubilæum," *Tidsskriftet Grønland*, 1971, s. 208-16.

[Reichel, Ernst], "Bericht des Br. Ernst Reichel von seinem Visitationsbesuch in Grønland, vom 14. April bis 2. November 1859," *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*, 1860, s. 17-44.

Rendal, Grete (udg.), *Breve 1946-1950 [fra og til]Distriktslæge Jørgen Rendal, Nanortalik*, [Nuuk 2003].

Reynolds, Hans, *Grønland Vestre Bygdi*, Oslo 1926.

Richardt, Christian, *Samlede Digte*, II, København 1895.

Riis, Jacob, "Hans Egede. The Apostle of Greenland," *The Outlook*, 1909, s. 921-32.

Riis, Jacob, *Hero Tales of the far North*, New York 1910.

Rink, Hinrich, *Kaladlit Assilialiait*, Godthåb 1860.

Rink, Hinrich, *Eskimoiske Eventyr og Sagn oversatte efter de indfødte Fortælleres Opskrifter og Meddelelser*, I-II, København 1866-71 (repro 1982).

Rink, Hinrich, *Danish Greenland: its People and its Products*, København/London 1877 (repro 1974).

Rink, Signe, *Fra det Grønland som gik: Et Par Tidsbilleder fra Trediverne*, København 1902.

Rolfsrud, Erling Nicolai, *White Angakok: Hans Egede and the Greenlanders*, Rock Island (IL) 1952.

Roos, Carl, *Germanica*, København 1938.

Rooses, Max, *L'oeuvre de P.P. Rubens*, I-V, Antwerpen 1886-92.

Rosing, Jens, "Sangen om "det menneskegjorte fjeld"," *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1968, København 1968, s. 171-80.

Roth, Eugen, *Sammelsurium. Freud und Leid eines Kunstsammlers*, München 1955.

Rottbøll, Christen Friis, *Afhandling om en Deel enten ganske nye eller vel forhen bekjendte, men dog for os rare Planter, som i Island og Grønland ere fundne, tilligemed en kort Indledning om Urtelærens Tilstand i Danmark* (Københavns Selskabs Skrifter, 4. række, 1770: 10), s. 393-468.

- Rudolph, Christian, *aksillisæt innuin nuneinnit/ Billeder fra Grønland*, København 1852.
- Ruud, Edvard Jentoft, "Kirken "Hans Egedes Minne" i Nordnorge," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 105, 1967, s. 3-8.
- Rygaard, Jette, "En TV-historie," i Birgitte Jacobsen, Birgit Kleist Petersen, Karen Langgård og Jette Rygaard (red.), *Grønlænder og Global – grønlandsk sprog, litteratur og medier i 25-året for Hjemmestyrets indførelse*, Nuuk 2004, s. 163-203.
- Rüttel, Frederik Carl Peter, *Ti Aar blandt Østgrønlands Hedninger. Dagbog fra Angmagssalik*, København 1917.
- Rønsager, Mette, *Imellem Læger og Landsmænd* (ph.d.-afhandling Københavns Universitet), København 2006.
- Said, Edward W. Said, *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*, London 1978.
- Salzmann, Christian Gotthilf, *Mærkværdige Mænds Levnetsbeskrivelser. En nyttig Moerskabsbog for Menigmand*, København 1800.
- Sandgreen, Otto, "Avangnâta uvdloriâ" – "Nordstjernen," *Bagsværd* 1989.
- Sandgreen, Otto, *Nunatsinni oqaluffiit/ Grønlands kirker*, Nuuk 1999.
- Sandholdt, H.K., *Mellem is og sne*. København 1950.
- Schmidecke, Ferdinand Wilhelm, "Bericht von Umanak in Grönland vom Mai 1873 bis April 1874," *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1875, s. 257-73.
- Schmidt, Ph., *Die Illustration der Lutherbibel 1522-1700. Ein Stück abendländische Kultur- und Kirchengeschichte. Mit Verzeichnissen der Bibeln, Bilder und Künstler*, Basel 1962.
- Schmitt, Jean-Claude, *Le corps des images. Essais sur la culture visuelle au Moyen Âge*, Paris 2002.
- Schneider, Immanuel Gottlieb, "Bericht von Umanak in Grönland vom Jahr 1861 bis 1863," *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1865, s. 696-751.
- Schneider, Immanuel Gottlieb, Christian Gottlieb Herbrich og Joh. Heins. Bindschedler, "Bericht von Umanak in Grönland von Juni 1864 bis Juni 1865," *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1866, s. 1042-70.

- Schultz-Lorentzen, Christian Wilhelm, "Fra Mission til Kirke," i Christian Ludwigs (red.), *1721-1921. To hundredeaarsdagen for den grønlandske Missions Begyndelse*, København 1921, s. 9-34.
- Schultz-Lorentzen, Christian Wilhelm, "Den grønlandske Kirke," i Aage Falk-Hansen (red.), *Den danske Kirke og vor Slægt*, Odense 1943, II, s. 396-404.
- Schultz-Lorentzen, Helge, "Præsten kommer til Bopladsen," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 76, 1948, s. 3-7.
- Seidelin, Anna Sophie, *Jiisusip meeraanera* (Jesu barndom), grl. overs. ved Pauline Olsen af *Hjemmenes billebibel*, ill. af oversætteren, Nuuk [1979].
- Seidelin, Anna Sophie, *Jesusip inuusunnera* (Jesu ungdom), grl. overs. ved Pauline Olsen af *Hjemmenes billebibel*, ill. af oversætteren, Nuuk [1979].
- Seidelin, Anna Sophie, *Jesusip tupinnartuliai* (Jesu undergerninger), grl. overs. ved Pauline Olsen af *Hjemmenes billebibel*, ill. af oversætteren, Nuuk [1979].
- Seidelin, Anna Sophie, *Jesusip oqaluttuarneri* (Jesu lignelser), grl. overs. ved Pauline Olsen af *Hjemmenes billebibel*, ill. af oversætteren, Nuuk [1979].
- Seidelin, Anna Sophie, *Jesusip toqunera* (Jesu død), grl. overs. ved Pauline Olsen af *Hjemmenes billebibel*, ill. af oversætteren, Nuuk [1980].
- Skou, Karl, ""Egedes Kirke" i Egedesminde," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 102, 1966, s. 54-57.
- Skydsgaard, K.E., *Ja og Nej. Til Forstaaelse af Forholdet mellem Katolicisme og Protestantisme*, København 1953.
- Smedegaard-Andersen, Lisbeth, *Mytens forladte huse – Dansk kirkekunst efter 1946*, København 1999.
- Spamer, Adolf, *Das kleine Andachtsbild vom XIV bis zum XX Jahrhundert*, München 1930 (repro 1980).
- Spang-Hanssen, Ebbe, *Hukommelsens skæbne. Et kulturhistorisk perspektiv*, København 2004.
- Spindler, Carl Julius og Johan Gottlieb Adolph Riegel, "Bericht von Neu-Herrnhut in Grönland vom Mai 1876 bis Ende April 1877," *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1878, s. 810-24.
- Stampe, Laurids, *En kildemæssig Fremstilling af Brødremenighedens Mission i Grønland* (upubliceret prisopgave, Københavns Universitet), København 1944.

Stampe, Laurids, "Friedrich Böhnisch og den herrnhutiske Mission paa Grønland paa hans Tid," *Nordisk Missions-Tidsskrift*, 1945, s. 207-19.

Stampe, Laurids, "Collegium de cursu Evangelii promovendo. Omkring dets Stiftelse og første Aar," *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 1946, s. 65-88.

Stampe, Laurids, "Et missionskald i 200året for Hans Egedes død," *Meddelelser om Den grønlandske Kirkesag*, 90, 1958, s. 1-10.

Statstidende, nr. 179, København 1904.

Steenstrup, K.J.V. (udg.), *Karl Ludwig Gieseckes Mineralogisches Reisejournal über Grönland 1806-13*, 2. udg. (Meddelelser om Grønland, 35), København 1910.

Steffens, Heinrich, *Was ich erlebte*, X, Breslau 1844.

Storgaard, Einar, *Under Dannebrog og Tricoloren paa Grønlands Østkyst*, København 1926.

Sveistrup, Poul Peter og Sune Dalgaard, *Det danske Styre af Grønland 1825-1850* (Meddelelser om Grønland, 145:1), København 1945.

Sven Havsteen-Mikkelsen (udstillingskatalog fra Kalaallit Nunaata Katersugaasivia/Grønlands Landsmuseum) [1982].

Svendsen, Morten Johan, "Hans Egedes natt," *Nordlys* 2. juni 1995.

Sydgrønlands 11-te Præstekonvent 1935.

Söderberg, Staffan, *Profetens roll i religionsmötet. Iakttagelser från religionsmötets Västgrönland*, Lund 1974.

Søndergaard, Leif, *Bibelhistorie for Børn*, København 1959.

Sørensen, Axel Kjær, *Denmark-Greenland in the twentieth century* (Meddelelser om Grønland, 341: Man & Society, 34), København 2007.

[Saabye, Hans Egede], *Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778 af Hans Egede Saabye*, udg. Hother Ostermann (Meddelelser om Grønland, 129:2), København 1942.

Tellenbach, Margareta, *Tryckta skrifter av Nils-Arvid Bringéus*, Lund 1996.

Testamentitâk 1961.

Thalbitzer, William, *Fra Grønlandsforskningens første dage* (Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag 26. September 1932), København 1932.

Thirsted, Kirsten, "Nationalfølelse og skriftsprog – et studie i de første grønlandske romaner," *Danske Studier*, 85, 1990, s. 109-29.

Thisted, Kirsten, "*Således skriver jeg, Aron.*" *Samlede fortællinger og illustrationer af Aron af Kangeq*, I-II, Nuuk 1999.

Thisted, Kirsten, "Grønlandsk fortællekunst – live," *Tidsskriftet Grønland*, 2002, s. 1-26.

Thisted, Kirsten, *Grønlandske fortællere. Nulevende fortællekunst i Grønland*, København 2002.

Thomas à Kempis, *Christus-mik mallingnairsut pivdlugit*, gr. overs. ved Poul Egede af *De Imitatione Christi*, København 1787.

Thomsen, Rudi, "Grønlandske medaljeminder," *Tidsskriftet Grønland*, 1957, s. 1-10.

Thorhallesen, Egil, *Beskrivelse over Missionerne i Grønlands søndre Distrikt hvilke han som Vice-Provst visiterede i Årene 1774-75*, udg. Louis Bobé (Det Grønlandske Selskabs Skrifter, I), København 1914.

Thorowgood, Thomas, *Ievves in America or Probabilities That the Americans Are of That Race*, London 1650.

Thuesen, Inge-Birgit, "Anskuelsesbilleder i Danmarks Pædagogiske Bibliotek," *Årbog for Dansk Skolehistorie*, 1980, s. 87-100.

Thuesen, Søren T., *Fremmed blandt landsmænd. Grønlandske kateketer i kolonitiden*, Nuuk 2007.

Thwaites, Reuben Gold (udg.), *The Jesuit Relations and allied Documents. Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France 1610-1791*, 1-73, Cleveland 1896-1909 (reprint New York 1959).

Tietzen, J.F.D. m.fl., "Bericht von Lichtenfels in Grönland vom Juli 1857 bis Ende Juni 1858," *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, 1859, s. 108-30.

Torm, Frederik, *Nytestamentlig Hermeneutik*, København 1928.

Traeger, Verena, *Eskimo-Abbildungen als ethnographische Quellen (1500-1800)*, Wien 1995.

Trondhjem, Jørgen Ellegård, *Moderne grønlandsk billedkunst. En undersøgelse af den grønlandske kunstinstitution og dens refleksion af lokale og globale processer i værker og praksis*, ph.d.-afhandling udført ved Afdeling for Eskimologi og Arktiske Studier, Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet 2007.

Tussiutit ilagiit kalaallit atugassaat (Den grønlandske salmebog), København 2008.

Udfordringen – hele kirkens ugeavis, 33, 2006 (www.udfordringen.dk).

Undset, Sigrid, "Familien Rink – Heinrich J. Rink og Signe Rink," i samme, *Artikler og taler fra Krigstiden*, udg. A.H. Winsnes, Oslo 1952, s. 86-89.

Universitetets Mindefest i Anledning af To Hundredåret for Hans Egede Ankomst til Grønland. – Københavns Universitet, den 6. juni 1921, København 1921 (Københavns Universitets Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Afdeling for Eskimologi og Arktiske Studier).

Vibæk, Jens, *Danmarks historie*, Bind 10: Reform og Fallit 1784-1830, København 1964.

Vollprecht, Gerhard J., "Die Brüdermission in Grönland und Labrador," i Mari P. van Buijtenen, Cornelis Dekker og Huib Leewenberg (red.), *Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien*, Utrecht 1975, s. 225-40.

Wagner, Carl, "Brev fra Grønland," *Højskolebladet*, 1902.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York/London 1974.

Walløe, Peder Olsen, *Peder Olsen Walløes Dagbøger fra hans rejser i Grønland 1739-53*, udg. Louis Bobé (Det grønlandske Selskabs Skrifter, V), København 1927.

Warmow, Matthäus, Heinrich August Kögel, Carl Julius Spindler og Joh. Carl Aug. Hilbig, "Bericht von Lichtenau in Grönland von Juli 1869 bis Juli 1870", in: *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 1871.

"Was ist der Ruhm der TIMES gegen die zivilisatorische Aufgabe des Ruppiner Bilderbogens?" – *Die Bilderbogen-Sammlung Dietrich Hecht* (udstillingskatalog fra Heimatmuseum) Neuruppin 1995.

Wergeland, Henrik, *Samlede Skrifter: trykt og utrykt*, udg. Herman Jæger & Didrik Arup Seip, IV,2: Avhandling; Oplysningskrifter: 1834-1837, Oslo 1924.

- Wilhjelm, Henrik, ”af tilbøielighed er jeg grønlandsk.” *Om Samuel Kleinschmidts liv og værk* (Det grønlandske Selskabs Skrifter, XXXIV), København 2001.
- Wilhjelm, Henrik, *De nye grønlændere. Grønlands seminarier i det 19. århundrede* (Det grønlandske Selskabs Skrifter, XL), København 2008.
- Wivel, Mikael, *Lysets tøven. Niels Larsen Stevns og de store fortællinger*, København 1999.
- Wivel, Mikael, *Sven Havsteen-Mikkelsen. Det kristne spor*, København 2004.
- Wøldike, Marcus, ”Betænkning Om det Grønlandske Sprogs Oprindelse og Ullighed med andre Sprog,” *Skrifter som udi det Københavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aaret 1745*, København 1745, s. 129-56.
- Zaepernick, Gertraud, *Neuruppiner Bilderbogen der Firma Gustav Kühn, mit einem Beitrag von Wilhelm Fraenger*, [I-II], Leipzig 1972.
- Zobel-Nolan, Allia, *Noap umiarsuaa* (Noas Ark), grl. overs., tegn. Steve Cox, Nuuk 2005.
- Østergaard, Christen Christensen, ”Grønland. [Beretning fra Missionær Østergaard, Upernavik],” *Dansk Missions-Blad*, 1835:2, s. 9-13.
- Øverland, O.A., *Hans Egedes ungdom*, Kristiania 1895.
- Ågård, Anna Marie og Erik Ågård, *Mariap angerlarsimaffiani* (Hjemme hos Maria), grl. overs. efter da. udg. 1994, ill. Kirsten Hoffmann (Stjerneserien, 1), Nuuk 2000.
- Ågård, Anna Marie og Erik Ågård, *Biilliimimi inuuissiorneq* (Fødselsdag i Bethlehem), grl. overs. efter da. udg. 1994, ill. Kirsten Hoffmann (Stjerneserien, 2), Nuuk 2000.
- Ågård, Anna Marie og Erik Ågård, *Jerusalaami sapaatip akunnera* (En uge i Jerusalem), grl. overs. efter da. udg. 1994, ill. Gurli Feilberg (Stjerneserien, 3), Nuuk 2000.
- Ågård, Anna Marie og Erik Ågård, *Seqineq nuimmat* (Da solen stod op), grl. overs. efter da. udg., ill. Gurli Feilberg (Stjerneserien, 4), Nuuk 2000.
- Ågård, Anna Marie og Erik Ågård, *Piinsi* (Pinsen), grl. overs. efter da. udg., ill. Suzanne Moffat Bredvig (Stjerneserien, 5), Nuuk 2000.

RESUMÉ

Afhandlingen *Grønland som del af den bibelske fortælling: studier i billeder og forestillinger 1721-2008* er en kulturanalytisk undersøgelse af bibelske forestillinger, blandt andet som de kommer til udtryk i bibelske og missionshistoriske billeder, og deres betydning for identitet og mentalitet i Grønland fra Hans Egedes tid til i dag.

En meget stor del af, hvad der er skrevet om Grønlands historie, herunder missions- og kirkehistorie, handler om økonomi og politik. Men historie handler også om sjælene og om hvad og hvordan folk tænkte. Med udgangspunkt i forestillinger om Grønland som del af det verdenshistoriske drama om frelse og fortabelse, som med kristendommen blev introduceret i Grønland, forsøger afhandlingen at tegne et nyt og mere retvisende billede end man tidligere har haft af Grønlands kulturelle og mentale udvikling fra 1700-tallet til i dag. Det sker i fem uafhængige, men sammenhørende afhandlinger med en sammenfattende redegørelse.

De fem afhandlinger er: (1) ”Grønland som del af den bibelske fortælling – en 1700-tals studie,” der beskriver, hvorledes de dansk-norske såvel som de herrnhutiske missionærers ideer om Grønland med anvendelse af en række teologiske kommunikations- og praksisformer blev overført til befolkningen, så der ved 1700-tallets slutning var dannet et forestillet nationalt fællesskab. (2) ”Prints and pictures in Greenland 1721-1900,” som findes trykt i et italiensk udgivet samleværk om handel med og distribution af billeder i 1700- og 1800-tallet, tager med udgangspunkt i Hans Egedes billedmission fat på den særlige betydning, billeder har haft i grønlændernes forestillingsverden siden 1700-tallet. (3) ”*Devotio groenlandorum*: Billeder og visuel fromhed i Grønland gennem 250 år” og i den efterfølgende artikel med titlen (4) ”Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed – fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i

Grønland 1945-2008” føres dette spor helt frem til i dag, i det private rum såvel som i det offentlige. I den afsluttende afhandling (5) ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Dannemark, Men Udødelig i Grønland – Hans Egede-receptionen gennem tre hundrede år med særlig henblik på kunstneriske fremstillinger” beskrives med udgangspunkt i en række kunstneriske, navnlig billedmæssige fremstillinger af Hans Egede fra 1708 til i dag, hvorledes et ikon med dertil knyttede stærke patriotiske og nationale forestillinger blev dannet i den gamle dansk-norske helstat, samt hvilke omvæltende konsekvenser det fik for ikonet, at Grønland i 1814 med ét slag mistede kontakten med sit gamle europæiske moderland, det geografisk og til dels socialt nærtstående Norge, og blev knyttet til det fjernere Danmark, som af stormagterne var udpeget som Danmark-Norges efterfølgernation med hensyn til Island, Færøerne og Grønland, den søbårne del af kongeriget Norge. Afhandlingen føres frem til i dag, hvor gravskriften over Hans Egede fra 1758, ”Berømmelig i Norge, Roesværdig i Dannemark, Men Udødelig i Grønland” efter næsten to hundrede års konflikter og konvulsioner igen så nogenlunde passer på virkeligheden.

Alle fem afhandlinger ser Grønlands udvikling i internationalt perspektiv med anvendelse af teorier og metoder hentet fra *new cultural history*, men er i øvrigt bortset fra den sidste centreret om Grønland. I sidste afhandling inddrages Danmark og Norge, og Grønland anskues som en del af den nordatlantiske verden. Afhandlingens anliggende er Grønland, men ved at pege på visuelle og forestillingsmæssige sider af kristendoms- og kulturhistorien, som har været ignoreret eller fortiet, kaster den også lys på 1700-, 1800- og 1900-tallets protestantiske samfund i Europa.

SUMMARY

The dissertation *Greenland as Part of the Biblical Narrative: Studies in images and attitudes 1721-2008* is a cultural analytical study of Biblical ideas as expressed in Biblical and mission-historical images and their significance for identity and mentality in Greenland from the time of Hans Egede to the present.

Much of what has been written about Greenland's history, including mission and church history, concerns economic and political issues. However, history is also about people's souls, about what people thought and how they expressed their beliefs. With a point of departure in the ideas of Greenland as a part of the world historical drama about salvation and perdition, ideas introduced into Greenland along with Christianity, this dissertation attempts to draw a new and more precise picture than we have had up to now about the development of Greenland culture and mentality as it proceeded from the 1700s to today. This is done in five independent, but interrelated articles, along with a summary chapter.

The five articles are: (1) 'Greenland as part of the biblical narrative: an eighteenth century study', which describes how the Danish-Norwegian and German Moravian missionaries' ideas about Greenland, utilizing several theological forms of communication and practice, were disseminated to the population, so that by the end of the 1700s an imagined national community had been created. (2) 'Prints and pictures in Greenland 1721-1900', originally published in an Italian anthology from 2008 about trade and circulation of pictures and popular prints during the 18th and 19th centuries; the article takes its point of departure in Hans Egede's picture-mission, focusing on the special significance of pictures in the Greenlanders' imaginary since the 1700s. Articles (3) '*Devotio groenlandorum*: Images and visual piety in Greenland over 250 years' and (4) 'Between secularized modernism and biblical piety: popular religious images and modern

church art in Greenland 1945-2008' follow the trajectory of these images up to the present in the both private and public spheres. The final article (5) 'Renowned in Norway, Praiseworthy in Denmark, but Immortal in Greenland: the reception of Hans Egede over three hundred years with special reference to artistic representations', originally published in an Norwegian anthology about Hans Egede from 2008, discusses several artistic, specifically pictorial presentations of Hans Egede from 1708 until today, showing how an icon with the associated strongly patriotic and national ideas was formed in the old Danish-Norwegian unified state, and the transformation of the icon when in 1814, Greenland with one blow, lost contact with its old European motherland, the geographic and partly socially proximate Norway, and became linked to the farther away Denmark, which had been chosen by the great powers as the successor state to Denmark-Norway of the sea-borne parts of old Norway (Iceland, the Faeroe Islands *and* Greenland). The study takes us up to the present day, where the inscription on Hans Egede's grave from 1758, 'Renowned in Norway, Praiseworthy in Denmark, but Immortal in Greenland', after nearly two hundred years of conflicts and convulsions, again now fits reasonably well with reality.

All five articles examine developments in Greenland from an international perspective using theories and methods derived from the 'new cultural history'. However, aside from the final article, they focus specifically on Greenland. In the final pages, Denmark and Norway are included, and Greenland is viewed as a part of the North Atlantic world.

While the focus of the dissertation is on Greenland, pointing out visual and imaginary sides of the history of Christianity and culture which have been ignored or repressed, it also sheds light on the Protestant society in Europe in the 1700s, 1800s and 1900s.

(Translated by Steven Sampson)

RETTELSER OG TILFØJELSER

Side/linje	Fra	Til
4, n. 4	Indleveret ...	Trykt i <i>Fortid og Nutid</i> , 2009:2, s. 107-30.
9, 17	yderst <i>Grønlands Kunst</i>	yderst fortjenstfulde <i>Grønlands Kunst</i>
12, n. 15	kristisk	kritisk
12, n. 17, 1	afbejder	arbejder
23, 27	ånd sige	ånd
31, 8	Hanefeldt	Hanefelt
34, 15	romaner blandt andet	romaner
34, 17	for hans død	for hans død,
36, 19	opfattelse	opfattelsen
36, 20	den	dens
38, 18	Grønland	Grønland,
39, 20	'lykkedes	lykkedes
42, n.4, 3 f.n.	fornylig	for nylig
45, n. 15, 8	kunnets	kunnet
47, 15	ritualer med	ritualer med
48, n. 21, 1	<i>Weltgeschicthe</i>	<i>Weltgeschichte</i>
53, 4 f.n.	fornylig	for nylig
63, n. 85, 3	ved Flemming Nielsen	ved lektor, ph.d. Flemming Nielsen, Ilisimatusarfik
63, n. 87, 2 f.n.	kakafoni	kakofoni

64, n. 91, 3	ordnede),	ordnede)
64, n. 91, 3	visse	adskillige
65, 7	korrespondence	korrespondance
65, n. 93, 20	kollegiet	Kollegiet
66, n. 95, 17	nærværende	ovennævnte
66, n. 95, 17	ingenlunde	ingenlunde altid
69, n. 107, 3	bjergene	Pyrenæerne
71, 9	ventede	ventet
73, 4	metafysiske	metafysiske
73, 10	missionærerne	missionærerne
76, 10	af af	af
80, 10	tiligere	tidligere
81, n. 145, 4	Lauwesr	Lauwers
81, n. 145, 6	plate	planche
82, n. 150, 1	kunstner formentlig	kunstner, formentlig
83, n. 152, 4	missionshistoriske	missionshistoriske
84, 1	overensstemmelse	overensstemmelse
84, n. 157, 8	forbeholdsløs	forholdslos
84, n. 157, 1 f.n.	jesuiten	jesuitten
86, 15	raffinement	raffinement
91, n. 184, 1	insiteret	insisteret
92, 27	grønlænderes	grønlænders
93, 15	liniær	lineære
93, n. 194,1	liniære	lineære

96, n. 209, 2	omvendelse	omvendelse,
97, 9	Jesuitterne	Jesuitterne
97, 16	Davis Stædet	Davis Strædet
98, 1	afsted	af sted
100, n. 221, 1	Laersen,	Laersen
103, 3 f.n.	allemands eje	allemandseje
103, n. 236, 5	som i det	som i de
106, 3 f.n.	sækularisering	sekularisering
115, n. 23	Luxery	Luxury
123, fig. 6, 7	Molt-ke	Moltke
123, fig. 6, 10	pic-tures	pictures
127, 2	muffedisser	muffediser
125, n. 2, 14	269-83.	269-83).
135, 3	Umanaq	Uummannaq
164, 2 f.n.	Napassoq	Napasoq
164, n. 160, 3	Napassoq	Napasoq
172, f. 15, 13 f.n.	udforming	udformning
177, n. *	Indleveret ...	Trykt i <i>Fortid og Nutid</i> , 2009:2, s. 107-30.
177, n. 2, 1	Distrikslæge	distriktslæge
182, n. 21, 9	samfundslære	samfunds lære
189, 22	efter ret	ret efter
192, 5	befolkningen	befolkningen,
192, n. 57, 1	korrespondence	korrespondance
192, n. 57, 1	Havsteen Mikkelsen	Havsteen-Mikkelsen

193, 2	op	op,
193, 3	bekendte	bekendt
193, 5	kirke!	kirke!"
194, n. 65, 2	feb	febr.
195, 7	Aasiaat,	Aasiaat
196, 13	Hanefeldt	Hanefelt
196, 19	freden er	freden
196,20	ligeså	lige så
201, 3	Hanefeldt	Hanefelt
223, 5	markandt	markant
239, n. 134, 3	daduch	dadurch
244, 20 f.n.	grønlæn-dere	grønlændere
2246, 15	undter	unter
272, 17	Ihrer, G.	Ihrer, G.,
274, 1	begrebet	Begrebet
274, 6	over.	overs.
279, 1	Vilhelm,]	Vilhelm],
288, 11	gr.	grl.

I bibliografien skal McNeill (s. 278) alfabetiseres som M[a]cNeill, dvs. placeres efter Löwith.